

Marsigli és kortársai

Marsigli és kortársai

A Magyarságkutató Intézet kiadványai 65.

MARSIGLI ÉS KORTÁRSAI

Tanulmányok a magyarországi barokk
tudománytörténetről és történetírásról

SZERKESZTETTE:

FEHÉR BENCE – TÓTH ANNA JUDIT

Magyarságkutató Intézet

2024

Lektorálta: Csízy Katalin, Fráter Erzsébet, Darvas Mátyás, Restás Attila, Tóth Anna Judit, Varsányi Orsolya

Az MKI szerkesztőbizottsága: Prof. Dr. Kásler Miklós (elnök),
Csornay Boldizsár, Balogh Andrea Johanna, Pomozi Péter,
Hoppál Mihály, Fehér Bence, Bíró Csilla, Nagy Dóra

A kötet megjelenését támogatta:

© Szerzők, Szerkesztők, 2024

<https://doi.org/10.53644/MKI.MAKO.2024>

ISBN 978-615-6117-82-3 (print)

ISBN 978-615-6117-83-0 (online)

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Dr. Bankovics Attila: Marsigli madártani munkájának jelentősége a magyar ornitológia történetében	7
Darvas Mátyás: Közkárt okozó malmok a XVIII. századi Magyarországon – két esettanulmány	33
Deák Antal András: Mozaik-képek a Duna-monográfia keletkezés-történetéből	57
Fehér Bence: Római települések lokalizálásának problémái Marsiglinál, a pannoniai Duna-szakaszon	71
Hursán Szabolcs: A spontán nemzés és a szaporodás kérdései és problémái Jaszlinszky András és Reviczky Antal műveiben	83
Papp Gábor: Luigi Ferdinando Marsigli magyar vonatkozású földtudományi tevékenységének áttekintése a <i>Danubius Pannonico-Mysicus...</i> és Marsigli publikálatlan kéziratái tükrében	101
Restás Attila: Gömör vármegye mezőgazdasága és ipara Ladislaus Bartholomaeides historiográfus bemutatásában	157
Tóth Anna Judit: L. F. Marsigli <i>Danubius</i> ának kiadástörténete és magyarországi recepciója	175
Tóth Orsolya: IV. Béla és fia, V. István konfliktusának bemutatása Bél Mátyás <i>Notitia Hungariae novae...</i> című munkájában	193
Tóth Sándor Attila: Kazy Ferenc jezsuita poéta – és történetíró	207
Ubrizsy Savoia Andrea: Marsili Luigi Ferdinando (Bologna 1658–1730) és a növények, gombák	225
Varsányi Orsolya: A história és fabula jelentései Pázmány Péternél	257
Wanek Ferenc: Marsigli helye az Erdélyi-medence földgáztelepeinek ismerettörténetében	283

MARSIGLI MADÁRTANI MUNKÁJÁNAK JELENTŐSÉGE A MAGYAR ORNITOLÓGIA TÖRTÉNETÉBEN

DR. BANKOVICS ATTILA

KIVONAT: A tanulmány L. F. Marsigli *Danubius Pannonico-mysicusa* V. kötetének eredeti metszetei és Hursán Szabolcs kiadás alatt álló magyar fordítása alapján elemzi a kötet madártani anyagát. A jelenlegi hazai, illetve Kárpát-medencei madárvilág ismeretében összehasonlítja és elemzi a Marsigli művében szereplő fajokat, feltárva a rajz és a szöveges leírás közötti azonosítást, illetve a helyenként felbukkanó ellentmondásokat. Hasonló módszertan alapján vizsgálja a kötet madárfészkekkel és tojásokkal foglalkozó fejezetét is. Végül a Marsigli által felsorolt és pontosan beazonosítható madárfajokat kivetíti a hazai madárfajok mai modern rendszerébe, elkészítve a Marsigli által ismertetett fajok napjainkban is hitelesnek vehető jegyzékét.

KULCSSZAVAK: barokk időszak, Duna, faunatórténet, avifauna, nidobiológia

Bevezetés

L.F. Marsigli gróf az 1680-as években mint vezető katonatiszt és felderítő tevékenykedett Magyarországon területén, tudvalévően a Budai Vár felszabadításában, a török kiűzésében vett részt. Eme fő tevékenysége mellett figyelme számos más területre kiterjedt a különböző tudományok területén, így az itt élő madarak tanulmányozásában is elmélyedt. A Dunára összpontosít, illetve a Duna-mentén húzódó madaras élőhelyeken található fajokat tette vizsgálatának tárgyává.

A Magyarságkutató Intézet a barokk időszakra kiterjedő kutatási témán belül programjába vette Marsigli XVII–XVIII. századbeli tevékenységének feltárását, minek megvalósítása érdekében magyarra fordította az 1726-ban megjelent 6

kötetes latin nyelvű művet. Ennek adatai: Aloysius Ferdinandus Marsilius: *Danubius Pannonico-mysicus*, 1–6. Hága, 1726. (A Duna pannoniai-moesiai szakasza).

A számos tudományterületen érintett sokoldalú szerző Luigi Ferdinando Marsigli földrajzi, geológiai, talajtani, botanikai, stb. kutatások mellett – mint említettem – madarakkal is foglalkozott (ezúttal elsősorban vízimadarakkal), s ezekről az V. kötetben számol be. Hursán Szabolcs személyében kitűnő fordítását kaptuk a madártani leírásoknak. Mint a magyar fordítás lektora kerültem kapcsolatba az említett, 300 évvel ezelőtti ornitológiai munkával, s az alábbiakban ezen adatok, megfigyelések és gyűjtések pontosságáról, mai használhatóságáról kívánok kritikus szemléletű összefoglalást adni elősorban az ismertett fajok azonosítása alapján.

Anyag és módszer

Hursán Szabolcs magyar szövege és Marsigli eredeti rajzai alapján módomban állt alaposan összevetni és áttanulmányozni az V. kötetben leírt madártani anyagot. A jelenlegi hazai, illetve Kárpát-medencei madárvilág ismeretében összehasonlítottam és részletesen elemeztem a Marsigli művében szereplő fajokat, feltárva a rajz és a szöveges leírás közötti azonosságot, illetve a helyenként felbukkanó ellentmondásokat.

Hasonló elemzését készítettem el a madárfészkekkel és tojásokkal foglalkozó fejezetnek is. Végül a Marsigli által felsorolt és pontosan beazonosítható madárfajokat kivetítem a hazai madárfajok mai modern rendszerébe, elkészítve a Marsigli által ismertetett fajok, napjainkban is hitelesnek vehető jegyzékét.

Történelmi visszatekintés

A XX. századi magyar szakirodalomban Schenk (1918) foglalkozott először Marsigli ornitológiai tevékenységével, megpróbálva a korabeli avifaunával azonosítani a Marsigli által említett fajokat. Ismertetésében 45 beazonosítható madárfajt említ Marsigli művéből, melyek itt a hazai Alsó-Duna vidékén az

1600-as évek utolsó évtizedeiben előfordultak. Igaz, az általa felsorolt madár listában azután 47 faj nevét említi. A teljesség kedvéért az alábbiakban ezeknek a korabeli tudományos nevekkal való felsorolását e helyen idézem. Schenk a fajokat jórészt a Marsigli által adott rendszer sorrendjében közli.

A 47 faj az alábbi:

„Grus grus, Ardea cinerea, Nycticorax nycticorax, Ardea alba, Ardea garzetta, Botaurus stellaris, Ardea purpurea, Ardea ralloides, Ciconia ciconia, Platalea leucorodia, (Gallinago major), Gallinago gallinago, Limosa limosa, Numenius arcuatus, Plegadis falcinellus, Himantopus himantopus, Totanus fuscus, Rallus aquaticus, Paconcella pugnax, Charadrius pluvialis, Charadrius squatarola, Fulica atra, Recurvirostra avocetta, Pelecanus onocrotalus, Phalacrocorax carbo, Colymbus cristatus, Colymbus fluviatilis, Larus argentatus Michahellesi, Sterna hirundo, (Sterna nilotica), Larus minutus, Glareola pratincola, Cygnus olor, Anser fabalis, Chenalopex aegyptiacus, Tadorna tadorna, Fuligula rufina, Tadorna casarca, Fuligula clangula, Spatula clypeata, Anas boschas, Otis tarda, Acrocephalus arundinaceus, Anser anser, (Pelecanus crispus), Hydrochelidon nigra, Vanellus vanellus”

Megjegyzéseim: Az általam zárójelbe tett 3 faj közül a Gallinago major, Sterna nilotica, és Pelecanus crispus fajokat nem találtam, illetve nem tudtam azonosítani Marsigli egyik ismertetett leírásával sem. Hasonlóképpen nem ismertem fel korábban a nílusi ludat (Alopochen aegyptiacus) sem teljes biztonsággal a leírások alapján. Ez utóbbinak meglétét azonban nem zárom ki.

Ezekkel ellenkezőleg, találtam viszont olyan fajokat, melyek meglehetősen jól felismerhetők, de nem szerepelnek Schenk felsorolásában. Ezek a böjti réce (Spatula querquedula), a fattyúszerkő (Chlidonias hybridus), a vízityúk (Gallinula chloropus), a réti cankó (Tringa glareola), a szürke cankó (Tringa nebularia), a billegetőcankó (Actitis hypoleucos), a sarlós partfutó (Calidris ferruginea) és a pézsmaréce (Cairina moschata).

Keve András (1994) a magyar madártan történetéről írt munkájában szintén megemlíti Marsiglit, de ugyanakkor utalva Schenk Jakab korábbi leírására és ide vonatkozó megjegyzéseire, ő maga nem mélyed különösebben el Marsigli művének tanulmányozásába. A cikkében tett megjegyzését a történelmi hűség

kedvéért az alábbiakban szó szerint idézem: „A korabeli Magyarország területéről az első kimondottan faunisztikai munkát egy kalandos életű olasz hadimérnök tiszta, Luigi Ferdinando Marsigli írta. Műve több kötetben, 1726-ben jelent meg Hágában, latin nyelven. Az V. kötet foglalkozik a Tisza torkolata és a Duna csatlakozó szakaszának madárvilágával. A korabeli szakmunkákat ismerte, több faj leírását adja, saját kezű rajzaival illusztrálja azok bemutatását. Ha a prioritás jogát nem 1758-tól számítanánk, akkor több madárfaj első leírását Marsigitől kellene elfogadni! Schenk szerint – aki latinról magyarra fordította a Marsigli-féle szöveg madártani vonatkozásait – 45 faj vagy tojás biztonsággal felismerhető, s azok lelőhelyei sem pontatlanok. Több olyan madarat említ, amelyek már a XIX. században sem költöztek a Kárpát-medencében, pl. gödények, ásólúd stb. Említi a nílusi lúd (*Alopochen aegyptiacus*) előfordulását is, leírásából a faj biztonsággal azonosítható. Tekintettel arra azonban, hogy ebben az időszakban Nyugat-Európa parkjaiban tartottak félvad nílusi ludakat is, így a Marsigli által leírt példány egyaránt lehetett vadmadár vagy fogságból szökött” (Keve 1994).

Schenk Jakab (1876–1945) és Keve András (1909–1984) is, mindketten a Herman Ottó által alapított Magyar Madártani Intézet vezető tudományos munkatársai voltak. Jó 100 évvel, illetve 50 évvel ezelőtt írták az említett tanulmányaikat a magyar ornitológiai kutatások történetéről, melyekben, mint láthattuk, említést nyert Marsigli munkássága. (A Herman Ottó által alapított Magyar Madártani Intézetet sajnos az 1990-es évek vége felé – miután már száz éves is elmúlt (1993) – néhány évvel később az ezredforduló táján „láthatatlanul” megszüntették, „észrevétlenül” felszámolták.)

Marsigli ornitológiai leírásai

Marsigli a fő felsorolásában 64 fajt, illetve formát ismertet, de ez a szám részben lecsökken, mivel néhányszor egy adott faj hím és nőstény példányát külön mutatja be, vagy egyazon faj fiatal és öreg tollazatban lévő formáját külön falként írta le, ami egyébként többször előforduló tévedés volt Földünk madártani feltárásának kezdetei idején. Megjegyzendő, hogy az egyes fajok ismertetésé-

nél ezek szövegei közben is felemlít röviden – a felsorolásban nem részletezett – további fajokat. Ezeket a tanulmány végső összegzésében hozott fajlistában zárójelbe téve () közlöm.

A madártani leírást Hursán Szabolcs magyar fordítása alapján néztem végig. Az V. könyvben a Szerző a Tisza torkolata (Titel) és az ehhez közeli Duna-szakasz madárvilágát veszi számba, természetesen a teljesség igénye nélkül, hiszen ahogy ő maga is írja könyve bevezetőjében, meglehetősen bajos lenne az összes fajt megemlíteni. A madarak azonosításánál és leírásánál a saját megfigyelései mellett, azokat kiegészítve, az akkoriban kézenfekvő korábbi feldolgozásokat veszi alapul a XV. és a XVI. századból.

Legtöbbször az angol Francis Willoughby (vagy Willughby, 1635–1672) *Ornithologiae libri tres* című könyvére hivatkozik. Gyakran támaszkodik a modern zoológia tudományának két megalapozójára, az itáliai Ulisse Aldrovandi (1522–1605) *Historia Animalium* című művére, valamint a svájci Conrad Gesner (1516–1565) *Historiae Animalium* címen ismert munkájára. Szintén sok faj leírásánál olvashatjuk a *Historiae naturalis* szerzőjének, a lengyel Jan Jonstonnak (1603–1675) a nevét. Több alkalommal említi Leonard Baldner (1612–1694) strassbourgi természettudós és festő nevét, kinek 1666-ban jelent meg *Das Vogel- Fisch- und Thierbuch* című munkája, továbbá találkozhatunk a francia Pierre Belon (1517–1564) nevével is. Az említett tudósok mellett néha visszanyúl egészen az ókorig, megemlítve Arisztotelész (Kr. e. 384 – Kr. e. 322) nevét, vagy az idősebb Plinius (Kr. u. 23 – Kr. u. 79) *Naturalis Historia* című művét (Hursán 2021).

Többször is előfordult, hogy Marsigli olyan madárfajokkal, vagy formákkal találkozott a Duna mentén, amelyek nem fordultak elő az említett művekben. Ilyenkor új fajokként írta le azokat, bár ezek, mint fentebb már említettem, legtöbbször tévesnek bizonyultak, hiszen esetleg egy már ismert faj tojó, vagy juvenilis tollazatú alakjáról volt szó.

A Fordító jó meglátással meghagyta a műben szereplő régies elnevezéseket, ezzel is tükrözve a leírás archaikus jellegét.

Marsigli kijelenti, hogy itt csupán a vízimadarakkal foglalkozik, s azokat is különböző alapokon osztályozza, aszerint, hogy a vízen vagy a víz körül tartózkodnak, mivel táplálkoznak, milyen a lábuk felépítése, nálunk töltik-e az egész évet vagy ősze kelve délre vonulnak, s csak tavasszal térnek vissza.

Magam itt a munka áttekintésében, illetve a fordítás alapján történő feldol-

gozásban eltekintek az említett felosztástól, osztályozástól, e helyett rokonsági alapon képezek négy csoportot a felsorolt madarakból, nagyjából Marsigli felsorolását és a rokonsági kapcsolatokat követve, így a csoportokon belül könnyebb áttekintés és összehasonlítás kínálkozik az egyes fajok azonosítására. A négy csoporton belül sorra veszem és ismertetem az egyes fajok ma használatos magyar és tudományos nevét, az azonosítás pontosságát és az adott faj mai előfordulási viszonyait Magyarországon, illetve a Kárpát-medencében. Végezetül egy ötödik csoportot képezve kitérek a fészkek és tojások azonosítására, mely téma a korábban felsorolt művek morfológiai ismertetéseivel szemben már az ökológia felé történő elmozdulás és mint ilyen, újként jelenik meg Marsigli könyvében a korábbi madártani munkákkal szemben.

Marsigli madárfajainak csoportonkénti felsorolása

(Bevezető sorként szerepel minden tételnél (fajnál) a Marsigli műben megadott név, illetve annak magyar fordítása Hursán (2021) alapján. A fajok bemutatásában szerepelnek az általam megadott ma használatos magyar és latin nevek.)

A.) *Daru, gémelek és fehér gólya*

„*Daru (Grus), görögül: γέρανος*”

(Szürke) Daru (Grus grus). Ez esetben már a megnevezés is teljesen egyezik a ma használatos névvel. A külső morfológiai leírás mellett tökéletes ismertetést ad a madár legfontosabb lényegéről, a mellcsontba beágyazódó meghosszabbodott légcsőről, melynek a daru messzehangzó „krúgató” kiáltása fel erősítésében van szerepe. A daru akkori magyarországi helyzetéről Marsigli munkájából jó áttekintést kapunk. Tudva lévő, a daru akkor tájt még fészkelte Magyarországon mocsaraiban. Sőt, még jóval később is, egészen az 1900-as évek elejéig. Azután jó 100 év kihagyása után 2015-ben telepedett meg újból hazánkban, mint fészkelő madár (Hencz és Kaufman 2015).

„Nagy szürke gém” (Ardea cinerea major)

Mai név: szürke gém (*Ardea cinerea*). Tehát éppen csak kis mértékben tér el a régi névtől. Marsigli fajleírásában fontos meglátás a „hosszú csőr, mely szinte olyan vastag, mint maga a homlok, s lassan elvékonyodik, hogy majd mint valamilyen tű végződjön.”

„Kis szürke gém” (Ardea cinerea minor)

Mai név: bakcsó (*Nycticorax nycticorax*). Ismételt „kvak-kvak” hangja alapján vakvarjúnak is hívják, ez mind a mai napig így van. Morfológiai leírásában a rövid nyak, a fekete csőr, a sárgás zöld láb a legfontosabb.

„Nagy fehér gém” (Ardea alba major)

Mai név: nagy kócsag (*Ardea alba*). Ennek a madárfajnak egy emberöltő alatt, a mi évtizedeink során többször változott a latin elnevezése. *Egretta alba*, *Casmerodius albus* után a legújabb nevezéktan már ismét *Ardea alba* néven említi, mint ahogy Marsigli idejében. A XX. század elejére a faj csaknem kipusztult hazánkból, de a védelem hatására a század 60-as éveitől kezdve a populáció ismét megerősödött. A természetvédelem címermadara Magyarországon!

„Kis fehér gém” (Ardea alba minor)

Mai név: kis kócsag (*Egretta garzetta*). A kisebb méret, a feje tetejéről hosszan hátranyúló bóbita, és a fekete csőr a legfontosabb differencial diagnosis az előző fajjal szemben. Hazai állománya a természetvédelmi intézkedések hatására hasonlóképpen feljavult az 1900-as évek második felében.

„Willughby csillagos gémje” (Ardea stellaris)

Mai nevének: Bölömbika (*Botaurus stellaris*). Már Plinius az időszámítás utáni első évszázadban is *Taurus*-nak, azaz „bikának” nevezi. A nevet nyilvánvalóan már akkor is hangja alapján kapta. A Péteri-tó (Pálmonostora) környékén a helyiek népiesen ma is „vízibikának” nevezik.

Marsigli nem utal a madár hangjára, csupán a morfológia leírásra tér ki. Nevét: „csillagos gém” egyes kontúrtollainak csillagrajzolatai alapján kapta, ez érvényesül latin nevében (*stellaris*) is.

„Csillagos gém harmadik faja” (*Ardea stellaris, tertium genus*)

A leírás alapján a vörös gémmel (*Ardea purpurea*) azonosítható, de a rajz alig hasonlít ehhez a fajhoz. A leírásból azonban a fiatal, egyszínű, azévből származó egyede felismerhető. Ma is elterjedt fészkelő madár az Alföld nagy részén.

„Sárgás szürke gém” (*Ardea cinerea flavescens*)

Az ábra alapján üstökös gém (*Ardeola ralloides*). Erre utal az is, hogy Willughby nem hozza. Ez a faj ugyanis hiányzik Nyugat-Európából, így Angliából is. A fajleírás viszont eléggé zavaros, mivel nagyobb méretű madarat emleget. Örömteli viszont, hogy a leírásban egy fiatal, azévi üstökös gémet ismerhetünk fel. A Kárpát-medence déli részére jellemző kis termetű gémfaj.

„Zöldessárga gém” (*Ardea virides-flavescens*)

Üstökös gém (*Ardeola ralloides*). A leírás alapján belefér a faj kritériumaiba, bár az néhol ellentmondásos. Az ábra viszont határozottan üstökös gémet mutat, esetleg szintén fiatal (*juvenilis*) egyedet.

„Barna gém” (*Ardea fusca*)

Bakcsó (*Nycticorax nycticorax*) fiatalkori, *juvenilis* tollazatban. A szövegből kiszűrve a legfőbb azonosító bélyeg, az hogy „zömökebb testű az előzőnél”, mármint az üstökös gémnél.

„Gólya” (*Ciconia*)

A rajz és a leírás alapján kétségtelen, hogy itt a fehér gólyáról (*Ciconia ciconia*) van szó. Erre a fajra utal a háztetőn való fészkelése is a szövegben. Rokona, a fekete gólya nem is szerepel a műben.

„Aldrovandi kanalasgémje”, tévesen: „avagy gödénye (*Platalea sive Pelicanus*)”, továbbá Willughby *leucordiusa* vagy *albardeolája*

E hosszadalmas elnevezés egyértelműen kanalasgém (Platalea leucorodia) takar, amit a leírás és a pontos ábra is bizonyít. Mocsarainkban, főként a Hortobágyon és a Duna–Tisza közén még szép számmal költ.

B.) *Partimadarak, batla, és a guvat-félék**„Nagy szürke sárszalonka” (Gallinago cinerea major)*

Mai név: Nagy goda (*Limosa limosa*). A hét ujj hosszúságú csőr, a leírás és az ábra is egyértelműen erre a fajra utal. Mint Marsigli is jelzi, ez egy hím példány.

„Nagy szürke sárszalonka (Gallinago cinerea major)”

Mai név: Nagy goda (*Limosa limosa*). Tojó példány, mint a leírás is jelzi. Szikes pusztáinkon ma is elterjedt, de egyre ritkuló fészkelő madár. Az északi populáció tavasszal (március) több százas vagy ezres tömegben vonul át hazánkon.

„Közönséges kis sárszalonka (Gallinago vulgaris minor)”

Mai nevéen: (Közép) sárszalonka (*Gallinago gallinago*). A leírás és a rajz alapján egyértelmű az azonosítás. Mind a hazai fészkelő, mind az átvonuló állománya jelentősen lecsökkent az utóbbi évtizedekben.

„Nagy goda (Barge), avagy Aegocephalus Belonnál, Fedoa Gesnernél, Rusticula Aldrovandinál, a szalonkánál nagyobb”

Kétségtelen, hogy ismét egy nagy goda (*Limosa limosa*) a képen szereplő madár. A meghatározás bizonytalanságát (Marsigli-nél) az átvedlő példányok változékonysága okozza. A leírásban a fehér farkcsík említése biztos faji bélyeg. A meghatározás erejét kissé bizonytalanítják a rajzon a fej teteje közelébe felvitt szemek, amelyek az erdei szalonka jellemzői és Aldrovandi „*Rusticula*” megjegyzése, de a többi leírás és a madár formája az ábrán a nagy godára utal.

„Aldrovandi Numeniusa (nagy póling), avagy Arcuata”

Mai neve: nagy póling (*Numenius arquatus*). A leírás alapján színezetével és életmódjával is pontosan azonosítható a nagy póling, de úgyszintén az ábra alapján is. Alföldünk ritka fészkelő madara. Észak-, északkelet felől átvonuló populációja népesebb, de ez is sokat csökkent az utóbbi néhány évtizedben.

„Kis póling”

A bíbor színű, zöld mellű „kis póling” (*Arcuata minor*, *puniceo colore, pectore virescente*) néven körülírással hozott madár kiléte teljesen zavaros, amit az el-

lentmondásokkal teli leírás csak tovább fokoz. (A tollazat leírása alapján még felmerülhetne a batla, vagy a fiatal batla, de ugyanakkor az ehhez a szöveghez tartozó ábra, a farok sávzottsága alapján részben pólingra vall. A rajzon a farok és a hajlott csőr valóban pólingos, de a leírás pontatlan tartalma alapján egyaránt belefér mind a három hazai pólingfaj, a nagy póling, a kis póling és a vékonycsőrű póling is). Egyértelmű, hogy ebből a leírásból semmiféle madárfaj biztonsággal nem azonosítható!

„Gesner és Aldrovandi sötét színű falcinellusa (Falcinellus, colore furvo, avagy batla)”

Ez a faj valóban batla (*Plegadis falcinellus*), méghozzá a vizsgált egyed alapján fiatal (*juvenilis*) példány. „...az egész testét inkább sötétnek találtuk, mintsem hogy a fentebbi színekkel rendelkezne.”

„Bíbor és zöld színű, gém alakú falcinellus (Falcinellus puniceo-virides, ardeae specie)”

A leírás és ábra alapján a batla (*Plegadis falcinellus*) kifejlett (*adultus*) egyede ismerhető fel.

Marsigli idejében mocsarainkban rendszeres fészkelő madár lehetett, az utóbbi 50 évben csak rendszertelenül megjelenő kis számú fészkelő.

„Plinius Himantopusa (gólyatöcs)”

A kép és a leírás alapján is a gólyatöcs (*Himantopus himantopus*) ismerhető fel. Szikes tavaink rendszeres fészkelő madara ma is, főként a Tiszántúlon és a Duna-Tisza közén.

„Aldrovandi nagy pluvialis (Pluvialis major, avagy lile)”

A leírás és a kép alapján piros lábú cankó (*Tringa totanus*). Ebben csak a lábszín megadása jelenthet némi kételkedést, de régebbi tetem, vagy fiatal egyed leírása esetén ennyi eltérés belefér. (A „*Pluvialis*” szó emlegetése itt nem a lilére utal, hanem a faj esőáztatta sáros élőhelyére.) Szikes pusztáink, szikes tavaink elterjedt, de egyre ritkuló fészkelő madara.

„*Gesner nagy vöröses vízityúkjá (Gallinula crythropus major)*”

A fenti cím és a szöveg között némi ellentmondás van, mivel a szöveg több részletében is a guvatra (*Rallus aquaticus*) utal, mely kisebb termetű, és nem a vízityúkra. Schenk (1918) hasonlóképpen guvatként azonosította ezt a madarat a fajleírás alapján.

„*Pajzsoscankó (Avis pugnax)*”

A leírás és az ábra alapján valóban a pajzsoscankó (*Calidris pugnax*) nászruhás hímjéről van szó. A magyar puszták egykor tömeges tavaszi átvonuló madara, a pajzsos cankó, mely telelőhelyéről Nyugat-Afrikából érkezik, egyre kisebb csapatokban mutatkozik az utóbbi években.

„*Zöld, avagy párdúc pluvialis (Pluvialis viridis seu pardalis, avagy lile)*”

A leírás és a kép alapján (eltekintve a negyedik lábujj meglététől az ábrán) ez a faj az aranylile (*Pluvialis apricaria*). Igaz, a szöveg felhívja a figyelmet, hogy madarunknak csupán 3 lábujja van. A sarkvidéki tundrák képezik fészkelő-hazáját. A magyar pusztákon rendszeres őszi (november) és tavaszi (március) átvonuló.

„*Szürke pluvialis (Pluvialis cinerea)*”

Az előzőnek közeli rokona, az ezüstlile (*Pluvialis squatarola*). A leírásból is kiténik, hogy neki megvan a csökevényes hátsó ujjja, mi alapján régebbi magyar nevét, „ujjas lile” kapta.

Megjegyzés: Ennél a fajnál az eredeti könyvnek egy szerkesztési hibájával állunk szemben. A *Pluvialis Cinerea* neve alatt (helyesen) az ezüstlile került leírásra, de ugyanakkor a *Pluvialis Cinerea* nevét viselő ábrán a szürke cankó (*Tringa nebularia*) szerepel. Ennek hiányzik a könyvből a leírása, mert mint láthattuk, az eredeti idetartozó szöveg az ezüstlilére vonatkozik. Az ezüstlile és a szürke cankó is csupán átvonuló madár hazánkban, vizeink parti zónájában mutatkozik főként nyár végén és a kora őszi időszakban.

„Sárga-zöld pluvialis (Pluvialis flavo-virescens)”

A rövid szövegben a láb színének említése és az ábra alapján ez a faj a réti cankó (*Tringa glareola*). Mint Marsigli is említi, hím példány. A magyar puszták sekély vizeinél rendszeres őszi-tavaszi átvonuló.

„Sárga-zöld pluvialis (Pluvialis flavo-virescens)”

Bár a cím az előzővel teljesen azonos, és a leírás is csaknem ugyanaz, az eltérő kép alapján ez a faj ismét inkább egy pajzsoscankó (*Calidris pugnax*), mely már korábban is szerepelt. Mint Marsigli említi, ez egy tojó példány. Méretre, színzetre csaknem megegyezik a réti cankóval, de csőre észrevehetően rövidebb.

„Barna-szürke pluvialis (Pluvialis fusco-cinerea)”

A kép és a leírás alapján ez is pajzsoscankó (*Calidris pugnax*). A faj egyedei többféle alakban és évszakosan változó színruhában jelennek meg.

„Sárgás-szürkés pluvialis (Pluvialis flavo-cinerea)”

Ez a faj az ábra alapján, jellegzetes csőrét figyelembe véve, sarlós partfutó (*Calidris ferruginea*), bár a szöveg alapján akár kis lile (*Charadrius dubius*) is lehetne. A sarlós partfutó egyesével, néhányadmagával, vagy kisebb csapatokban vonul át hazánkban észak-szibériai fészkelőterületei felől afrikai telelőhelyei felé tartva, s tavasszal ugyanígy vissza.

„Kis pluvialis (Pluvialis minor)”

Az ábra alapján billegetőcankó (*Actitis hypoleucos*). Szöveg alig van hozzá, de mindezt alátámasztja, mivel jelzi a „pacsirta nagyságú” méretet. A nyárvégi, kora őszi Duna-part jellemző átvonuló madara.

„Zöld lábú vízityúk (Gallinula chloropus)”

A címben megadott faj egyértelmű, ha a szöveg alapján nem is annyira pontosan írták le. A rajz pontossága biztosít arról, hogy a megadott fajról van szó. Tehát vízityúk (*Gallinula chloropus*).

Mocsarasodó vizeink mentén kis számban mindenfelé előforduló nagy elterjedésű faj.

„Szárcsa (*Fulica*)”

Az előzőhöz hasonlóan egyértelmű, hiszen egyedülálló formát képvisel a hazai madárvilágban. A szárcsa (*Fulica atra*) kedvelt fészkelő helyei mind az Alföldön, mind a Dunántúlon a mélyebb vizű hínáros mocsarak.

„Gulipán (*Recurvi rostra*)”

A rajz és a szöveg alapján ez is egyértelműen azonosítható. A gulipán (*Recurvirostra avosetta*) feketével mintázott fehér tollazatával, felfelé görbülő csőrével, szikes tavaink jellegzetessége és díszje.

C.) *Gödény, kárókatona, nagy bukó, vöcskők, sirályok, csérek, székicsér*

Ezek a változatos testfelépítésű fajok részben az evezőlábúak, melyeknél lábukon négy ujjat köt össze úszóhártya; úszólábúak, melyeknél három ujj között feszül úszóhártya; úszólebenyesek (az ujjakat párhuzamosan megszélesítő lebenyekkel rendelkezők) tartoznak ebbe a csoportba.

„Rózsás gödény (*Onocrotalus*), avagy Pelikán (*Pelecanus*)”

A leírás alapján egyértelmű, hogy a rózsás gödényről (*Pelecanus onocrotalus*) van szó, mely Marsigli idejében még fészkelő madara volt a Duna alsó szakaszának. Itt jegyzem meg, hogy Schenk (1918) madárlistájában szerepel a másik hazai pelikán-faj, a borzas gödény is, de erre vonatkozóan nem sikerült adalékot találnom a könyvben. A rózsás gödény ma már csak mint idetévedt vándor, egyesével jelenik meg vizeinknél.

Hogy a magyar alföld madárvilágát 300 évre visszamenően történelmi távlatban is ismerjük, azt Marsigli munkájának köszönhetjük. Rövid néhány évtizeddel később Mária Terézia idejét meghaladóan már hiába keresünk egyes Marsigli által még említett fajokat. Ilyen a rózsás gödény esete, mely még költött Magyarország területén a Duna menti mocsarakban, de az 1800-as évek első felére, amikor a tudományos madártan ideje Petényi János Salamon révén hazánkba is elérkezett, már nem fészkelte itt. Eltűntek korábbi kisebb fészkelő telepei, és csak a Duna-deltában maradt meg az ott költő, jóval jelentősebb állomány.

„Nagy kormorán (*Corvus Aquaticus*)”

Marsigli Willughby könyve alapján azonosítja a fajt, a határozás egyértelmű, itt valóban a nagy kárókatonáról (*Phalacrocorax carbo*) van szó. Mint tudjuk, keverhető lenne a másik kárpát-medencei fajjal, a kis kárókatonával, mely viszont nem szerepel Willughbynál, hiszen Nyugat-Európában nem él.

„Nagy bukó (*Merganser*)”

A rajz alapján a határozás egyértelműen nagy bukó (*Mergus merganser*). A szöveg a hím példány leírását adja. Ez a faj külön említést érdemel, mivel feltehetően szintén fészkelő madár volt Marsigli idejében a Duna mentén. Utána viszont hosszú időre, legalább is az 1800-as és az 1980-as évek között, eltűnt a Kárpát-medence térségéből, areája visszahúzódott Észak-Európa (a Balti-tenger térsége) felé. Igaz, a Balkán-félsziget hegyeiben megmaradt egy reliktum állomány. Azért emeltem ki ezt a fajt, mert az utóbbi három évtizedben ismét dél felé terjeszkedik, megnőtt az állomány Lengyelországban, és a Duna mentén délre terjeszkedve, a hazai szakaszon is ismét fészkelni kezdett.

„Nagy búbos vöcsök (*Colymbus major cristatus*)”

A rajz és a szöveg alapján a faj pontosan meghatározható. Búbos vöcsök (*Podiceps cristatus*). Ma is elterjedt bukómadarunk.

„*Colymbus* (Vöcsök) vagy *podiceps minor*”

A leírás és az ábra alapján egyértelmű, hogy kis vöcsök (*Tachybaptus ruficollis*). Mocsarainkban elterjedt kistermetű bukómadár.

„Nagy szürke tengeri halászsirály”

Willughby alapján történt a határozás. A csőrformát Marsigli pontosan leírja a szögletes kidudorodással (gonys) együtt, mely alapján, valamint a láb és írisz színe alapján a faj pontosan meghatározható. Ezek szerint sárgalábú sirály (*Larus michahellis*). Schenk (1918) is pontosan ennek határozta, de abban az időben még az ezüstsirály alfajaként kezelték ezt a formát, ezért nála *Larus argentatus michahellis* néven szerepel.

Jó látni Marsigli leírása alapján történelmi visszapillantásban is a morfológiájukban változékony és populációdinamikájukban az utóbbi évtizedekben jelentős változásokat, növekedést, „populációrobbanást” felmutató sirályok helyzetét. Látni azt, hogy a Balkán „nagy sirálya”, a sárgalábú sirály, akkor is jelen volt, és ma, felszaporodása idejében is itt van a Duna térségében, itt van a Balatonon, sőt hazánk egyes vidékein kis számban fészkelőként is megtelepedett.

„Belon nagy szürke sirálya, tengeri fecske (Hirundo marina), halászkese-lyű. Mások északi sólyomnak nevezik”

Ez a forma megegyezik az előző fajjal, tehát sárgalábú sirály (*Larus michahellis*), de a négy év alatt kifejlődő faj fiatal, immaturus példánya. Marsigli itt Willoughby alapján a leírás utolsó mondataiban valójában a háromujjú csüllőről beszél, tehát a szöveg részben róla is szól. Az ábra alapján viszont ezen cím alatt valóban egy sárgalábú sirály immaturus alakja látható.

„Fehér sirály”

Ez a faj a leírás alapján tulajdonképpen a küszvágó csérrel (*Sterna hirundo*) azonosítható, bár a szöveg itt-ott pontatlan. A küszvágó csér hazánk jellemző fészkelő madara. A Duna és a Tisza mentén, a Balatonon és más nagyobb vizeinknél egyaránt előfordul.

„Kis szürke sirály”

A leírás alapján ez a madár a kormos szerkővel (*Chlidonias niger*) azonosítható, annak egy nyári, átvedlő formáját mutatja. Alföldi mocsaraink jellemző fészkelő madara. Állománya az utóbbi néhány évtizedben jelentősen csökkent.

„Hasított talpú, vörös csőrű és lábú szürke sirály”

A leírás jól mutatja a különbséget, mely elválasztja az előző fajtól, és utal arra is, hogy ez a faj a nála valamivel nagyobb termetű fattyúszerkő (*Chlidonias hybridus*). Nyílt vizű mocsarak és tavak elterjedt fészkelő madara. Állománya növekedett az utóbbi évtizedekben.

„*Foltos sirály*”

A leírás alapján a kis sirály (*Hydrocoloeus minutus*) azévi fiatal (*juvenilis*) tolatatú példányáról van szó. A kis sirály hozzánk legközelebb a balti térségben költ, de kis számban rendszeresen átvonul Magyarországon, és mint láthatjuk, már Marsigli idejében is ezt a „vonulási képet” mutatta. Ott szerepel a Marsigli által ismertetett és azonosítható 54 madárfaj között.

„*A (helyénvalóan) partifecskének mondott faj*”

Valójában ez a székicsér (*Glareola pratincola*), mely inkább szárazföldi madár, tehát nem is itt lenne a helye a vízi madarak között. Igaz, Marsigli is megjegyzi, hogy mivel vizek körül tartózkodik és a vizeknél és szilárd talajon egyaránt keresi táplálékát, e helyen is tárgyalható.

Lektor megjegyzése: Marsiglinél a nevek használata miatt van csupán keveredés a valódi partifecske és széki csér esetében. Mindez a *ripariae=parti* szavak miatt, és mivel a székicsér röptében fecske formát mutat. Ez a pannon szikesekre jellemző fészkelő madarunk napjainkra csaknem kipusztult Magyarország területéről. Jó tudni viszont Marsigitől, hogy az 1600-as évek végén a Duna és a Tisza mentén található szikes pusztákon már akkor is fészkelő madár volt. Igazi magyar jellegzetesség, a Kárpát medencén kívül máshol Európában alig található, kivéve néhány extrém déli és keleti területet.

D.) *Hattyúk, ludak és récék*

Marsigli a madarak felsorolásában a végére hagyja az *Anseriformes* rendet, mely a hattyúkat, ludakat és récéket tartalmazza. A nagy bukót viszont, mely szintén ebbe a rendbe tartozik, valahogy már előbb megemlíti.

„*Szelíd hattyú*”

Bütykös hattyú (*Cygnus olor*). Az idetartozó szövegben vadhattyúként említett forma feltehetően a Marsigli idejében a Kárpát medencében még fészkelő énekes hattyúra utal.

„Vad hattyú”

Természetesen itt az énekes hattyúról (*Cygnus cygnus*) van szó, mivel a szövegben a hattyúdalról is szó esik, amely ehhez a fajhoz köthető, és nem a bütykös hattyú félszelíd, emberközeli változatához.

„Nőstény vadlúd”

Ez a nyári lúd (*Anser anser*) tojó példányával azonosítható. Az ábra és a leírás első néhány mondata valóban a nyári lúdra utal, viszont a leírás második részében a csőr színe és a láb színe már a vetési ludat (*Anser fabalis*) hozza és keveri be a képbe.

„A ludak másik neme”

E leírás alatt találjuk azt a fajt, amelyet Schenk Jakab (1918) a nílusi lúddal (*Alopochen aegyptiacus*) vélt azonosítani. A madár színének leírásában Marsigli sok helyen pontatlan ugyan, de főleg a szárny felső oldalának nagy fehér foltját véve figyelembe, elfogadható a többinél kisebb méretű nílusi lúdnak.

„Spanyol lúd vagy (Cygnoides) kínai hattyúlúd”

Itt ténylegesen a szibériai és belső-ázsiai elterjedésű hattyúlúdról (*Anser cygnoides*) van szó, mely ugyan nem él vadon Európában, s így nem tagja a hazai avifaunának sem. Elképzelhető viszont, hogy a domesztikált forma félvadon előfordult a gyűjtési területen, s így bekerült a begyűjtött vizsgálati anyagba.

„Belon bütykös ásólúdja”

Bütykös ásólúd (*Tadorna tadorna*). Marsigli leírásából kitűnik, hogy a bütykös ásólúd az ő idejében fészkelte is Magyarországon a Duna alsó szakasza vidékén, hiszen leírásában említi a rókakotorékban való költését. Megjegyzendő, hogy hosszú évtizedekig ezt követően a faj nem fészkelte Magyarországon, de az 1990-es évek elején újból megtelepedett. Állománya főként a Kiskunságban megerősödött és ma már rendszeresen költ mintegy 15-20 pár. Fészkelésre ma is ugyanúgy rókakotoréket használ.

„Szürke színű vadkacsa, cinóberpiros szakállal, hullámos mintázatú mellel”

A leírás kissé zavaros, de az ide tartozó ábra alapján határozottan felismerhető a bőjti réce (*Spatula querquedula*) gácsérja.

„Sárga bóbitás. Üstökös réce 2

A leírás és a rajz alapján is pontosan megállapítható, hogy a kérdéses faj: üstökös réce (*Netta rufina*). Ez esetben is bővülnek ismereteink a fajról, hiszen a XX. század első felében rendkívül ritka volt Magyarországon, de 1985-től ismét rendszeres fészkelő, mint Marsigli idejében lehetett.

„Narancssárga vagy egyesek által töröknek nevezett kacsa”

Kétségtelen, hogy vörös ásólúd (*Tadorna ferruginea*), mely hazánk területén ma ritka vendég, ugyanakkor a Balkán félsziget keleti szegélyén és attól keletre egészen Belső-Ázsiáig elterjedt fészkelő madár.

*„Kerceréce (*Platyrinchos*)”*

Kerceréce (*Bucephala clangula*). Európa északi felének fészkelő madara. Magyarország avifaunájában elsősorban mint téli vendég szerepel.

*„Pézsmaréce (*Anas moscata*), Aldrovandi Cairinája (Hím)”*

Pézsmaréce (*Cairina moschata*). A leírás alapján kétségtelen, hogy erről a dél-amerikai fajról van szó, bár ez nem szerepel Európa természetes avifaunájában. Marsigli mind a hímet, mind a tojót leírja. Kivadult, esetleg félvadon költő egyedei viszont akkoriban is előfordulhattak a Duna árterén, mint ezt magam is tapasztalhattam az 1970-es években Gemencen.

*„Pézsmaréce (*Anas moscata*), Aldrovandi Cairinája (Nőstény)”*

Pézsmaréce (*Cairina moschata*). Háziasított faj, mely viszont elképzelhető, hogy félvadon költött a Duna árterén az időkben.

„Zöld kacsa vagy zöldfejű kacsa”

A leírás és a rajz alapján kétségtelen, hogy kanalas réce (*Spatula clypeata*) gácsér.

„Barna kacsá”

Tőkés réce (*Anas platyrhynchos*). Európa legelterjedtebb récéje. Hazánkban is mindenfelé gyakori fészkelő madár.

Madarak fészektípusai és tojásai Marsigli fő műve V. kötetében

A korábbi madártani összefoglaló munkák mellett újdonságként jelenik meg Marsigli művében a madarak fészkeinek és tojásainak bemutatása, mely már bizonyos mértékig az ökológia fel való elmozdulás. Összesen 15 madárfajnak, illetve rokonsági csoportnak mutatja be fészektípusát, a fészkek elhelyezési módját, a fészkek közvetlen környezetét. (Valamennyire itt kilép a nagy vízimadarak köréből, mert a főszövegben fel nem sorolt fajokat is felvesz, mint a száraz pusztákon, szántókon élő túzok, a bíbic, vagy az énekesmadarak közül a nádirigó.)

Az egyes fajok és fészektípusok

Nagy kárókatona (*Phalacrocorax carbo*) – Marsigli rajza jól mutatja a fák ágaira épített fészkek formáját, elhelyezését. A nagy kárókatona hazánkban az esetek nagy többségében ma is így fészkel.

Különböző récefészkek (*Anas spp.*) – A könyvben említett úszó récefajok többsége hasonló fészket rak, ezért szerepelnek összevonva a fészkek bemutatásánál.

Túzok (*Otis tarda*) – A nedves réti élőhelyekkel és pusztákkal váltakozó szántóföldi környezet madara, a túzok esetében jelentős ismeret, hogy Marsigli idejében még közismert és elterjedt madár lehetett a Kárpát-medence déli részein, a Délvidéken, ahol jelenleg (2022) már mindössze 5-10 példány létezik.

Daru (*Grus grus*) – Az ábrán a daru tipikus fészke látható, mely a talajra épül, és a fészkek szinte minden esetben két tojásból áll.

Fehér gólya (*Ciconia ciconia*) – A madárfészkeket is bemutató fejezetből megtudhatjuk, hogy a fehér gólya már az 1680-as években is – és nyilván azt megelőző években is – az emberi lakóhelyek madara volt, és a háztetőkön fészkel.

Itt a kéményen való fészkelés nem kerül említésre, az feltehetően egy későbbi „szokás” volt a gólyáknál, amikor már volt masszív kémény a házakon. Szemünk előtt játszódott le egy folyamat, egy későbbi „átszokás”, nagyjából 1963-mal kezdődően, amikor a korábban főleg a házak kéményein költő madarak a községek, falvak villamosítását követően megkezdték áttelepedni a nemrégiben felállított villanyoszlopokra.

Üstökös gém (Ardeola ralloides) – A néhány szomszédos letört nádszál tetejére épített és telepesen álló fészkelés ma is tipikus, és látványra ilyenformán leginkább az üstökös gém nádifészkelésére emlékeztet.

Szürke gém (Ardea cinerea) – Fészkeit a kormoránhoz hasonlóan többnyire a mocsárban álló fák koronáiba építi. Telepesen fészkel.

Nádirigó (Acrocephalus arundinaceus) – Bár a főszövegben Marsigli egyáltalán nem tesz említést az énekes madarokról, itt a fészkek bemutatásánál mégiscsak kitér egy fajra, és a lényegre mutató rajzon ábrázolja a nádirigó sajátos, nádszálakra épített mély csésze-alakú fészket.

Nyári lúd (Anser anser) – A mocsár talaján nyugvó halomfészket épít. Fészkalja legtöbbször 8-10 fehér tojásból áll.

Bütykös hattyú (Cygnus olor) – Fészke mint az előző fajé, de jóval nagyobb. Fészkalja általában 4-6 fehér tojásból áll.

Rózsás gödény (Pelecanus onocrotalus) – Nagyméretű fészket a mocsári növényzetre építi.

Búbos vöcsök (Podiceps cristatus) – Marsigli is megemlíti, hogy ez a faj úszófészket épít, mely a vízszint emelkedésével odébb sodródhat, de eközben károsodás nem éri.

Szárcsa (Fulica atra) – Fészke a mocsár aljzatára épített masszív halmaz, mely a környék vizinövényeinek szárából készül.

Szerkőfészkek (Chlidonias spp.) – Mind a három szerkőfajunk fészkelése nagyjából hasonló, a mocsár vizéből felemelkedő lágyszárú növényzet tetejére építik fészkeiket belesimulva a víz szintjébe, telepesen. Az ábra összesítve szemlélteti ezt a fészkelési módot.

Bíbic (Vanellus vanellus) – Önállóan nem szerepel az ismertetett fajok között, de említést nyer a lilék bemutatásánál. A bíbic a vizek környékének, szikes pusztáknak és nedves réteknek elterjedt fészkelő madara. Tipikus „talaj-fész-

kelő”, fészképen rendszerint négy tojással. Természetes, hogy Marsigli sem hagyhatta ki a madarak fészkek típusainak bemutatásából.

Bütykös ásólúd (Tadorna tadorna) – Üregi fészket használ. Mint ma is, már Marsigli idejében is a róka lyukban, róka vagy borz kotorékában költött.

Eredmények

Marsigli madártani munkája a korábbi ornitológiai összefoglalókkal szemben két újdonságot is mutat. Ezek egyike, hogy nemcsak a kifejlett madarakat ismerteti, hanem kitér a fészkek, fészkelőhelyek tojások leírására is, ami már az ökológiai szemlélet felé való elmozdulás. A másik újdonság, hogy minden fajról illusztrációt is közöl, mely saját maga által készített rajz.

A fordítás áttekintése alapján Marsiglinek a madárfajokat ismertető felsorolásában összesen 59 eltérő formaként kezelt leírás található. Mindez valójában 51 fajt takar, mivel ugyanarra a fajra néhol több leírás is vonatkozik. Hím és tojó, vagy öreg és fiatal (juvenilis) egyed leírása. A nagy godárról például három leírás is szól, a bakcsóról és a batláról kettő-kettő, stb.

Az 51 fajt viszont még növelhetjük, mivel a fészkek leírásánál is van három olyan faj, melyek a nagy listában nem nyernek említést. További egy fajjal való növekedést jelent az tény, hogy az ezüstlile szakszerű leírása mellé illusztrációként a szürke cankó rajza lett beszerkesztve. Ez azonban így is fajra pontosan azonosítható.

Összesen tehát 55 madárfajt ismertet a mű valamilyen formában, s ebből csupán egy az, amely a szöveg és a rajz zavarossága miatt nem azonosítható biztonsággal egyetlen fajjal sem. Ez a „kis póling” néven leírt madár.

Marsigli munkájában tehát 16 család 54 fajja biztosan azonosítható mai európai madarakkal, vagy egzotikumokkal. Ezek fajlistáját közlöm a tanulmány végén, kiegészítve azokkal a zárójelbe tett fajokkal, melyeket a Szerző csupán valamelyik faj leírásánál, szöveg közben említ.

Megjegyzem, hogy ezek között 2 olyan faj is szerepel, melyek nem fordulnak elő vadon Európa avifaunájában, csupán domesztikált formában élnek kontinensünkön. Ezek a kínai hatyúlúd és a pézsmaréce.

A 330 évvel ezelőttiből át a mai avifaunába

Marsigli munkájának áttekintése és megismerése után rögzíthetünk egy, a mai viszonyokra is átvihető madárlistát, hogy lássuk, melyek is azok a fajok, amelyekről Marsigli ismereteket nyújt nekünk 330 év távlatából. Hogy melyek ezek az ismeretek, azok minden fajnál előtűnnek, de sok esetben magam is kihangsúlyoztam ezeket. A ma használatos rendszertani lista inkább csak egy összegzés, és iránymutatóként, tartalomjegyzékként szolgál azok számára, akik további részleteket kívánnak kikutatni Marsigli munkájából. A latinból magyarra fordított mű alapján az alábbi madarak azonosíthatók több-kevesebb pontossággal. Ezek rendszertani felsorolását del Hoyo & Collar (2014) alapján közlöm a ma használatos magyar és latin nevek megadásával.

Marsigli művében szereplő madárfajok rendszerbe foglalása a mai taxonomia alapján

(A Duna és a Tisza térségének vízimadarai az 1600-as évek végén MARSIGLI műve alapján).

Rend: ANSERIFOMES – LÚDALAKÚÁK

Család: ANATIDAE – RÉCEFÉLÉK

Bütykös hattyú	Cygnus olor
Énekes hattyú	Cygnus cygnus
Nyári lúd	Anser anser
Hattyúlúd	Anser cygnoides
(Tajga lúd (Vetési lúd)	Anser fabalis)
Kerceréce	Bucephala clangula
Nagy bukó	Mergus merganser
Nílusi lúd	Alopochen aegyptiacus
Bütykös ásólúd	Tadorna tadorna
Vörös ásólúd	Tadorna ferruginea

Pézsmaréce	<i>Cairina moschata</i>
Üstökös réce	<i>Netta rufina</i>
Böjti réce	<i>Spatula querquedula</i>
Kanalaréce	<i>Spatula clypeata</i>
Tökés réce	<i>Anas platyrhynchos</i>
Rend: PODICIPEDIFORMES – VÖCSÖKALAKÚAK	
Család: PODICIPEDIDAE – VÖCSÖKFÉLÉK	
Kis vöcsök	<i>Tachybaptus ruficollis</i>
Búbos vöcsök	<i>Podiceps cristatus</i>
Rend: GRUIFORMES – DARUALAKÚAK	
Család: RALLIDAE – GUVATFÉLÉK	
Guvat	<i>Rallus aquaticus</i>
Vizityúk	<i>Gallinula chloropus</i>
Szárca	<i>Fulica atra</i>
Család: GRUIDAE – DARUFÉLÉK	
Daru	<i>Grus grus</i>
Rend: OTIDIFORMES – TÚZOKALAKÚAK	
Család: OTIDIDAE – TÚZOKFÉLÉK	
Túzok	<i>Otis tarda</i>
Rend: CICONIFORMES – GÓLYAALAKÚAK	
Család: CICONIIDAE – GÓLYAFÉLÉK	
Fehér gólya	<i>Ciconia ciconia</i>
Rend: PELECANIFORMES – GÖDÉNYALAKÚAK	
Család: THRESKIORNITHIDAE – IBISZFÉLÉK	
Kanalgém	<i>Platalea leucorodia</i>
(Tarvarjú)	<i>Geronticus eremita</i>
Batla	<i>Plegadis falcinellus</i>
Család: ARDEIDAE – GÉMFÉLÉK	
Bölömbika	<i>Botaurus stellaris</i>
Bakcsó	<i>Nycticorax nycticorax</i>
Üstökös gem	<i>Ardeola ralloides</i>
Szürke gem	<i>Ardea cinerea</i>
Vörös gem	<i>Ardea purpurea</i>

Nagy kócsag	<i>Ardea alba</i>
Kis kócsag	<i>Egretta garzetta</i>
Család: PELECANIDAE – GÖDÉNYFÉLÉK	
Rózsás gödény	<i>Pelecanus onocrotalus</i>
Rend: SULIFORMES – SZULAALAKÚAK	
(Család: SULIDAE – SZULAFÉLÉK)	
(Atlanti) Szula (<i>Morus bassanus</i>) (csupán összehasonlításként említve)	
Család: PHALACROCORACIDAE – KÁRÓKATONA-FÉLÉK	
Nagy kárókatona	
(Nagy kormorán)	<i>Phalacrocorax carbo</i>
Rend: CHARADRIIFORMES – LILEALAKÚAK	
Család: RECURVIROSTRIDAE – GULIPÁNFÉLÉK	
Gulipán	<i>Recurvirostra avosetta</i>
Gólyatöcs	<i>Himantopus himantopus</i>
Család: CHARADRIIDAE – LILEFÉLÉK	
Ezüstlile	<i>Pluvialis squatarola</i>
Aranylile	<i>Pluvialis apricarius</i>
Bíbic	<i>Vanellus vanellus</i>
Család: SCOLOPACIDAE – SZALONKAFÉLÉK	
Nagy póling	<i>Numenius arquata</i>
Nagy goda	<i>Limosa limosa</i>
Pajzsoscankó	<i>Calidris pugnax</i>
Sarlós partfutó	<i>Calidris ferruginea</i>
(Közép) Sárszalonka	<i>Gallinago gallinago</i>
Billegetőcankó	<i>Actitis hypoleucos</i>
Szürke cankó	<i>Tringa nebularia</i>
Piroslábú cankó	<i>Tringa totanus</i>
Réti cankó	<i>Tringa glareola</i>
Család: GLAREOLIDAE – SZÉKICSÉRFÉLÉK	
Székicsér	<i>Glareola pratincola</i>
Család: LARIDAE – SIRÁLYFÉLÉK	
Kis sirály	<i>Hydrocoloeus minutus</i>

Sárgalábú sirály	<i>Larus michahellis</i>
Fattyúszerkő	<i>Chlidonias hybridus</i>
Kormos szerkő	<i>Chlidonias niger</i>
Küszvágó csér	<i>Sterna hirundo</i>

Rend: PASSERIFORMES – VERÉBALAKÚAK

Család: ACROCEPHALIDAE – NÁDIPOSZÁTA-FÉLÉK

Nádirigó	<i>Acrocephalus arundinaceus</i>
----------	----------------------------------

Család: HIRUNDINIDAE – FECSKEFÉLÉK

(Füsti fecske	<i>Hirundo rustica</i>)
---------------	--------------------------

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Jordán Máriának, Szenek Zoltánnak és Katona Erikának, kik a jelen dolgozat és az ezt megelőző előadás anyagának összeállításánál az irodalmazásban és a begépelésben segítségemre voltak.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Hencz és Kaufman 2015.** Hencz, P. és Kaufman, G.: A daru bizonyított költése Magyarországon. <http://kaufmang.blogspot.com/2015/07/mintegy-szaz-ev-utan-ujra-kolt-daru.html> (megtekintés: 2023. január 4.)
- del Hoyo – Collar 2014.** Josep del Hoyo, J. – Nigel J. Collar : *HBW and BirdLife International Illustrated Checklist of the Birds of the World. Volume 1: Non-passerines*. Lynx Edicions, Barcelona, 2014.
- Hursán 2021.** Hursán Szabolcs (ford.): *Danubius Pannonico-mysicus ... ab Aloysio Ferd. Marsili. Vol. 5.: Madarak és madárfészkek fordítása.* (2021) (Kézirat).
- Keve 1994.** Keve András: Adatok a magyar madártan történetéből, 1300–1944. *Aquila* 101. (1994) 9–40.
- Schenk 1918.** Schenk, Jakob (1918): Übersicht der Geschichte der Ornithologie in Ungarn. – A madártan történetének áttekintése Magyarországon. *Aquila* 25. (1918) 31–88.

The importance of Marsigli's ornithological work in the history of Hungarian ornithology

ABSTRACT: The paper analyses the ornithological material of L. F. Marsigli's *Danubius Pannonico-mysicus*, Volume V, based on the original engravings and the Hungarian translation by Szabolcs Hursán, which is currently being published. Based on the current knowledge of the Hungarian and Carpathian Basin bird life, it compares and analyses the species in Marsigli's work, revealing the similarities between the drawings and the textual descriptions and the contradictions that sometimes appear. The paper also uses a similar methodology to examine the chapter on bird nests and eggs in the volume. Finally, the species of birds listed and precisely identified by Marsigli are projected into the modern system of domestic bird species, producing a list of species described by Marsigli that can also be considered authoritative today.

KEYWORDS: Baroque period, Danube, fauna history, avifauna, nidobiology

KÖZKÁRT OKOZÓ MALMOK A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON – KÉT ESETTANULMÁNY¹

DARVAS MÁTYÁS

KIVONAT: A tanulmány a vonatkozó törvényi háttér rövid áttekintése alapján egy-egy XVIII. századi, Sopron illetve Heves vármegyei malomgátépítési eset dokumentumai alapján vizsgálja a korabeli közállapotokat: a közigazgatás működését, az érdekelt felek érdekérvényesítő képességét és stratégiáit. Az esetek lefolyásán és kimenetelén keresztül képet kapunk a fenti szempontokból a Magyar Királyság – úgy tűnik, vármegyétől függetlenül hasonló – XVIII. század végi helyzetéről.

KULCSSZAVAK: malomépítés, közkár, jogbiztonság, közigazgatás, érdekérvényesítés

Bevezető

Írásunkban a Magyar Királyság két különböző vidékén, ám nagyjából egy időben történt, jól dokumentált malomépítési ügyét vizsgáljuk primer források alapján. Az időbeli közelség, a földrajzi távolság és a két eset feltűnően hasonló lefolyása alkalmat teremt arra, hogy képet kapjunk a XVIII. századi magyar (köz)élet számos területéről: a vízügy, a közigazgatás működése, közbiztonság, jogbiztonság, vagyonbiztonság, perrendtartási kérdések, potentátok és kisemberek érdekérvényesítési esélyei – mindezek tényezők a malomépítési

¹ A „KLASSZIKA FILOLÓGIA – ÍRÁSOS TÖRTÉNETI ÖRÖKSÉG” tématerületi kutatás, a TKP2020-NKA-23 sorszámu, TKP-37-3/PALY-2020 iktatószámu pályázat keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

ügyekben, melyek hűsbavágóan érintettek mindenkit, s éppen ezért gyakran vezettek konfliktusokhoz a legkülönbözőbb társadalmi állású emberek között.

Vármegye	Sopron vármegye	Heves vármegye
Helység	Középpulya	Törökszentmiklós
Évszám	1784	1765–1777
Tárgy	közkárt okozó malomgát	közkárt okozó malomgát
Folyóvíz	Csáva-patak	Tinóka-ér
Felperes / kárvallott	Bácsmegey Antal közép-pulyai plébános	Almássy család, törökszentmiklósiak
Alperes / károkozó	Shmiliár János	17 szajoli nemes

1. táblázat: Vizsgált esetek (a szerző szerkesztése)

Törvényi háttér²

A malomépités komoly hatást gyakorolt a folyóvizek hajózhatóságára, halászhatóságára és – a medervezetést, illetve vízállást befolyásolva – a vízparti területek felhasználására is. Ennek megfelelően már a korai idóktól fogva a törvényhozás látókörébe került a malmok építése; két esetünk lefolyásáról mérvadóbb véleményt alkothatunk tehát a kérdés törvényi szabályozásának áttekintése után.

Mondhatjuk jellemzőnek, hogy az első, malmokat említő Hármaskönyv-rendekezésnél³ (amely valójában a birtokhatáru szolgáló vízfolyások módosulásának esetével foglalkozik) már az érintőleges említés is felveti a malmok károkozásának lehetőségét:

„Hasonló áll az olyan folyók vizére épített malmok gátjaira és töltéseire nézve, melyeknek egyik fele az egyik, másikba pedig a másik birtokosnak vagy falunak áll szolgálatára. Ha mindjárt valaki azoknak végét más földjéhez erősíti, a mit a törvény meg is enged *(csak hogy az ilyen töltés a másik félnek nyilvánvaló*

2 A törvényszövegek forrása az online jogtár („1000 év törvényei”, <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei>), annak írásmódját megtartva.

3 Tripartitum I. rész 87. cím 4. §

kárt okozni ne látszassék) ezáltal mégsem bitorolja sem a folyót, sem a másinak földét, hanem ez az ő igazi uráé marad.”

Esettanulmányunk szempontjából szintén érdekes az a Tripartitum-cím⁴, mely a vármegye feladatait és hatásköreit tárgyalja; noha a manapság a figyelem bármi fénykörébe kerülő XVIII–XIX. századi iratanyag túlnyomórészt az általános közgyűlések nemességigazolással kapcsolatos tevékenységével vagy a sedriákon⁵ lefolytatott perekkel foglalkozik, a „tekintetes vármegye” ezek mellett kiterjedt ellenőrző és hatósági feladatokat látott el, ennek érdekében szükség esetén eseti szakértői bizottságokat állítva fel. E tevékenységek mégoly általános felvázolása között is említésre kerül a malmok ügye:

„Éppen úgy a különböző vármegyék is, a szántóföldeknek, réteknek, erdőknék és folyóvizeknek őrzése, *vagy a malmoknak állapotja és jövedelme tárgyában* és egyéb hasonló dolgokban; sőt a törvényszakoknak és perfolyamoknak megtartásában, hogy tudniillik a megye törvényszékén a megyei ispán előtt kezdett peres ügyet itt rövidebb, amott hosszabb perrel végezzék maguk közt józan tanácskozás után rendelkezhetnek és statutumokat hozhatnak ugyan; de az egész ország közönséges végzeményét és a királyi curia régi és jóváhagyott szokását, a melyet (a mint mondám) a biráskodásban követni szokott, soha meg nem sérthetik és velök nem ellenkezhettek.”

Az első, kifejezetten a malomépítések hatásaival foglalkozó törvénycikk⁶ bevezetőjében részletesen leírja a jelentkező problémát, első paragrafusá pedig konkrét és határozott szankcióval él:

„A Garam folyón levő *malmokat vagy lerontsák*, vagy pedig akképen alkalmazzák, hogy azon le és föl mindenféle vizijárműveket és tutajokat, veszedelem nélkül vontathassanak

Mínthogy pedig a Garam-folyón igen sok malom van, a melyek az Esztergom városba jutást akadályozzák, vagy legalább is megnehezítik és a vízi járművek járását veszedelmesekké teszik (...) az ilyen malmokat minden tartozékaikkal együtt úgy alkalmazzák, hogy a mész, tölgy és másféle fa, élelmi szerek és minden egyéb szükséges dolgok szállítására használt vízi járművek és tutajok fel és le, Esztergomba veszedelem nélkül vontathatók legyenek.

4 Tripartitum II. rész 2. cím 5. §

5 a *sedes iudiciaria* (törvényszék) bevett és jövevényezőként használt összevonása

6 1596. évi LII. törvénycikk

1. § *Máskülönben az ilyen malmokat és gátakat, az alispánok, vagy ezek vonakodása, avagy erőtlensége esetén a főkapitány azonnal és tetteleg széthányassák.*"

Végül pedig szükséges és tanulságos teljes terjedelmében idéznünk itt az 1751. évi XIV. törvénycikket, amely mintegy látteleletét adja a problémakörnek – és előrevetíti az általunk felidézett két esetet is.

„1751. évi XIV. törvénycikk

az országban a közönségre nézve káros malmok megszüntetéséről

Az országban és a hozzá kapcsolt részekben nem kevés számmal vannak folyók, melyeknek felszine a rajtok keresztül húzott malomgátak miatt, a sűrűn fekvő malmokhoz emeltetvén, s ez által a víz gyorsabb lefolyása akadályoztatván, záporok által növeltetve, gyakran kiáradnak, s a szomszédos síkságra kiömlvén, a mellettük fekvő területeket elposványosítják és mocsárosítják, és azt a földet, mely a folyók szomszédságában legtermékenyebb szokott lenni, teljesen műveletlenné és terméketlenné teszik; és ha azok a malomgátak nem képeznének akadályt, az ország több folyója hajózás és tutajozásra alkalmassá válnék, s így mód és lehetőség nyílnék arra, hogy egyik vármegyéből a másikba nagy költség-kimérléssel lehessen a terményeket szállítani: azért Ő császári királyi felsége kegyes jóváhagyásával határozatlik, hogy a földesurak mindnyájan, valamint Ő szent felsége kamarájának királyi jószágában is, minden folyóvizeken, melyek áradások által megrontják a szomszédságot, a folyó medrében elhelyezett malomgátjaikat hordják el, és a malomhoz külön medret ásván, a folyóviz egy részét úgy vezessék el, hogy az elvezetés sem áradást ne okozzon, sem az innen vagy tülről közlekedő hajóknak akadályul ne szolgáljon. Hogyha pedig a birtokosok malomgátjaik elhordását maguk nem eszközölnék, a vármegyei tisztviselőségnek állandó kötelességében, hogy a malomjövendelmeket zár alá vetvén, a vármegyei közgyűlésen kidolgozandó mód és szabály szerint, az afféle közártalmas malmokat, ha meg lehet igazítani, az előirt módon, oly mesterek által, kik a vizek vezetésében és gátak szerkesztésében jártassággal bírnak, megigazíttassa; ha pedig a megigazításnak helye és módja nem lenne, meghallgatván előlegesen a birtokosokat, teljességgel el kell a gátakat hordatni, semmiféle eddig közbejött határozat nem állván ellent. Azonfelül a megyei hatóságok arra is szorgalmasan vigyázzanak és rajta legyenek, hogy minden folyó a hulladék fáktól, melyek a víz lefolyását késleltetik, megtisztíttassék, és az előrebocsátottak foganatosítása a köz érdekében és hasznára megtörténjék."

Mindezt két-három évtizeddel azelőtt rögzíti országos hatályú törvény, hogy a törökszentmiklós-szajoli és felsőpulyai malmok éppen ilyen gondokat okoznak – mutatva, hogy nagyon is élet szülte és szükséges az a részletes problémaleírás, hatáskörkijelölés és rendelkezés illetve szankció, amely hivatott (lett volna) megoldani az ilyen, rendszerszinten jelentkező konfliktusokat.

A két eset lefolyása

Mind Heves-Külső-Szolnok, mind Sopron vármegyében hasonló eseménysort figyelhetünk meg:

1. valaki(k) kontárságból avagy haszonlesésből (magasabb vízszint, nagyobb teljesítmény) szabálytalan módon építenek malmot, illetve malomgátat;
2. nyilvánvaló károk keletkeznek;
3. az érdekeltek panaszt tesznek a megfelelő fórum(ok)on;
4. a (birtokjogok, illetve eljárásjog szerinti) illetékesek vizsgálatot indítanak, majd intézkednek;
5. az ellenérdekeltek szabotálnak;
6. végül valami eredménnyel zárul az ügy – avagy nem.

A konkrét fejlemények áttekintése során vizsgálni törekszünk a vármegye mint közigazgatási és jogszolgáltató szerv működésének hatékonyságát a vizsgálat, a döntéshozatal és a végrehajtás terén.

Sopron vármegye, Középpulya

A történetek feljegyzését Bácsmegyey Antal középpulyai plébánosnak köszönhetjük, aki utódai számára az egyházlátogatási jegyzőkönyvek kérdőpontjai módjára haladva, ám inkább *historia domus*-jelleggel monografikus ismertetőt (*manuductio*) állított össze parókiájáról.⁷ Noha ő a kárvallott fél, és nem is pró-

⁷ A kézirat és a térkép nagylelkű rendelkezésre bocsátásáért Joseph Kraxner úrnak (Oberpullendorf, Ausztria) tartozom köszönettel. Forrás: Kismarton, Diözesanarchiv: *Manuductio dominorum Parochorum Középpulyensium in notitiam Ecclesiae Közép- & Felsőpulyensis. Conscripta a domino Josepho Horváth parochi Középpulyensi. Pro usu dominorum in Parochia Successorum: descripta vero*

bálja leplezni az események feletti keserűségét, a *manuductio* egészének ismeretében az általa feljegyzettek tényszerűségét nincs alapunk kétségbe vonni.⁸

A károkozó építmények tulajdonosa nemzeti Shmiliár János úr, Eszterházy „Fényes” Miklós herceg, a fertődi kastély építtetőjének gazdatisztje és levéltárosa, aki érdemei fejében 1770-ben a herceg adománya révén két nemzedékre a Pogány és Nedeczky családok egykori birtokába jutott, majd a többi nemest kivásárolva még abban az évben egész Középpulya földesura lett. Az ezt követő két évben számos telket felvásárolt és egyesített, illetve a régi serfözde épületét is átalakítva nagy kúriát épített ki, melynek bejáratához, hogy kerülnie ne kelljen, egy új hidat is építtetett – ám, mint majd a vármegyei bizottság megállapította, túl rövidet, mely így mederszűkületet okozott. A másik probléma a szabálytalanul megemelt „malomfő” (*caput molare*) avagy malomgerenda (*trabs molaris*) volt; ez tulajdonképpen a duzzasztógát legfőbb gerendája volt, melyen a víz átbukott, és meghatározta a tározó vízszintjét. A nagyobb vízszint nagyobb és egyenletes meghajtást és így őrlési teljesítményt eredményezett, ám komolyan befolyásolta a malom feletti szakasz vízállását és az árvizek levonulását.

Hogy ebből rendszeresen probléma származott, mutatja azt éppen egy, a vármegye jegyzője által Shmiliár János részére négy évvel esetünk előtt kiállított tanúságlevele, mely egy még nyolc évvel korábbi, 1772-es felújítás⁹ szabályos voltát igazolja (nyilván egy akkori hasonló vitás eset miatt), és képet ad a szokásos eljárásról:

Alulírott kijelentem és jelen soraimmal tanúsítom, hogy amikor a nemes és nemzeti Shmiliár János úr, híres Sopron vármegye táblabírósi ülnöke 1772-ben a Középpulyán, a Csáva-patak mellett és abban álló malmának kerékszerkezetét – amely akkor már rossz állapotban volt, és erősen felújításra és részben újjáépítésre szorult – teljesen újjáépítette és átalakította, akkor a közönséges szokás és előírás szerint az új malomfő felhelyezésére odahívta nemcsak az alsóbb és felsőbb malmok tulajdonosait, és azokat, akiket érintett ez, hanem a szolgabírákat és szakértő, céhbeli molnárokat is; következésképp

a domino Antonio Bácsmegyey, anno 1797. A fordítások tőlem; a levéltári iratanyag kutatása szintén Joseph Kraxner munkája.

8 Mivel pedig az eseményeket részletesen, dokumentumokra hivatkozva és azokat idézve adja elő, célszerűnek tűnt, hogy a Sopron vármegyei eset leírásában ennek szövegét adjuk, különösen, hogy e forrásnak magyar nyelvű fordítása eddig nem látott napvilágot.

9 A malmot 1743-ban építette ns. Bácsmegyei György, 1755-ben a hercegnek adta, és ekkor, 1772-ben került Shmiliár János birtokába.

úgy emezek, mint a bíró, az esküdtek és az említett Középpulya község számos lakosa is ott voltak és közreműködtek a már folyó munkálatokban. Magam is jelen voltam, s noha maga az ülnök úr akkor távol volt, minden közbejött nehézséget legyőzve ilyen körülmények között került a helyére az új malomfő avagy főgerenda, és se nem hallottam, se magam nem tapasztaltam, hogy ez az új főgerenda magasabbra lett volna helyezve – sőt, jól emlékszem arra, hogy az összes és minden egyes ember, aki jelen volt a műveletnél és e gerenda avagy új malomfő felhelyezési munkálatainál, abba teljesen belenyugodott. Tanúsítom ezt jelen levelem erejével és tanúságával. Kelt Nemeskéren, 1780 június 23-án. Illésy József, híres Sopron vármegye rendes jegyzője sk. Pecsét helye.

Nem tulajdonítható pusztán véletlennek, hogy éppen a vizsgált „közkáros” malom építetője korábbi malomfelújításáról maradt fent egy olyan tanúságlevél, amely valószínűleg egy korábbi vitás (és talán szintén hivatalosan kivizsgált) panasztétel nyomán keletkezett; s a levél szövege utal is rá, hogy a malomfő felhelyezése közérdekű és közérdeklődésre számot tartó mozzanat volt, melyet szokásjog¹⁰ szabályozott, és az érdekelteken kívül szakértők és köztisztviselők¹¹ felügyelete mellett végeztek el. Az tehát, hogy az 1784-es káresemények váratlanul értek mindenkit, tulajdonítható akár annak, hogy a malomfő (később szakértők által is igazoltan) szabálytalan megemelése titokban történt, akár a rosszul megépített híd által okozott mederszűkülletnek, akár a kettőnek együtt.

A Csáván működő malom és az új híd által okozott károkat így összegzi a *manu ductio* által idézett vármegyei bizottsági jelentés:

Ez alkalomból¹² mind Fölső-, mind Középpulya közössége jelentést tett nekünk, és egyhangúlag azt erősítették meg, hogy noha 1766–67-ben oly nagy és heves árvíz volt, hogy sodra több házat is romba döntött, mégsem esett akkor semmi kár a középpulyai templomban. Emiatt úgy vélik, hogy az említett kérvényben szereplő kár, melyet a minapi árvíz okozott, és a templomot kis híján még nagyobb kárral fenyegette, nem eredhet máshonnan, mint az említett Shmiliár úr malomfőjének megmagasításából és a lakóháza melletti híd építéséből, ami leszűkíti a Csáva medrét. Ennek pontosabb kivizsgálására a szükséges helyeken szemlét tartottunk, és a jobb és könnyebb tájékozódás végett a fentieket itt, a B alatt mellékelt helyrajzon nézve úgy találtuk, hogy az A és B betűnél, azaz

¹⁰ *de more, et praescripto publici*

¹¹ *non tantum superiorum et inferiorum molarum possessores, et eos, quorum intererat, sed et iudicem nobilium, et rei peritos molitores caehalistas convocaverit.*

¹² Ti. az 1784. október 12-ei általános vármegyei közgyűlés alkalmával.

Felső- és Középpulya területeinek érintkezésénél a Csáva-patak nagyobb áradásai idején a meder kisebb mélysége miatt kiárad a patak, és innen a Gátok nevű földeken szétáradva homokot terít el, majd lefolyva és a C mellett keresztezve a régi medret, a D betűnél olyan sodrással hömpölyög ki az utcára, hogy azt teljesen alámossa és átjárhatatlanná teszi. Innen pedig, végig az utcán, egyenes vonalban lerohanva az E betűnél egyenesen a magasabb helyre épült középpulyai templomba ütközik, és kerítését alámosva annak már jelentős részét elvitte. Ha ezt nem akadályozzuk meg időben, könnyen megeshet, hogy az alámosástól csak háromölnyire álló templomtorony a közeljövőben leomlik. Ezután ez a víztömeg a templomkerítést körülfolyva egyesül a másikkal, az említett Shmi-liár úr lakóháza melletti híd fölöttivel (mely hidat a Csáva fölött azért építettek, hogy ott járhasson be a házhoz, ám a szükségesnél kisebb hosszban, így a patakmeder minden partja elfogy, és a mederből kilépő víz az F betűnél áramlik össze); s ez a két kiáradt víztömeg, miután lehömpölyög az utca teljes szélességében a G H I felé, azt annyira kivájjja, hogy több ház szekérkapuja már csak nagy és komoly javítások által közelíthető meg. Végül az I betűnél, Tuttai János zsellérházánál (amely a méltóságos herceghez tartozik) abba beleütközve és azt körülfolyva észak felől annyira alámosta, hogy talán csak ha ötlábnyira van a medertől, s emiatt a közeli összedőlés veszélye fenyegeti.

1. kép: "A Csáva-patak kiáradása által Középpulya községnek s annak templomának okozott károkat mutató térkép. Rajzolta 1784-ben Nepomuki Hegedűs János, tekintetes Sopron vármegye hivatalos földmérője sk." Forrás: Kismarton, Diözesanarchiv (ld. 7. j.)

Emiatt, hogy a középpulyai templomot fenyegető veszélyt és a falu utcájának további alámosódását elháríthassuk, alázatosan úgy gondoljuk, hogy megfelelő gyógyymódként a következőket kellene foganatosítani.

1. Mivel az ez ügyben végzett szintmérésből kiderült, hogy a középpulyai malom fejét, amely az említett Shmiliár úrhoz tartozik, 5 láb $\frac{1}{2}$ hüvelykre magasították, ám a szomszédos felső- és alsópulyai malmok feje csak 4 láb $6\frac{3}{8}$ hüvelyk magas, így a középpulyai malom fejét, mivel $6\frac{1}{8}$ hüvelykkel magasabb, a szomszédosokéhoz kell igazítani.

2. A malomfőtől egészen a K betűig a híd alatt, amelyet az említett Shmiliár úr lakóháza mellett építettek, a medret meg kell tisztítani a homoktól és más efféle hordaléktól, illetve a fák belógó ágaitól és gyökereitől, amelyek nem kis akadályt képeznek, és amennyire lehet, a malomárkot ki kell szélesíteni, hogy több vizet fogadhasson be.

3. A K betűnél meg kell nyitni a régi, pár évvel ezelőtt lezárt vízátereszt, és az azt kiszolgáló medret (amely a kerteken át egészen az L betűig fut) meg kell tisztítani; ugyan ezen a helyen az új, rendes, 5 öles zsilipet, amely csak ahhoz szükséges, hogy a malomhoz folyó vizet megtartsa, úgy megigazítani, hogy minden felesleges víz átjuthasson rajta.

4. Az ugyanott a Csáva-patak fölött álló hidat, amely az említett Shmiliár úr udvarába vezet, s amely csak $3\frac{1}{2}$ öl hosszú, hosszabbítsák meg 5 öltre, azaz a tekintetes vármegye által létesített csatorna [teljes] szélességére.

5. Az ugyane hídtól egészen a kertek alsó sarkáig, az M betűig elhelyezett (karókból és rőzséből álló) kötegeket, amelyeken folyamatosan átszivárog a víz, teljesen számolják fel, és úgy erősítsék és magasítsák meg újonnan, 15 öl távolságban a Csáva-patak partját, hogy azon át többé ne folyhasson ki a víz a templom felé.

6. Az M betűtől az N-ig avagy a kertek felső végéig 70 öl távolságban, ahol a Csáva-patak medre túlságosan szűk, és megtelt a fák belógó ágaival, gyökereivel és az azokhoz tapadt homokkal, ki kell tisztítani azt, és nagyobb mélységre kiásni.

7. Az N betűtől egészen Felső- és Középpulya területének találkozásáig, 100 öl távolságban a medret, amely elegendően széles, ám mindkét partról sűrű faágakkal teli, meg kell tisztítani.

8. Középpulya község felső végén, 50 öl távolságban arra az esetre, ha valamikor egy nagyobb, rendkívüli áradás miatt a kihömpölygő víz lefolyna az utcán a templom felé, a D betűtől az O-ig töltéseket kell emelni, s azokat karókkal és sövényfonattal megerősíteni.

9. Mindezek elvégezte után pedig a templomkerítés alatti árkot, amelyet az árvíz kivájt, fel kell tölteni és följebb azt a 6 ölnyi kerítésrészt, amely elvált, újból fel kell építeni, nehogy összedőlhessen a templom. Végül

10. Az I betűnél, Tutzai János zsellérháza előtt a víz elterelésére, hogy ne folyhasson tovább az utcára, részsútosan egy árvízi tározót kell építeni, a medret pedig az I-től a P-ig jobban kiszélesíteni.

A plébános úr, bár mellette állt a közfelháborodás és a károk nyilvánvaló volta, eljárásjogilag mégsem volt egyszerű helyzetben; az árvíz a fél falut elvihette volna ugyan: ha a földesúr nem akart (márpedig nem akart) intézkedni, hivatkozhatott arra, hogy csupán saját anyagi kárt könyvel el jobbágyai kárával, s így közkár esete nem forog fent.¹³ Egyrészt azonban Shmiliár úr, mint láttuk, csak *de facto* volt földesúr, jog szerint nem: az egész község *possessor*¹⁴ volt, ám csak Eszterházy Miklós ideiglenes adománya (*inscriptio*) révén; másrészt pedig nyilvánvaló kár érte és veszély fenyegette a templomot, melynek kegyura (*patronus*) szintén a herceg volt. Így hát, bár kényszerű „társbérletben” élt a helyi potentáttal (aki igazából többnyire Kismartonban tartózkodott), végszükség esetén két szolgálati úton is át tudott nyúlni a feje fölött, s a templom fenntartásáért felelős patrónus ostromlásával egyidejűleg a közigazgatásilag illetékes vármegyénél is panaszt tudott tenni.

A „vízügy” ugyanis, mint már a törvényi előírásoknál láttuk, a vármegyei közgyűlés hatáskörébe tartozott, és Sopron vármegye jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy e feladatának az *in clyta Universitas* eleget is tett. A panasztétel nem is volt hiábavaló: nem telt el egy hónap sem a szeptember 17-ei árvizet követően, és az október 12-ei általános közgyűlésen már részletes jelentést tett és tízpontos intézkedési javaslattal állt elő a kirendelt bizottság. Mai szemmel nézve (is) imponáló szakmai alaposágról tanúskodik a vármegyei geodéta erre az alkalomra rajzolt térképe (1. ábra). A továbbiakról így számol be a plébános úr:

16. §. Mindezekre mit határozott a tekintetes vármegye?

Hallván a tekintetes vármegye a felolvasott és közzétett jelentésből, hogy Középpulya és temploma a medrűkből kilépő vizek miatt a pusztulás egyértelmű veszélyében forog, jóváhagyta mindazt, amit a jelentést készítő urak javasoltak, elhárítandó, hogy a jövő-

¹³ Mint ahogy a másik, per formájában zajló ügyben meg is próbálták kétségbe vonni a közkár meglétét.

¹⁴ Tehát birtokban ült, de tulajdonjoga nem (mindenhol) volt.

Extractus Protocolli Tralis Congregationis Diei
 30ma Mensis Augst N° 758. Joannis Sopronien^{sis}
 in Possessione Nemestker celebrat^a.

Circa revisionem alveorum fluviorum Répère, Ikva, &
 Csáva, lato Comitatus instituto insistendo, eidem
 addit, ut minutiora quidem obstacula etiam cum
 per fossione fundorum, Deputati Revisores statim
 effectuent, reliqua vero universitati referent,
 & quidem ad Possessionem Felso Pulya alveorum
 fluvij Csáva & Wome^s, fluvij autem Répère
 & Ladislav^{is} Kramari^{is}, cum prius ordinatis de-
 putatis revidebant.

Presentem Extractum ex originali Protocollo
 excerptum, & cum Eodem comparatum, confor-
 memq^e esse Testor.

Josephus Mész^{er} Joannis Sopron^{ensis} iudicatus
 Notarius.

2. kép: Kivonat Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyvéből,¹⁵ rendelkezés a Csáva és a Répce mederkarbantartásáról. Forrás: Kismarton, Diözesanarchiv (ld. 7. j.)

ben a vizek az utcára és a templomra rontsanak (elhárítva azokat, amiket Shmiliár úr ezek ellen felhozott) és a következő rendelkezést hozta, hogy mindezek a köz tekintélye révén, a javaslatoknak megfelelően, haladéktalanul fogatosítva legyenek:

¹⁵ HU MNL OL P 108-30. Aug. 1756 – Fasc. M, Nr. 482 et NB Rep. 12 G; Joseph Kraxner jóvoltából.

Miután bemutatták a járási főszolgabíra úr, Pászthory Dániel jelentését (melyet a középpulyai templomot és falut fenyegető veszély elhárítására tett földmérési eljárással egybekötve, s melyet a tekintetes vármegye is jóváhagyott), megbízást kapott ugyanezen járási főszolgabíra úr, hogy a bizottsági munkadokumentumnak és a megtett észrevételeknek megfelelően mihamarabb járjon az ügy végére. Kiadtam: Illesy József, híres Sopron vármegye rendes jegyzője sk.

17. § Milyen egyéb intézkedéseket foganatosítottak még ott?

Nagy Sándor rendes alispán úr, miután a bizottsági tagoktól értesült arról, hogy a közép- és felsőpulyaiak nincsenek elegendően az összes munka elvégzéséhez, amelyek elkerülhetetlenül szükségesek mindazok foganatosítására, amiket a tekintetes vármegye határozott: elrendelte, hogy a munkálatok teljes ideje alatt naponként más-más szomszédos falvakat hívjanak a közép- és felsőpulyaiak segítségére. A kegyelmes herceg jószágigazgatója pedig, Nagy István, értesülve arról, hogy a középpulyai erdőkben semmiképp sem lelhetőek fel az elrendelt munkálatokhoz szükséges fák, parancsba adta Eötvös Pál számvevő úrnak, hogy a lakembachi uradalomban mihamarabb utaljon ki alkalmas és elegendő fákat.

Úgy tűnik tehát, hogy működésbe lépett a közigazgatás gépezete, és tette, amit a már eddig is vészes (és az őszi alpokaljai esőzések miatt továbbra is fenyegető) helyzet, illetve a falu lakóinak elemi érdeke megkívánt. Azonban az „urambátyám”-viszonyok már e premikszáthi korban is, úgy tűnik, oly kifejtett állapotban voltak a Magyar Királyságban, hogy érdemben befolyásolhatták a további fejleményeket.

18. § Milyen hatást ért el a jószágigazgató úr rendelkezése?

Eötvös Pál számvevő úrnál süket fülekre talált a neki a jószágigazgató úr által fák kiutalására tett utasítás, és a tekintetes vármegye rendelkezéseinek foganatosítását (Shmi-liár János kedvéért, aki komája és egykor számvevőtársa volt), ha megakadályozni nem is, de legalább késleltetni tudta, s noha igen gyakran sürgették, arra hivatkozva, hogy nincsen írásos utasítása, a faanyagot elmulasztotta kiutalni. Erről a taktikázásról a rendes alispán úr későn szerevezve tudomást, maga állítatott ki a jószágigazgató úr és a lakembachi uradalom intézője számára írásos utasítást a faanyag kiutalásáról, így végre az intéző úr rendelkezésére a weingrabi erdőben az uradalmi erdész november 26-án kiutalt 16 tölgyfát (annyit ugyanis és nem többet, amennyit a földmérő úr kívánt), amelyeket a középpulyaiak még aznap kivágtak és másnap ők és a felsőpulyaiak elszállítottak. (...)

20. §. *Mit tett ezek után a főszolgabíró?*

A főszolgabíró úr, amint azt a tekintetes vármegye elrendelte és kötelessége volt, a közgyűlés feloszlása után tüstént megküldte az előző paragrafusban ismertetett végső döntést Shmiliár úrnak Kismartonba, és december 7-ét jelölte ki időpontnak mindannak végrehajtására és foganatosítására, amit a malommal, zsilippel, híddal és a híd töltésével kapcsolatban már korábban elhatároztak. És nehogy esetleg megint, amint az első határozat után, minden intés süket fülekre találjon, szigorú szavakkal értésére adta, hogy nemsokára eljön, hogy a malomfőt, amint a tekintetes vármegye erre kötelezte, ha régi állapotában találja, széthányja; tudja és higgye el, hogy ő nem tér haza anélkül, hogy ne végezné el ezt.

Elért tehát az ügy egy olyan szakaszba, amikor már a vármegye tekintélyét csorbító skandallummá terebélyesedett a herceg bizalmasának nyílt szabotázsza – amely Shmiliár úr szempontjából nézve eddig meglehetősen eredményes volt; mint rövidesen látjuk, majd' két hónapig meg tudta akadályozni, hogy bármi érdemi intézkedésre kerüljön sor.

21. § *Mit tett akkor Shmiliár úr?*

A főszolgabíró úrtól kapott levél és a tekintetes vármegye vele közölt végső határozata miatt, világos, hogy mivel szigorúan kezelték, december 5-én hazajött Kismartonból, és ugyane hó 6-án három emberével együtt, hogy úgy tűnjék, csinál valamit, a töltés és a híd támasztékának megbontásán ügyködött, de úgy, hogy sem a töltéshez, sem a hídhoz nem nyúlt egy kicsit sem. Miközben már hosszabb ideje ügyködött ezen eredmény nélkül, december 10-én délután 5 óra körül megjelent Pászthory Dániel főszolgabíró úr Hegedűs János földmérő úrral, és miután vendéglátásban részesültek a plébánián, titkára által rögtön értesítette Shmiliár urat, hogy itt van, hogy lebontsa a malomfőt; figyelmeztette, hogy hagyja félbe a megkezdett munkát, és a malomfőt (hacsak nem akar nyilvános vallomást tenni), mivel tudja, hogy annak lebontásától függ a templom és az egész község megmenekülése, mindent félretéve hányja szét. Ám ezzel az értesítéssel süketnek mondott mesét. December 11-ére virradóra a főszolgabíró úr, mint aki semmit nem mulasztott el abból, amit tőle az emberségesség megkövetelt, maga mellé véve Szuhlics Tamás alszolgabírát és a földmérő urat, otthonában kereste fel Shmiliár urat, részben, hogy személyesen bírja rá a malomfő elbontására, részben, hogy saját szájából tudja meg, végül mi a szándéka, és tudja, mi tennivaló marad rá. Ám Shmiliár úr akkor is erősen ragaszkodott régi, feltett szándékához, és nem engedett még csak abban sem,

hogy maga távolítsa el helyéről a malomfőt, hanem hosszú tiltakozólevelet adott a kezébe arról, hogy a főszolgabíra úr is hagyja azt érintetlenül.

22. § Elért-e vajon valamit a tiltakozás?

A főszolgabíra úr átvette ugyan nagy kiabálások közepette Shmiliár úrtól a tiltakozólevelet, és elvitte magával a plébániára; ám semmi tekintettel nem lévén arra, ugyanazonnap délután 2 órakor, összehívva a közép- és felsőpulyaiakat, embereivel a malomhoz ment, és a malomfőn megállva háromszor figyelmeztette a gyorsan odahívott Shmiliár urat, hogy hányja szét malma fejét, s mikor ő folyton azt felelte, hogy sosem teszi meg azt, és kijelentette, hogy ragaszkodik a tiltakozólevélben foglalt kijelentéseihez, ezt mondta: Ha úgy vagyon a dolog édes Shmiliár uram! én el járok dolgomban, és azt tselekszem a mit nékem a te(kin)t(e)tes vármegye parantsolt! és a körülálló néphez fordulva ezt mondta: Mennyetek atyámfiak oda ahol valaha a zuggó volt, és botsássátok a vizet az utzára, hogy itt az malom fején lehessen dolgozni. Mihelyt aztán a víz teljesen leürült a malomról, ezt mondta a népnek: Atyámfiak! Álljatok már most az malom fejének, és hányjátok ki: de úgy, hogy ha lehet, az fában kárt ne tegyetek. Miután ezt kihirdette, először a tekintetes vármegye két katonája, úgymint Szalai és Herbai, a parancsra munkához láttak, azután a felső-, végül a középpulyaiak negyedórán belül széthányták a malomfőt a környező deszkákkal együtt. Mikor Shmiliár úr látta, hogy a nép a malomfő után a malomkerekekre ront, könyörgött a főszolgabíra úrnak, hogy érje be annyival, amit már elvégeztek, és tiltsa meg a népnek, hogy a malom többi részét is lerombolja; ő engedett a kérésnek, és a népnek megtiltva a további rombolást, néhány szóval elkészönt Shmiliár úrtól, és embereivel visszatért a plébániához.

A színműbe illő jelenet azonban csak a feszültség csúcspontját jelentette, a „cselekmény” még tartogatott egy fordulatot.

23. § Mit tettek ezek után a küldött urak?

December 12-én, amely az Úr napja volt, az urakat, akiket a tekintetes vármegye legfőképp a malomfő lebontására küldött ki, Shmiliár úr pazar ebéddel látta vendégül, s poharazgatás közben kölcsönösen elnézést kérve a megesett szavaokért és dolgokért, miután visszavonta és semmissé nyilvánította tiltakozó levelét, barátok lettek, mint Pilátus és Heródes. 13-án, miután a főszolgabíra úr hazatért, a földmérő úr a közép- és felsőpulyaikkal, valamint a csávaiakkal és neutaliakkal a Csáva-patak medrének megtisztításán dolgozott Shmiliár úr hídjától egészen a malomig, és eltávolított minden homokot, amit az áradás lerakott, továbbá a mederbe lógó faágakat (ám meghagyva a patakmedret

korábbi szélességében, talán az előző nap létrejött barátság miatt¹⁶), és távozott. 14-én megkezdte az Új ássástól, a Csáva-patak partjától, Shmiliár úr istállójának irányából kezdve egészen annak közönségesen Sörház nevű házáig az észak felé lakó felsőpulyaiak kertjein át 4 öl szélességben egy új meder kialakítását a közép- és felsőpulyaiak, valamint a kőhalomiak és dérföldiek segítségével. Ugyanezt a munkát folytatta 15-én az alsópulyaiakkal és a fölsőlászlóiakkal, és 16-án a kőhalomiakkal és dérföldiekkel fejezte be. 18-án a weingrabi erdőkből ideszállított fákat méretre vágatta és rönkökké faragtatta a közép- és felsőpulyaiakkal, és a Csáva-patak partját Shmiliár úr hídjától egészen az Új ássás-csatorna kezdetéig a vármegye által meghatározott szélességűre tágította, és kettős sorban beverve az ehhez már méretre faragott rönköket, borókavesszőket közéhalmozva erősítette meg azt. 20-án az Új ássás nevű csatorna elejénél megvetette a vármegye rendelkezése alapján Shmiliár úr által építendő zsilip alapját, és a malomfőt az alaptól az előírt magasságig emelve későn távozott, és Sopronba utazott, a tekintetes vármegye által ott másnap tartott közgyűlésre. Ezek azok a dolgok, melyeket a tekintetes vármegye által e célból ideküldött urak mint általuk eltervezettek és a 227–228. stb. oldalakon jelentésben leírtakat mint a felsőpulyai egyház és község épsége érdekében szükségeseket jelentésük szerint foganatosítottak és végrehajtottak; és ezután már azok miatt, amik még elvégzendőkként hátra voltak, sem meg nem jelentek, sem Shmiliár úrnak nem alkalmatlankodtak.

Sem a manuductio, sem a vármegyei közgyűlési iratanyag nem ad támpontot arra nézve, történt-e még érdemleges intézkedés; mindenesetre (noha a középpulyai templom ma is áll) a kárvallottak szempontjából nem zárult megnyugtatóan a történet – melynek tanulságait a másik eset ismertetése után és azéval együtt próbálom majd levonni.

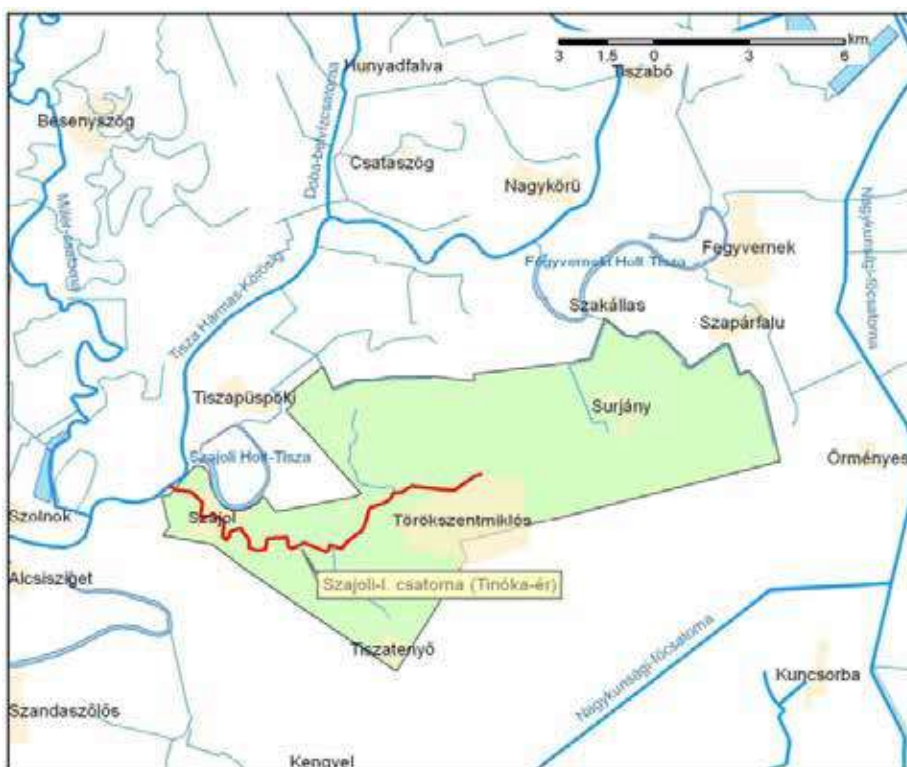
Heves–Külső-Szolnok vármegye: Törökszentmiklós-Szajol

Másik esetünk dokumentálását két perjegyzőkönyvnek köszönhetjük: az első 1765. 09. 16. – 1769. 02. 21-ig folyt,¹⁷ a második 1773. 12. 01, és 1777. 08. 29.

¹⁶ A meder kiszélesítése ugyanis maga után vonta volna Shmiliár hídjának lebontását...

¹⁷ Heves Megyei Levéltár hml IV 9 d 62 no1028 1775 p2 jelzete, 208 oldal. Hegedüs Ferenc (Szajol) kutatása; közzétette a <http://www.szajolihegedus.hu/dokumentumtar.html> oldalon (2022. 05. 16-ai elérés).

között.¹⁸ A fennmaradt forrás jellege itt is meghatározza a történetek megismerhetőségét, s azt hihetnénk, egy perjegyzőkönyv szikárabb, egyszersmind objektívebb beszámolót ad az esetről; a mindösszesen 240 oldalnyi anyagot végigolvasva azonban nemcsak meglepő a replikázó ügyvédek felszólalásainak hangvétele, de el is bizonytalaníthat afelől, vajon megismerhető-e az ügy igazsága. A prókátorok szemrebbenés nélkül hazudtolják meg egymás állításait, és eszköztáruk gyakori eleme a szarkazmus; összességében azonban (és sajnos hangsúlyoznom kell, hogy véleményemnek az akták elolvasása után is maradt némi bizonytalan, szubjektív jellege) a felperes fél, azaz a károsultakat hivatalból képviselő vármegyei tisztügyész állításainak tudok hitelt adni.¹⁹

3. kép: A Szajó-I. csatorna avagy Tinóka-ér

Forrás: a Közép-Tisza-vidéki Vízügyi Igazgatóság térképe

¹⁸ Heves Megyei Levéltár hml IV 9 d 62 no1028 1775 p1 jelzete, 32 oldal.

¹⁹ Aki egyrészt többnyire tartózkodik a gúnytól és sértegetéstől, másrészt pedig a vármegye szakértői bizottságának jelentéséből indul ki. Igaz, az alperes fél ezt a jelentést nem fogadja el...

A helyszín itt a még ma is belvizes Szajol-Tiszatenyő-Törökszentmiklósi térség egyik kisebb vízfolyása, a Tinóka-ér. Ezen építettek malmot és gátat a szajoli nemes Hegedüs család tagjai, minek következtében a Tisza áradása után lefolyni képtelen pangó vizektől a törökszentmiklósi határt képező kaszálók 1763 és 1765 között annyira elmocсарasodtak, hogy teljességgel használhatatlanná váltak. Amint a járási szolgabírá jelentette:

A szajoli compossessor urak a Tinóka ere partyán malmot építetvén úgyan a Tinókának folyását erős töltéssel megzárta, hogy már most a többi üdökhöz képest sem a víz az előtt volt kaszálló helyekről el nem mehet, sem pedig a földnek elől való haszna nem vétethetik, minthogy tavaly esztendőben is Török Szent Miklósi réteken számtalan boglyákat a víz felvett, e folyó esztendőben pedig a kaszálást a víz árja egészen elzartta, és így nyilván kiteczet az, az exmittalt szolgabíró úr occulatájából, hogy a szajoli malomnál lévő töltés a szomszéd hataroknak, következendőképpen a közönséges jónak nagy kárára és romlására vagyon.

Az érintett jobbágytelkek birtokosai, csakúgy, mint Sopron vármegyében, jogállásuknál fogva tehetetlenek voltak,²⁰ így érdekükben földesuraik, az Almássyak jártak el.²¹ A perjegyzőkönyv így ismerteti a kiszállt bizottság által tapasztaltakat:²²

Szeptember 25-én egy esküdt és szolgabírá Almásy János, Törökszentmiklós örökös földesura kérésére kiszálltak a Tinókához szemlére. Velük jött a tisztiügyész megbízottja, a törökszentmiklósi intéző, három törökszentmiklósi bíró, a jegyző. A következőket látták: 1. kimenve nyugatra a nemrég épített hídtól (melyet a Vármegye költségén a tiszapüspöki lakosok jobb közlekedésére építettek) azt látták, hogy noha a Tisza épp rendkívül alacsonyan állt, és mind a helyiek beszámolói alapján, mind a hely természetes fekvéséből következően legfeljebb a hídpillér feléig szabadna érnie, mégis annyira felduzzadt a patak vize, hogy a híd Püspöki felé néző részét részben el is borítja, nagy nehézséget okozva ezzel az átkelőknek. Az itt három ágra szakadó víz (Három ágh) Püspöki felé eső ága e szárazságban is egy holdon belvizes, elgazosodott. Ennek és a másik két ágnak a stagnálását ill. az áradó Tisza vizének pangását csak a Tinóka újra megnyitása szüntetné meg. 2. Noha a gát a szajoliaknak nem kevés hasznot hoz a

²⁰ 1804-ig csak nemesemberek voltak perképesek.

²¹ Az első pert zsadányi és törökszentmiklósi Almásy (II.) János nádori főkapitány és hétszemélyes táblaülnök indította.

²² hml IV 9 d 62 no1028 1775 p2 10-15. o.

halászat révén, a városiak nyári legeltetését (ami a Tisza megáradásán és lepadásán alapult) és téli takarmányoztatását ellehetetleníti. A kár mérséklésére kénytelenek voltak²³ két csatornát ásni a Tiszához (az egyik a Pityóka örvényénél ömlött bele, a másik a Szakállos közelében), melyeknél most ezt tapasztalták: az áradáskor itt lefelé induló víz az alacsonyan fekvő mocsarakban meggyűlik, majd a szajoliak által emelt gáttól terelve elönti a környékbeli legelőket és kaszálókat; ezeken átkelni is alig lehet, nem hogy gazdálkodni. 3. Az új csatornák egyike oly magas fekvésű, hogy csak rendkívüli, és így ritka áradásokkor vezeti el a vizet a mocsarakig. Azáltal viszont, hogy egy részét elviszi a nyílt területekre, nagyobb kárt okoz mint hasznot. 4. Van még egy Ballaj-fok nevű patak, mely noha össze van kötve a Décs-ér nevű mocsárral, a megáradt vizet ez sem tudja elvezetni. 5. Elmentek a gáthoz és megmérték: 24 bécsi öl hosszú és 4 széles. A víz 20 öl szélességű és 9 láb 9 ujj mélységű. Radics Gergely szolgabíra és Góth Pál esküdtek sk.

Külön érdekes az a körülmény, hogy a károkozó malom építői itt nem kifejezetten az Almássyakkal, hanem magával a közhatalommal, a Vármegyével szegülnek szembe, s mint látjuk, nem eredménytelenül. Röviden sorra vesszük, milyen eszközökkel éltek.

Az első panasztétel, majd vizsgálat kétséget kizáróan megállapította a közkárokozás fennforgását, s így az 1723. évi LVIII. és az 1751. évi XIV. törvény értelmében a vármegye elrendelte a gát elbontását. A szajoliak azonban fegyverrel szegültek szembe a kikerkező vármegyei küldöttekkel (amit a per során letagadtak, azt állítva, hogy épp csak arra jártak, és megszemlélték gátjukat); az ügy csak ezután vett fel peres formát, mivel a jelentés nyomán a vármegyei tisztiügyész (fiscalis magistratus) hivatalból keresetet nyújtott be a szajoliak ellen. Mivel utóbb kitűnt, hogy a per önmagában véve is számtalan módot adott a halogatásra, nem zárhatjuk ki, hogy a szajoli nemesek eleve ezért provokálták ki.

A fentebb idézett 1751. évi XIV. törvény, mint láttuk, egyrészt disztingválni próbál (elhárítható kár esetén a malomgát kijavítását írva elő, és csak ha ez kizárt, rendelve el az elbontást), másrészt viszont mindenkifelett biztosítani törekedve a közkár megszüntetését (a malomjövödelmek zár alá vételével). A peres eljárás elméletileg – alaposabb kivizsgálást téve lehetővé – biztosíthatta

²³ Ti. a szajoliak.

volna mindkét fél érdekeinek teljesebb körű védelmét; több körülmény (ma már kideríthetetlen arányú) keveredése azonban megakadályozta ezt. Ezek pedig: az eljárás eleve körülményes volta; az amúgy is ritkás terminusok gyakori (és sokszor indoklás nélküli) elnapolása; s végül az alperes fél rosszhiszemű időhúzása.

A tárgyalások gyakorisága amúgy is némileg elmarad a mai gyakorlattól;²⁴ ennek oka részben az lehetett, hogy a vármegyei sedria ülései az általános és részleges közgyűlésekhez is igazodtak. Sokszor azonban semmitmondó indoklással („alkalmasabb időpontra”) vagy minden indoklás nélkül napolnak el tárgyalást, újabb tetemes késedelmet okozva.²⁵ Ez a korabeli gyakorlatot nézve rendszerszintű jelenség volt, s akkor is számíthatott rá az alperes fél, ha a bíróság részéről nem állt fenn különösebb érdektelenség az ügy felé. Nem bízták azonban a véletlenre a dolgok folyását; mint láttuk, már az eljárás előtt is tövőlegesen léptek fel, legalább két ízben: a bontás megakadályozásakor, illetve akkor, amikor a közfelháborodás hatására két leeresztőnyílást vágtak a gáton. Nem tudni, hogy az eredeti szándék szerint ez látszatintézkedés volt-e, avagy érdemi próbálkozás a károk mérséklésére; mindenesetre később hivatkozási alapként szolgált egyrészt arra, hogy ők igenis együttműködnek (tehát fegyverrel sem álltak ellen), másrészt arra, hogy kétségbe vonják, megállapítható-e egyáltalán, hogy a gát okozta a kárt.²⁶ Az alábbi rövid kivonat szemléletesen mutatja be ügyvédjük érvelési módját:

A kereset alapját a megépített gát által felduzzadt víz okozta károk adták, ámde közismert, hogy a múlt ősszel és télen milyen rendkívüli áradások voltak; a kárt főleg ez okozta, de ezt a kárt csak a legfelsőbb égi hatalom háríthatta volna el. Ilyen rendkívüli kár alapján nem lehet a dolgok rendes menete melletti károkat megokolni. A tisztiügyész ügy bizonyíthatná, hogy a gát okozta a károkat, ha betömné rajta a két áteresztőnyílást. Enélkül a keresetnek nincs ereje. Az alperesek nem fogják hagyni, hogy e szerencsétlenebb sorsú nemesek, akik jelentős költséggel építették a gátat, csalódjanak, és e törvényszéken is fogják igazukat keresni. Kéri a kereset visszautasítását.

²⁴ Az első, szeptember 16-ai tárgyalás után a másodikra január 13-án kerül sor; később olykor 7-8 hónap is eltelt két terminus között.

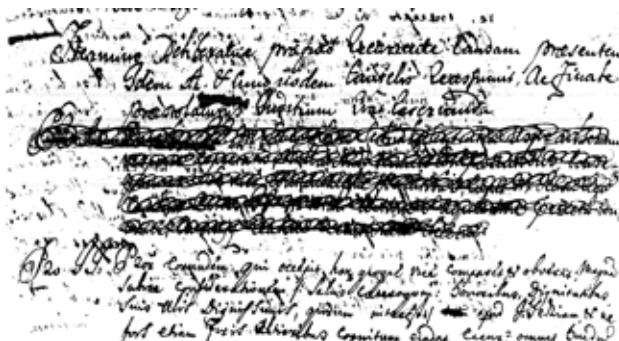
²⁵ Az első per (1765.09.16 – 1769.02.21.) folyamán 4 alkalommal.

²⁶ Az ügyvéd ennél is tovább menve nyíltan gúnyolódva megállapítja, hogy a törökszentmiklósi aknak hasznuk is van az elárasztott rétekből, hiszen már nagyszerűen itathatnak azokon.

Hivatkozik tehát az alperesek szegény sorára (több helyen is, elnyomóként állítva be a nagybirtokos Almássyakat), érdemi kifogásként (*exceptio meritoria*) pedig kétségbe vonja a kereset alapját: bizonyítható-e egyáltalán, hogy a kár a malomgát miatt keletkezett? Ügyrendi kifogásként megtámadják a keletkezett kár *közkár* jellegét, arra hivatkozva, hogy Törökszentmiklós birtokos jobbágjai kárával csak a földesurat érte kár, ami pedig magánkár, és magánvádas eljárást igényelne, nem közvádat, tehát a bíróság illetékessége sem áll meg. Már az első tárgyaláson kétségbe vonják a vármegyei bizottság szakvéleményét,²⁷ illetve a meghallgatott törökszentmiklósiak (mint anyagilag érdekeltek) tanúskodásának érvényességét; kérvényezik, hogy saját szakértőt fogadhassanak, majd pedig, miután erre engedélyt kapnak, nem élnek azzal (eltelik újabb fél év a kapott haladékkal). Különös, hogy a felperes *fiscalis*, aki pedig nem akárki volt, hiába tiltakozik sorozatosan a nyilvánvaló időhúzás ellen, és követeli, hogy a bíróság kötelezze érdemi védekezésre az alperes felet: gyakorlatilag semmit nem ér el. Végül az első pert el is veszti: az alperesek az 1729. évi XXVI., a tanúvallomások érvényességéről szóló törvényre való hivatkozással kicsikarják, hogy új tanúvallomásokat vegyenek fel (újabb fél év haladék), majd az első és második tanúmeghallgatás vallomásai közötti ellentétekre hivatkozva elérik, hogy a bíróság visszautasítsa a tisztiügyész keresetét.

Nem derül ki, miért telt négy évbe a per újraindítása; talán közrejátszhatott, hogy időközben Pethő Jánost Rakovszky György váltotta a tisztiügyészi poszton. Mindenesetre az 1773. december elsején felvett per ugyanolyan döcögősen

4. kép: Részlet az első per jegyzőkönyvéből.
 Forrás: Heves Megyei Levéltár hml IV 9 d 62 no1028 1775 p2 (ld. 17. j.)

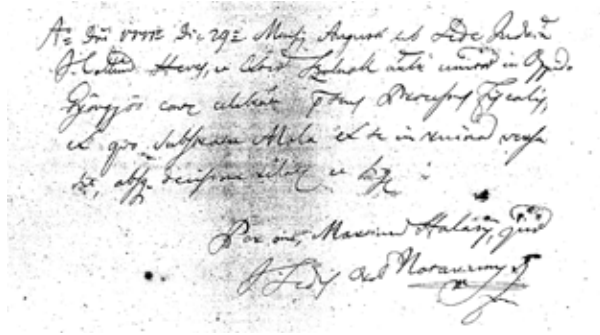

27 Elutasítva például, hogy ebben említést tesznek arról, hogy évi kétezer bála széna teremne meg az elöntött kaszálókon – ugyan milyen alapon bocsátkozik ilyen becslésekbe egy vízmérnök? A vizek neveinek zavaros használatára is hivatkoztak, eredménnyel.

folyt: meg nem jelent és így nyakasságért végzésben elmarasztalt alperesek, indoklás nélkül fél évekre elnapolt ülések. A nemtörődömséget a perakták vezetése is tükrözi; nemcsak hanyag hivatali íráskép, hanem sokszor utólagos kisértőzések teszik nehezen követhetővé a fejleményeket. Előfordul, hogy *deliberatumot*, végzést töröltek ki, gondosan addig hurkolva át újra és újra a sorokat, míg biztosan olvashatatlaná vált a szöveg.

Négy év alatt 12 tárgyalást tűztek ki, melyeknek a felén folyt érdemi munka; végül az utolsó, 1777. augusztus 29-ei bejegyzés közli, hogy *ex quo substrata mola ex se in ruinam versa sit*, azaz „mivel a per alapját képező malom magától romba dőlt”, az ügyet végső ítélet nélkül ejtik. Hogy addigra mi lett a hajdani kaszálók sorsa, és hogyan boldogultak a törökszentmiklósi károsultak, arról hallgatnak a feljegyzések.

5. kép: A második per jegyzőkönyvének záró bejegyzése.
Forrás: Heves Megyei Levéltár
hml IV 9 d 62 no1028 1775 p1
(ld. 18. j.)

Konklúzió

E két ügy áttekintése után rövid számvetést tarthatunk: hogyan érvényesült a Magyar Királyságban a sokat hivatkozott *publicum bonum*, a Közjó, a *communis Justitia*, Közigazság egy olyan korban, mikor a vármegyei tanúságlevelek bevezetőiből nem hiányozhattak a „népes számban összegyűltünk, hogy megtárgyaljunk bizonyos, a szegény adózó nép megmaradását érintő ügyeket”-zsánerű fordulatok? Hogyan működött és mennyire állt a helyzet magaslatán a közigazgatás?

Ami a szervezet meglétét és működését illeti, kifejezetten jó benyomásunk lehet. A közkar bejelentése után az illetékes hatóságok teszik a dolgukat: a köz-

igazgatás szakértőket küld ki, a bizottságok kiszállnak, jelentést tesznek, intézkedéseket javasolnak. Mind Sopron, mind Heves-Külső-Szolnok vármegyében kiemelkedő színvonalú mérnöki szakvélemények születnek a felmérések során, gyorsan és határozottan elrendelik a szükséges intézkedéseket. Mind a szakmai háttér, mind a hatósági hálózat és eljárásrend megvan ahhoz, hogy az ilyen ügyeket időben és hatékonyan rendezzék.

A végrehajtás fázisa az, ahol megbicsaklik a folyamat: Sopron vármegyében a károkozó befolyása, kapcsolatai, Hevesben az építetők gátlástalansága akadályozza meg a fogantatást. A középpulyai esetben valamiféle kompromisszum köttetik, és a hatóságok egyrészt elvégzik a közvetlen kárelhárítást, másrészt viszont, talán későbbi vizontszívességek reményében, nem bontják el Shmiliár úr – akit végül megleckéztettek a falu népe előtt – hídját. Hevesben azonban ennyit sem érnek el a károsultak. Külön, hosszabb tanulmányt igényelne annak vizsgálata, hogy a Heves vármegyei per miként alakulhatott így: a sokéves huzavona nemcsak az addigi intézkedéseket, szakértői munkaórákat tették fölöslegessé, de irtózatossá erőforrásokat vont el a vármegyei tisztviselői kartól, s végül éppen az a jogi eljárás lett az érdemi intézkedés akadálya, amely arra lett volna hivatva, hogy a törvények betűje és szelleme teljesebb érvényre jusson.

Mills causing public damage in 18th-century Hungary – two case studies

ABSTRACT: Based on a brief overview of the relevant legal background, the paper examines the public conditions of the time on the basis of the documents of two mill dam constructions, one in Sopron and the other in Heves County in the 18th century: the functioning of the public administration, the interest representation skills and strategies of the stakeholders. Through the course and outcome of the cases, we get a picture of the situation in the Kingdom of Hungary at the end of the 18th century, which seems to be coherent irrespective of the county concerned.

KEYWORDS: mill building, public damage, legal certainty, public administration, interest representation

MOZAIK-KÉPEK A DUNA- MONOGRÁFIA KELETKEZÉS- TÖRTÉNETÉBŐL

DEÁK ANTAL ANDRÁS

KIVONAT: A Marsigli-hagyaték kéziratos anyagára támaszkodva, képekkel és autográf tanulmányokra hivatkozva mutatja be és árnyalja a szerző Marsigli érdemét mind a térképezés, mind pedig a Kárpát-medence történelmi, földrajzi, ornitológiai, mineralogiai, stb. sajátosságainak ismertetése terén. Eközben a korabeli Európa számos jelentős tudósának neve fölmerül, köztük egy soproni, több felvidéki, horvátországi és erdélyi tudós és bányászati szakember neve is. Mindenek előtt pedig, a tanulmány élén Johann Christoph Müllernek az eddig rejtőzködő Csillagászati és Térképes naplóját ismerhetjük meg.

KULCSSZAVAK: térkép, csillagászat, történelem, török háborúk, karlócai békekötés, határkijelölés

A Danubius Prodrómusával elkészülvén, Marsigli megküldte azt a Royal Societynek. A Társaság tagjainak, mint bírúinak ajánlja kegyébe, de kéri őket, hogy ítéletük meghozatalánál vegyék figyelembe, hogy ő katona: „Miles sum” – jellemzi magát – nem pedig hozzájuk hasonló, képzett tudós.

Ez részéről részben szerénykedés, egyben azonban kemény valóság. Ha az ő tudománytörténeti helyét helyesen akarjuk kijelölni, ezt a tényt nem téveszthetjük szem elől. A zene világából véve a hasonlatot, azt kell mondanunk, hogy zseniális karmester volt. Ezen tehetsége számára a harcmezőn tábornoki rangot gyümölcsozott, a tudománytörténetben hasonlóan kimagasló pozíciót. Katonai ambícióiért életét kockáztatta, a tudományos ambícióiért legjobb tehetségét és minden pénzét. Tudásszomjára jellemző, hogy fiatalon három bolognai magán-akadémiának is tagja volt, miként azt Marta Cavazza: *Settecento inquieto* című könyvében írja.¹

1 Cavazza 1990, 281.

Az alábbiakban Marsigli sajátos munkamódszerének fent jelzett jellemzőjét elsősorban a térképezés világából vett példákon igyekszem érzékeltetni. Mára polgárjogot nyert a szakirodalomban Marsigli Duna-térképeiről vagy Marsigli határ-térképeiről beszélni, miközben az érdemi munkát végző Johann Christoph Müller neve föl se merül. Korunk kutatóira vár, hogy fényt derítsenek Marsigli „polihisztor” karrierjére is, és föltárják a gazdag Marsigli-életmű létrejöttében közreműködő számos tudós nevét és érdemét.

Az úgynevezett Marsigli-térképek születéstörténete

Marsigli felismerte, hogy a török háborúk dúlta Kárpát-medence a tudomány számára *terra incognita*. Első lépésként a terület térképi arculatát szerette volna megújítani. Ehhez pedig a Duna és a Tisza Kárpát-medencei útját kellett tisztázni. Ez viszont csillagászati helymeghatározások nélkül lehetetlen volt, amihez viszont ő a szükséges mértékben nem értett, bár az ugyancsak bolognai Domenico Cassini – akit a Danubiusban atyai jóbarátjának nevez – leveleiben igyekezett őt segíteni.

Ezért fölvette a kapcsolatot a nürnbergi Georg Christoph Eimmarttal és kérte, jöjjön Magyarországra.² Eimmart arra hivatkozva, hogy ő már egy ilyen kalandhoz idős, nemet mondott. Viszont közölte, hogy van egy kiváló tanítványa, Johann Christoph Müller, aki alkalmas lenne a feladatra. Marsigli ezt örömmel fogadta, egyben megrendelte Eimmartnál az észlelésekhez szükséges műszereket is. 1696-ban meg is jelent Müller – a megrendelt műszereket magával hozva – Bécsben, aki ettől kezdve kiváló tehetségével és szorgalmával hét éven át kizárólag Marsigli tudományos ambícióit szolgálta.³

2 Nürnberg ez idő tájt e tekintetben Európa központjának számított.

3 Müllerrel kapcsolatban, a Magyarságkutató Intézet profiljával takarózva, hadd térjek ki pár mondat erejéig egy hozzá és Altdorf egyeteméhez fűződő magyar vonatkozásra. 1720-tól az egyetem matematika professzora Johann Cristoph Müller testvérbátyja, Heinrich volt, aki egyben a város által az egyetem számára megvásárolt eimmarti csillagászati műszereknek gazdája lett. Mikoviny Sámuel az ő révén szerette meg a matematikát, a csillagászatot és a térképezést. Altdorfi tartózkodása alatt megjelent, újabban fölfedezett kis könyve ezt – egy értékes térképpel az élen – meggyőzően bizonyítja.

Johann Christoph Müller Csillagászati naplója

1696. május második felében Marsigli kiküldte Müllert Magyarországnak előre meghatározott pontjaira csillagászati helymeghatározásokat végezni. Az elévzett észlelések helye: Buda (Margit-sziget), Baja, Dráva torkolata, Titel közelében lévő katonai tábor, Szeged, Szolnok, Eger, majd ismét Buda, mivel itt az első alkalommal a köd és a felhők az észlelést nagyon megnehezítették.

Négyféle feladattal látta el őt Marsigli:

- állócsillagok megfigyelése;
- Hold-észlelés;
- Jupiter holdjainak megfigyelése;
- mágneses elhajlás rögzítése 4 iránytűvel.

Küldetése több mint három hónapig tartott. Munkájáról naplót vezetett.

Adatait a terepen és többnyire éjszaka vitte papírra. Ezek szolgáltak alapul a Duna- és Kárpát-medence vízrajzának és térképi ábrázolásának megújításához, a Danubiusban megjelent Hold-ábrák megrajzolásához, valamint a mágneses elhajlás megállapításához.

A Napló szöveges része röviden ismerteti az észlelések helyszínét és körülményeit. Illusztrálásul a bajai helyszínt választottam és a Budán Egerből visszatérőben, másodízben végzett észlelését és záró mondatait, melyek egyrészt jól mutatják Müller lelkiismeretességét a rábízott feladatok végzésénél, másrészt belőlük megsejthetjük, hogy vállalkozása a „labanc” Müller számára, a még mindig háborús körülmények között (1696!) nem lehetett veszélytelen. Küldetését bevégezvén hálatelt szívvel mond köszönetet a Mindenhatónak, nemcsak azért, mert munkáját sikerrel végezhetette el, hanem azért is, hogy ezt a magyarországi kalandot ép bőrrel megúsza.

Baján

Június 1-én, körülbelül délután 1 óra tájban hajónk szerencsésen megérkezett; késedelem nélkül készenlétbe helyeztem műszereimet, hogy másnap reggelre az észlelések végzéséhez minden elő legyen készítve és rendben legyen.

Másnap tehát, mivel csodálatosan tiszta volt az ég, délelőtt és délután a Nap delelési magasságaiból az ég közepét meghatároztam, és azt csak annyira pontosítottam, amennyire az a csillagok legnagyobb magasságainak a meghatározásához elégséges volt.

Itt ugyancsak nagyon tiszta légköri viszonyokkal örvendeztetett meg az éjszaka is. Először tehát az Arcturus delelési magassága kijelölte számomra a fix pontot: ennek a magasságából, amely $64^{\circ} 40'$ volt, a Pólus-magasságot $46^{\circ} 16'$ -ben megkaptam. Ezt követően a Mérleg csillagkép Lanx Austrina nevű csillagának legfelső állását kaptam meg, aminek értéke $29^{\circ} 6'$, innen a pólusmagasság $46^{\circ} 9'$. A Pólus körül megfigyeltem annak a csillagnak a delelését is, amelyik a Kis Medve vállában van, amelynek $60^{\circ} 44'$ delelési magasságából a Pólus magassága $46^{\circ} 9'$.

Miután ezekkel a megismételt észlelésekkel a jelen vállalkozásunkhoz elegendő megbízható adathoz jutottam, a Jupiter és holdjainak helyzetére fordítottam figyelmemet, amit a szokásos módon feljegyeztem, és a megfelelő helyen hozom.

Budán, másodízben

A Budán végzett észleléseket is ellenőriznem kellett, mivel előző alkalommal a légköri viszonyok szinte semmiféle észlelést sem tettek lehetővé, pusztán a pólusnak a horizont feletti magasságát tudtam meghatározni.

Ezúttal azonban a nagyon tiszta egű napok és a hasonlóan derült éjszakák rendkívül kedvező feltételeket biztosítottak a munkához.

Miután ugyanis augusztus 26-án, Istennek legyen hála, szerencsésen megérkeztem Pestre, ahol történetesen az egyik polgárnak a pólusmagasság meghatározásához megfelelő tágas kertjében – az emberek kíváncsi tekintetétől távol és félreeső helyen – lehetőségem nyílt műszereimet kihelyezni, és késlekedés nélkül augusztus 27-én a meridián-vonalat a tőlem telhető legpontosabban meghatároztam.

Ezt követően szándékomnak megfelelően az állócsillagok néhány delelési magasságát az egymást követő éjszakákon megmértem, ezeket, ha óhajtod, táblázatukban megtekintheted.

Mindezt azért is tartottam megjegyzendőnek, mivel ezekből az észlelésekből kapott eredmények az előzővel csaknem teljesen megegyeztek, így a budai pólusmagasság $47^{\circ} 24'$.

Miután minden rám bízott feladatot Isten kegyelmével elvégeztem, augusztus 30-án útra keltem Budáról, és Magyarországot elhagyván, szeptember 1-én Bécsbe érkeztem.

Istennek, legfőbb oltalmazómnak legyen dicséret és dicsőség, aki mindenható kezével vezérelt és visszatérésemben segített engem, és egészségemet, valamint testi épségemet megőrizni kegyes volt, és köszönet neki, hogy a rám bízott feladatot teljes odaadással végezhettem, és az égen szerte hintett, ragyogó lámpákként fénylő gyönyörű teremtményeiben ép szemmel gyönyörködhettem. Isten és lelkiismeretem a tanú rá, hogy a munkát a legnagyobb gonddal végeztem el – amennyiben ezt valaki kétségbe vonná. Adja Isten, hogy munkám meghozza a kívánt gyümölcsöt, mégpedig az Ő dicsőségének növekedését, gyarapítván sokak lelkében ezen legszebb és igazán égi tudomány iránti vonzalmat és szeretetet.

A Napló ábrái

A bolognai levéltár nyilvántartásában az alábbi cím alatt található:

„Állócsillag- és napmagasság-észlelések

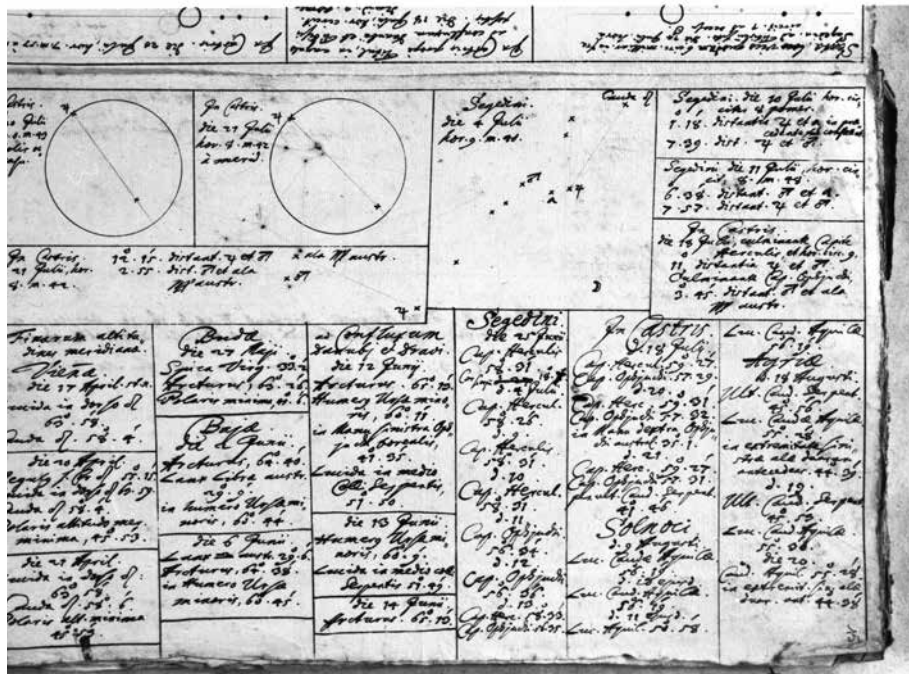
Pannónia különböző helyeinek Pólus magasságai és a 4 iránytű speciális megfigyelések útján kapott és gyűjtött különböző elhajlásait mutató táblázatok, csatolva hozzájuk azon időpontokat is, amelyekben a megfigyeléseket végezte J. C. Müller, 1696-ban.”⁴

⁴ Tabula diversarum per Pannoniam locorum Elevationes Poli et 4 acuum Magneticarum diversas inter se declinationes, peculiaribus quaesitas atque collectas observationibus, exhibens, adjectis etiam temporibus, quibus eae observationes sunt habitae a J. C. M[üller] A[nno] 1696.

1. kép:

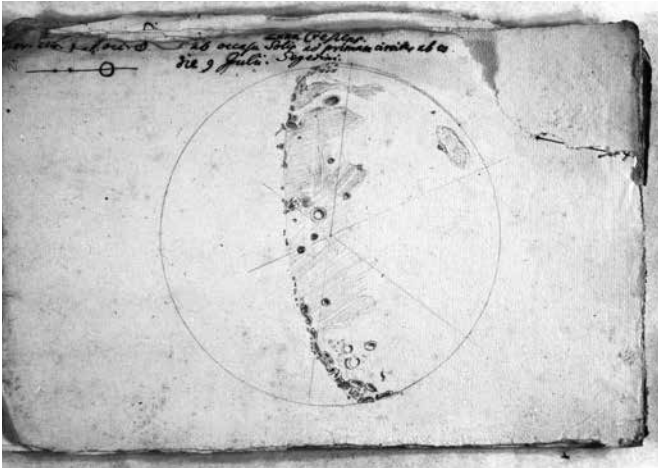
A Napló Szolnokot és Egert érintő szövegének részlete. Forrás: ld. 4. j.

2. kép:

A bolygónak egymáshoz és az állócsillagokhoz viszonyított állása. Forrás: ld. 4. j.

Hold-észlelések

3. kép:

A Naplónak az 1696. július 10-én Szegeden észlelt növekvő holdfázis peremét ábrázoló rajza.

Forrás: ld. 4. j.

Az idő tájt úgy gondolták, hogy a Hold-észlelések segítségével is lehetséges egy-egy adott hely földrajzi pozíciójának a meghatározása. Ezért Müller a helyszínen, az észlelés időpontját és a holdfázis releváns sávját gondosan rögzítette. Hamarosan kiderült azonban, hogy ezzel a módszerrel megbízható adatokhoz jutni képtelenség. Éppen ezért, midőn Marsigli a könyvét nyomdára készítette elő, a Hold-ábrákat a csillagászati részből (Tom. I. Pars II.) ki akarta hagyni. Domenico Cassini⁵ azonban meggyőzte, hogy a kartográfia történetének érdekes, szép dokumentumai. Neki köszönhetően így azok megmenekültek az utókor számára.

4. kép: Maria Clara Eimmartnak a bolognai csillagvizsgálóban őrzött Pleniluniuma

5 Giovanni Domenico Cassini (1625–1712) olasz matematikus, csillagász és mérnök, a Bolognai Egyetem csillagász professzora, 1671-től haláláig az általa alapított Párizsi Csillagvizsgáló igazgatója.

A Danubiusban megjelent Hold-ábrákat – Müllernek a helyszínen készített rajzait alapul véve, Maria Clara Eimmartnak a Danubiusban „Archetypus”-nak nevezett „Pleniluniumát”, felhasználva – véste rézbe édesapja, Georg Christoph Eimmart.⁶

5. kép:

A Szegeden észlelt holdfázisnak a Danubiusban megjelent, a Plenilunium alapján kiegészített rajza

Forrás: L. F. Marsigli: Danubius Pannonico-Mysicus. I. Hagae Comitum – Amstelodami, 1726. 28. tábla.

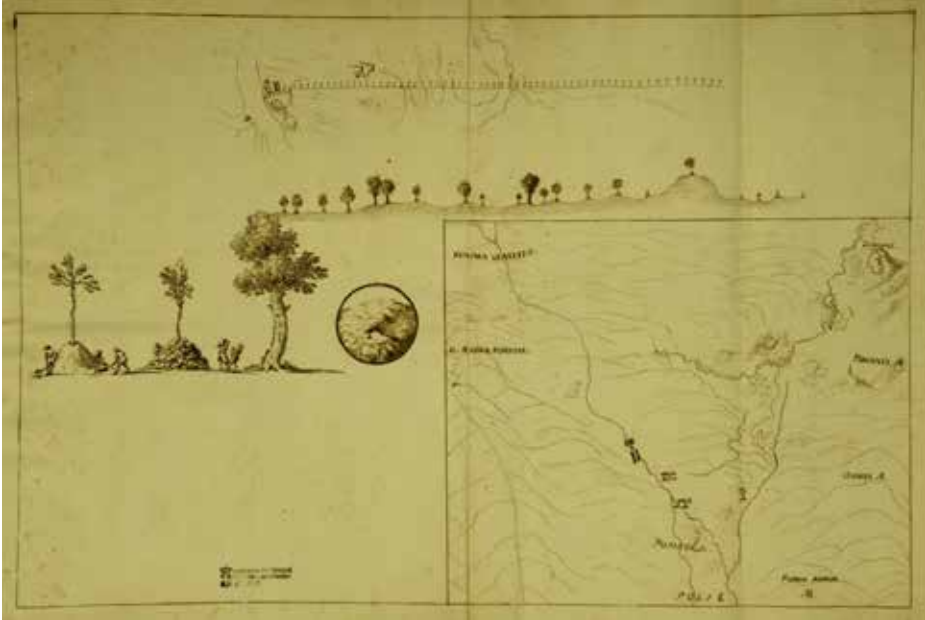
Naplójának tanúsága szerint Müller a magyarországi útja során megfigyelte és rögzítette a Jupiter és holdjainak az állását,⁷ és négy iránytű kihelyezésével a mágneses elhajlás meghatározására is végzett megfigyeléseket.⁸

6 Eimmart leányának a szóban forgó „Pleniluniumát” a Bolognai Csillagvizsgálóban őrzik.

7 A Jupiter-észlelések a földrajzi hosszúság és szélesség meghatározását szolgálták. A Jupiter holdjait Domenico Cassini fedezte fel.

8 Bartha Lajos hívta fel a figyelmünket arra, hogy Halley Izogon-térképén egyetlenegy szárazföldi vonal van föltüntetve, és ez az Eger – Szolnok – Szeged megadta irány. Marsigli a Prodromusát megküldte a Royal Societynak, így juthatott Halley az adatok birtokába. (Bartha Lajos: A mágneses deklináció korai adatai a Kárpát-medencében – Early Data on the Magnetic Variation in the Carpathian-Basin. Technikatörténeti Szemle, XVI. Köt. 1986-87. Bp. 1988. 97., 101., 103.)

Johann Christoph Müller térképes naplója

6. kép: Határhalom-építés a Szerémségben. A hegyek között a két birodalom szimbólumaival – félhold és kereszt – fákat jelöltek meg. Forrás: ld. 10. j.

Azok az anonim határtérképek, amelyeket Marsigli a határjelentéseinek mellékleteként Bécsbe küldött, valamint a 41 szelvényes határtérkép,⁹ a terepbejárások során felvázolt azon helyszínrajzok alapján készültek, amelyeket ma egy kötetbe kötve őriznek Bolognában, szerzőjükül Luigi Ferdinando Marsigli nevezve meg.¹⁰ Valójában Marsigliiban itt is csupán az értelmi szerzőt tisztelhetjük. A vázlatrajzokat csaknem kivétel nélkül Johann Christoph Müller készítette.¹¹ Ezek alapján rajzolta meg ő a Marsigli jelentéseinek mellékleteként Bécsbe küldött, anonim határtérképeket.

9 ÖNB [Österreichische Nationalbibliothek] C. P. Min. 85; ÖStA KA Kartensammlung B IX c 634.

10 BUB [Biblioteca Universitaria, Bologna] Mss di Marsigli, Vol. 66. p. 41., p. 428.

11 Az egyes térkép vázlatokon belül sokszor a német és latin nyelvű feliratok vegyesen fordulnak elő.

7. kép: A két birodalmat elválasztó Száva egy szakasza a Térképes naplóból. Forrás: ld. 10. j.

A Térképes napló vázlatrajzain – köztük néhány gondosan kidolgozott térképpel – feltüntette Müller a *helységek egymástól való távolságát*, amit saját maga mért meg gyalog vagy lóháton tett útjai során, avagy helybeli előjárók közlése alapján jelölt be. Továbbá rögzítette a hegyek és helységek *egymáshoz viszonyított fekvését* – megjelölte az irányokat; felrajzolta a *terület vízrajzát*. Esetenként pedig német vagy latin nyelven a terep- és környezeti viszonyokra vonatkozó rövid megjegyzéseket írt a lapokra: „Szávaig a határhalmok száma 213. Az erdő, ahogy elkezdődik, úgy folytatódik tovább ezen az egész szakaszon, mégpedig oly módon, hogy helyenként tisztások váltják egymást. Az innenső oldalon csupa leszakadt és fákkal benőtt part. Május 20, a Nap delelési magassága $64^{\circ} 50'$.¹² [A lap tengelyében húzódó halmok alatt:¹³] A halmok egyébként mind csupa sík réten húzódnak. A bal szélen fent: Ez a mocsár Metrovitz felett húzódik. Lent: Ez a mocsár az utolsó halom felett a Szávába torkollik.” (Liber I. p. 19.)

12 BUB Mss di Marsigli, Vol. 66. p. 50.

13 A német nyelvű felirat: Die Hügel gehen sonst alle über lauter ebene Heyde. Dieses Morast geht oberhalb Metrovitz. Dieses Morast geht oberhalb des letzten Hügels in die Sau. A Nap delelési magasságára vonatkozó felirat latin nyelvű: Brod, Altitudo solis meridiana 20. Maji $64^{\circ} 50'$

8. kép: A határfolyó Száva rajza néhány barával, azaz fokkal. Forrás: ld. 10. j.

„Stitar és Clinitza között csupa sűrű, vad erdő, ami ezt követően ritkulni kezd, aztán szinte csak bokrok vannak egészen az első helységig.¹⁴ [A szaggatott vonal a határkijelölő bizottság útját mutatja, amelynek kiindulási pontjától indítva:] A csütörtök és péntek közötti táborunk.”¹⁵

A Duna-monográfia létrejöttében további segítők és közreműködők

A két Napló meggyőzően mutatja, hogy bár a Duna- és határtérképek vonatkozásában Marsiglinek elvülhetetlen érdemei vannak, mégis történelmet hamisítunk, amikor ezeket a Müller által rajzolt mappákat nemes egyszerűséggel Marsigli-térképeknek nevezzük. Ha pedig figyelembe vesszük számos segítőjének, „kiszolgálójának” a közreműködését, helyénvalónak találjuk, hogy a

14 Zwischen Stitar und Glinitz ist lauter dicker, wilder Wald, da es hernach anfängt etwas dünner zu werden, und fast nur Sträucher sind bis zum ersten Ort. Das Lager zwischen Donnerstag und Freitag.

15 BUB Mss di Marsigli, Vol. 66. p. 34.

vele kapcsolatban gyakran emlegetett „polihisztor” jelzõt ugyancsak árnyalni kell. Erre vonatkozóan legalább futólag hadd említsük meg a következőket:

Segítõi a Magyar Monarchia területérõl¹⁶

Isztambulban tanult a régi magyar irodalom kiválósága, Rosnyai Dávid. Marsigli felkérésére 1701-ben latinra fordította a 36 évvel korábban törökül írt 200 oldalas Erdély-történetét. Benne 1525-tõl 1665-ig dolgozta fel a fejedelemség históriáját.¹⁷ A kéziratához csatolva néhány oklevelet is találtunk Marsigli hagyatékában.

Paulus Ritter, zágrábi tudós, Horvátországra és Szlavóniára vonatkozó történelmi ismeretekkel, térképekkel, genealógiákkal, könyvekkel és okiratokkal segítette Marsiglit, aki ezeknek nemcsak a határkijelölésnél, a török megbízottal való tárgyalásai során látta hasznát, hanem a Magyar Monarchia országai című könyvének megírásánál is. Egy Gruber nevű soproni tudós¹⁸ Status Daciae Antiquae címmel küldött tanulmányt 1702. június 24-én¹⁹ Marsigli számára. Leveleiben megígérte, hogy Magyarország vármegyéirõl szóló beszámolóját is meg fogja küldeni, de azon a tanulmányán még dolgozik. Ugyancsak Sopronból egy C. D. monogramú úr a pannóniai, dáciai és szerbiai légiókról küldött Marsigli számára anyagot. Szlavónia történetére vonatkozóan pedig két könyvcímet adott meg: *Historia Ecclesiasticae Ecclesiarum Slavonicarum, Trajecti*, 1652. és *Helmoldi et Arnoldi: Cronica Slavonum [...]*, Lübeck, 1659.²⁰ A bányákkal foglalkozik Ander Jacob Schmidt bányafelügyelõ levele is, aki az 1703. június 19-én felvett selmeci bányalétesítmények térképen elhelyezett vázlatos rajzát (124 létesítmény megnevezésével) küldte meg.²¹

A kéziratok között találjuk Matthias Ethesius tintarajzait 4 aknáról, valamennyit 1688-ból: Selmecbányáról, a Scemnitzer Berg Charte, a Herregrund

¹⁶ Marsigli kéziratban fennmaradt, a Magyar Monarchia országai című könyvében az alábbi országokat sorolja ide: *Hungaria vera*, Horvátország, Bosznia, Hercegovina, Szerbia, Bulgária, Temesi Bánság, Erdély, Oláhország, Moldva. Ezek téképét – a *Hungaria vera* kivételével – ugyancsak hozza. A térképek leírását és levéltári jelzetüket a *Térképek a Félhold árnyékából* című könyvemben hozom.

¹⁷ BUB Vol. 103. pp 390–490. F II. 3. 1701.

¹⁸ Lehet, hogy Gruber Ádám, aki 1692–1707-ig Sopronban evangélikus lelkész (Bartha Lajos).

¹⁹ BUB Mss di Marsigli, Vol. 82. Gruber; Sopron, 1702. jún. 24., latin ny.

²⁰ BUB Mss di Marsigli, Vol 80.B. Ismeretlen, C. D. monogramú levélíró. Sopron, 1702. aug. 28.

²¹ BUB Mss di Marsigli, Vol 25.

rajzát címfelirat nélkül, a Ratzengrunder Bergwerk és a Polnitzer Eisenbergwerks innheimische Grube¹ ábráját. A rajzok színesek – talicskás, csákányos és lámpás figurákkal, miként azt a könyvben megjelent bánya-ábrázolásokon láthatjuk.

A nem a Magyar Monarchia² területéről származó adatszolgáltatók:³

Olasz tudósok és művészek: Malpighi, Trionfetti, Guglielmini, Cassini, Francia, Ghizzi, Mantelocci. Egyéb európai tudósok és művészek: a nürnbergi műhely: G. C. Eimmart, Maria Clara Eimmart, J. C. Müller, Fleischmann, Schoeder, Löffelholz, Wurstbain; az osztrák Pfeffer, a svájci Scheuchzer, a halstadti erdőfelügyelő Zahler, csehorsági Tollius. Johann Christoph Müller eleddig ismeretlen két naplójának jelzésszerű bemutatásával, valamint a tudományos ambícióit kiszolgáló számos tudós és művész nevének pusztán fölemlítésével talán sikerült érzékeltetnem és árnyalni Marsigli igazi tudománytörténeti helyét és jelentőségét. E tekintetben érdemeit a Danubius első kötetének magyar nyelvű fordítását tartalmazó A Duna fölfedezése, részben pedig a Térképek a Félhold árnyékából címmel megjelent könyveimben részletesebben ismerttettem.⁴

1 BUB Mss di Marsigli, Vol 11.

2 Marsigli nevezi így a Magyar Királyságot.

3 A cikk terjedelmére vonatkozó megszorítás miatt csak neveket említve, s ezek közül is többeknek a nevét csak a Marsigli-hagyatékek dokumentumaiban szereplő formában közöljük.

4 Deák 2004 és 2005.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Cavazza 1990.** Marta Cavazza: Settecento inquieto. Alle origini dell' Istituto delle Scienze di Bologna. Bologna, Il Mulino, 1990.
- Bartha 1986.** Bartha Lajos: A mágneses deklináció korai adatai a Kárpát-medencében – Early Data on the Magnetic Variation in the Carpathian-Basin. *Technikatörténeti Szemle* 16. (1986–87) 91–103.
- Deák 2004.** Deák Antal András: *A Duna fölfedezése*. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest, 2004.
- Deák 2005.** Deák Antal András: Térképek a Félhold árnyékából. DVD-ROM. Vízügyi Múzeum Levéltár és Különgyűjtemény, Budapest, 2005.

Mosaic pictures from the drafting history of the Danube monograph

ABSTRACT: Based on the manuscript material of the Marsigli legacy, the author presents and illustrates Marsigli's merits in the field of cartography and in the description of the historical, geographical, ornithological, mineralogical, etc. features of the Carpathian Basin, using pictures and referring to autograph studies. Meanwhile, the names of many important scientists of the contemporary Europe emerge, including a scientist and mining expert from Sopron, several others from Northern Hungary, Croatia and Transylvania. Above all, the study focuses on the hitherto hidden Astronomical and Cartographic Diary of Johann Christoph Müller.

KEYWORDS: map, astronomy, history, Turkish wars, peace treaty of Karlóca, border demarcation

RÓMAI TELEPÜLÉSEK LOKALIZÁLÁSÁNAK PROBLÉMÁI MARSIGLINÁL, A PANNONIAI DUNA-SZAKASZON⁵

FEHÉR BENCE

KIVONAT: Marsigli nagy Duna-monográfiájának II. kötete a római régiségtannal foglalkozik. Ebben sok antik toponímiának a lokalizációja különös vagy éppen téves. Ilyen pl. Brigetio említése Panon néven: ez a név semmilyen ókori adattal nem támasztható alá. Kubitschek feltevézése, hogy a középkori *mons Pannoniae* kifejezésből származik, valószerűtlen. Hihetőbb, hogy félreértett ókori feliratos említésen alapul: erre esetleg az EXER PAN INF bélyegtípus kínálhatott lehetőséget. Különös az is, hogy Trans-Aquincumnak egy Dunaharaszttiban levő létesítményt, rajza alapján római hídfőt tekint. Ez nyilván egy jobbparti erődítményhez tartozott, amelyet kőfejtőnek nevez, de valójában római tábor (Campona?) lehetett. Nem világos, hogy miért adja neki az általa is ismert Aquincum = Óbuda nevét, de nem egyedi eset, hogy Budához a valósnál délebbi pozíciót társít. Több más balparti létesítmény is talányos, ma nem azonosítható, bár pozíciója logikus, így az adat valósnak tűnik: ilyen 'Czinta' és 'Czenei' a szerémségi szakaszon. Végképp érthetetlen azonban, hogy az I. könyvben egy helyütt miért adja Paksnak Aquincum nevét a helyes Lussonium helyett.

KULCSSZAVAK: földrajzi helymeghatározás, római erődítmések, topográfia, Aquincum, Brigetio

Luigi Ferdinando Marsigli gróf nagy Duna-monográfiájának⁶ II. kötete⁷ a római régiségtannal foglalkozik. Ezt nem minősíthetjük a hatkötetes földrajz-tudományi mű egészéhez képest kitérőnek: akkoriban ez egy komplex föld-

5 A „KLASSZIKA FILOLÓGIA – ÍRÁSOS TÖRTÉNETI ÖRÖKSÉG” tématerületi kutatás, a TKP2020-NKA-23 sorszámú, TKP-37-3/PALY-2020 iktatószámú pályázat keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

6 Marsili, Aloysius Ferd.: *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus*. Gosse et alii, Hagae, 1726.

7 A továbbiakban a *Danubius Pannonico-Mysicus* kötetét I. könyv, II. könyv stb. formában idézem.

rajztudományi leírásnak szükséges részét képezte. Marsigli nem ezért jelentős régiségtanász, hanem amiben az átlagos leírások fölé emelkedett: a megelőző két évszázad kutatói inkább csak feliratokat gyűjtöttek,⁸ ő létesítményeket látott, katonai objektumokat, és azokat elég pontosan leírta, illetve térképileg is felmérte (ez az I. könyvben jelenik meg). Viszont be kell vallani, kevésbé tördött az antik azonosításokkal (bár kezében voltak a fő források: *Tabula Peutingeriana*, *Itinerarium Antonini*, *Notitia Dignitatum* és Ptolemaiosz), így elég sok rejtélyes vagy téves lokalizáció olvasható nála. Ezekből szeretnék egy kis csokrot itt felmutatni és amennyire lehetséges, megmagyarázni.

Panon városa

A pannoniai limes felső szakaszán Marsigli csak kevés római objektumra szentel figyelmet, a Cetius-hegytől lefelé Fischamendet és Carnuntumot említi,⁹ és az azután következő nála minden jel szerint Brigetio. A topográfiai leírás nem vitatható: negyedórára Komárom alatt, Szőny előtt,¹⁰ nagy épületek (ez a *municipium*) és Szőny alatt egy 240 × 320 öl méretű tábor. A tábor 240 öles keletnyugati kiterjedése közel jár a valóshoz, de az észak–déli erősen túl van mérve: talán (Marsigli kifejezett állítása ellenére) a „kisebb” táborral egybe van mérve, azaz a hozzátoldott falakkal, melyek északra vezettek Marsigli rajzán. Ezeket még félszázad múlva is azonosítani lehetett, Milles rajza szerint.¹¹ Mindenesetre Marsigli nem tudta azonosítani a helyet: lábjegyzetben Arrabonát említi,¹² a

8 A legfontosabb Duna-völgyi feliratgyűjtők a Marsigli előtti bő két század során: Felice Feliciano, Giustiniani, Lazius és Szamosközy István (Stephanus Zamosius). A XV. századi feliratgyűjtésről átfogólag ld. Ritoókné Szalay 2002. Felice Feliciano azonosítása csak néhány évtizede sikerült: Ritoókné Szalay 2002, 67–79. Ő 41 római köemléket tudott leírni, természetesen a Marsigliénál jóval jobb körülmények között, Giustiniani pedig 19-et. Lazius 1551 Daciából 104, Pannoniából 115 feliratot ismer (és 8 szórványos adata a Balkán térségéből is van), sőt ezenkívül (elsőként) Pannoniából még húsz téglabélyeget is közöl. Zamosius 1593 ad 34 feliratközlést Erdélyből, s sajnos szinte megegyező számú, 30 hamis feliratot. A korszak többi, magyar és nem magyar Kárpát-medencei gyűjtőiről egybefoglalva ld. CIL III p. 153–157., p. 413. (meglepő módon itt nem is említik Marsiglit, pedig e térségben, Pannonia Inferiorban, a legjelentősebb a tevékenysége), p. 479–480.

9 II. könyv 2.

10 I. könyv 17.: Comaromium, Zegn; II. könyv 3.: Comaromium, Zen.

11 Milles, BM ms. 15771, fol. 91.

12 II. könyv 3. * jegyzet. Állítása szerint Ptolemaioszra alapozza, de az emlékezete nyilvánvalóan megcsalta, hiszen ez a név nem fordul elő Ptolemaiosznál, aki csak az Arrabo folyót ismeri (II

szövegben és térképeken pedig egyformán egy nem létező helységet „Panon” néven.¹³ Talányos névválasztás, mert ókori forrásainak mindegyike pontos helyén említi Brigetiót,¹⁴ de nem tud semmi „Panon”-ról. Ez a név az antikvitásból teljesen ismeretlen. Az egyetlen ehhez kapcsolható említés vagy félszáz évvel későbbi, Milles említi a „city of Pannonia”-t,¹⁵ de jóval lejjebb Komáromnál, s az utóbbi antik neve nála Sironia.¹⁶ Honnan ez az unikális név? Erre még csak Kubitschek próbált magyarázatot adni, aki lehetségesnek tartotta, hogy ez a „mons Pannoniae”, azaz Pannonhalma kifejezésből önállósult.¹⁷ Ez Millesre talán (nagyon feltételesen) igaz,¹⁸ de Marsiglira kevésbé hihető – Kubitschek nem vette figyelembe, hogy a millesi Sironiát a gróf nem ismerte, terepleírása egyekben elég pontos, a „Pannonia városa” nevű hely pedig épp olyan távol esik ettől, mint Pannonhalmától.¹⁹ Egy másik lehetőség, hogy valami feliratos forrás félreértéséről lehet szó. A pannoniai epigráfiában a legközelebb álló kifejezés, amely a Pannonia név valódi használatát tartalmazza, egy téglabélyeg típus, az EXER PAN INF bélyegek.²⁰ Ezek az eredeti Pannonia Inferior egész hosszában

11,5., II 14,1. A régebbi kiadások a kéziratok nagy többsége alapján e névnél a *Narabón* olvasatot preferálják, de talán Marsigli helyesen választja meg a névformát: az általában elég megbízható Σ és Z kéziratok olvasata *Arabón*, és ez a névalak etimológiailag logikusabb is. Stückerberger–Graßhoff 2017. modern kiadása is emellett teszi le a voksát, bár e kéziratokat értéktelenebbnek minősíti.) Feltehetőleg a *TabPeut* vagy az *ItAnt* szövegéből kellett ismernie a toponimiát mint városnevet.

13 II. könyv 3., 1. tábla III–IV. képek.

14 Ptolemaiosznál: K 41° É 46°40', *ItAnt*: a távolsága 44 mérföld Aquincumtól és 30 mérföld Arrabonától, a *TabPeut* szerint pedig 43, illetve 30 mérföld.

15 Milles, BM ms. 15771, fol. 91.

16 Kubitschek 1929, 85.

17 Kubitschek 1929, 126–127.

18 Ámbár magyarul a „Pannonhalma” név XIX. század elei neologizmus, latin megfelelője, a *Mons Sacer Pannoniae* a XVIII. század elején (a XII. századig visszamenő egyházi hagyomány nyomán) javában használatban volt: pl. Bél 1735, 636., 638. Csakhogy ez evidensen egy hegyet, ill. a rajta levő középkori egyházi intézményt jelenti, és nem várost, amelynek nyomait a XVIII. században tudunkkal még senki nem vélte látni Pannonhalma alatt. Pannonhalma térségében (Packalló-völgy) viszonylag dús római településnyomokat ismerünk (Bíró 2007, 19.), azonban ezekről csak a XIX. század vége óta tudunk. Nagyjából félszáz évvel korábbi az ismeret, hogy egyáltalán vannak római nyomok a térségben: az apátságban talált római kőemléket először Römer említi (Römer 1863, 160–161., vö. CIL III 4380, 4390), éspedig Czech János (1798–1854) kézírata alapján, amely legvalószínűbben az 1820-as évekből való gyűjtést jelent, s tudunkkal az apátságon kívül is az első maradványok előkerüléséről 1826-ban tudósítottak (Szőnyi–Tomka 1996, 40.). Mindez tehát inkább cáfolja, mint támogatja, hogy a *Mons Sacer Pannoniae*t a barokk korban bárki római településsel téveszthette volna össze.

19 A Marsigli által megadott pontos topográfiai adatok és térkép elképzelhetlenné teszik, hogy ő Szőnyt összekeverhette volna Pannonhalmával, és nem is említi az egész műben pannonhalmi eredetű római emléket, így biztosra vehető, hogy a térség római múltjáról semmit nem tudott.

20 Szilágyi 1933, 84.

ismertek, de Brigetióból éppen nem; mindazáltal ez a bélyeg típus a 3. században is használatban volt – azaz Brigetio Caracalla-kori Pannonia Inferiorhoz csatolása után –, tehát nem lehetetlen, hogy egyszer Brigetióban is előkerülhett. Intercisából ismerünk [E]XER PANON formai variációt,²¹ ez az a névalak, amelyet Marsigli Brigetióra alkalmaz. Mindazáltal különös, hogy ha Marsigli egyszer észrevette, hogy az EXER elem nem része a névnek (hanem *exercitus* rövidítése), hogy’ nem jött rá, hogy a PANON szavak az egész tartományra vonatkoznak. Így ez az elképzelés meglehetősen bizonytalan.

Elméletileg a PANON betűk Pannonia bármely feliratos említéséből származhatnak, de más kontextus valószínűtlen. Szinte lehetetlen, hogy egy *ala Pannoniorum*-felirat Brigetióban előkerülhett volna, a többi lehetséges szövegösszefüggés pedig erősen hivatalos, formális, ahol az íráshibák elhanyagolhatók, s tényleg nem is ismerünk egy N-nel írott alakot. Nyilván lehetséges a *sacerdos provinciae Pannoniae* kifejezés, de azt jelen tudásunk szerint mindig P vagy PANN rövidítés takarja.²² Az egyetlen összefüggés, ahol ismert teljesen kiírva a név, *legatus provinciae Pannoniae superioris/inferioris*,²³ de ez eleve igen ritka, és persze mindig ott olvasható a *provincia*²⁴ szó, tehát lehetetlen összetéveszteni városok megnevezésével.

Aquincum és/vagy Dunaharaszti?

Aquincumot röviden, de korrekt módon említi.²⁵ Annál különösebb az ezt követő megállapítása: Trans-Aquincum erődjéről beszél.²⁶ Leírása a következő:

21 Lőrincz 1979, 7/63.

22 Szabó 2006, P 13, 20, 32, 37, 58, 65, 67, 68, 70, 72, 73, 81, 85.

23 Brunšmid 1905–1914, no. 125B, TAq no. 69 ([*Pann[on]i(ae)*] alakban), 1859.

24 Az egyedüli ismert kivétel: CIL III 3307.

25 Igaz ugyan, hogy két táborról beszél, de a kisebb, négyszögletes, északi „tábor” nyilvánvalóan a *municipium*.

26 II. könyv 5., vö. VI. kép: *Pars Castrametationis (ut credibile) Romanae prope pagum Arasti ad rami orientalem Danubii ripam ulteriorem reperitur, utpote quae, si tertium quoque latus a tempore, aut alio quopiam casu forte destructum, ad flumen usque continuatum intelligatur, vallum quadratum, areaeque capacissimae efficit. Ad rami occidentalis ripam citeriorem, adeoque e regione Arasti, Cavitates in terra multae, sive foramina reperiuntur, Vallo, ut ex vestigiis adhuc apparet, circummunita. Lapidinam hic olim habuisse Romanos, haud difficile mihi persuaserim. [Jegyzet:] Trans-Aquincum dictum antiquitus: eo quod trans flumen oppositum sit veteri illi Aquinco.*

Hihetőleg egy római tábornak a része található Haraszti falu mellett a Duna keleti ága túlsó partján; mindenesetre nagy befogadóképességű négyszöges sáncot alkot, ha úgy értjük, hogy a harmadik oldal is egészen a folyóig folytatódott, amelyet az idő vagy talán valami más esemény lerontott. A nyugati folyóág innenső partján, éspedig Haraszti térségében a földben sok üreg avagy gödör található, amelyeket, mint a nyomokból még ma is nyilvánvaló, sánc (b) vett körül. Nem lenne nehéz meggyőzőnöm magam, hogy itt a rómaiaknak kőfejtőjük volt. (Marsigli jegyzete: *Hajdan Trans-Aquincumnak mondták, onnét, hogy a folyó túloldalán szemben van amaz ősi Aquincummal.*)

Kétségtelenül van olyan, hogy Trans-Aquincum, és az valóban egy Aquincummal szembenálló balparti erődítés, azonfelül itt számba vehetjük Contra-Aquincumot is, vagyis az Eskü téri erődöt.²⁷ Ezt Marsigli potenciális forrásai közül a *Notitia Dignitatum* ismeri.²⁸ A leírásból azonban nyilvánvaló, hogy Marsigli nem a valódi Trans-Aquincumot látta, hanem egy 20 km-rel délebbre levő helyet nevez meg. (Természetesen Contra-Aquincumot sem láthatta, hiszen az a rombadólt Pest város alá volt temetve.) A folyó említett keleti ága bizonyosan a Ráckevei-Duna, a nyugati pedig a mai főág, viszont az ő korában a két ág közel azonos szélességű és fontosságú volt. A kőfejtő tehát valahová Promontor (Budafok) környékére tehető, ez a sziklás magaslat valóban alkalmas és sokszor használták is efféle bányászatra; de persze bővebb adatok hiányában a kőfejtés római eredete elég kétes. Csakhogy a gróf térképe²⁹ a helyszínen nem kőfejtőt mutat, hanem jóval rómaiabb valamit: ez evidensen egy négyzetes római tábor, s a földrajzi helye összhangban van Camponáéval (Nagyttény).³⁰ Újabb talány: lehetséges, hogy Marsigli kőfejtőnek nézzen egy római tábor? (No persze a koraujkorban ismeretes jelenség, hogy római táborokat és városokat épületkő-alapanyagként használtak.) Vagy pedig valóban egy (akár római, akár középkori) kőfejtőről beszél valamivel feljebb, Promontornál, de elhagyja az említését egy teljes és a térkép szerint jól megőrzött római auxiliáris tábornak?

Mármost a Harasztinál említett létesítmény³¹ ezzel épp átellenben van, és következésképp teljesen lehetséges, hogy ez római hídfőállás volt. Ez esetben

27 Fitz 1976, 120–122.; Visy 1989, 81–84.; TIR L-34, 49., 112.

28 NotDignOcc. 33: *contra Acinco in barbarico*.

29 I. kötet 5. szelvény.

30 Vö. Visy 1989, 85.

31 Vö. TIR L-34, 57., azonban nem idézi Marsigli-t.

nyílt alakja is teljesen természetes, és pontosan úgy lehetett, ahogy ő mondta: „az idő elmosta” a déli karját. A név annál inkább problémás. A gróf nyilvánvalóan nem ismerhette Campona nevét (az az említett földrajzi forrásokban nem szerepel), de miért alkalmazta a távoli Aquincumét? Magyarázhatatlan tévedés? Csak itt történik, vagy van rá más példa is? Van némi nyoma másutt is, hogy Marsigli szemléletében Budafok és Budavár felcserélhető volt. Az I. kötetben beszámol a földrajzi szélességméréseiről. Nyolc magyarországi pont mért adatát adja meg,³² ebből sajnos kettő nem azonosítható (egy „Titel közelében” meghatározású hely, ami természetesen Titeltől mind a négy égtáj irányába elterhet, illetve a Dráva-torkolat, amely a 17. század óta nagyon megváltozott). A fennmaradó hat adat feltűnően közel van a valóshoz, Baján és Szegeden ($46^{\circ}10'$ és $46^{\circ}16'$) az eltérés 1 fokpercnél is kisebb, Bécsben és Szolnokon ($48^{\circ}14'$ és $47^{\circ}19'$) kb. másfél perc, ha a városközpontot nézzük. De azt nem tudjuk, valójában hol mért, s ha azt feltételezzük, hogy Bécsben az volt a megfigyelési pont, ahol a Duna belép a belvárosba,³³ akkor itt is 1' alá csökken az eltérés. Két helyen viszont az eltérés a valóságtól kb. 5': Egerben ($48^{\circ}0'$) és Budán. Buda helyzete (első mérése szerint $47^{\circ}25'$, a másodiknál $47^{\circ}24'$) gyakorlatilag olyan, mint ha a promontori hegyfokon állt volna. Ugyanakkor, amennyire tudjuk, az első mérésnél (amelyet a rossz időjárási viszonyok miatt kellett később megismételni³⁴) a mérést ténylegesen végrehajtó J. Chr. Müller³⁵ Pest városánál, a másodiknál a Margit-szigeten tartózkodott.³⁶ Nyilván az adatok egymáshoz való viszonya is irracionális, hiszen eszerint a második mérésnél kellett volna nagyobb szélességet kapnia; viszont ha csak a második adattal számolunk, az eltérés még nagyobb lesz. Egyelőre csak feltételezésekkel élhetünk, de talán nem elvetendő elképzelés, hogy a pesti mérés nem magában a városban történt, hanem a várostól délre eső térségben, és egy nagyjából Promontorral átel-

32 I. könyv 35–42., 1696-os mérések alapján.

33 Ugyanazon a ponton, a Kahlenberg lábánál más típusú adatokat is gyűjtött (vö. III. kötet 10., 11., 70.), tehát nem ötletszerű, alaptalan felvetésről van szó.

34 I. könyv 36.: az 1696. május 27-i mérésen „az eget innen is, onnan is elszórt felhőcskék foltjai borították”. Az aug. 27–28-i második mérésen (I. könyv 41.) „teljesen tiszta ég” volt. Önmagában azonban ez nem feltétlenül indokolja a mérési hibát, mert az igen pontos szolnoki mérés három napjából is kettőn enyhén felhős volt az ég (valamint Egerben is, ahol egyelőre fogalmunk sincs a hiba okáról).

35 Deák 2004, 9, 33.

36 Deák Antal András szíves közlése alapján. Sokat köszönhetek annak, hogy a 2022. április 1-i konferencián e kérdésről volt módunk beszélni.

lenben levő helyszínt érzékelt Pestnek – azaz Trans-Aquincumnak. Ami pedig a Margit-szigetet illeti: bizonyos, hogy Marsigli e néven néha a Csepel-szigetet értette.³⁷ Azt nem tudjuk, hogy Müllertől szerezte-e ezt a téves értesülést, de egyáltalán nem lehetetlen.

Tény, hogy nem mindig tudta azonosítani a kapcsolatot a jobb parti és bal parti erődítések közt:³⁸ a Brigetióval átellenes parton semmit nem említ, tehát Celamantiát nem vette észre. A szerémségi szakaszon említ néhány balparti úgymond „római tábor”, viszont a jobbparti erődsort elhagyja Cornacumtól Burgenaeig. E térségben bár Czovina³⁹ középkori lehet,⁴⁰ de nyilván Contra Margum fölé épült – és ismét, ezzel szemben nem ír le semmit, amit Margummal azonosíthatnánk. A „Czenei” néven említett erődítést tudjuk lokalizálni, csak épp nem tudjuk megtalálni: leírása alapján ez *A Dunán túl eső erőd, de magától a folyótól egy közbeeső mocsár választja el, és Pétervárad térségében helyezkedik el.*⁴¹ A 4. tábla térképén látható, ezen a távolság a Dunától kicsivel kevesebb, mint egy német mérföld (kb. 7 km). A mai Čenej/Csenej mintegy 11 km-re van északra Péterváradtól, de az erődítés feltehetőleg valami kapcsolatban volt az ÉK–DNy irányú ún. nagyobb sánccal,⁴² amely Csenejtől pár kilométerre DK-re kezdődik. Marsigli mérése tehát lehet egészen pontos. Viszont már az 1. katonai felmérésen sincs semmi nyoma ennek az erődítésnek, pedig az a „nagyobb sáncon” a kapukat is mutatja. És a helyzetet még bonyolultabbá teszi, hogy a Marsigli-féle alaprajz látványosan nem római katonai létesítmény formáját mutatja, ámbár a nagyobb sánc valóban későantik, feltehetően római eredetű.⁴³

„Czinta”⁴⁴ értelmezése valamivel könnyebb. Ez magyarul Csenta (a szerb Čenta), épp átellenben a jobb parti Rittium táborral. Kár, hogy az I. könyv 11. szelvénye éppen e pont előtt ér véget, így a létesítmény pontos helyét csak találgathatjuk, de a II. könyv XI. ábra kis vázlatrajza egy mocsarak közti félszigetet mutat, amely alighanem a mai falutól ÉNy-ra levő nagy holtág vég-

37 *A Prodromus* (1700, 16.) megjegyzése, és valószínűleg I. könyv 74., 86. és II. könyv 5. szerint is.

38 Csak két létesítménypár van, amely mindkét parton korrektül van feltüntetve: Ó-Ráma/Új-Palánka (Ram/Banatska Palanka) (II. könyv 11., 5. tábla XIV. kép, de a balparti erődről nincs kép) és Dierna/Transdierna (Tekija és Orsova, II. könyv 15., XXV–XXVI. képek).

39 II. könyv 9–10., XII. kép.

40 II. könyv 35., 37–42.

41 II. könyv 9., X. kép.

42 Vö. Patay 2005, Patay 2006, Patay 2007.

43 Nagy 1969, Stanojev 2000, Stulič 2015.

44 II. könyv 9, XI. kép.

pontja. Marsigli leírása a következő: *Kb. egy mérfölddel beljebb a Tisza összefolyásától, a Dunán túl eső részen a mocsarak és a Kulpin [Culpin] tó⁴⁵ közt, egy szárazföld látszik beljebb előugrani, amelyet valami sánc zár el árokkal, emellett két emberkézzel felhalmozott domb emelkedik. Hihetőleg a rómaiak ezen őrséget állítottak, és az egész sáncot Sirmium gyönyörű ékességének az ellenség betöréseitől való megvédésére emelték. Ma a Tisza-torkolattól a távolság kicsit több, 1 ¼ német mérföld. A gróf rajza az erődítésnek csak egy falát mutatja, így nem lehet eldönteni, római emlék lehetett-e vagy sem, de a helyzete olyan szerepéről árulkodik, amelyet Marsigli is feltételez: a Szerémséget védelmező őrhely, potenciális hídfő vagy Rittium ellenerődje.*

Paks rejtélyes neve

Aquincummal kapcsolatban Marsigli legtalányosabb megállapítása az I. könyvbe került bele. Ez egy jegyzet Paksról a dunai térképszelvények leírásánál: *Paxo, község, lerombolt várral.* (Marsigli jegyzete:) *Elhelyezkedése alapján úgy látszik, pontosan egybevág Ptolomaeus Aquineumával.*⁴⁶ A lerombolt vár bizonyára azonos a római Lussoniummal,⁴⁷ de hát Lussonium Ptolemaiosznál egész könnyen azonosítható (Aquincumról nem is szólva),⁴⁸ s a II. könyvben a gróf

45 Ez a név egy Csenta közeli tanya nevében őrződött meg (ld. Kalapis 1993, 87.).

46 I. könyv 20: *Paxo vicus cum destructa arce.* (1) jegyzet: *Situ suo optime congruere videtur cum Aquineo Ptolomaei.* – Említésre méltó, hogy az I. könyvnek ez a térképszelvénye a római Pannoniáról szóló adatok kis kincsesháza, pl. a (2) jegyzet Szekszárdról ezt mondja: *Varie hic inveniuntur Romanae Inscriptiones.* „Itt különböző római feliratokat találtak.” Csakhogy később (II. könyv 43, I. tábla) csupán egy felirat leírását adja. — És ma, több mint 320 évvel később, még mindig csak négy példát ismerünk: RIU 1026–29. Eltekintve a RIU 1028-tól, amely a II. könyvben leírt felirattal azonos, mindet kétes körülmények közt találták, így nem lehet kizárni, hogy egyet vagy többet közülük Marsigli is láthatott, de éppen úgy lehetséges az is, hogy egy ötödik (hatodik stb.) emléket is látott, amely számunkra visszavonhatatlanul elveszett.

47 Lussonium római erődje ugyanis, Paks közvetlen közelében, jól látható és Marsigli napjaiban stratégiai jelentőségű pont volt (ez egy erős érv lehetett, amely figyelmét felhívja a romokra): néhány évvel később ezen a helyszínen nagy katonai erődítési munkákat vittek végbe, az úgynevezett Vak Bottyán-sáncot, hogy a Duna-átkelést biztosítsák, s a Rákóczi-szabadságharcban ez sok küzdelem tárgya volt. Amúgy lehettek más azonosítható katonai objektumok is a közelben: magában a faluban török palánk volt (Fazekas–Szabó–V. Péterfi–Várady 2017, 77.) – bár nem hinném, hogy Marsigli egy egyszerű, nyilvánvalóan nem római palánkot „erődnek” nevezett volna – vagy az imsósi római hídfőállás romjai (Visy 1989, 110.), vagy akár néhány burgus Paks térségében.

48 Ptol. II 15,3. Λουσσόνιον E 43°45' N 46°45', és 'Ακούιγκον E 43° N 47°30'.

nem habozik Óbudát megnevezni Aquincumként.⁴⁹ Az igaz, hogy a Lusunium nevet ott félremagyarázta: nézete szerint Dunapentele (azaz Intercisa) vagy „Lusunium” vagy „Vetusanum” (azaz Vetusalina = Adony).⁵⁰ De ez a tévedés nem esik egybe a nagyobb tévedéssel, hogy Paxo (nyilván a ‘Pakson’ helyhatározó-eset félrehallása) azonos Aquineummal.⁵¹ Ha úgy hitte, hogy ‘Lusunium’ ettől északra van, hogyan tölthette ki a hiányát egy még jóval északabbi toponímiával?

Pillanatnyilag ennek a rejtélynek a magyarázata még nem áll rendelkezésünkre.⁵² E tanulmány azonban – talán szokatlan módon – nem azt célozza, hogy Marsigli helynévazonosításai közül a lehető legtöbbre adjon magyarázatot, hanem hogy kifejezetten a legproblematikusabb helyekre hívja fel a figyelmet. Ez pedig sajnos vonja maga után a szokatlan zárókövetkeztetést: végérvényes válasz ezekre a kérdésekre ma még nem adható, reméljük azonban, hogy előbb-utóbb, további kutatások után a fennmaradó rejtélyek is megoldhatók lesznek.

49 II. könyv 3. lábjegyzet.

50 II. könyv 6., lábjegyzet. A *Vetusanum* név azt mutatja, hogy a *Tabula Peutingeriana*t használja forrásként, mivel ez kétségtelenül a TabPeut *Vetusallo* névalakjának félreolvasása, s téves távolsága Aquincumtól (14 mérföld) szintén megegyezik a TabPeut hibájával.

51 *Aquineum* nyilvánvalóan nyomdahiba Aquincum helyett.

52 Marsigli tipikus, Ptolemaioszra és a *Notitia Dignitatum*ra alapozott (sajnos szórványos) azonosításai elfogadhatóan pontosak. Pl. szerinte (I. könyv 21. 4. jegyzet) *Erdőt arx* (a mai Erdőd/Erdut) *Peutoburg*gal azonos, ami Teutoburgium írásváltozata, s mai tudásunk szerint az a szomszédos falunak, Dályának (Dalj) felel meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bél 1735.** Matthias Bél, *Notitia Hungariae novae historico-geographica I.* Straubius, Viennae, 1735.
- Bíró 2007.** Bíró Szilvia: A Sokoró vidéke a római korban. In Bíró Szilvia (szerk.): *FiRKák I.* Xantus János Múzeum, Győr, 2007. 17–34.
- Brunšmid 1905–1914.** Josip Brunšmid: Kameni spomenici Hrvatskoga Narodnoga Muzeja u Zagrebu. *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva* 7–12. (1905–1914).
- CIL.** *Corpus Inscriptionum Latinarum.* Berolini, 1863–.
- Deák 2004.** Deák Antal András: A Duna fölfedezése. In L. F. Marsigli: *Danubius Pannonico-Mysicus Tomus I. A Duna magyarországi és szerbiai szakasza.* Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest 2004. 12–90.
- Fazekas–Szabó–V. Péterfi–Várady 2017.** Fazekas Ferenc – Szabó Antal – V. Péterfi Zsuzsanna – Várady Zoltán: *Paksi metszet / Glimpses of Paks.* Paksi Városi Múzeum, Paks, 2017.
- Fitz 1976.** Fitz Jenő: *Der römische Limes in Ungarn.* István Király Múzeum Közleményei A22. IKM, Székesfehérvár, 1976.
- Kalapis 1993.** Kalapis Zoltán: *Régi vízivilág a Bácskában és Bánátban.* Forum, Újvidék, 1993.
- Kubitschek 1929.** Wilhelm Kubitschek: *Ältere Berichte über den römischen Limes in Pannonien I.* Hölder–Pichler–Tempisky, Wien–Leipzig, 1929.
- Lazius 1551.** Wolfgangus Lazius: *Reipublicae Romanae in exteris Provinciis, bello aquisitis, constitutae, commentariorum libri duodecim.* Joannes Oporinus, Basileae, 1551.
- Lőrincz 1979.** Lőrincz Barnabás: *Pannonische Stempelziegel II.* Régészeti Dolgozatok II. 9. MNM, Budapest, 1979.
- Nagy 1969.** Sándor Nagy: Über die Untersuchung der Längswälle in Jugoslawien. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 2. (1969) 135–137.
- Patay 2005.** Patay Pál: Római út Bácskában? / Römerstrassen in der Bácska? *CommArchHung* (2005) 393–406.
- Patay 2006.** Patay Pál: A Bácska-Kiskunság-Körösmenti Ördög Árka / Der Ördög Árka (Teufelsgraben) in der Batschka, in Kleinkumanien und an der Körös. *CommArchHung* (2006) 107–122.

- Patay 2007.** Patay Pál: A Bácska-Kiskunság-Körösmenti Ördög Árka II. / Ördög Árka (Teufelsgraben) in der Batschka, in Kleinkumanien und an der Körös II. *CommArchHung* (2007) 111–140.
- Ritoókné Szalay 2002.** Ritoókné Szalay Ágnes: „*Nympha super ripam Danubii.*” *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből.* Balassi, Budapest, 2002.
- RIU.** *Die römischen Inschriften Ungarns I–VI.* Akadémiai–Hakkert–Habelt–Encyclopaedia, Budapest–Amsterdam–Bonn, 1972–2001.
- Rómer 1863.** Rómer Flóris: Pannoniai újabb kiadatlan latin feliratok. *Archaeologiai Közlemények* 3. (1863) 150–166.
- Stanojev 2000.** Небојша Станојев: Римски шанчеви-водопривредни систем Панонске низије. *Раđ Војвођанских Музеја* 41–42. (2000) 29–42. DOI: 10.3102/0013189X029001041
- Stulič 2015.** Sanijela Stulič: Római kori sáncok kutatása Szerbiában. *Magyar Régészet* 2015/ősz.
- Stückelberger–Graßhoff 2017.** Alfred Stückelberger – Gerd Graßhoff (Hrsg.): *Klaudios Ptolemaios, Handbuch der Geographie* 1–2. Schwabe, Basel 2017².
- Szabó 2006.** Szabó Ádám: *Pannoniciani sacerdotes.* PTE BTK ÓRT, Pécs, 2006.
- Szilágyi 1933.** Szilágyi János: *Inscriptiones Tegularum Pannonicarum / A pannóniai bélyeges téglák.* DissPann II/1. Institutum Numismaticum et Archaeologicum Universitatis de Petro Pázmány Nominatae, Budapest, 1933.
- Szőnyi–Tomka 1996.** Szőnyi Eszter – Tomka Péter: Pannonhalma környékének története a bencések megjelenéséig. In Takács Imre (szerk.): *Mons Sacer* 996–1996. *Pannonhalma ezer éve I–III.* Szt. Gellért Hittudományi Főiskola, Pannonhalma, 1996. I 38–46.
- TAq.** Kovács Péter – Szabó Ádám – Fehér Bence (edd.): *Tituli Aquincenses I–IV.* Pytheas, Budapest, 2009–2020.
- TIR L-34.** Sándor Soproni (szerk.): *Tabula Imperii Romani L-34 (Budapest).* *Aquincum–Sarmizegetusa–Sirmium.* Hakkert, Amsterdam, 1968.
- Visy 1989.** Visy Zsolt: *A római limes Magyarországon.* Corvina, Budapest, 1989.
- Zamosius 1593.** Stephanus Zamosius: *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum.* Laurentius Pasquatus, Patavii 1593.

Marsigli's problems of localisation of Roman settlements near the Danube in Pannonia

ABSTRACT: The 2nd volume of Marsigli's great Danubian monograph discusses Roman antiquities. It contains several strange or even mistaken localisations of antique toponymies: for example, the mention of Brigetio as Panon. This name is not supported by any antique source. Kubitschek's assumption that it was derived from the medieval expression *mons Pannoniae* is unlikely. More plausibly, it was based on an antique epigraphic formula which was misunderstood: perhaps the stamp type EXER PAN INF gave the opportunity. It is also strange that he takes a structure in Dunaharaszti (according to his drawing, a Roman bridge-head) for Trans-Aquincum. It obviously belonged to a right-bank fortification which he took for a quarry, but it must have been a Roman camp (Campona?). It is not clear why he gave it the name Aquincum (he knew that it was Óbuda), but it is not unique that he attributed a position to Buda which was further south than in the reality. There are other enigmatic left-bank structures which cannot be identified now, although their positions are logical, and consequently these data seem real: as 'Czinta' and 'Czenei' in the Szerém (Sirmium) section of the riverside. On the contrary, it is quite incomprehensible that he gave the name 'Aquincum' to Paks, instead of the correct name, Lussonium, in the 1st volume.

KEYWORDS: geographic location, Roman fortifications, topography, Aquincum, Brigetio

A SPONTÁN NEMZÉS ÉS A SZAPORODÁS KÉRDÉSEI ÉS PROBLÉMÁI JASZLINSZKY ANDRÁS ÉS REVICZKY ANTAL MŰVEIBEN¹

HURSÁN SZABOLCS

KIVONAT: Luigi Ferdinando Marsigli a *Danubius Pannonico-Mysicus* hatodik kötetében a rovarok szaporodása kapcsán tér ki a spontán nemzés cáfolatára. Bár ebbéli állásfoglalása egyértelműnek tűnik, bizonyos kérdésekben nemcsak Marsigli, hanem a spontán nemzés cáfolatában úttörő szerepet játszó Francesco Redi számára is a spontán nemzés jelentett magyarázatot. A tanulmány a szaporodás tudományos megismerésével kapcsolatos kihívásokat és akadályokat, valamint az azok kapcsán születő felfedezéseket és elméleteket igyekszik bemutatni, Jaszlinszky András és Reviczky Antal műveinek soraival megvilágítva.

KULCSSZAVAK: spontán nemzés, preformacionizmus, jezsuita tudományosság

Luigi Ferdinando Marsigli *Danubius Pannonico-Mysicus*ának VI. kötetében találkozunk az állatok szaporodásának kérdésével, azon belül is azzal az ősi képzettel, miszerint élőlények saját fajuk szaporítószervei vagy élő sejtjei nélkül is képesek szaporodni.² Az elképzelést a legcélszerűbb a spontán nemzés kifejezéssel illetni. Elsősorban azért, mert nagyon sokféle formában gondolták el a születendő egyed ekképpen való keletkezését. Élettelen, szervetlen anyagból, állat vagy akár növény élő vagy bomló részeiből. Az *abiogenezis* (szó szerint élettelen anyagból való keletkezés) vagy a régi magyar irodalomban használt *ősnemzés* kifejezés ennél fogva kevésbé pontos az elképzelés jelölésére.

1 A „KLASSZIKA FILOLÓGIA – ÍRÁSOS TÖRTÉNETI ÖRÖKSÉG” tématerületi kutatás, a TKP2020-NKA-23 sorszámú, TKP-37-3/PALY-2020 iktatószámú pályázat keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

2 Hursán 2022.

A szaporodás sokféle formája és a kapcsolódó magyarázatok szerteágazó volta miatt a spontán nemzés nézete sok lábon állt. Marsigli Francesco Redit (1626–1697) emeli ki,³ mint aki nevezetes kísérletével⁴ megdöntötte a rovarok rothadó anyagból való szaporodásának tanát. Ugyanakkor Francesco Rediről azt is tudjuk, hogy a spontán nemzés lehetőségét nem utasította el kategorikusan, hiszen a gubacsdarazsak keletkezését Redi a növényi organizmus működésével magyarázta.⁵ A spontán nemzésnek Redi és Marcello Malpighi (1628–1694) felfedezései után is számos híve volt, mint például Filippo Buonanni (1638–1723), Giovanni Girolamo Sbaraglia (1641–1710), a Trionfetti testvérek, Giovan Battista Trionfetti (1656–1708) és Lelio Trionfetti (1647–1722).⁶ Maga a rovarok kapcsán a spontán nemzés nézete ellen kifakadó Luigi Ferdinando Marsigli is amellett tette le voksát a gombák szaporodásáról írt művében (*Dissertatio de generatione fungorum*, Roma, 1714), hogy a gombák a fából és a földből keletkeznek.⁷ Marsiglinak egyaránt tanára volt Lelio Trionfetti, a spontán nemzés híve és Marcello Malpighi, az elmélet elutasítója. A mentorai vitájában való állásfoglalás bizonyára dilemmát jelentett Marsigli számára, amit az is bizonyít, hogy munkája megjelenése után még egy legalább öt évig tartó, széleskörű kutatást folytatott a szarvasgombák szaporodásával kapcsolatban.⁸ A kutatás – mely egy óriási, 400 oldalas *Schedae pro tuberorum* címen a Bolognai Egyetem könyvtárban található kéziratanyagot eredményezett – azonban nem vezetett eredményre, hiszen a Marsigli által összegyűjtött anyag végeredményben befejezetlen, egyenetlen és ellentmondásos maradt.⁹

3 „Minthogy valamennyi állat szaporodása a tojástól veszi eredetét, amikor a négy lábúaknál – persze nem annak neve alatt – a madaraknál és a halaknál a tojásból való eredet már ismeretes dolog, akkor – kérdezem én – ugyanezt miért vonják kétségbe a rovaroknál? Ezért bár századokon át úgy tartották, hogy a pusztá rothadt anyagból származnak, sőt, még most is nem kevesen hiszik így tévesen, mindazonáltal, már előtünk is voltak hozzáértő férfiak, akiknek sorát a nagyhírű Redi vezeti, akik számos kísérlettel már eléggé bizonyították ennek ellenkezőjét, és ugyanerre tanít minket a tapasztalat is.” Marsigli 1726, 113.

4 Redi nyers marhahúst tett három üvegbe, amelyek közül egyet nyitva hagyott, egyet légmentesített, egyet pedig valamilyen gézzel takart le. Mivel kukacok csak abban a húsban keltek ki, amely érintkezhetett a legyekkel, ezzel önmagában a hús romlása nem idézi elő kukacok szaporodását.

5 Parke 2014, 40.

6 A spontán nemzéssel kapcsolatos vita kiváló összefoglalása: Bertoloni Meli 2011.

7 Ratcliff 2016, 49. Rittersma 2012, 79. Tévesen állítja ezzel szemben Leonhard 2009, 117. és őt idézve Hursán 2022., hogy Marsigli cáfolta a gombák spontán szaporodását.

8 Rittersma 2012, 79.

9 Rittersma 2012, 87–88, 94.

A korabeli tudományosságnak tehát még számos kérdést kellett tisztáznia. Újdonságot jelentett, amikor Antonio Felice Marsigli (1651–1710), Luigi Ferdinando Marsigli bátyja (aki később Perugia püspöke és a bolognai egyetem dékánja lett) felfedezte, hogy a csigák is tojásokkal szaporodnak.¹⁰ 1692-ben Giacinto Cestoni (1637–1718) fedezte fel a neptunfű (*Posidonia oceanica*) magjait. Giorgio Baglivi (1668–1707) 1698-ban azonosította a tarantula és az osztriga tojásait. Áttörést jelentett a békalencse szaporodási módjának felfedezése Antonio Vallisneri (1661–1730) által 1704-ben.¹¹ Mindenesetre a korabeli tudomány számára a legnagyobb kérdést a gombák szaporodása jelentette. A kérdés megválaszolásában nemcsak Marsigli, hanem Malpighi, Cestoni, Redi, Vallisneri, Lancisi¹² és Bellini¹³ is kudarcot vallottak.¹⁴ Pier Antonio Micheli (1679–1737) volt az, akinek sikerült kimutatnia a gombák spórákkal történő szaporodását. A felfedezés már az 1710-es években megtörtént, ám csak 1729-ben publikálta eredményeit *Nova plantarum genera iuxta Tournefortii methodum disposita* című művében.¹⁵

A gombák és korallok után még a legkisebb, szabad szemmel nem látható élőlények szaporodásának magyarázatánál tartotta magát a spontán nemzés elképzelése. Különösen az állati vagy emberi szervezetekben élősködő paraziták esetében jelenthetett kihívást az elgondolás cáfolata.¹⁶ Ugyan miként kerülnek be ezek az élőlények ilyen számban a különböző, akár nemrég született szervezetekbe? Marsigli is azért tette le inkább a voksát a spontán nemzés mellett a ló trágyájából nőtt gomba esetében, mert nem tartotta lehetségesnek, hogy a mag átvészelve az emésztést.¹⁷ Végezetül fontos tényezőként érdemes kiemelni, hogy az egyre kifinomultabb eszközökkel (elsősorban mikroszkóppal) végzett megfigyelések még egyaránt nem vonták magukkal a látottak megfelelő értelmezését. A XVII. század végén a spontán nemzést védő Filippo Buonanni jelentősen jobb mikroszkópokkal rendelkezett, mint az azt cáfoló Marcello

10 Relazione del ritrovamento dell'uova di chiocciola di A.F.M. in una lettera al sig. Marcello Malpighi, In Bologna: per gl'eredi d'Antonio Pisarri, 1683.

11 Ratcliff 2016, 48.

12 Giovanni Maria Lancisi (1654–1720).

13 Lorenzo Bellini (1643–1704).

14 Ratcliff 2016, 49.

15 Ratcliff 2016, 49.; Rittersma 2012, 84.

16 Az állatokban levő élősködők kérdésére a Malpighinál anatómiát tanuló Marsigli is kitér a Danubiusban, igaz, nem a legbonyolultabb kérdés, a véráramban található paraziták kapcsán. Marsigli 1726, 9–10. és 114.; Hursán 2022. Marsigli a császári sereg járványügyi szakértőjeként is kamatoztathatta elgondolásait és ismereteit. Kapronczay 2002, 184.

17 Rittersma 2012, 85.

Malpighi.¹⁸ Szintén itt lehet említeni, hogy egy olyan alapvető tudományos átörös után, mint a hímivarsejtek Antoni van Leeuwenhoek (1632–1723) általi felfedezése, még jó ideig váratott magára, mire a hímivarsejteknek a fogantatásban játszott szerepét helyesen értelmezték. Maga a felfedező szinte kizárólag a hímivarsejt szerepét hangsúlyozta a magzati fejlődésben, míg egyesek – akik közül elsősorban a nevezetes illusztrációjáról ismert Nicolas Hartsoeker (1656–1725) említhető – valamilyen teljességgel kifejlődött, miniatúr emberi lény, homunkulusz létét feltételezték a spermiumokban. A felmerülő problémákat látva érthetőbb lehet, hogy miként ütközhetett a XVIII. században is makacs ellenállásba a spontán nemzés cáfolata, miként vonhatták kétségbe Lazzaro Spallanzani (1729–1799) kísérleteinek mai szemmel perdöntőnek tűnő eredményeit, és hogy miként lehettek olyan neves tudósok is az elképzelés hívei között, mint John Needham (1713–1781), Georges-Louis Leclerc de Buffon (1707–1788) és Jean-Baptiste Lamarck (1744–1829).

A koraujkori magyar szerzők között Szentiványi Mártonnál olvashatunk először a spontán nemzés cáfolatáról.¹⁹ A Szentiványi által leírtak a hazai kortárs természettudományos tárgyú művekkel összehasonlítva (Apáczai 1655, Miskolczi Csulyak 1702)²⁰ közelebb állnak a kor tudományosságához és mindenképpen tudományos többlettel bírnak.²¹ Szentiványi a növények szaporodásáról azt mondja, hogy azok mindig magról szaporodnak,²² a halak szaporodása kapcsán pedig modern tudósokat helyez szembe (bár maga nem foglal egyértelműen állást a spontán nemzést képviselő Arisztotelésszel szemben).²³ Tételes eszmefuttatásban cáfolja a spontán nemzés különböző változatait,²⁴ melynek végén egy ugyancsak meg nem nevezett modern filozófusra hivatkozva a rovarok tojásból való szaporodását állítja.²⁵ Ugyanakkor Szentiványinál

18 Dal Prete 2015, 61–62.

19 Hursán 2022.

20 Apáczai 1655, 153.; Miskolczi 1702, 382.

21 Hursán 2022.

22 Hursán 2022; „*1. Subinde aliquae plantae, sponte, nulloque jacto semine, prodire videntur. Hae licet ex nullo semine nasci videantur, re ipsa tamen, ex semine prodeunt, ...*” Szentiványi 1702, 31.

23 A kérdés tárgyalása: Szentiványi 1702, 236–241. Konklúzió: „*Quaeri potest. 4. An aliquando pisces nascantur praecise ex putri? R. Aristotelem id quidem asserere, recentiores tamen Philosophos id negare, qui dicunt in similibus generationibus, semper intervenire aliquid de seminali virtute ejusdem rationis piscium.*” Szentiványi 1702, 164.

24 Szentiványi 1702, 238–240.

25 „*7. Igitur quidam Neotericus ingeniosior, explicat generationem horum insectorum, ponendo pro principio hujus generationis, aliquod primordium ac rudimentum, ac veluti semen eorum.*”

a kérdés tárgyalása még egyáltalán nem problémamentes. A növényeknél és rovaroknál is valamiféle ősmagokból való származással is számol, a rovarok esetében pedig fenntartja, hogy azok származhatnak a növényi organizmusból²⁶ (amely esetben előbből való születésről, tehát biogenezisről van szó). Az ősmagok elmélete a jezsuita polihisztor Athanasius Kirchert (1602–1680) juttatja eszünkbe,²⁷ az utóbbi nézet pedig Redit, aki a gubacsdarazsak szaporodását magyarázta ekképpen. Szentiványit követően érdemes szemügyre venni későbbi, a spontán nemzés nézetét már kategorikusan és abszolút értelemben elutasító jezsuita tudósok, Jaszlinszky András (1715–1783) és Reviczky Antal (1723–1781) műveit, elsősorban azért, hogy lássuk, egy későbbi generáció miképpen tárgyalta a spontán nemzés és egyáltalán a szaporodás körül csoportosuló problémákat és kérdéseket, és miképpen igyekezett azokra választ adni.

Jaszlinszky és Reviczky

Növények

Mindkét szerző elsőként a növények kapcsán tér rá a spontán nemzés kérdésre. Jaszlinszky és Reviczky magyarázatában egyaránt központi szerepet játszik Malpighi kísérlete, mint amely egyértelműen mutatja, hogy a növények sem szaporodnak spontán módon.²⁸ Malpighi mély barlangból származó földet helyezett üvegbe és úgy takarta azt le többrétegű vászonnal, hogy a levegőn és esővízen kívül semmi sem jutott az üvegbe. Az abban levő földből, habár az sem a napot,

dem, ex quo dein accedentibus dispositionibus, (ut est humiditas, calor, & reliqua similia illorum naturae convenientia) facile sequatur eorundem generatio: *Non secus ac ex semine, planta, ex ovo generatur pullus.*” Szentiványi 1702, 239. Továbbá: „17. Verum licet haec rationabiliter dici possint, supererit adhuc quaestio quatenam sit causa efficiens animae viventis, & sentientis illius insecti, quod oritur ex tali primordio? Respondeo & suppono quod maneamus in eadem quaestione: Quomodo scilicet generentur insecta, quae praecise ex putri generantur? Nam de ijs primordijs, seu ovis & seminibus, quae ponuntur ab ipsis infectis, vel alibi posita, quacunq; tandem ratione deportentur, & adveniant, non est difficultas, cum haec ipsa semina virtualiter vitam habeant, non secus ac in semine vivat planta, & pullus in ovo, sed neque est difficultas quomodo generentur a vivente animali; hoc enim cum vivat, potest tale primordium producere, quod virtualiter in se contineat insectum vivens.” Szentiványi 1702, 239. Hursán 2022.

²⁶ Hursán 2022, Szentiványi 1702, 240.

²⁷ Pánspermia elméletéről: Hirai 2007, 78–79.

²⁸ Jaszlinszky 1756, 267–268., Reviczky 1758, 181–182.

sem a nedvességet nem nélkülözte, nem kelt ki növény, vagy csak nagyon kevés. A gubacs és fagyöngy mellett a páfrány, az alga és a gombák esetlegesen mag nélkül való szaporodásának ellenvetéseit is cáfolják. Visszaköszönnek a spontán nemzés tételének védelmében felhozott, Szentiványinál is látott hagyományos érvek és kérdésfelvetések (pl. hogyan teremnek növények magas tornyokon?).²⁹ Ezek természetesen megcáfolásra is kerülnek. Jaszlinszkynál olvashatjuk a *Germinet terra herbam virentem* (Teremjen a föld zöldellő növényeket) szentírási idézetet, mint ami a spontán nemzés híveinek felfogásában a nézet helyességét példázza. Eszerint tehát a föld képes mag nélkül is növényeket teremni.³⁰ Úgy tűnik, klasszikus érveléssel van dolgunk, hiszen Szentiványinál is fontos szerepben tűnt fel ez a Teremtés könyvéből való részlet: ott a föld termőerejét adó, a világ kezdetétől abban levő ősmagok szerepét támasztja alá.³¹ Jaszlinszky ellenvetése a szentírási idézetre alapozott érvelésre, hogy Isten csak egyszer ruházta fel a földet ezzel az erővel, a növények teremtésekor. Hogy nem szándékozott a földet a továbbiakban ilyesféle hatalommal felruházni, azt éppen az idézet folytatása bizonyítja: ... „et facientes semen” – tehát magot termő növényeket alkotott Isten, nem véletlenül.³²

Nem sokkal később ugyanez a szentírási rész szolgál kiindulásul egy másik, a korban sajátos, Szentiványi bemutatásához is kapcsolódó kérdés tárgyalásához. Vajon a növényekben, az azok szaporodásáért felelő magok a növények teremtésétől fogva benne vannak-e?³³ Jaszlinszky először is szintén az előbbi szentírási idézet folytatásával válaszol: miképpen mondhatná Isten, hogy a növény teremjen magokat és a fa gyümölcsöket, ha annak magjai már az első

29 Jaszlinszky 1756, 267., Reviczky 1758, 182.

30 „Gen. c. 1. habetur: germinet terra herbam virentem, et facientem semen &c. factumque est ita ut docet scriptura; ergo terra sine semine potest geminare herbas, reliquasque plantas, ut primo fecit.” Jaszlinszky 1756, 267.

31 Hursán 2002. Szentiványi a növények szaporodása kapcsán, a növényekből kieső magok mellett a növények teremtésétől a földben levő ősmagokról is beszél. „1. Subinde aliquae plantae, sponte, nulloque jacto semine, prodire videntur. Hae licet ex nullo semine nasci videantur, re ipsa tamen, ex semine prodeunt, quod ibi, vel casu aliquo decidit, vel latuit, inter elementorum particulas, vel ab initio, terrae inditum est. Hanc enim virtutem seminalem plantarum, terrae innatam esse, luculente, ipsa scriptura testatur. Gen. 1. Germinet terra herbam virentem.” Szentiványi 1702, 31.

32 „Quod DEUS nolit hac sua potestate uti, patet ex ipso textu citato. Produxit enim initio herbas & ceteras plantas facientes semen, ex quo ipse in posterum propagarentur.” Jaszlinszky 1756, 268.

33 „An semina plantarum initio temporis condita sint omnia in primis plantis, et nunc tantummodo evolvantur?” Jaszlinszky 1756, 269.

növényekben is benne foglaltattak?³⁴ Másodsorban pedig azt mondja, hogy sokkal nehezebb elképzelni, hogy miképpen lehetett mindaz a tökéletes, a világ végéig létező mag az első növényekben, mint azzal a nehézséggel számolni, hogy miképp formálódnak a növényekben a magok.³⁵ A kérdéssel Reviczky is foglalkozik. Hogy miféle előfeltevésekkel járt együtt az elképzelés, mutatja, amikor Reviczky arról beszél, hogy a kezdetben teremtett magok számának nem kellett végtelennek lennie, hanem pontosan annyi kellett, amennyi a világ végéig keletkező növények számára elegendő.³⁶ Érdekes, hogy mindezzel együtt Reviczky mégis azt látta valószínűbbnek, hogy a magok a növények teremtésétől benne rejlenek azokban. Jaszlinszky és Révay egy másik növényekkel kapcsolatos, a korban sajátos kérdésben sem értettek egyet. Jaszlinszky a spontán nemzés híveinek érveként citálja az elképzelést, miszerint egyes növényfajok magjából más fajtájú növények szülessenek.³⁷ Jaszlinszky Malpighire és Vallisnerire hivatkozva tagadja ezt – hozzátevé, hogy azt csak figyelmetlen parasztoktól vették át a filozófusok – és azt is, hogy a föld minőségének szerepe lenne abban, hogy milyen fajú növények kelnek ki a földből.³⁸ Ezzel szemben Reviczky elfogadja ezt az elképzelést és a búzának rozssá változását az eltérő talajnedvekre vezeti vissza.³⁹

34 „Resp. Probabilius mihi videri haec ipsis in plantis efformari. 1. Quia Sacris litteris haec opinio videtur conformior; sic enim illae de seminibus: Germinet terra herbam virentem, et facientem semen, et lignum pomiferum faciens fructum juxta genus suum, cujus semen in semetipso sit super terram. a) Quomodo autem herba esset faciens semen, quomodo lignum pomiferum esset faciens fructum, cujus semen in ipso fructu, quapropter & semen ejus, si semina jam initio fuissent omnia condita, & primarum plantarum seminibus comprehensa?” Jaszlinszky 1756, 269.

35 „2. Minus conceptibile est menti humanae, quomodo in primarum plantarum seminibus omnia semina suae speciei perfecta, ac organisata, atque adeo talia, in quibus jam tota planta secundum suas partes essentielles effecta fuit, omnia inquam, quae usque ad finem mundi existent, contineri potuerint, quam sit conceptibile, quomodo plantae semen suae speciei in se efformare possint; ergo si hanc ob difficultatem vis semen efformandi ab adversum sentientibus plantis negatur, multo magis semina omnia initio jam condita fuisse negetur.” Jaszlinszky 1756, 270.

36 „Alii quidem, quibus laudatus saepe Cl. Pluche, & Wolfius adhaesisse videntur, existimant in primo plantae semine a DEO initio orbis condito, latuisse jam omnia plantarum semina, & velut insensibilia quadam puncta organica alia aliis involuta fuisse, non quidem infinita, sed eo certo numero, qui producendis adusque finem mundi plantis sufficeret; ut adeo in nullo semine quidpiam praeter evolutionem fiat.” Reviczky 1758, 183.

37 „Instabis: Si omnes plantae nascerentur ex semine, in quo plantula sui generis omnibus suis partibus absoluta lateret, fieri non posset, ut ex semine unius speciei nascatur planta speciei alterius, e. g. ex siligine triticum, vel contra; atqui haec & similia fieri ex relationibus certum est.” Jaszlinszky 1756, 269.

38 „R. Neg. min. cum Malpighio, Vallisnerio, aliisque Viris eruditissimis, qui num istud ita esset, solerter tentarunt, neque ita esse deprehenderunt. Ex relationibus simplicium, nec quid in natura agatur attententium rusticorum opinio haec falsissime ad Philosophos profluxit.” Jaszlinszky 1756, 269.

39 Kádár–Priszter 1992, 48.; Reviczky 1758, 184–185.

Állatok

Az állatok spontán nemzéssel történő szaporodásának elutasításában mind Jaszlinszky, mind Reviczky kiemelten hivatkozik Francesco Redi nevezetes kísérletére.⁴⁰ Jaszlinszky leírja, hogy amikor Redi a kísérletsorozat egyik részében a levegőt áteresztő legfinomabb vászonnal fedte el a húst, akkor sem keltek ki lárvák abból és kiemeli, hogy – mivel a levegő áramlása biztosítva volt – ez nem történhetett a levegő megújulásának elmaradása miatt.⁴¹ Mindez azért fontos, mert nem csak Redi kísérlete kapcsán volt fontos a levegő, mint olyan feltételezett nemző tényező, amelynek a kísérletek során bekövetkező legkisebb esetleges manipulációja is a spontán nemzés hívei által megfogalmazott ellenvételek forrásául szolgálhatott. Pasteur hatyúnyakás kísérlete is éppen a levegő útjának biztosítása és bármiféle beavatkozás megkérdőjelezhetetlen kizárása folytán jelenthetett már a spontán nemzés legmakacsabb híveivel szemben is megfellebbezhetetlen tudományos bizonyítékot. A spontán nemzéssel mindkét szerzőnél szembehelyezett érvek közül érdekes tudománytörténeti sajátosságként kiemelhető az, amely az állatok összetettségét hangsúlyozza. Jaszlinszky a spontán nemzéssel szembeni érvként említi, hogy a számára már meghaladott nézet szerint „egykor tökéletlennek” nevezett állatokban inkább csodálatra méltó a rendezettség annak aprólékos volta miatt, mint a nagyobb állatokban.⁴² Reviczky ugyanezt fogalmazza meg bővebben a tökéletes és tökéletlennek nevezett állatokról szólva: „Bizony ugyanolyan szervek vannak mindkettőben és az anatómusok is ezeknek csaknem egészen ugyanolyan elrendezését figyelték meg, a méretkülönbségtől függetlenül, a legyekben és madarakban, a bolhában és az elefántban. Sőt, ha az egyes részek aprólékos voltát tekintjük, a részekből összeálló szerkezet tökéletesebb a rovarokban, mint a tökéletes állatokban.”⁴³

40 Jaszlinszky 1756, 279–280.; Reviczky 1758, 205.

41 „Porro ne [280] existimaretur sterilitas haec a non renovato aere proficisci, rursus carnes ita velis conclusit subtilissimis in ampulis vitreis, ut aer quidem, non tanem vermiculi, aut muscae ad eas ingredi possent, ac rursus nullus vermiculus in his carnibus putrefactione earum facta est deprehensus, sed solum plurima muscarum ovula ad carnes intrare volentium super velum sunt deprehensa, quae si in carnem a muscis demissa fuissent, vermiculi in his plurimi procul dubio prognati fuissent.” Jaszlinszky 1756, 279–280.

42 „*Confirmatur.* Animalia majora, quae perfecta olim vocari consueverunt, non nascuntur ex putri; ergo nec minora, insecta videlicet, quae imperfecta dicebantur; in his enim quibusdam majore admiratione digna videtur organisatio ob subtilitatem, quam in magnis.” Jaszlinszky 1756, 279.

43 „Certe eadem est organorum varietas in utrisque, & Anatomici consimilem pene horum dispositionem notarunt, non obstante molis diversitate in muscis, & avibus: pluce, & elephanto; imo

Említettük, hogy a spontán nemzés egyik utolsó mentsvárát az állati és emberi testben, különösen a vérben levő élősködők keletkezése jelentette. Ezek jelenlétére mindkét jezsuita kitér. Reviczky rövidebben, aki magyarázatul annyit fűz hozzá, hogy nem csak tojásokat, hanem parányi állatok egész sokaságát is lenyeljük, amint az a mikroszkópos megfigyelésekből látszik, és amelyek a vér és a belső hő révén kukacokká is fejlődhetnek.⁴⁴ Jaszlinszky ugyanígy említi a táplálkozás szerepét az élősködők jelenléte kapcsán, ugyanakkor arra is kitér, hogy azok a gyomron és a tüdőn keresztül jutnak a belekbe és a vérbe, ahol kukaccá fejlődnek és talán ott is szaporodnak.⁴⁵ Valószínűként említi Vallisneri feltevését, miszerint vannak olyan élősködők, amelyek szinte kizárólag az állatokon belül élnek és azok szaporodása során kerülnek egyikből a másikba.⁴⁶

Arra vonatkozóan, hogy miként kerül sor az állatok szaporodására, Reviczky négy jelentős elméletet vonultat fel. Elsőként azzal a nézettel kezdi, amelyhez a spontán nemzés tétele is kapcsolódik. Eszerint a tökéletes állatokban valamiféle plasztikus erő felel a szaporodásért, a tökéletlenek pedig rothadékból és bomló anyagból születnek. Az elképzelés hívei mindenesetre a felmerülő kérdésekre – Mi ez a plasztikus erő? Hogyan működik? Mi az oly tökéletes élő szervezet rothadásának oka? – mindössze mély hallgatással tudnak felelni.⁴⁷ Sajátos, hogy Reviczky külön megemlíti az arabokat, mint akik

si partium subtilitas spectetur, perfectior in insectis, quam in perfectis animalibus est partium structura...” Reviczky 1758, 205.

44 Jaszlinszky Friedrich Christian Lesser (1692–1754) *Insecto-theologia* című művére hivatkozik (1738-ban jelent meg). „...imo lege Cl. Lesseri *Theol. insect. T. 2. c. 2.* & in sanguine animalium recens emisso, in visceribus, stomachoque vermes reperiri non miraberis, cum plurima non jam ova, sed animalcula viva non quotidie glutire, escis, & praesertim grano piperis, microscopio subjectis, erudite docet, quae sanguine, caloreque interno faecundata in vermes utique abire possunt: non tamen omnes, quia non eadem omnibus evolvendis dispositio deservit.” Reviczky 1758, 206.

45 „Ad prob. 2dam dicendum est, probabiliter dici posse: vermiculos, qui in sanguine recenter emisso, aliisque allatis deprehendentur, oriri ex vermiculis, aut eorum ovulis, quae cum carne, herbis, fructibus, aliisque eduliis, ac potibus ab animalibus sumuntur, quae in ventriculum delata, perque pulmones traducta, si acribus ventriculi humoribus ob exilitatem suam corrupta non fuerint, in viscera, [283] venasque transeant, sanguini permisceantur, ac interno calore fota in vermes abeant, & ibidem fortassis etiam propagentur. Jaszlinszky 1756, 282–283.

46 „Non est improbabilis etiam opinio Vallisnerii: qui existimat, dari vermes quosdam, qui non vivunt extra animalia, sed in his continua propagatione conservantur, ex uno animali per generationem ejus in aliud transeunt. Haec animalcula, donec recens, vivumque est animal, minus crescere possunt, magis vero ubi mortuum putrescit; hinc pars animalculorum, quae in cadaveribus putridis reperiantur.” Jaszlinszky 1756, 283.

47 „Porro Authorum de ortu animalium quadruplex est sententia; Ima. Arabum, eorumque sequacium est, qui opinantur vim quandam plasticam omnibus perfectis animalibus inesse, a qua faetus omnis formetur; imperfecta autem e putri, & corrupta materia ortum ducere, ut

a leginkább ragaszkodnak az elképzeléshez. Csapodi Csabától tudjuk, hogy a korabeli nagyszombati jezsuiták (így pl. Jaszlinszky) számára az arabok Arisztotelész tanainak félreértelmezői vagy meghamisítói voltak. Éppen Reviczky emeli ki egy másik helyen, hogy a francia jezsuita Honoré Fabri (1608–1688) nagy érdeme volt az, hogy az eredeti görög források alapján használta Arisztotelész műveit és megtisztította Avicenna és az arabok „szennyétől”.⁴⁸ Reviczky másodikként a Hippokratésznak tulajdonított elméletet mutatja be. Eszerint az anyai és atyai mag keveredésekor a szülők testéből származó részecskék összeállása révén jön létre a magzat (pl. az agyból származó részecskék fogják alkotni a magzat agyát).⁴⁹ A harmadikként azt a már modern tudományos megfigyelések alapján létrejövő nézetet mutatja be (Reviczky a nézet képviselőjeként Hartsoekert és Leeuwenhoekot említi), miszerint elsősorban a hímivarsejt felelős a magzat fogantatásáért és fejlődéséért.⁵⁰ Ezt az elképzelést nevezzük spermizmusnak. Negyedikként, mint az aktuálisan leginkább elfogadottként az előzővel szemben álló ovista felfogást említi (Harvey nevéhez kapcsolódóan), amiben a női petesejt játssza a kulcsszerepet.⁵¹ A két modern nézet Reviczky általi leírásában egyaránt kivehető a preformacionizmus nézőpontja, amely azt jelenti, hogy az embrionális fejlődésben egy alapvetően kész organizmus fejlődése megy végbe (bizonyos megközelítés

e putrido caso vermes, formicas e terra, e panno tineas &c. Verum quid vis illa plastica? qua ratione operetur? qui putredo viventis, perfecti adeo organi, causa sit? altum tacent.” Reviczky 1758, 204.

48 Csapodi 1946, 101–102. A korabeli nagyszombati jezsuiták jóllehet erős fogékonyságot mutattak a skolasztikát elítélő felfogásra, ugyanakkor Jaszlinszky és Reviczky kapcsolódó megnyilatkozásaiból éppen az Arisztotelésszel szembeni tisztelet és megbecsülés olvasható ki. A nagyszombati jezsuiták eklekticizmusáról, szellemi önállóságra való törekvéséről lásd: Csapodi 1946, 118–125.

49 „2dam. Medici permulti suo cum Hypocrate tuentur, existimantes: e paterni, maternique seminis commixtione, in matrum uterum decidua, generationem haberi, quatenus ex singulis patris, matrisque partibus insensibiles quaedam seminum particulae avulsae in utero colliguntur, & similes similibus consociantur, ut adeo nonnisi, quae e cerebro decidere, deserviant faetus cerebro, cordi vero e cordibus utriusque defluat, atque sic de caeteris.” Reviczky 1758, 204.

50 „3tia. est Cl. Hartsaekeri, & Löwenhoeck, hi cum multis vermiculos in masculino semine velut natantes conspexissent, opinati sunt, animal in utero matris ex eo generari, quod unus, aut plures vermiculorum in utero delapsi, & inde in ovarium penetrantes, ovulo cuidam se inserant, in quo nutriantur, crescant, evolutis partibus primum embriones fiant, ac tandem in ipsa animalia formentur.” Reviczky 1758, 204.

51 „4ta. & hodie communis Cl. Harvaei est, qui in faemellis ovaria, in his ova, in ovis singulis subtilissima organa, imo corpus animalis ipsum formatum docet, non secus, quam in seminibus plantas. Horum alioquid cum spirituosis masculini seminis particulis perfunditur, faecundatur, id est, turgescit, commovetur, in uterum decidit, ubi humoribus evolvitur, & partibus explicatis ex utero excernitur, id est, paritur.” Reviczky 1758, 204.

szerint a kifejlett élőlény mikroszkopikus mása), és ekképp az embrionális fejlődés sokkal inkább valamilyen mennyiségi vagy járulékos, mint minőségi és lényegi fejlődést jelent a szervezetben.⁵²

A preformacionizmus mindkét szerzőnél domináns nézetként szerepel. Jaszlinszky nemcsak Püthagorasszal és Platónnal, hanem magával Arisztotelésszel is szembe megy, amikor tagadja a preformacionizmus ellentétét jelentő epigenetikus felfogás érvényességét, tehát azt, hogy a hím és a nőstény mag egyesüléséből jönne létre a megszületendő élőlény.⁵³ Érdekes, hogy Reviczkyvel szemben, aki kizárólag Hippokratész nevéhez és elméletéhez kötődően beszél az anyai és atyai mag keveredéséről, Jaszlinszky egyértelműen külön számítja ezen belül a Hippokratész-féle és az Arisztotelészhez kapcsolt, sokkal kevésbé konkrét és naiv, ennél fogva sokkal rugalmasabb és adaptívabb elképzelést.⁵⁴ Azt, hogy Reviczky nem is számolt az epigenezis komplexebb változatával,⁵⁵ lehet azzal magyarázni, hogy kizárólagosan a preformacionizmus nézetét tartotta komolyan vehető tudományos elméletnek. Jaszlinszky a spermista nézet Hartsoekernek és Leeuwenhoeknak tulajdonított preformacionista változatát is elutasítja.⁵⁶ Érvelésében Redire hivatkozva mondja azt, hogyha lennének – általa kukacocskáknak nevezett – spermiumok a férfi magjában, nem felelne meg az isteni bölcsességnek, ha azok sokaságából csak egy vagy néhány érne célhoz. Azt mondja, ha vannak is ilyen lények,⁵⁷ azok inkább az állatokban levő és szaporodó élősködők.⁵⁸ Jaszlinszky az ovizmus egyértelműen preformacio-

52 Ezen a ponton eltekintve attól, hogy az egyes természettudósok nézetei ténylegesen mennyiben feleltek meg a preformacionizmus modelljének.

53 „Corol. Ex his vero sequitur: foetus in viviparis non generari praecise ex commixtione seminum maris & foeminae, hujus in utero, quod Pythagoras, Plato, ac Aristoteles existimabant;” Jaszlinszky 1756, 281.

54 A tudománytörténeti szakirodalom is Arisztotelészhez kapcsolja az epigenetikus jellegű felfogást. Varsányi 2021, 67.

55 Bár az első pontban általa említett *vis plastica* fogalmát lehet az arisztotelészi gyökerű epigenetikus felfogáshoz kapcsolni.

56 „...neque demum inde: quod ex innumeris vermiculis exilissimis, spermaticis dictis, semini masculino innatantibus unus, vel plures in matris uterum delapsi uteri membranis adhaereant, vel in ovarium pervadentes uni, vel pluribus ovulis se inferant, donec evolutis sensim partibus sub forma embrionis certi animalis se sistant, & in novum velut animal convertentur, pro qua opinione depugnavit Harsoekerus, & Loevenhockius.” Jaszlinszky 1756, 281.

57 Hiába történt Leeuwenhoek felfedezése még 1677-ben, a spermiumok észlelése még évtizedeken keresztül problémát jelenthetett. Vallisneri sokáig optikai csalódásnak vélte azokat, míg 1713 körül, Angliából kapott mikroszkópok segítségével meg tudott bizonyosodni azok létéről. Dal Prete 2015, 63.

58 „Contra tertiam est: quod certa non sit existentia vermiculorum spermaticorum in omnium animalium seminibus. 2. Quia cum haec opinio asserat innumeros esse tales vermiculos in semine

nista változata mellett teszi le voksát: arra jut, hogy a női tojásban/petesejtben benne van a miniatűr szervekkel rendelkező kifejlett magzat, amelynek a fejlődéshez csak a fogantatásra van szüksége.⁵⁹ Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy mindezen magyarázattal együtt azt a preformacionizmussal a korban gyakran együtt szereplő, a szakirodalom által preexisztencializmus néven megkülönböztetett nézetet,⁶⁰ hogy ezek a tojások már a világ kezdetétől benne voltak az első állatokban – a növényekkel kapcsolatos hasonló eszmefuttatására hivatkozva – visszautasítja, és ezzel szemben azt állítja, hogy azok inkább az egyes szervezetekben, azoktól függve jönnek létre.⁶¹ Érdekes, hogy Reviczky – mint láttuk – a növények szaporodásánál egy preexisztencializmussal rokon nézetre hajlik. Reviczky Jaszlinszkyval szemben nem teszi le határozott voksát valamelyik, az állatok szaporodása kapcsán bemutatott egyetlen elmélet mellett sem (bár az ovista nézetet mondja elfogadottnak) Az, hogy Reviczkyknél nemcsak a spermicista nézet bemutatása, hanem az ovista nézeté is tükrözi a preformacionizmus felfogását, azért is érdekes, mert azt William Harvey nevéhez köti, akit éppen az epigenetikus jellegű felfogás képviselőjének szokás tartani.⁶²

Csapodi Csaba mutatja ki a XVIII. század közepén alkotó nagyszombati jezsuiták szerzőkről, így köztük Jaszlinszkyról és Reviczkyról, hogy koruk tudományosságát tekintve naprakészek voltak.⁶³ A tudományos korszemlemben ekkoriban szinte presztízskérdés volt a skolasztikus filozófiától való eltávolodás,⁶⁴ nem véletlen tehát, hogy Csapodi Csaba a kortárs eredményeket követő nagyszombati jezsuitákat is úgy jellemezheti, mint a Descartes-tal kezdődő,

maris, non videtur sapientiae Divinae legibus conforme observante Redio, ut innumeri tales vermiculi frustra effusi pereant quavis in generatione, uno solum, vel pauculis finem suum obtinentibus. Quare si dantur vermiculi spermatici, illi potius dicendi sunt esse suae speciei in animalis degentes, in iis se propagentes.” Jaszlinszky 1756, 281.

59 „Igitur concludendum est: in omnium animalium ovis, sive ea vivipara sint, sive ovipara, foetum suis organis exilissimis effigiatum contineri, [282] nec alio ad sui evolutionem egere, quam faecundatione, quae sit: quatenus seminalis substantiae pars vividior tubas fallopias in ovarium delata unum, vel plura ovula pervadit, primis futuri foetus staminibus in illo latentibus motum communicat, ac effecit, ut haec se explicent, augeantur, ab ovario secernantur, & ad uterum deferantur.” Jaszlinszky 1756, 281–282.

60 Bäumer 1996, 49–50., 319. Az elképzelés másik, francia eredetű neve *emboîtement*.

61 „Ovula autem conformiter ad dicta n. 532. dicenda sunt potius in animalibus efformari dependenter ab organisatione specifica, quam initio mundi conditi in primorum animalium ovulis omnia jam comprehensa, nuncque de uno animali in aliud solummodo transfusa.” Jaszlinszky 1756, 282.

62 Bäumer 1996, 43, 53.

63 Csapodi 1946, 130–133.

64 Dal Prete 2015, 60–61.

új filozófia híveit.⁶⁵ Ezt a felfogást látjuk visszaköszönni abban, hogy a szaporodás és fogantatás kérdésének tárgyalásánál szinte kizárólagosan a preformacionista felfogás kap szerepet, míg az epigenetikus elképzelés szinte csak említés szintjén fordul elő és Reviczky a kérdés kapcsán Arisztotelész nevét és az elképzelés hozzá kapcsolódó változatát gyakorlatilag nem is említi. A preformáció tanának meghaladására végül elsősorban Caspar Friedrich Wolff (1734–1794) munkásságának köszönhetően került sor.⁶⁶

<i>tudományos kérdés/ probléma</i>	<i>Jaszlinszky (1756)</i>	<i>Reviczky (1758)</i>
spontán nemzés	teljeskörű elutasítás	teljeskörű elutasítás
növények fajátmenete	cáfolja	elfogadja
preformacionizmus	elfogadja (nyíltan)	elfogadja (hallgatólagosan)
preexisztencializmus	elutasítja	inkább elfogadja (növényeknél)
epigenezis	elutasítja	elutasítja (részben nem is említi)

1. táblázat (a szerző szerkesztése)

Konklúzió

A spontán nemzés elméletével és cáfolatával Marsigli *Danubius Pannonico-Mysicus*ában találkoztunk. A Marsigli által kiemelt Francesco Redi esete a gubacsdarázssal megmutatta, hogy a témában úttörő felfedezést tevő kutatók számára is megoldhatatlan nehézséget jelenthetett bizonyos jelenségek magyarázata. Marsigli számára a gombák szaporodásának mikéntje maradt megválaszolatlan kérdés. Tanulmányunk bevezető része az ilyen, a spontán nemzéssel és annak cáfolatával kapcsolatos, csak hosszas erőfeszítések után megoldott problémákat mutatja be. Ezt követően két jezsuita szerző, Jaszlinszky András és Reviczky András műveiben vesszük szemügyre, hogy az említett problémák miként kerülnek bemutatásra. A tanulmányozott részekben mai szemmel nézve szokatlan spekulációkról olvashatunk, amelyek a Szentiványi Márton művében előforduló, nehezen értelmezhető gondolatokat is megvilágíthatják.

65 Csapodi 1946, 97–102.

66 Bäumer 1996, 303–312.

Mind Jaszlinszky, mind Reviczky művében szembetűnő volt, hogy mindkétben milyen kizárólagossággal szerepelnek a preformacionista elképzelések. Miközben a spontán nemzés cáfolata az arisztotelészi elképzelések meghaladását igényelte, addig az arisztotelészi modellel való szembenállás során a preformacionizmus vált uralkodó elképzeléssé a XVIII. század első felében, amit Jaszlinszky és Reviczky műveiben is viszont láttunk. Ha elfogadjuk a feltételezést, hogy a preformacionizmus a skolasztikával való szembenállás révén vált kizárólagossá, akkor ekképpen a skolasztikával való szembenállás sajátos módon tudományos egyoldalúságot is eredményezett.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apáczai 1655.** Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia*. Johannes Waesberg, Utrecht, 1655.
- Bäumer 1996.** Änne Bäumer: *Geschichte der Biologie*. (Band 3.) Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern, 1996.
- Bertoloni Meli 2011.** Bertoloni Meli, Domenico: *Mechanism, Experiment, Disease: Marcello Malpighi and Seventeenth-Century Anatomy*. JHU Press, Baltimore, 2011. DOI: 10.1353/book.1842
- Csapodi 1946.** Csapodi Csaba: Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéből. *Századok* 79–80. (1945–1946) 85–137.
- Dal Prete 2015.** Dal Prete, Ivano: Cultures and Politics of Preformationism in Eighteenth-century Italy. In Ray Stephenson – Darren Wagner (eds.): *The Secrets of Generation: Reproduction in the Long Eighteenth Century*. University of Toronto Press, Toronto, 2015. 59–78. DOI: 10.3138/9781442666924-007
- Deák 2004.** Deák Antal András: *A Duna fölfedezése. Luigi Ferdinando Marsigli Danubius Pannonico-Mysicus Tomus I. A Duna magyarországi és szerbiai szakasza*. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest, 2004.
- Hirai 2007.** Hirai, Hiro: Athanasius Kircher's Chymical Interpretation of the Creation and Spontaneous Generation. In Lawrence M. Principe (ed.): *Chymists and Chymistry: Studies in the History of Alchemy and Early Modern Chemistry*. Science History Publications, New York, 2007. 77–87.
- Hursán 2022.** Hursán Szabolcs: Luigi Ferdinando Marsigli az abiogenezisről a Danubius Pannonico-Mysicusban és a kortárs magyar természet-tudomány – különös tekintettel Szentiványi Márton nézeteire. In Fehér B. – Tóth A. J. (szerk.): *Barokk történetírók Magyarországról, Magyarországon*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2022. 69–92. DOI: 10.53644/MKI.BTMM.2022.69
- Jaszlinszky 1756.** Jaszlinszky Antal: *Institutiones Physicae. Pars altera, seu Physica Particularis*. Typis Academicis Societatis Jesu, Tyrnaviae, 1756.
- Kádár–Priszter 1992.** Kádár Zoltán – Priszter Szaniszló: *Az élővilág megismerésének kezdetei hazánkban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

- Kapronczay 2002.** Kapronczay Katalin: Orvosi vonatkozású írások Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) kéziratos hagyatékában. In *Kapcsolatok Magyarorszáig és Európa más részei között a tudományok, a technika és az orvoslás történetében (a 2001. évi ankét anyaga.) Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből = Relationships between Hungary and Other Parts of Europe in the History of Science, Technology and Medicine. Studies into the History of Science, Technology and Medicine.* Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, Tudomány- és Technikatörténeti Bizottság, Budapest, 2002. 179–184.
- Leonhard 2009.** Leonhard, Karin: Pictura’s fertile field: Otto Marseus van Schrieck and the genre of sottobosco painting. *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 34. (2009/2010) 2. sz. 95–118.
- Marsigli 1726.** Marsigli, Luigi Ferdinando: *Danubius Pannonico-Mysicus* VI. H. Uytwerf, F. Changuion, Amsterdam – P.Gosse, R. Chr. Alberts, P.de Hondt, Den Haag, 1726.
- Miskolczi 1702.** Miskolczi Csulyak Gáspár: *Egy jeles Vad-Kert.* Lőcse, 1702.
- Parke 2014.** Parke, Emily C.: Flies from meat and wasps from trees: Reevaluating Francesco Redi’s spontaneous generation experiments. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 45. (2014) 34–42. DOI: 10.1016/j.shpsc.2013.12.005
- Ratcliff 2016.** Ratcliff, Marc J.: *The Quest for the Invisible: Microscopy in the Enlightenment.* Routledge, London – New York, 2016. DOI: 10.4324/9781315553696
- Reviczky 1758.** Reviczky Antal: *Elementa philosophiae naturalia. Pars secunda. Physica particularis.* Typis Academicis Societatis Jesu, Tyrnaviae, 1758.
- Rittersma 2012.** Rittersma, Rengenier C.: Subterranean fieldwork: Marsigli’s survey on the biogeography and ecobiology of truffles in 18th century North and Central Italy. In Christopher Ries – Michael Harbsmeier – Kristian H. Nielsen (eds.): *Scientists and Scholars in the Field. Studies in the History of Fieldwork and Expeditions.* Aarhus UP, Aarhus, 2012. 77–101.
- Szentiványi 1702.** Szentiványi Márton: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. III.* Johann Andreas Hörmann, Nagyszombat, 1702.
- Varsányi 2021.** Varsányi Orsolya: Incarnation/taʿassud Lexicon in Ninth-Century Arabic Christian Controversy: A Gender Issue. *The Arabist* 42. (2021) 57–90. DOI: 10.58513/ARABIST.2021.42.4

Issues and problems of spontaneous procreation and reproduction in the works of András Jaszlinszky and Antal Reviczky

ABSTRACT: In the sixth volume of *Danubius Pannonico-Mysicus*, Luigi Ferdinando Marsigli discusses the refutation of spontaneous procreation in the context of insect reproduction. Although his position seems clear, in the case of certain questions spontaneous procreation was the explanation not only for Marsigli, but also for Francesco Redi, who played a pioneering role in the refutation of spontaneous procreation. The paper will attempt to present the challenges and obstacles to the scientific understanding of reproduction, as well as the discoveries and theories that emerged in this context, by highlighting the works of András Jaszlinszky and Antal Reviczky.

KEYWORDS: spontaneous procreation, preformationism, Jesuit science

LUIGI FERDINANDO MARSIGLI MAGYAR VONATKOZÁSÚ FÖLDTUDOMÁNYI TEVÉKENYSÉGÉNEK ÁTTEKINTÉSE A *DANUBIUS* *PANNONICO-MYSICUS...* ÉS MARSIGLI PUBLIKÁLATLAN KÉZIRATAI TÜKRÉBEN

PAPP GÁBOR

KIVONAT: A tanulmány első része Marsigli életútjának és életművének kettős (katonai és tudósi) kötődését jellemzi, majd időrendben áttekinti földtudományi munkásságát, illetve természettudományi (egyben földtudományi) ismereteinek forrásait nyomozza. Ezután felvázolja Marsigli magyar vonatkozású földtudományi munkásságának kutatástörténetét, majd magyarországi tartózkodásának lefolyását, illetve azt, hogy ennek során mikor tette földtudományi megfigyeléseit. Marsigli tudományos munkamódszerére kitérve bemutatja a helyi szakértőktől kapott, illetve a helyszínen gyűjtött információk, a helyszíni megfigyelések és kísérletek, a gyűjtött / kapott példányokon végzett megfigyelések, illetve a laboratóriumi kísérletek és a rajzi / térképi rögzítés szerepét a mű megalkotásában. A *Danubius* harmadik („földtudományi”) kötetének felépítésének ismertetése kapcsán a cikk rögzíti a 26 évvel azelőtt megjelent Prodrómushoz képest bekövetkezett változásokat. A tanulmány a műben foglalt földtudományi ismereteket a közlés módja szerint tekinti át: 1. (topografikus ásványtani) adalékok rendszertani keretben, 2. összefoglalások a folyami hordalékokról, a bányák elhelyezkedéséről és terményeiről, valamint a hegységek és a telérek szerkezetéről szóló, 3. általános elmélet a fémek (ércek) keletkezésére vonatkozóan az arisztotelészi és descartes-i teóriákkal és azok kortárs magyarországi interpretációival összevetésben.

KULCSSZAVAK: ásványgyűjtemény; ásványtan; ércteleptan; földtudomány; Marsigli, Luigi Ferdinando; térképészet

Bevezetés

Luigi Ferdinando Marsigli¹ (1658–1730) életútja és munkássága immáron csaknem három évszázada számtalan egyetemi disszertáció, folyóiratcikk és tanulmány, valamint cikkgyűjtemény és monografikus jellegű könyv tárgya. Ez részben az életpálya kalandos fordulatainak, de még inkább a gróf szer-teágazó tudományos munkásságának köszönhető, hiszen ahogy egy újabb magyar tanulmány fogalmaz, Marsigli „korának igazi *homo universalis*a volt”. Sokirányú tudományos érdeklődésének gyümölcseit pedig nemcsak nyomta-tásban megjelent munkái tartalmazzák, melyek értékelése önmagában is szá-mos tanulmányt ihletett, hanem a hosszú évtizedek során keletkezett, illetve összegyűjtött, a Bolognai Egyetem könyvtárában folyóméterszámra sorakozó kéziratok. A „grafomán olasz gróf szenvedélyes hírszerző, információgyűjtő, rendszerező és továbbító tevékenysége”² nyomán felhalmozódott hatalmas mennyiségű irat- és térképanyag még rengeteg felderítetlen érdekességet rej-teget a kutatók számára. Ezek közül néhányat ismertetünk is e tanulmányban.

A katona és tudós

Marsigli élete derekáig, így magyarországi tartózkodásának (1683–1701) teljes ideje alatt, amikor a *Danubius Pannonico-Mysicus etc.* (a továbbiakban: Danu-bius) anyagát is nagyrészt összegyűjtötte, egyszerre volt katona és tudós (1. kép), vagy amint életrajzainak címeiben áll: „a fegyver és a tudomány embere”, illetve „katona és természetbúvár”³. Ahogy ez idő alatt közkatonából ezredpa-

- 1 A magyar szokásoknak megfelelően a nevet Marsiglinek írom, noha az újabb olasz irodalom a Marsili alakot használja. Marsigli eredeti publikációinak címlapjain mindkét változat előfordul, míg aláírásaiban a Marsilli alakot használta.
- 2 E tevékenységét egyesek úgy értékelik, miszerint valójában kém (hírszerző) lett volna, emeli ki F. Molnár (2007, XI.; 2016, 72.), aki maga is „*Italian information agent*”-nek titulálja Marsiglit egyik munkájának címében (F. Molnár 2014). Kétségkívül Marsigli számos, a tudomány szempontjából is figyelemre méltó adata (adatgyűjtése) a rövid távú katonai vagy a hosszabb távú stratégiai érdekek szempontjából is értékelhető volt (l. Nagy 2004 is). Az idézetek forrása: F. Molnár (2016, 71.).
- 3 *Un uomo d'arme e di scienza* (Longhena 1930), illetve *Soldier and Virtuoso* (Stoye 1994). Az angol *virtuoso* szó régies jelentése természettudományos kísérletező, természetbölcselet (Ország–Magay 1998, 1692.), ezt a szintén régies természetbúvár kifejezéssel magyaríthatjuk a legjobban. (A könyv magyar fordításának „katona és életművész” címe talán találó lehet, de nem tükrözi az eredeti cím értelmét. Az

rancsnokká, majd tábornokká emelkedett, úgy lett tudományos aktivitása is egyre szélesebb körű. Ez időszakban, illetve még korábban, katonai pályára lépése előtt, csak aránylag rövidebb lélegzetű munkákat közölt a Boszporusznál tett megfigyeléseiről, a kávéról, illetve a Bologna környékén található foszfor-szkaló ásványról („bolognai pát”, azaz barit). Ezek egyaránt tükrözték széles érdeklődését, illetve azt a képességét, hogy más irányú elfoglaltsága közben is keresett és talált időt tudományos megfigyelésekre. A kettős kötődést jól példázza az 1700-as év, amikor is január 24-én tábornokká (*Generalfeldwachtmeister*) nevezték ki,⁴ miközben a karlócai béke utáni határkitűzési expedícióban vett részt a Habsburg Birodalom teljhatalmú megbízottjaként, és még ez évben megjelent a *Danubialis operis prodromus* is (a továbbiakban: *Prodromus*). A *Prodromus*, melyet szerzője a mű szerkezeti vázlatoként és egyfajta tudományos reklámjaként közölt, már sejtette, hogy a Duna térségében, elsősorban Magyarországon való tartózkodása során a gróf már egy terjedelmes monográfiát megtöltő nyersanyagot halmozott föl. Ekkor már folytak a leendő, gazdagon illusztrált könyv kiadásának előkészületei, és néhány év múlva belátható közelségbe került a megjelenése, amikor is közbeszólt a történelem. A karlócai béke utáni, a Habsburg Birodalom részéről Marsigli által vezetett határmegállapító munkálatok lezárultát követően a tábornokot a spanyol örökösödési háború rajnai hadszínterére vezényelték, és 1702 végén Breisach várának másodparancsnokává nevezték ki. Az ember- és hadianyag szempontjából is elégtelenül ellátott erődöt a védők 1703 kora őszén átadták a francia ostromlóknak. Ezután a tiszteket, beleértve Marsigit is, Savoyai Jenő 1704 elején hadbírótság elé állította. Marsigli elítélése, lefokozása és a szolgálatból való elbocsájtása, egyúttal kegyvesztetté válása az udvarban nemcsak a gróf magasba ívelő karrierjének vetett véget a Habsburg Birodalom hadseregében, hanem a Danubiusnak a megjelenését is, amelyet Lipót császár korábban 2000 forinttal támogatott, több mint két évtizeddel elodázta.⁵

Életútjának e méltatlan fordulata soha be nem gyógyult sebet ejtett a grófon, viszont tudományos tevékenysége szempontjából áldásosnak bizonyult,

olasz fordítás egyébként a „*soldato, erudito, scienziato*” szavakat használja az alcímében.)

4 https://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_kaiserlichen_Generale_der_Fr%C3%BChen_Neuzeit/M; a letöltés időpontja: 2022. május 15.

5 A Danubius kiadásával kapcsolatos 1697–1703 közti történéseket Deák (2004, 20–27.) ismerteti részletesen.

hiszen addig – amint a későbbiekben bemutatjuk – magyarországi kutatásait leginkább csak az egyes hadjáratok vagy diplomáciai megbízatások közti, öt kiszámíthatatlan időben és/vagy helyen érő szünetek és áttelelések során tudta folytatni.⁶ Ezután is (1708/9-ben és 1715-ben) kapott ugyan rövid időtartamú katonai megbízatásokat a pápai állam részéről, ahová ekkoriban Bologna tartozott, mindazonáltal tevékenységének fő iránya a tudományos munkálkodás lett, beleértve a tudományszervezést is.

Már 1705-ös svájci tartózkodása során a saját védelmére írt röpiratokon és egyéb történelmi munkákon dolgozva sem hanyagolta el a természetrajzi tanulmányokat. Ebben akkori titkára, Johannes Scheuchzer (1684–1738), a nagy svájci természetbúvár Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733) orvostanhallgató öcsöje is segítette. Franciaországba költözvén, ahol huzamosabb ideig (1706–1708) a provençe-i tengerparton élt, mai kifejezéssel élve oceanográfiai kutatásokkal foglalkozott. Hazatérvén Bolognába 1710–1714 között az Istituto delle Scienze, a mai Accademia delle Scienze dell’Istituto di Bologna elődje megalapításával és működésének beindításával kapcsolatos tevékenység kötötte le. Ezen időszakban a tenger természetrajzáról szóló nagy művét beharangozó előzetes közlemények és az egyes periodikumokban levél formában nyilvánosságra hozott (pl. a korallokról szóló) tudományos közlések és egy, az 1683-as török hadjáratról szóló fordítása mellett megjelent egy tanulmánya a gombákról is, és fokozottabb érdeklődést mutatott az antikvitás iránt. Élete utolsó másfél évtizede a bolognai intézet tevékenységének bővítése mellett itáliai és – részben a nagy összegző művek megjelentetésének érdekében is tett – külföldi utazások jegyében telt el. 1720-ban megjelent a Danubius immár második Prodromusa, 1725-ben az *Histoire physique de la mer*, majd a következő évben a Danubius hat kötete. A katona és tudós Marsigli életművének méltó lezárásaként posztumusz jelent meg 1732-ben a *Stato militare dell’ imperio ottomano* című munkája.⁷

6 Ahogy a Prodromus ajánlásában is megfogalmazta, katonai és diplomáciai küldetesei közepette, amennyire csak lehetett, megkísérelt tudományos tevékenységet is folytatni, de ne várjanak tőle többet, mint amennyit olyasvalakitől lehet, aki életének legnagyobb részét katonai sátrak alatt töltötte („ac tentaram, quantum a me tentandum fuit; inter militares aquae ac politicas expeditiones”; „in eo homine, qui potiore vitam partem, sub tentoris ac pellibus egit, ii videant, ne plus aequo, ac quam expectare fas fit, postulent”; Marsigli 1700, 4.).

7 Marsigli 1720, 1725a, 1726, 1732. Marsigli tudományos levelezéséről és kiadói tevékenységéről I. Borotolotti (2017), a disszertáció függeléke tartalmazza a Danubius 1723-ban és a Stato militare 1728-ban kötött kiadói szerződését. Magáról a kiadásról I. Deák (2004, 29–31.), a külföldi utakról az életrajzok mellett I. McConnell (1986).

Korábban említettük, hogy Marsigli tudományos életművének kiteljesedése szempontjából valószínűleg kedvező körülmény volt a tábornok 1704-es lefokozása és eltávolítása a Habsburg Birodalom hadseregéből, bár éppen magának a Danubiusnak a megjelenését elodázta. Az, hogy ez az életmű és különösen annak tudományos aspektusa jelenleg is élénk (tudomány)történeti kutatások tárgya, jelentős mértékben annak köszönhető, hogy a gróf különös gondot fordított szellemi hagyatékának megőrzésére, amikor is könyvtárának, egyéb gyűjteményeinek és kéziratainak legnagyobb részét 1712-ben Bolognában, pontosabban az általa alapított Istituto delle Scienzének adományozta, amelyet a város a gyönyörű Poggi-palotában helyezett el. Abból ítélve, hogy Marsigli 1704/1705 körül mindent megtett megtépzott hírnevének helyreállítására, így ez irányú széles körű levelezése mellett olaszul, latinul, franciául és németül is kiadta a Breisach feladását és a véleménye szerint méltánytalan hadbíróági ítéletét tárgyaló röpiratát, valamint elkészítette az – öngazolásként is szolgáló – önéletírását, kézenfekvő az a gondolat, hogy ez az utókor kedvező ítéletére aspiráló gondos figyelem bizonyos mértékben a katonai becsületének sárba tiprása által kiváltott reakció volt Marsigli részéről. Több tanulmány is megemlíti vagy egyenesen tárgyául választja azt a körülményt, hogy Marsigli nemcsak több tudományterületen, hanem – mai kifejezéssel élve – az „imázsteremtés” terén is korát megelőző személyiség volt. A gróf egyébként szó szerint is gondoskodott megfelelő imázsáról a Poggi-palotában, az Istituto delle Scienze székhelyén. Nemcsak maga Marsigli csodálható meg egy életnagyságú festményen, teljes harci díszben egy ágaskodó paripán, hanem egy hat festményből álló sorozat örökíti meg a karlócai békekötés, valamint az utána a gróf vezetésével folytatott határtárgyalások epizódjait.⁸

Marsigli és a földtudomány

Az, hogy Marsigliban számos tudomány tisztelheti egyik korai úttörőjét, a gróf személyes kvalitásai mellett nyilvánvalóan abból is adódik, hogy a polihisztor-

⁸ Marsigli imázsáról és imázsteremtő tevékenységéről l. pl. Gherardi (1980, 48., 14. sz. lábjegyzet), illetve Gardi (2013) és Nagy (2016) tanulmányait. A Marsigli életének hat epizódját bemutató festménysorozat-ról l. Bernardini (2022).

ság természetes volt a modern tudományok kialakulása és elkülönülése előtti kor tudósai számára. Ha a földtudományt és az azzal tágabb értelemben véve érintkezőnek tekinthető tudományokat tekintjük, Marsiglit már a XIX. század óta az oceanográfia „alapító atyjai” közt tartják számon. Emellett, Gian Battista Vai részletes, számos irodalmi hivatkozással alátámasztott áttekintése szerint, az elsők között írt le és ábrázolt geológiai rétegoszlopot, keresztmetszelvényt hegyláncokról stb. Szintén úttörőnek tartják a tengeri és tavi szedimentológia (üledékföldtan), a laterális fáciesátmenetek felismerése, a rétegtani korreláció, valamint a földtani térképezés terén és az izosztázia jelenségének megsejtésében. A Marsigli ásványtani kézírataival sokat foglalkozó Antonio Neviani az egyes magyarországi bányákban gyűjtött ércminták elhelyezkedésének (egy-másra következésének) szisztematikus leírását az ásványok paragenézisének (jellegzetes társulásának) kezdetleges felismeréseként értékelte.⁹ Mindehhez hozzá kell persze tennünk, hogy a tudománytörténeti minősítések kellő óvatossággal kezelendők. Az egykori polihistorok által papírra vetett különböző elképzelések és eszmefuttatások közt általában nem nehéz olyan gondolatokra bukkanni, amelyek megelőlegezik a későbbi korokban már megalapozott tudományos hipotézisnek vagy ténynek számító megállapításokat. Az úttörő gondolatok hatása pedig, amikor azok a kéziratok lapjain maradnak, fölöttébb kérdéses, amint – hazai példát véve – Kitaibel különböző kémiai felfedezéseinek esetében. Az adott ország tudományos súlya pedig igencsak meghatározza, hogy egykori szülöttjének tudománytörténeti érdemeit mennyire ismeri el a világ. Kétségtelen azonban, hogy a gróf nyomtatásban megjelent művei révén rászolgált arra, hogy számon tartsuk az oceanográfia és a geológia úttörői közt. Marsiglinak a múlt mélységeiben rejtőző érdemeit, melyeket e két tudomány terén szerzett, igazán méltóképpen szimbolizálja és örökíti meg a Tirrén-tenger felszíne alatt mintegy 450 m-rel meghúzódó, róla elnevezett, mintegy 3000 m magas tenger alatti vulkán.

Marsiglinak a korabeli tágabb – lényegében az egész földtant magában foglaló – ásványtan területén folytatott tudományos tevékenységének kronológiai áttekintését megnehezíti, hogy kéziratban maradt művei sokszor keltezetlenek, a publikáltak pedig gyakorta sok év késéssel jelentek meg. Mindazonáltal el-

9 Vai 2006, Neviani 1932a, b

mondható, hogy első munkái, nem meglepő módon, szülőföldjének ásványtani érdekességeit, illetve ásványkincseit tárgyalták. 18 éves korában kezdett foglalkozni a *Pietra / Pietra fosforica bolognese / di Bologna* stb. néven ismert foszforeszkáló baritkonkréciókkal (Monte Paderno, Bologna). E munkáját 1686-ban fejezte be, de csak 1698-ban jelent meg Lipcsében, az értekezés függelékeként a Bolognához tartozó területeken található gipszbányákról szóló rövidebb tanulmánnyal. Egy fennmaradt kézirat szerint e művének újabb kiadását is tervezte. A romagnai Forlì, Meldola, Polenta, Cesena és Sarsina környéki gipsz- és kénlelőhelyek tanulmányozásának további eredményei kéziratban maradtak fent, ezek közül egy térképvázlattal és két szelvénnel kiegészített kéziratot 1930-ban egy gyűjteményes kötetben megjelentettek. A kéziratok tanúbizonyossága szerint e lelőhelyekkel a későbbiekben is foglalkozott.¹⁰ A katonai pályára lépése és ezzel Magyarországra kerülése előtt Pietro Civran velencei követ kíséretében töltött 1679/80-as törökországi tartózkodása és szárazföldi visszautazása során is készített földtudományi tárgyú jegyzeteket. Ugyanígy, amikor 1682 őszén Milánóból Bécsbe indult, hogy a Habsburgok szolgálatába álljon, és a legrövidebb út helyett a svájci hegyeken át Strassburg és Ulm érintésével a Duna mentén érte el célját, Svájcban a hegyek tanulmányozásával és a hegykristályok keresésével is foglalkozott.¹¹

Magyarországi tartózkodása során a Duna üledékének vizsgálata mellett elsősorban az érctelérek felépítése és az ércek képződése állt érdeklődése homlokterében, de számos egyéb földtani érdekességre is felfigyelt és megfigyelései, illetve vizsgálatai tárgyává tette őket. Minderről a továbbiakban részletesebben írunk.

A Magyarországról a francia hadszíntérre való meneteléséről (1702) készített térképen is található földtudományi tárgyú jegyzetek.¹² Miután kegy-

10 A foszforeszkáló baritkonkréciókról: Marsigli (1698), ennek latin nyelvű kivonata már 1697 szeptemberében megjelent a lipcsei Acta Euditorum 404–409. oldalán; az ezekre vonatkozó kéziratok: Biblioteca Universitaria di Bologna, Fondo Marsili (a továbbiakban: BUB FM) Vol. 88, Miscellanea rerum naturalium, Vol. II. C. és F. 5–6. A kén- és gipsztelepekről: Marsigli (1930, 189–211.), az ezekre vonatkozó kéziratok: BUB FM Vol. 88, Miscellanea rerum naturalium, Vol. II. D–E. L. ehhez Clementini (2007, 142.), Romano–Cifelli–Vai (2015).

11 Stoye 2015, 20., 26.

12 BUB FM Vol. 83. Opusculi diversi. Vol. I. B. Libro di piu pensiono studiosi che estese il Co. Marsili 1702-1703. c. 86. Mappa delianata a penna della marcia fatta dal Co. Marsili con 5000 uomini della Boemia, del Palatinato, della Franconia a Norimberga, con più annotazioni di miniere e delle conche perliere Boemiche.

vesztetten örökre elhagyta a Habsburg Birodalmat, először (1705-ben) Svájcban tartózkodott, és ott a bregenzi ítélet elleni röpiratain dolgozott. Mivel láthatólag mindenütt érdeklődéssel fordult a helyi természeti környezet felé, a földtudományi kérdések közül érthető módon Svájcban leginkább a hegységek keletkezésére és felépítésére, illetve a hegyikristály keletkezésére és tulajdonságaira irányult a figyelme. A hegyikristály, amint egy Marcello Malpighinek küldött leveléből és a Prodrömusből is kiténik, már 1682/83-ban foglalkoztatta, amikor is a Habsburgok szolgálatába állása céljából Svájcon keresztül utazott Bécsbe. Ugyancsak a Prodrömusből tudjuk, hogy már korábban tett a hegységek szerkezetére vonatkozó megfigyeléseket.¹³ A franciaországi tartózkodása (1706–1708) alatt folytatott tengertani kutatásainak is volt szűkebb értelemben vett földtudományi oldala is, amint az az *Histoire physique de la mer* első részéből („Du Bassin”) is kiténik. Már egy 1711-es, nyomtatásban közzétett levelében is kinyilvánította, hogy a Föld szerkezetével való foglalkozás az egyik legfontosabb a számára.¹⁴ A Bolognába való visszatérése után is számos utazást tett Itáliában és Nyugat-Európában, és ezek során nyilvánvalóan végzett földtudományi megfigyeléseket is, például egy 1717-re datált kézírata ismert a melderai gipsz- és kénbányákra vonatkozóan. Ugyancsak tett geológiai észleléseket az olaszországi kirándulásain.¹⁵ Emellett a korábbi évtizedekben felhalmozott tapasztalatait egy a Föld szerkezetére vonatkozó értekezésben (*Trattato della Struttura del Globo terreo*) szándékozott összefoglalni, hidrológiai munkái és a Török Birodalomról szóló műve mellett ezen dolgozott élete utolsó éveiben, a Garda-tó menti és 1728-tól újabb cassiszi visszavonultságai során is, mielőtt szélütés érte volna 1729-ben. E nagy szintézis azonban nem készült el, csak kézíratos vázlatok és ábrák találhatók meg a bolognai Marsigli-hagyatékban.¹⁶

13 L. a hegyikristályról, illetve a hegyek szerkezetéről Marsigli (1700, 32–33.). A hegyikristályra vonatkozó kézíratai: BUB FM Vol. 53., c. 14. 61–64. 69. 76., BUB FM Vol. 88., B. c. 15., BUB FM Vol. 90., c. 2., c. 11, c. 13., c. 17. A Malpighinek e tárgyban írt levélről (BUB FM Vol. 53., c. 14.) I. Clementini (2007, 36.). Svájci tartózkodásának földtudományi hozadékáról részletesen ír Vaccari (2003).

14 Stoye (2015, 222.), az említett levél: *Osservazioni naturali intorno al mare ed alla grana detta kermes*. Andrea Poletti, Venezia, 1711.

15 További nem magyarországi bányászati tárgyú kézíratai a *Racconto delle miniere dello stato veneto*, dato al Marsili da Mons. Patriarca Sagredo, BUB FM Vol. 53., c. 15–48., és a *Responsiones ad quaestiones ab Marsigliis propositas occasione salis fodinarum Austriae superioris*, BUB FM Vol. 23., 3. tétel. BUB FM Vol. 23. Az olaszországi földtudományi megfigyelésekről I. Stoye (2015, 228.).

16 A tervezett szintézisről I. Vaccari (2003) és Vai (2006), utolsó éveinek tevékenységéről I. Stoye (2015, 238–242.) és McConnell (1986, 41.). I. BUB FM Vol. 90. *Schedae pro structura orbis terraeque*.

A kéziratállomány leltára további adalékokkal szolgál a gróf széles körű földtudományi érdeklődésének tárgyairól. Az egyes, fentebb nem említett ásványok közül számos jegyzete maradt fenn a drágakövekről, valamint a kvarc-ról, a korabeli nevezéktan szerinti fluorokról és tartarumokról. Papírra vetette gondolatait a kőzetgenerációkról, az ércbányák meddő kőzetéről (*Wild-Stein, pietra selvatica*) és a hegyeket alkotó kőzetekről. Található egy „Tervezet az özön-vívről szóló értekezésről, beleértve a megkövesedett testekre több megfigyelést is”. Kortársának Antonio Vallisnerinek (1661–1730), aki geológiai kérdésekben levelezett vele és tanácsait is kikérte, a Monte Bolca híres kövületlelőhelyéről írva egyébként azt a véleményét hangoztatta, hogy az nem az özönvíz eredménye, hanem egykori tengerfenék. Érdekes, hogy kéziratai közt fennmaradt svájci barátjának és szaktársának, a fentebb említett diluvianista Johann Jakob Scheuchzernek a nyomtatásban csak Marsigli halála után megjelent *Sciagraphia lithologica curiosa, seu: Lapidum figuratorum nomenclator* című – mai kifejezéssel élve – ősmaradvány-nevezéktani művének kéziratos változata is.¹⁷

Marsigli természettudományi ismereteinek forrásai

A tudományok e differenciálatlan korszakában még maga a geológia kifejezés is jószerével ismeretlen volt,¹⁸ külön földtudományi tanszékek, professzorok, szakemberek nem léteztek – eltekintve a foglalkozásuk révén a tágabb értelemben vett földtudományhoz kötődő gyakorlati szakemberektől, a bányászoktól. Az 1658. július 18-án, egy bolognai patríciuscsalád gyermekeként született Luigi Ferdinando Marsigli sem részesült külön „földtudományi képzésben”, már

17 Drágakövek (a fentebb említett hegyikristályon felül): gyémánt, rubin, spinell, zafir, smaragd, hiacint, gránát, krizolit, türkiz, orientális ametiszt, topáz, opál, igazgyöngy (BUB FM Vol. 88. B. Esperienze varie). A kvarc-ról: BUB FM Vol. 90. C. c. 5. Discorso sopra il Guarz, c. 7. Notizia sopra diverse sorte di Matrici, c. 9. Dimostrazione che il Guarz sia cresciuto in una pietra designata. A kőzetekről: BUB FM Vol. 83. Opusculi diversi. Vol. I. B. c. 11–14. Varii miei pensieri sopra la generazione delle pietre, BUB FM Vol. 90. C. c. 3. Discorso sopra la pietra detta Wild-Stein, o Selvatica, o Sterile pietra, c. 21–27. Delle pietre che compongono li monti. Az özönvívről szóló tanulmány tervezete: BUB FM Vol. 87. Miscellanea rerum naturalium, Vol. I. C. pp. 71–81. Levele Vallisnerinek: Marsigli (1725b). Scheuchzer műve: BUB FM Vol. 88. A. 2. Nomenclator lapidum figuratum quorum mentio est apud veteres et recentiores scriptores.

18 Howarth 2020.

csak azért sem, mert felsőfokú ismereteit mai kifejezéssel élve „informális képzés” keretében sajátította el, majd autodidaktaként folytatta tudományos pályáját. Földtudományi ismereteinek forrásai a fentiek miatt nem választhatók el a természettudományos műveltségének forrásaitól. Életrajzai¹⁹ szerint szülei neveltetésével a jezsuita szerzetes Giovanni Domenico Spinolat bízta meg. Andrea Gardi szerint bátyja, az egyházi pályára lépett, filozófiával és természetrajzzal is foglalkozó, nagy műveltségű Antonio Felice (1651–1710) volt az, „aki Luigi Ferdinándot is a kultúra iránti szeretetre nevelte”.²⁰ Az életrajzok szerint az ifjú Luigi Ferdinándónak a tudomány iránti hajlama szempontjából meghatározónak bizonyult 1673-ban tett látogatása a Padovai Egyetem botanikus kertjében.

Marsigli az 1670-as évek második felében egyfajta „informális tanulás” keretében Bolognában Marcello Malpighi (1628–1694) orvos és biológus, Geminiano Montanari (1633–1687) matematikus és csillagász, valamint Lelio Trionfetti (1647–1722) botanikus hallgatója volt. Professzoraival a későbbiekben is tartotta a kapcsolatot. A Malpighivel folytatott levelezéséből kiemelendő az 1689-ben az úrvölgyi rézbányáról és az ottani cementvízről írt részletes, ábrákkal kísért levele, melynek tartalma részben a Danubiusban is megjelent. Ugyanígy Trionfettivel is levelezett botanikai és mikológiai témákban. Trionfettit választották 1714-ben az Istituto delle Scienze elnökének is. Daniela Clementini szerint 1694-ben bekövetkezett haláláig intellektuális és módszertani téren Malpighinak volt iránymutató szerepe Marsigli tudományos tevékenységében. Mindenesetre a fennmaradt levelekből ítélve földtudományi jellegű észleléseit elsősorban vele osztotta meg. Malpighi halála után még nagyobb jelentőségűvé válhatott a Trionfettivel való kapcsolata. A Marsigli tudományos munkásságának kibontakozása előtt elhunyt Montanariról kiemelendő, hogy a kísérletezés élharcosa volt, az általa alapított „Accademia della Traccia o dei

19 E cikk különösen ebben a részben, de másutt is Marsigli önéletírásán kívül (Marsigli 1730) a következő életrajzi munkákra támaszkodik: Fantuzzi (1770), Beliczay (1881; főként az előbbi alapján íródott), Stoye (2015), Gullino–Preti (2008). A kortársi életrajzok közül kiemelendő Quincy (1741) négykötetes műve, melynek a 3. kötete az Istituto delle Scienze intézményének és gyűjteményeinek részletes leírását nyújtja, a 4. kötet pedig Marsigli egyes munkáiból közöl részleteket. Megemlítendő még Gróf (1992–2000) cikksorozata, mely 1699-ig mutatja be Marsigli élettörténetét, ennek a VI. része más források által nem közölt részletes beszámoló Marsigli 1699. II. 2-i, Kecskemét melletti megtámadásának kivizsgálásáról és megtorlásáról. Részletes életrajzi összefoglalót közölt újabban Sándor (2017, 118–124.)

20 Gardi 2013, 609.

Filosofi”, melyet Marsigli is látogatott, komoly experimentális tevékenység színhelye volt.²¹

Az ifjú Marsigli 1676-ban Rómába ment, ott nagybátyja, Alfonso Ercolani vendége volt. Bevezették a pápai udvarba, de szívesebben tartózkodott tudósok társaságában (emlékirataiban név szerint említi Giovanni Alfonso Borelli [1608–1679] orvost és matematikust, Antonio Oliva [1624–1689] orvost és fizikust, valamint Francesco Nazzari [1634–1714] filozófust). 1677-ben, az anyja halálát követő évben Nápolyba utazott. Tommaso Cornelio (1614–1684) orvos és természettudós vezetésével megmászta a Vezúvot, és meglátogatta Pozzuoli kénes mezőit, a Grotta del Canét és az Agnanói tavat. Az itt tapasztaltakra Danubius I. és III. kötetében is kitért az ártalmas kigőzölgésű források és üregek kapcsán. Hazaútja Livornón, Luccán és Firenzén át vezetett, ott találkozott Antonio Magliabechivel (1633–1714), a tudós bibliofillel. 1678-ban az akkor a csillagászat professzorává kinevezett Montanarival Padovába utazott, ott matematikát, illetve Giacomo Pighitől (1647–1682) anatómiát tanult. Megjegyzendő, hogy Marsigli egyrészt a Danubius VI. kötetében valódi anatómiai megfigyeléseket is közölt, másrészt az „anatomia” szót előszeretettel használta a különböző természeti tárgyak vagy viszonyok alapos vizsgálatának megnevezésére, például „a drágakőszerű kövek anatómiája, félbevágással, őrléssel, atmoszával” (2. kép).²² 1679-ben hazatért Bolognába, és még az év nyarán az új velencei követ kíséretének tagjaként elutazott Isztambulba. Ezzel megkezdődött életének a diplomáciai, illetve katonai szolgálatban eltöltött mintegy negyedszázados korszaka, melynek során autodidakta módon gyarapította és egyben gyakorolta tudományos ismereteit számos területen.

Valószínűleg a formális egyetemi képzés hiányának tudhatjuk be írásműveinek bizonyos stiláris problémáit. Charles Hébert de Quincy szerint egyéb-

21 A Malpighival folytatott levelezésről I. Clementini (2007, 31–41.), az úrvölgyi rézbányáról szóló levelet (BUB FM Vol. 88. B. F. 3.) ismerteti Neviani (1932a). A Trionfettivel folytatott levelezésről, Malpighi és Trionfetti szerepéről, illetve utóbbinak az Istituto delle Scienze elnökévé történt megválasztásáról I. Clementini (2007, 142. és 127.). A Montanari-féle akadémiáról I. uo., 19. Említésre érdemes, hogy Montanari 1657/1658 telén a kései Galilei-tanítvány Paolo del Buono (1625–1659) firenzei fizikussal együtt, aki akkoriban a tudományok iránt is érdeklődő III. Ferdinánd kegyeltje és a császári pénzverde főnöke volt, és egy bányavizszivattyúval is kísérletezett, bejárta a Habsburg Birodalom bányáit, többek között a felső-magyarországi bányákat is, I. erről Clementini (2007, 41.).

22 Anatómiai megfigyelések: Marsigli 1726 (6), 7–23., az idézet helye: Marsigli 1726 (3), 15., a III. kötet részletei itt és máshol is Tóth Anna Judit fordításai, néhol kisebb módosításokkal.

ként a Danubius latin szövegezésénél Marsigli nagyban támaszkodott akkori titkárára, [Girolamo] Melanira.²³ E tudományos életpálya már a maga korában sem volt szokványosnak mondható, amint ez kitűnik a nagy holland tudós, Herman Boerhaave által Marsigli „*Histoire physique de la mer*” című munkájához írt előszónak a gróf oceanográfiai kutatásaira vonatkozó – de mutatis mutandis a korábbi tevékenységére is érvényes –, úgyszólván rajongó mondatából: „Egy tudós, nem a dolgozószobában, hanem a tengeren, távol a tudósok társaságától, egyedül a tengerészek között, nem csendben és nyugalomban, hanem a hullámok háborgása és harsogása közt, nem a béke kényelme, hanem riadók és gyakori életveszély közepette.”²⁴

A szakirodalom Marsigli magyar vonatkozású földtudományi munkásságáról

Marsigli sokirányú tevékenységének magyar vonatkozásaival természetesen elsőként a történettudósok foglalkoztak. Műveik közül Veress Endre összeállítása, mely Marsigli kéziratos hagyatékának magyar vonatkozásait közli, fontos segédletnek bizonyult jelen kutatás számára is. Mivel Veress munkája csak szemelvényesen ismerteti az egyes fondokat, és a természetrajzi kéziratok közül még a magyar vonatkozásúakat sem feltétlenül tartalmazza, munkánk során nélkülözhetetlennek bizonyult Lodovico Frati nyomtatásban közölt kéziratkatalógusa is. E két alapvető munkát jól kiegészítették a kartográfia-történészek – elsősorban Kisari Balla György és Deák Antal András – művei, melyek olykor korrigálták Frati, esetleg Veress elírásait, illetve kiegészítették az általuk

23 L. a Galileo-projekt számára Richard S. Westfall által a 16–17. századi tudományos közösségről készített katalógusban Marsigli „személyi lapján” írottakat: „He did not complete his formal schooling, but he accumulated a vast knowledge of history, politics, geography, and the natural sciences. However, he never acquired a good literary education and never wrote with elegance.” <http://galileo.rice.edu/Catalog/NewFiles/marsigli.html> Quincy (1741 [2], 267.) szerint a *Histoire physique de la mer* franciasága a Cassisban Marsiglinak segédkező titkárnak köszönhető, kivéve az előszót, melyet Quincy javított.

24 „Un philosophe, non pas dans le Cabinet, mais en Mer, éloigné du commerce des gens de Lettres, seul parmi des Matelots, non pas dans le silence & la tranquillité, mais parmi le tumulte & les clameurs, non pas avec les commodités de la paix, mais parmi les alarmes et les fréquens dangers de la vie!” Boerhaave (1725: X.).

közölt adatokat. Helyenként e munkák is tárgyalták – változó terjedelemben és mélységben – az általuk közölt térképek földtudományi vonatkozásait, l. erről a következő bekezdésben is.²⁵

A természetrajz területén a zoológusok, majd valamivel később a botanikusok voltak azok, akik már a XIX. század második felében legalább röviden megemlékeztek Marsigli ez irányú tevékenységéről. Érdekes módon a földtudomány művelői között a gróf működése e téren – és vélhetőleg a Danubius vonatkozó III. kötetének tartalma is – sokáig ismeretlen volt. Tóth Mike Magyarország ásványairól szóló 1882-es összegzése Marsigli kortársai közül megemlíti a külföldiek közül Edward Brown (1642–1708) és Jakob Toll / Tollius (1633–1696), míg a hazaiak közül Csiba István (1673–1719) és Köleséri Sámuel (1663–1732) munkáit, viszont Marsigli Danubiusát teljesen ignorálja. 70 évvel később *A magyar ásványtan történetében* Koch Sándor jószerevével ugyanezt teszi, noha még 1930-ban, Marsigli halálának bicentenáriumán, Gaál István a Danubius természetrajzi részeit áttekintve megfelelően beszámolt a földtudományi vonatkozásokról is. Csiky Gábor az 1980-as években közölt egy részben és egy teljes egészében Marsiglival foglalkozó írást, de az utóbbiban is csak egy bekezdés foglalkozik, jórészt a felsorolás szintjén, a Danubius földtudományi vonatkozásaival. Az ezredforduló után Papp Gábor *A magyar topografikus és leíró ásványtan története* című monográfiájában a Danubius rövid ismertetése mellett már a III. kötet egyik ásványrajzát és az úrvölgyi rézbánya képződményeit bemutató táblázatának eredeti szövegét és fordítását is közölte. Deák a Danubius I. kötetének fordítását kísérő tanulmányában a III. kötetet is részletesen bemutatta, később emellett bőven foglalkozott a két bányászati térképpel, illetve a bányaszelvényekkel is. Legújabbán Izsó István ismertette a művet, elsősorban a bányászati vonatkozásokat kiemelve.²⁶

25 A magyar Marsigli-kutatások történetét először Vékony (1982, 488–490.) összegezte, majd Nagy (2007) adott róla egyfajta kronologikus áttekintést és értékelést, részletesen kitérve Marsigli „breisachi kalandjára” és a Rákóczival való viszonyára, a legújabb részletes áttekintés F. Molnár (2016, 70–71.) tanulmányában olvasható, olasz nyelvű összefoglalók: Nagy (2004) és F. Molnár (2004). A bekezdésben említett munkák: Veress (1906), Frati (1925a–1928), Kisari Balla (2005), Deák (2006).

26 Az említett munkák: Tóth (1882), Koch (1951), Gaál (1930), Csiky (1984, 1987), Papp (2002, 50–53.), Deák (2004), Deák (2014), Izsó (2020).

Marsigli Magyarországon

Marsigli – két tartós és számos hosszabb-rövidebb megszakítással – 1682/1683 fordulójától 1701 májusáig tartózkodott a történelmi Magyarország területén (1. táblázat). Első magyarországi periódusa csak pár hónapos volt. Az utaszi és térképezési képességeinek korán tanújelét adva kapitányi rangot elért gróft 1683. július 1-jén a Rábaközbe, a bodonhelyi híd melletti mocsaras vidék védelmére küldték ki, de másnap, a túlerő elől Kapuvár felé menekültében, elfogták.²⁷ Számos életveszélyes megpróbáltatás közepette, melyet a Bécs ostromára felvonult, majd megverve Magyarországon át visszavonuló török seregben fogolyként, végül két bosnyák katona rabszolgájaként átélte, Boszniába került, Prozor környékére. Miután 1684. március 25-én váltságdíj fejében kiszabadult, ismét csatlakozott a császári hadsereghez, és részt vett Buda 1684-es sikertelen ostromában.

Ezzel megkezdődött második, 1691 elejéig tartó magyarországi periódusa, melynek során – mai kifejezéssel élve – hadmérnökként segítette a törökellenes hadjáratot, 1689-től ezredesi rangban. Mivel az egyik legfontosabb feladata eközben a hadsereg folyami átkeléseinek, illetve a nehezen járható – leginkább a vízjárta – vidékeken át történő menetelésének a biztosítása volt, a Duna és mellékfolyóinak alapos ismerete úgyszólván munkaköri kötelessége volt. Ez nyilvánvalóan az egyik „ihlető körülménye” volt annak, hogy a természeti viszonyok és történelmi emlékek iránt mohón kíváncsisággal érdeklődő fiatal ember belefogott a Danubius megírásához vezető anyaggyűjtésbe. 1691 áprilisától egy magyarországi tartózkodását megszakító diplomáciai küldetésre indult a Török Birodalomba. Innen véglegesen csak 1692 szeptemberében tért vissza, de közben több ízben járt Bécsben, oda-vissza Erdélyen és/vagy Magyarországon át utazva.

²⁷ A kapitányi rangot a Diepenenthal gyalogsági ezredben kapta (Fantuzzi, 1770, 22.). Memoárjában július 2. (Marsigli 1930, 44.), míg egyes róla szóló tanulmányokban (pl. Gróf, 1992, 20.) június 2. szerepel elfogásának dátumaként, ez utóbbi nyilvánvaló tévedés, hiszen memoárjai szerint (Marsigli 1930, 43.) az ásványi mocsarakhoz a bodonhelyi hidat Szent Péter napján (június 29.) ért tatár támadás után küldték ki. Az „Asvan” nevű erődítés szerepel a Rába folyónak Marsigli kéziratai közt található térképén (BUB FM Vol. 50, c. 27, közli Kisari Balla, 2015, 390–391., de tévesen Ásványráróval azonosítja, uo. 225.). Ásvány azonban nem egy falu neve volt, mint ahogyan egyesek tudni vélik (pl. Kisari Balla 2005, 15.), hanem egy vízfolyásé, mely Bodonhely-nél, Rábacsécsény határának közelében torkolt a Rábába (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, S 12 – Div. XIII. – No. 339:5, <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/5377/>).

Harmadik magyarországi periódusa 1693 februárjában kezdődött, amikor ezredparancsnokká kinevezve Rimaszombatban átvette seregét. Ettől kezdve, 1697. szeptemberi felfüggesztéséig, ezredével mozgott a hadműveleteknek megfelelően, de tulajdonképpen e periódusban is főleg mint utász működött. Két ízben is volt téli szálláson az észak-magyarországi bányavidékek közelében, ekkor gyűjtötte össze a Danubius ásványokra vonatkozó fejezeteihez a megfigyeléseket és a tárgyi anyagot. Marsigli felfüggesztése a helyettesével, Johann Melchior Salzer von Rosenstein alezredessel (~1644–1724) való összetűzésének volt a következménye, ennek nyomán Vékony László szerint Salzer Marsiglit „gondatlan pénztárkezeléssel vádolta meg. A pénztárban csakugyan volt hiány, mivel Marsigli néha kölcsönvett onnan gyűjtései költségeinek fedezése végett. Ezt később mindig pótolta, de ez a tényen mit sem változtatott.”²⁸

1698 májusában visszahelyezték parancsnoki tisztségébe, de a következő éveket, melyek magyarországi tartózkodásának negyedik szakaszát jelentették, nem ezredének élén töltötte, hanem a törökökkel folytatott béketárgyalások (Karlóca, 1698. október – 1699. január) előkészítésében és lefolytatásában vett részt, majd rövid bécsi tartózkodás után az új határok kijelölésének császári megbízottja volt (1699. április – 1701. március). A delegációk végigjárták és kitűzték az új határvonalat előbb a Tisza dunai torkolatától a Habsburg Birodalom, a Török Birodalom és a Velencei Köztársaság hármashatáráig (Medveđa Glavica-hegy), majd a Tisza dunai torkolatától a Temesvári Vilajet, Erdély és Havasalföld hármashatáráig (Moraru-hegy). Marsigli, mondanunk sem kell, eközben is folytatott rendszeres természetrajzi megfigyeléseket (például gombákat gyűjtött), és kisebb földtudományi jellegű megfigyeléseket is tett.²⁹

28 A Marsigli-ezredet eredetileg 1682-ben alapították. Marsigli előtt Melchior Leopold van der Böck ezredes irányította a később (1769-től) az 59. számot és (1852-től) Rainer főherceg nevét viselő cs. és kir. gyalogsági ezredet, mely 1816-tól 1918-as feloszlatásáig Salzburg tartomány háziezrede volt (Leiler 1856). A Salzer-ügyről l. Vékony (1982, 506.) és Stoye (2015, 112–115.), de utóbbi nem említette azt, hogy Marsigli a gyűjtési költségeit előlegezte volna meg magának az ezredpénztárból, és nem tudott erről Fantuzzi (1770) sem. Vékony alighanem Beliczay (1881, 51.) következő kitételét fogalmazta át: „a neki járó fizetést, ha pénzre volt szüksége (s oly tevékeny embernek mint ő, hogy ne lett volna?) kölcsönkint előre vette föl”.

29 E megfigyelések eredménye az az érdekes kézirat, amely a határmegállapítási expedíció során gyűjtött gombák színes képei mellett a „Theatrum Regionum, in quibus Fungos [...] colligere licuit” stb. címet viselő, az új határ mellett a tárgyalódelegációk útvonalát és táborhelyeit is feltüntető térképet tartalmazza. (BUB MF Vol. 47., Nr. 6., l. F. Molnár 2008, 148.; a térképet közli Deák, 2006). Az Una folyó menti megfigyelései: Marsigli 1726 (3), 51.

év	Marsigli által érintett települések vagy vidékek [a nem magyar név csak az első előfordulásnál]	téli szállás / tartózkodás a következő tavaszig
1683	az év elejétől VII. 2-ig: a Ny-i hadszíntér (Lipótvár [Leopoldov], Radosna [Radošina], Pozsony [Bratislava], Győr (kiképzés), Rábaköz (térképezés), Pozsony, Magyaróvár, Érsekújvár [Nové Zámky], a Rába folyó mente, Győr, Bodonhely (fogságba esik); VII. 2-től fogolyként a Bécsset ostromló török seregben (Győr, Magyaróvár, Bécs), majd a visszavonuló sereggel, illetve két bosnyák katona rabszolgájaként Magyarországon és Szlavónián át Bosznia (Magyaróvár, Győr, Esztergom, Buda, Dárda [Darda], Babina Greda, a Boszna mentén Szarajevó [Sarajevo], Prozor környéke)	Prozor környéke (Bosznia, a Rama forrásvidéke)
1684	III. 25.: szabadulás a fogságból és hazatérés (Makarska, Spalato [Split], Velence, Ferrara, Loreto, Firenze, Bologna); június vége: visszatérés a szolgálatba (a Brenneren át Innsbruck, Linz, Bécs); Buda ostroma (július–november, közben betegeskedés Bécsben)	Bécs
1685	erődítési munkák a Duna mentén (Visegrád, Esztergom), július: Érsekújvár ostroma, sebesülés; lábadozás: Bécs; téli szállásolás: Sopron vármegye	Sopron vármegye
1686	az év eleje: felderítői kiküldetés Székesfehérvárra; később Buda ostromának előkészületei (Bécsújhely [Wiener Neustadt], Sopron) és az ostrom (Komárom [Komárno], Visegrád, Szentendre, Buda, VI. 24.: sebesülés, utána rövid lábadozás Bécsben, újból Buda ostroma aug. végéig); vissza: Bécs	Bécs
1687	kora nyártól: a Buda visszafoglalására induló török sereg elleni hadjárat (június vége: a Dráva mente, aug.: Baranya, Nagyharsány (csata)); a török vereség után Erdély meghódítása (Mohács, Siklós, Baja/Dunaszekcső, Szond [Szonta], Szeged, Szolnok, Debrecen, Szilágysomlyó, [Șimleu Silvaniei], Kolozsvár [Cluj-Napoca], *Szamosújvár [Gherla], Balázsfalva [Blaj]); december: az Eger kapitulációját (XII. 17.) elérő tárgyalások (Eperjes [Prešov], Eger); onnan Pozsony, a diétán résztvevő I. Lipóttól diplomáciai küldetés a pápai udvarba	–
1688	az év eleje: diplomáciai küldetés (Róma); Bécs; május: Livio Odescalchi herceg érdekében felderítő út Árva vármegyébe; diplomáciai küldetés (Róma, júl.: útban vissza Firenze, Bologna, Stájeró.); Bécs; aug.-tól: a délvidéki hadmozdulatok (Belgrád, Újlak [Ilok] / Pétervárad [Petrovaradin], Belgrád); megbetegedve vissza: Buda, Bécs	Bécs
1689	az év eleje (télen): Livio Odescalchi herceg érdekében felderítő út a Szerémségbe, aztán kitérő Belgrádba (Szerémség, Belgrád, Pozsarevác [Požarevac], Belgrád); vissza Bécs; nyár: észak-balkáni hadjárat (Szendrő [Smederevo], Jagodina, Grabovac [VIII. 29.], Niš [IX. 24.], Vidin, Niš?, Timok völgye, Vidin); téli táborozás: Fetislan [= Kladovo]. 1689/1690 tél eleje: havasalföldi expedíció (Cerneți, Brâncoveni, Bistrița monostor Costești mellett, Brâncoveni, Brassó [Brașov]); utászi munkára vissza a Vaskapuzhoz (Greiben sziget)	a Vaskapuz-szoros (megszakítással)
1690	február vége: küldetés Nišbe, aztán vissza Bécs; késő tavasz: küldetés Horvátországba (V. 5. Zágrábtól D-re az Una-folyónál, át a hegyeken a Lika-Krbava vidéken), vissza (V. 24.) Bécs; nyár: észak-balkáni visszavonulás (Niš, Pirot, Niš, Jagodina, Szendrő, Ram / Palánk [Banatska Palanka], a Karas mentén Karánsebes [Caransebeș], Orsova [Orșova], Karánsebes); szeptembertől: a Thököly elleni erdélyi hadjárat (Vaskapu-hágó [Poarta de Fier], *Hátszeg [Hațeg] [IX. 21.], *Szászváros [Orăștie], *Nagyszében [Sibiu], *Medgyes [Mediaș], Hídvég [Hăghig], Brassó, Bodzai-szoros	Görgény [Loverini (in Marsigli 1930, 253.: Gyergyószentmiklós [Gheorgheni] és Stoye (2015, 78.) Gyergyó-

	[Pasul Buzău] [X.29.], Zernest [Zărnești] [XI. 1–2.], Bodzai-szoros [XI. 9.]; kiküldetés a Kárpátok szorosainak megerősítésére Moldova és Oláhország felé (Háromszék, Csíkszék, Sófalva [Ocna de Jos / Sus] [XII. 7.], Görgény-szentimre [Gurghiu] [XII. 10.]) majd febr. végéig Görgény vára.	szárhegy [Lăzarea] azonosításai tévesek.]
1691	febr. vége: Észak-Magyarországon át vissza Bécs (márc. vége); IV. 24-tól: csaknem másfél éves törökországi diplomáciai küldetés, többszöri oda-vissza utazással [1:] Esztergom, Buda (innen hajón), Újlak, Pétervárad, Belgrád, Orsova, Vidin, Nikopol, Rusze (idáig hajón), Edirne (V. 28); [2:] Plovdiv, Szófia, Niš, Jagodina, Belgrád, Szentgergely [Grgurevci], Vukovár [Vukovar], Eszék [Osijek], Buda, Esztergom, Komárom, Győr, Bécs (jún. vége); [3:] Vukovár (innen hajón), Szalánkemén [Slankamen], Belgrád, Szendrő (innen hajón), „Ra[ho]va” [Orjahovo, Bulgária] (idáig hajón), Veliko Tarnovo, „Luccia” [?], Sztara Zagora, Edirne, Isztambul (aug. eleje); [4:] Edirne, Plovdiv, Pazardzsik, Szófia, vissza Edirne (aug. vége); [5:] Karnobat, Rusze, Giurgiu, Bukarest, Vöröstoronyi-szoros [Pasul Turnu Roșu], Nagyszeben, a Maros mente, Lippa [Lipova] (okt. eleje), Borosjenő [Ineu], Feketebátor [Batăr], Nagyvárad [Oradea]; [6] Borosjenő, Lippa, Nagyszeben, Bukarest, Edirne	Isztambul
1692	jan.: Isztambul (nyárig), Edirne; vissza [7] Kirklareli, a Fekete-tenger közelében és Dobrudzsán át Rusze, Nagyszeben, Gyulafehérvár [Alba Iulia], Kolozsvár, Nagybánya [Baia Mare], Szatmárnémeti [Satu Mare], Tokaj, Felső-Magyarország, Bécs (szept.)	Bécs
1693	febr.: ezrednek átvétele Rimaszombaton [Rimavská Sobota]; július: indulás a délvidéki hadszíntérre (Mohács, Vörösmart [Zmajevac] / Küllöd [Kolut] közt, Szeged, Törökkanizsa [Novi Kneževac], Pétervárad, Belgrád (ostrom aug.–szept. közepe)); erődítési munkák: Pétervárad; nov. vége: parancs a Pestre vonulásra, téli szállás Zólyom vármegyében.	Zólyom vármegye
1694	év eleje: utasítások átvétele, Bécs; utána: indulás a délvidéki hadszíntérre: (Baja, Küllöd (tábor), Tisza (Szeged? Törökkanizsa?), Pétervárad, Titel, Pétervárad, Újlak, Futak [Futog]); téli szállás Gömör, majd Kis- és Nagy-Hont vármegyében	Gömör, majd Kis- és Nagy-Hont vármegye
1695	tavaszi: vissza Bécs, kamarási eskü; május: indulás a délvidéki hadszíntérre (Küllöd, máj.–jún.: kiküldetés a Duna–Tisza köze déli részére, Óbecse [Bečeji, tábor], Pétervárad, Óbecse [VIII. 30–IX. 2.], Törökkanizsa, Maros mente [*Csanád [Cenad], Nagylak [Nădlac], Szeged); vissza Bécs	Bécs?
1696	májusig: Bécs, V. 25.: indulás a délvidéki hadszíntérre (Csanád, Titel / Kabol [Kovilj], Maros mente, Szeged, Titel [tábor] / Zsablya [Zabalj], Szeged [aug. vége], „Vagliova” (Tündéres [Vilovo?]), Pétervárad, Szeged); betegen vissza: Bécs	Bécs
1697	ápriliséig: Bécs, május: felderítő út a Délvidékre (Szeged, Zenta [Senta], Óbecse, Nagybecskerek [Zrenjanin], a Duna Belgrád és Szalánkemén közt, vissza Nagybecskerek, Óbecse), Bécs.	Bécs
1698	ősz: béketárgyalások: Futak, Karlóca [Sremski Karlovci]	–
1699	febr.: vissza Bécs; tavasztól a csaknem két éves határkijelölési misszió: Szerémség (IV. 14.), Szalánkemén, indulás a „transdanubiai” határkijelölési expedícióra (V. 1.), Novi, új tábor (május), Medveđa Glavica, Knintól ÉNy-ra, a Ny-i végpont (VIII. 12.), Korana-vgy, Una melletti tábor (X. 29.)	az Una mente
1700	jan.: Sziszek [Sisak], febr.: Zágráb [Zagreb], Novi (IV. 20); indulás a „cisdanubiai” határkijelölési expedícióra (VIII. 2.) Brod, Szeged, Arad, Lippa, Facsád [Făget], Lugos [Lugoj] / Vaskapu-hágó (kétszer), Vajdahunyad [Hunedoara] (közben a tábor a Bisztra [Bistra] Temesbe [Timiș] ömlésénél, Karánsebestől É-ra	a Bisztra temesi torkolata

1701	III. 5.: a határkijelölési expedíció vége, egyezmény aláírása a Bisztra menti táborban, május: vissza Bécs	Bécs
-------------	--	------

1. táblázat. *Marsigli utazásai (1683–1701) önéletrajza és néhány egyéb forrás alapján*

Megjegyzés: A *-gal jelölt helységneveket Marsigli (1930) ugyan nem említi, de a hadsereg, mellyel vonult, érintette őket. — Valamennyi táblázat a szerző szerkesztése.

Inter arma sed non silent Musae – Mikor végezte Marsigli magyarországi földtudományi megfigyeléseit?

A fentiekben is említettük, hogy Marsigli számára magyarországi tartózkodásainak különböző periódusaiban különböző lehetőségek adódtak természetrajzi kutatásainak folytatásához. A hadjáratok alatt nyilvánvalóan nem sok módja és ideje volt erre – bár John Stoye megemlíti egy anekdotikus mozzanatot, miszerint Marsigli Belgrád 1688-as ostroma alatt egy különleges pillangót örökített meg rajzon, illetve amint maga Marsigli fogalmaz, a havasalföldi Ocnele Mari sóbányáját a katonai elfoglaltságoktól „ellopott időben” látogatta meg. A hadviselés téli ellehetetlenülése miatti táborozások vagy a hadjáratok közti, egyéb okokból bekövetkező szünetek során azonban néha igen jó lehetőségek kínálkoztak a tudományos kutatásokra. Marsiglinak a francia akadémia titkára, Bernard Le Bouyer de Fontenelle által írt nekrológja is kiemelte, hogy „a háborús mesterség üzése során gyakori – és néha jelentős – szünetek adódnak, amelyeket a teljes tétlenségnek vagy a jól megérdemeltnek vallott élvezeteknek engednek át. Marsigli gróf számára e szünetek nem léteztek, egy másik, csaknem ugyanolyan nemes mesterségnek szentelte őket, a filozófusának és a megfigyelőének, úgy töltötte ki e szüneteket, ahogy Xenophón tette volna. Hatalmas gyűjteményt halmozott föl, nemcsak írásokból, tervrajzokból és térképekből, hanem természetrajzi érdekességekből”. Az előbbi megállapítást támasztja alá a breisachi erődből 1703. június 20-án Trionfettinek írt levél is, amelyben többek között az egyik elhagyott bástyán talált gombák szabad szemmel és mikroszkóppal végzett vizsgálatának tapasztalatairól számolt be.³⁰ Azok a Danu-

³⁰ Stoyét Bene (2012, 452.) idézte. A havasalföldi látogatásról 1690. VIII. 1-jén írt beszámolórol I. Gherardi (1980, 195.). Fontenelle (1740, 423.) nekrológját idézte Gherardi (1980, 4.7.). A Trionfettinek írt levelet Fantuzzi (1770, 310.) közölte.

biusban, illetve a kézírataiban említett helyek, ahol a szöveg alapján személyesen végzett földtudományi megfigyeléseket – a Duna kivételével, ahol akár a hadjárat alatt is folytathatott észleléseket – kevés kivétellel a hadjáratok közti téli szállások közelébe esnek, tehát nagy valószínűséggel ekkor, illetve a hadjáratokhoz képest időben és térben jóval szabadabb mozgást biztosító diplomáciai utazásokról visszatérően látogatta meg őket (2. táblázat).

várme- gye	a helyszín utolsó magyar, illetve mai neve	Danubius (ol- dal), ill. kéz- irat (jelzet)	a megfigyelés tárgya	valószínűsíthető (ill. félkövér- rel a Marsigli által megadott) időpont
Bars	Körmöcbánya [Kremnica] és mellette	33, 55	színes kovavál- tozatok, vitriol	az 1693/94 téli Zólyom várme- gyei táborozása során
Gömör	Alsósajó [Nižná Slaná]	83	ércbánya	az 1694/95 téli Gömör várme- gyei táborozása során
Gömör	Dobsina [Dobši- ná]	38, 65	azbeszt	az 1694/95 téli Gömör várme- gyei táborozása során
Gömör	Jolsva [Jelšava]	83	talkelőfordulás	az 1694/95 téli Gömör várme- gyei táborozása során
Gömör	Rozsnyó [Rožňava]	118, 123	ércbánya	az 1694/95 téli Gömör várme- gyei táborozása során
Hont	Selmecbánya [Banská Štiav- nica]	23–24, 10. tábla	ércbánya	az 1693/94 téli Zólyom várme- gyei táborozása során, Bruzen de La Martinière in Marsigli (1741) szerint 1695-ben
Kishont	Tiszolc [Tisovec]	61, 73–77	(mágnés)vas- bánya	az 1694/95-ös téli Kis-Hont vár- megyei téli táborozása során
Liptó	Boca [Nižná / Višná Boca]	29	felszínmorfo- lógia	az 1688-as Árva vármegyei kül- detése során
Medgyes szék	Bázna [Bazna]	48–49, 14. tábla	égő források	az 1690/91-es erdélyi áttelelése szórán
Pozsega	Novi (Una folyó)	51	mész-tufa-kép- ződmények	az 1700-as Novi melletti tábo- rozása során a határkijelölés közben
Sáros	Tótsóvár [Soli- vár]	45	sóbánya	1687-es átutazása, esetleg az Iisztambulból való 1692-es visz- szatérte során
Szatmár	Felsőbánya [Baia Sprie]	BUB FM, Vol. 88. F.3.	ércbánya	az Iisztambulból való 1692-es visszatérte során
Szatmár	Nagybánya [Baia Mare]	BUB FM, Vol. 88. F.3.	ércbánya	az Iisztambulból való 1692-es visszatérte során
Szepes	Szomolnok [Smolník]	26, 12. tábla, 111	ércbánya	az 1694/95 téli Gömör várme- gyei táborozása során
Udvar- hely	Korond [Co- rund]	51	mész-tufa-kép- ződmények	az 1690/91-es erdélyi áttelelése szórán
Udvar- hely	Sófalva [Ocna de Jos / Sus]	46, 13. tábla	felszíni kősóki- búvás, hideg vi- zes gyógyfürdő	az 1690/91-es erdélyi áttelelése szórán
Vas	Őribánya [Berg- werk]	BUB FM, Vol. 53. c. 49–59.	vitriol	valamelyik bécsi tartózkodásá- ról tett kirándulás során

Zólyom	Garamhalászi [Ribáry] mellett	I. 94	kénes forrás	az 1693/94 téli Zólyom vármegyei táborozása során
Zólyom	Úrvölgy [Špania Dolina]	25, 27, 11. tábla, 113	ércbánya	1689 évi, Malpighinek írt levele előtt (Neviani 1932a)
Zólyom	Zólyom [Zvolen]	132–134	Borová hora, az állítólag a búzalkalászon nőtt arany lelőhelye	az 1693/94 téli Zólyom vármegyei táborozása során
(Temesvári vilajet)	Temes [Timiș] / Bisztra [Bistra] összefolyása	105	termésarany hordalékból	az 1700/1701-es, a Temes/Bisztra összefolyása melletti táborozása során a határkijelölés közben
(Havasalföld)	Ocnele Mari	46–47, 15. tábla	sóbánya	1690. VIII. 1-re keltezett, Malpighinek írt levele előtt (Gherardi, 1980, 195.)

2. táblázat. A Marsigli által személyesen végzett földtudományi megfigyelések helye, tárgya és valószínűsíthető ideje

Marsigli is megemlítette önéletírásában, hogy magára a Danubius elkészítésére vonatkozó végső döntésre az 1689/90-es vaskapui táborozás alatt jutott: „És akkor teljes mértékben elhatároztam, hogy kiérleljem a Dunáról szóló művem gondolatát, ha most már csak egyszerűsített formában is”. Szintén megemlékezett az 1693/94-es és 1694/95-ös táborozásainak szerepéről a Danubius földtudományi részének megszületésében: „És [1693 végén] elérve Haisol [itt: Zólyom] vármegyéet, kevéssel karácsony előtt elkezdtem élvezni a pihenést, melynek során az e környéken oly annyira elterjedt ásványokon végzett megfigyeléseim törvényszerűségeivel mulattattam magam, amelyek Danubiusom egyik kötetének *Az ásványok növekedése* című első fundamentumát képezik”, illetve „Eljöttek a rossz idők, [1694 végén] beosztották a kvártélyokat, és nekem és az ezrednek a Gömör vármegyeit jelölték ki; ahová megérkezve (...) a fő időöltésem az ott található sok vasbánya volt”. Az emlékiratokból tudjuk, hogy még e télen Gömörből Kis-Hont vármegyébe kerültek át szállásra, és amint a Danubiusból értesülhetünk róla, ekkor, amikor több ideje volt erre, alaposabban szemügyre vette a Tiszolcon már korábban általa észlelt mágnesvasérc lelőhelyét: „Eddig kevéssé vált ismeretessé, hogy a Magyar Királyságban mágneskő is terem, amelynek mikor némely jelét találtam egy Tiszolc nevű faluban (ugyanis ott bőségesen terem), vágytam rá, hogy jobban megismerjem az ügyet. Akkor rám mosolygott a szerencse, ugyanis miután kijelölték a téli szálláshelyet Kisund [= Kishont] kerületben, mint parancsnoknak nekem jutott osztályrészül Tiszolc

fent említett települése, amely vidék rettentő hegyeit (akkor hivatali hatáskörrel megerősítve) bebarangoltam, és a Kissova [= Kyzová] nevű helyen egy régi vasbánya nyomaira bukkantam, melynek nyílásában régi mágneskövek töredékeit fedeztem fel, bár erejük eléggé gyenge volt. Ezért saját költségemre megnyittattam ezek [a régi tárnák] egyikét.”³¹

A „Marsigli-módszer” alkalmazása a Danubius földtudományi részében

A Marsigli oceanográfiai munkásságáról íródott egyik tanulmány a Boszporusznál végrehajtott kutatásait ismertetve kiemeli, hogy a gróf ottani eljárása (a helyi lakosok kikérdezése után a tőlük szerzett információkat a saját megfigyeléseivel, illetve kísérleteivel erősítette meg) a későbbi években a szokásos munkamódszerévé vált.³² Érdeemes röviden áttekinteni, mennyire igaz ez a megállapítás a Danubius földtudományi részeire, illetve melyek voltak ezek forrásai.

1. A távolból gyűjtött információk: a helyi szakértők szerepe

Természetesen a helyszíni információgyűjtést megelőzi – vagy éppen pótolja, hiszen Marsigli sem jutott el minden olyan helyre, amelyről írt – a tájékozódás a szakirodalmi, illetve kéziratos forrásokban. A Danubius olyan értelemben nem volt szakkönyv, hogy nélkülözze a hivatkozásokat – ezek abban az időben még a „tisztá” szakirodalmi munkákban sem feltétlenül szerepeltek. A

³¹ Ed allora totalmente determinai di maturar l’idea della mia opera danubiale, al fine già ormai ridotta (Marsigli 1930, 122.). E toccando di me e mio reggimento per quartiere il comitato di Haisol, poco avanti di Natale cominciai a gustare quel riposo, nel quale mi divertii con il principio delle mie osservazioni de’ minerali, che in quelle vicinanze sono così abbondanti e che furono il primo fondamento d’uno de’ tomi della mia opera del Danubio, intitolata dalla vegetazione dei minerali (Marsigli 1930, 176.). Li cattivi tempi vennero, li quartieri si distribuirono, e di me e reggimento fu destinato quello del comitato di Ghemer; dove giunto, l’occupazione dell’ economia fu la maggiore, et il divertimento principale quello delle tante miniere di ferro, che ivi si trovavano (Marsigli 1930, 179.). A Danubius III. kötetéből közölt részlet helye: Marsigli 1726 (3), 73.

³² McConnell 2002, 323.

Marsigli által használt efféle forrásokra vonatkozóan – ezek leginkább az általa gyűjtött térképek (térképmásolatok), illetve levélbeli közlések – a kézírataiban találhatunk utalásokat.

A fennmaradt dokumentumok szerint Marsigli a bányászattal kapcsolatban kért információkat helyi szakértőktől. Albert Ludwig Thavonat (~1640–1719) selmecebányai (ma Banská Štiavnica, Szlovákia) főkamagróf, az alsó-magyarországi kincstári bányák főnöke egyik fennmaradt válaszlevelében a kért térkép elkészíttetését ígérte, a levélhez pedig egy aranyércpéldányt csatolt. Marsigli a Danubiusban is megemlítette, hogy gyűjtőmunkájában igénybe vette Thavonat támogatását. A bolognai Marsigli-gyűjtemény – a Frati-katalógus, illetve az anyagot feldolgozó tanulmányok alapján – Matthias Ethesius négy, 1688-ra keltezett rajzát (térképét) tartalmazza, melyek alsó-magyarországi bányákról készültek. Szerzőjük Matthias Franz Ethesius a selmeci főkamagrófságnál az 1680-as években bányatiszt, majd 1691–1695 közt Szomolnokon (ma Smolník, Szlovákia) bányainspektor volt. Selmeci bányalétesítmények 1703. június 19-i térképét tartalmazza mellékletként a Marsigli titkára, Johannes Scheuchzer által készített, magyarországi ércbányákban (pl. Selmecbányán) tett megfigyeléseket is tartalmazó kézirat. E térképet Ander Jacob Schmidl vagy Schmidt, más forrásból nem ismert bányaintéző (Bergschaffer) készítette.³³

Erdély bányavidékeiről és ásványkincseiről Marsigli a polihisztor ifj. Köleséri Sámueltól (1663–1732, 1700-tól az erdélyi bányák főfelügyelője) kért felvilágosítást. Mint írta, a természeti tárgyak, elsősorban a hegységek mélye iránti érdeklődik, ezért fordult hozzá, akinél jobban senki sem tudná kielégíteni kíváncsiságát. Elsőnek azt tudakolta, milyen irányban húzódnak az ércfelérek, a környékükön vannak-e más ásványok, hogyan helyezkednek el a földek és kövek, a homok nedves-e vagy száraz, illetve előfordulnak-e

33 A Thavonat által Selmecbányáról küldött levelek: 1697. III. 22., BUB FM Vol. 113., *Lettere di persone illustri al Generale Marsili, 1688–1698.* 27., 1699. III. 14., BUB FM 79. *Eruditorum epistolae ad Marsilium, Vol. I., No. 9.,* ezekről l. Stoye (2015, 124.). A Danubius-beli említés: Marsigli 1726 (3), 73. Ethesius rajzai: BUB FM Vol. 11. *Mappa diverse miniere d'Ungaria. A Selmecbánya-térkép:* BUB FM Vol. 23. No. 1. *Observationes naturales factae per decursum anni 1704,* a Johanne Scheuchzero M. C. Készítőjének családneve Veress (1906, 116.) szerint Schmidl, Deák (2004, 19. szerint Schmidt. Hasonló bányatérkép-másolatokat Marsigli egyébként más országokból is beszerezett, pl. Tobias Styger 1698-es hallstatti (Felső-Ausztria) sóbányatérképét, BUB FM Vol. 23. No. 2. Itt jegyezzük meg, hogy Deák (2004, 17–19.) szerint történeti témákban Rosnyai / Rozsnyai Dávid (Gyulafehérvár?, 1701), Adam Gruber (Sopron, 1702), Paul / Pavao Ritter Vitezović (Zágráb), és egy C. D. monogramú soproni személy (1702) küldött adatokat Marsiglinak.

más érdekességek. Érdeklődött – nyilván a befogadó közetre vonatkozóan – a szín, a keménység és más tulajdonságok, különösen a súly eltérései felől a különböző bányákban. Hozzátette, hogy még a hegyek felszínén a talaj termékenysége vagy meddősége és a növényzet is figyelembe veendő. Ami a sót illeti, a hadjáratok közben mintegy lopva tett megfigyeléseket, de ezek nem kielégítőek, nagyobb pontosságra van szükség. A sót meg kell vizsgálni a súly, a keménység, a kisebb vagy nagyobb bányabeli vagy azon kívüli nedvesség vagy szárazság szempontjából. Ebből, illetve az egyéb ásványokból és ércekből vizsgálati darabkák szükségesek, különösen a szemet [*oculust*, nyilván fluidumzárványt] tartalmazó sóból. Marsigli megemlítette azt a Danubius vonatkozó részében is kifejtett nézetét, mely szerint az erdélyi sótelepek két irányt követnek, amennyire a helyzetükből megítélhető.³⁴

Tóth Anna Juditnak köszönhetjük, hogy Köleséri 1701. február 5-én írt válaszlevelét is azonosítani lehetett. Ebben írója kifejtette, hogy Erdély mindenféle ércben oly annyira gazdag, hogy ilyennel egyetlen európai tartomány sem dicsekedhet. Sajnos azonban, Erdélyben nagyon kevés az olyan ember, aki képes lenne a föld felszíne alatti kincseket feltárni. Két vidék hegyei rejtenek ércet. Az egyik a Gyulafehérvártól induló hegyek, amelyek tizenkét mérföldre nyúlnak Körösbányán túlra, ezek aranyban rendkívül gazdagok. A másik, mely Kapniktól húzódik Beszterce irányában, ezüstben bővelkedik. Ha más magyarországi aranybányákkal hasonlítjuk össze, itt hihetetlenül könnyen lehet az aranyat bányászni. Vannak vas- és rézbányák is, az utóbbiakat azonban felhagyták. Bányásznak még antimont és cinóbert is, a folyókból pedig aranyat mosnak. A föld mesés, nem sivár. A bányákban kevés a víz, kivéve a déli részt. Erdélyben azonban több a só, mint az érc. Máramarostól kezdve Désen át egészen Oláhország és Moldva határáig nagy bőségben található a tiszta fehér só, amely kemény, súlyos, de száraz. Számos helyen a felszínen is kilátszik. Nagyon sok az ásványvíz, mely más európai gyógyvizekkel akár ízre, akár gyógyhatásra nézve felveszi a versenyt.³⁵

34 Marsigli levelének keltezetlen másolatát Jakó (2012, 138–139.) közölte, téves datálással. A levelezést Tóth (2023) ismertette.

35 A levél fordítását Deák (2004, 18–19.) nyomán közlöm, kisebb módosításokkal. Deák (2004, 18–19.) – nyilván félreolvasás miatt – Rohfrey Sámuel néven említi a levél íróját, akinek a személyazonosságát Tóth (2023) tisztázta. A levelet l. BUB FM Vol. 80. C, p. 70. (Deák i. m. szerint; Frati katalógusában nem szerepel).

Említésre érdemes még, hogy a Danubiusban az erdélyi sólelőhelyekre vonatkozó információ forrása egy lelőhelynév-elírásból kikövetkeztethetően – legalábbis részben – a Marsigli könyvtárában is meglévő ún. Visconti-féle térkép (Mappa della Transilvania, 1699) volt.³⁶

2. A helyszínen gyűjtött információk, helyszíni megfigyelések és kísérletek

A Danubius III. kötetében nem találunk közvetlen utalást arra, hogy Marsigli a helyi lakosságtól származó bármilyen érdemi információt beépített volna a műbe. A helyszínen tett és a Danubiusban is (a 2. táblázatban megadott helyeken) rögzített, olykor egészen részletes megfigyelések szép példája a Parajd és Sófálva között sókibukkanásról készített szelvény ábrája (3. kép) és a hozzá tartozó szöveg: „Az első (1-gyel jelölve) két láb mély, füveket és fákat termő talaj, amely minden sós íztől mentes. A 2. mélységi szint, halvány safránysárga, krétaszerű, kissé nedves föld 15 láb mélységig, fehér kovával keverve, amely sóhoz hasonlít, de teljesen ízetlen. 3. Másfajta föld következik két láb vastagságban, ez valójában a felette levővel egyező minőségű, és csak csekély nedvessége miatt tér el. Ezt követi a 4-gyel jelzett kis, sötét fekete ér, amely közvetlenül érintkezik a szilárd só felszínével. Az 5. réteg a szilárd sóé, melyet akkor húsz láb mélységig bányásztak ki, és úgy tűnik, hogy függőlegesen befejeződik, miután jelentékeny darabokat vágtak ki a sóból, mely fedetlen volt és nem volt arra szükség, hogy a földből kiássák; lejjebb viszont a föld alá van temetve (6. számmal jelezve), amely alól a 7-tel jelölt színhelyen szabadul ki újra, és ennek a lábánál Parajd földjének síkja fekszik, amelyet a nem sós vizű Korond folyócska öntöz.”³⁷

A részletes megfigyelések és leírások mellett viszont Marsigli néha egyszerűbb kísérleteket is elvégzett a helyszínen, mint például a báznai (metán-gáz-feláramlás miatt) „égő forrásoknál”: „... pelyvából kis fáklyát készítettem,

36 A Danubius III. kötetének 45. oldalán lévő felsorolás szerint a sólelőhelyek „Hortma, Salzburg, Thur, Akna, Rodna, Sófálva, & Katzenburg”. Ezek közül Katzenburg nyilvánvaló elírás Katzendorf (Kaca, ma Cața) helyett, és a Visconti-féle térképen (Visconti 1699) a Kazendorf helynév közvetlenül a homoródszentpáli sólelőhely térképjeléhez tartozó Fod[ina]. Salis felirat után következik, a megtévesztő „Fod. Salis Kazendorf” egybeolvasást sugallva.

37 Marsigli 1726 (3), 46. oldal és 13. tábla.

ezt meggyújtottam, s aztán a víz felszínére helyeztem. Néhány pillanattal később több láng emelkedett fel a víz felszínéről, ezek hosszúságra és látszólagos alakra is ujjnyiak voltak, és a meggyújtott szénre szórt puszkaporhoz hasonlóan ropogtak, majd négy vagy öt további pulzusütés után elenyésztek, majd kicsit később újra láthatóvá váltak.” Ugyanott leírt egy másik kísérletet is, ezt abból ítélve, hogy a Duna-menti hévizek vegyvizsgálatát is a helyszínen folytatta, talán szintén a forrásoknál végezte el: „Először elpárologtattam ebből a vízből félvödörnyit, ami után az edény fenekén vastag, keserű só[réteg] maradt vissza, ez égő szénre dobva sehogyan sem gyulladt meg. Ki akartam tapasztalni, hogy vajon reagál-e a híg vitriolsavra [kénsavra], de hiába, ugyanis mozdulatlan maradt; a tartarumolaj *alcalicuma*³⁸ által azonban észlelhető volt a víz kismértékű zavarosodása, belőle fehér csapadék vált ki, amiből arra tudtam következtetni, hogy inkább savhoz hasonlít.”

A legtöbb kísérletet Marsigli kétségkívül a vizekkel végezte. Mint maga írta: „különféle kísérleteket folytattam, hogy tanulmányozzam a Dunában folyó vizet, továbbá az ásványvizeket is, a bányákban és azokon kívül, a fürdőkben pedig a hévizeket. Ezeket táblázatba rendeztem, és a egyes megfigyelésekről szóló VI. kötetben helyeztem el.” A hivatkozott táblázatok: „A Duna partjai menti hévizekkel végzett kísérletek” és „A Magyarországon található, Cimentnek nevezett, rezes vizű forrásokon végzett kísérletek és e források anatómiája”. A táblázat szerint a hévizeken a helyszínen (*in loco*) végezte kísérleteit, melyek során feljegyezte a víz, illetve a desztillálásával előállított víz színét, szagát, ízét, vitriolsavval [kénsavval] és „*alcalicum tartari*”-val [kálilúggal] adott csapadékát, színét gubacssal, illetve gránátalmahéjjal főzve, súlyát különböző hőmérsékleten egy hidrosztatikai mérlegen mérve, bepárlási maradékanak súlyát, színét, szagát, ízét, éghetőségét. Hasonló vizsgálatokat végzett el a cementvízen is, kiegészítve a beléhelyezett vassal lejátszódó folyamat leírásával.³⁹

Itt jegyezzük meg, hogy a Danubiusnak a különféle tudományterületeket érintő megfigyeléseket és kísérleteket összegyűjtő VI. kötetében néhány további, nyilvánvalóan helyszíni észleléseket tartalmazó hidrológiai és meteoro-

38 Alkáli-karbonátok lúgos kémhatású oldata, itt valószínűleg kálium-karbonát (hamuzsír) vizes oldata (kálilúg). Az idézetek helye: Marsigli 1726 (3), 48.

39 Az idézet helye: Marsigli 1726 (1), 45., az I. kötetből vett részletek Könczöl Miklós fordításai; a táblázatok: Marsigli 1726 (6), 38–39. és 40–41., fordítójuk Hursán Szabolcs.

lógiai vonatkozású kísérleti tábla is van: a Duna és a Tisza mért áramlási sebessége (25–29. old.), légnyomás- és hőmérsékletmérések (85–99. old.), a Dunáról 1696. január 9-én Bécsben gyűjtött jégtábla, illetve különböző jégesőszemek alakjának leírása (24. tábla).

Bolognában a Danubiusban legalább részben ismertetett kéziratok mellett három további, ércbányákra vonatkozó hosszabb-rövidebb Marsigli-kézirat található, egy-egy a Batthyány grófok őribányai bányájáról, Nagybányáról, Felsőbányáról, Selmec környékéről, valamint Majdanpekről, ezeknek a feldolgozását a későbbiekre tervezzük.⁴⁰

3. Megfigyelések a gyűjtött / kapott példányokon; Marsigli ásványgyűjteménye

Marsigli természetesen nemcsak az általa meglátogatott helyszíneken végzett aprólékos megfigyeléseket, hanem az ott gyűjtött, illetve másoktól kapott természeti tárgyakon, vagyis a földtudomány területét tekintve ásványokon, érceken és kőzeteken, illetve néhány fosszilián is, amint azt a Danubius számos részlete tanúsítja: „nem feledkezhetünk meg arról a szemcsés és lemezes aranyról, amellyel Erdély minden folyója és patakja, de különösképpen az Erdély határainál, Karánsebes közelében folyásukat egyesítő Temes és a Bisztra büszkélkedik. A homokba keveredve található ez az arany, részben szemcsés, részben lemezes formában, és a helybeliek mosással különítik el. A szemcsék mind szabad szemmel, mind mikroszkóp alatt vizsgálva gömbszerűek, de belül üregesek, s ezt az üreget legtöbbször jól felismerhető nyílásocskák árulják el, ami jelzi, hogy korábban ezek is lemezkék voltak, ahogyan a többi, még kitekert állapotban levő lemezke, aztán a forgó mozgás összetekerte őket.”⁴¹

A Danubiusban bemutatott példányok azonban csak egy töredékét teszik ki a Marsigli által összegyűjtött anyagnak. Amint írta, „számtalan és mindenfajta további, ásványokkal terhes követ számba kellett volna vennünk, hogy a

40 BUB FM Vol. 53. Manuscritti diversi. Vol. III. c. 49–59. Osservazioni sopra il vetriolo che si cava nelli beni del Co. Budiani belle dipendenze di Kins, e sopra alcune acque minerali e zolfi, BUB FM. Vol. 54., 374–375. Nota della miniera di Maden Ipek BUB FM Vol. 57., 183–185., Tratto della Vale di Semniz, BUB FM Vol. 88. Vol. II. F. Manoscritto autografo inedito e fuori catalogo, relativo le miniere di Naibagna e Salsubagna.

41 Marsigli 1726 (3), 106.

dús természet bőséges gazdagsága régiókban nyilvánvaló legyen. Azonban amennyivel tisztábban ábrázolhatók ezek a festőecset által, annyival nehezebben lehetséges csupán a rézmetszetű ábrákon utánozni őket, amelyekről ugyanis hiányzik azon színeknek a hihetetlen változatossága, amelyekben maguk a kövek játszanak. Ezért aztán, nehogy kötetünket haszontalan ábrák árasszák el, azokat a kiadott műből kihagytuk, és visszaküldtük bolognai múzeumunkhoz, hogy a kíváncsiak ott szemlélhessék meg őket.”⁴²

Marsigli tehát szisztematikus munkával egy saját természetrajzi múzeum létrehozásán is dolgozott, melynek az ásványok csak az egyik – bár nem elhanyagolható – részét jelentették. John Stoye szerint amikor 1703 végén Scheuchzertől kőzetpéldányokat kapott ajándékba, ezt megköszönve megírta, hogy bolognai múzeuma részére buzgón gyűjti az ásványokat, kagylókat és fossziliákat. Kifejtette, hogy Európában a legtökéletesebbé akarja tenni, a természet tanulmányozása céljából rendszerezve, s ezzel helyettesítve az általában rendelkezésre álló lehetetlen összevisszaságú gyűjteményeket. Kéziratai között három ásványgyűjteményi katalógus maradt fenn, ezek közül az egyik címe szerint is kifejezetten magyarországi példányokról készült (Az 1695 telén Gömör, Nagy- és Kis-Hont, valamint Szepes vármegyében megfigyelt különféle ásványok katalógusa), a másik, 1698. június 20-i dátumából adódóan, szintén zömében itteni példányokat tartalmazhatott. Marsigli, mint a Danubiusban is leírta, az általa meglátogatott bányákban mintákat vett, majd miután még Magyarországon megfigyeléseket tett rajtuk, eljuttatta őket „Bolognába, a Tudományos Intézet használatára”.⁴³

Marsigli természetrajzi múzeumának otthona az által létrehozott intézet lett. Az 1712. január 12-i adományozásról szóló kötet megfelelő részének (*Synopsis*

42 Marsigli 1726 (3), 136., vö. Marsigli 1700, 39. Említésre érdemes, hogy a kötetben ábrázolt ásványokról 49 táblányi színes ábra található Marsigli kéziratai közt (BUB FM Vol. 109., *Figure di diversi minerali spettanti al Tomo dei minerali dell’opera Danubiale del Generale Co. Marsili*).

43 A múzeumról I. Marsigli egyik kéziratát is: BUB FM Vol. 83., *Opusculi diversi*. Vol. I. B. *Libro di piu pensione studiosi che estese il Co. Marsili 1702–1703*, c. 7–10. *Progetto per la pianta di un Museo naturale*. A Scheuchzer-levelezésről I. Stoye (2015, 194.). A katalógusok: BUB FM Vol. 104. *Catalogi diversi di minerali che si mandavano a Bologna dal Generale Co. Marsili*. 2. *Inventario di minerali*, 5. *Catalogo delle varie sorti di Miniere osservate nell’inverno del 1695 nelli comitati Gemeriense, Maggiore et Minore Hundense e Sepusiense*, 6. *Catalogo generale di tutti i minerali mandati in più volte del Col. L. F. Marsili (20 giugno 1698)*. Az utóbbihoz fűzött egyik megjegyzés szerint szállítás közben sok kár esett bennük, és ezért nem lehetett megfelelő módon sorba rendezni őket (Stoye 2015, 124.). A *Danubius-idézet*: Marsigli 1726 (3), 21.

Musaei Mineralium) elszórt lelőhelyadatai, illetve néhol a lelőhely valószínűsítésére alkalmas leírásai alapján a múzeum 317 tételes – de darabszámban jóval nagyobb – ásványtani része számos magyarországi példányt tartalmazott. Az ásványgyűjtemény a természetrajzi múzeum (Quincy leírásában *Appartment de l'histoire naturelle*) öt helyiségéből hármat foglalt el (a növény-, illetve az állatgyűjtemény további egyet-egyet). Quincy a termék részletes leírása előtt megállapította, hogy „az ásványok és ércek kamarája a maga nemében vitathatatlanul az egyik legjobban berendezett, egyben az egyik legválogatottabb az Intézetben: nagy üvegezett szekrények, amelyek a falak teljes felületét elfoglalják, kivéve a frízt, amelyet az ott látható kiváló festmények miatt kár lett volna eltakarni”. E leírás csak időnként tér ki a lelőhelyekre, a magyarországi példányok közül megemlíti a Duna „terményeit” (*depouilles*), és a „markazitokat”.⁴⁴

4. Laboratóriumi kísérletek a gyűjtött/ajándékozott minták/példányok felhasználásával

Sajnos nem tudunk arról, hogy Marsigli útipoggyásza milyen rekvizítumokat tartalmazott természetrajzi vizsgálódásainak elvégzése céljából, de abban biztosak lehetünk, hogy bécsi otthonában volt valamilyen egyszerűbb laboratórium. Fentebb említettük, hogy Marsigli egyik tanára, Montanari, a kísérletezés egyik apostola volt, és ez lett a gróf hitvallása is. Az általa létrehozott bolognai intézményt egyfajta tudományos kutatóintézetnek is szánta, amelyben a kiállítótér jellegű helyiségek mellett laboratóriumok is voltak. A hat professzornak az alapszabályok szerint nem felolvasásokat kellett tartaniuk, hanem kísérlettel bemutatni vagy a gyakorlatban illusztrálni a módszeres megfigyelést, és minden professzor mellett kellett lennie egy segédnek, aki a technikusaként működött.⁴⁵

A Duna hordalékának leírásában Marsigli több olyan vizsgálatot említ, mely abból ítélve, hogy az ábramagyarázatokban vizsgálatra féltett mintákról is

⁴⁴ Az ásványtani rész az adományozás adatait tartalmazó kiadványban: Marsigli (1712, 46–59.), újraközölte és feldolgozta Neviani (1931). A katalógus néhol rövidített francia fordítása: Quincy (1741, Vol. 3., 155–183.). A természetrajzi múzeum rövid bemutatása és az ásványtani kiállítás részletes leírása: Quincy (1741, Vol. 3., 15–17., 21–54.).

⁴⁵ Az intézet megalapításáról és működéséről I. Stoye (2015, 220–222. és 225–227.). Marsigli (1712) és Quincy (1741, Vol. 3.) több listát is közölt az intézet különböző laboratóriumi felszereléséről.

szó van, legalábbis részben laboratóriumi körülmények között (is) történhetett (mikroszkópi leírás és rajz, iszapolási tömegvesztés, porítás utáni iszapolás). Az egyéb ásványoknál Marsigli csak a – néhol mikroszkóppal kiegészített – megfigyeléseket közölte, bár utalt arra, hogy a bemutatott ásványokat későbbi laboratóriumi (konkrétan tűzi) vizsgálatoknak szándékozott alávetni: „... ennek a mi Ásványtanunknak néhány gyümölcsét betakarítottuk (legalábbis ami az ásványok külsőleg feltárulkozó formáját illeti; mert azt, hogy milyenek mutatkoznak a tűz által meggyötörve, akkor mutatjuk be, amikor szokásos módszertanunk szerint ezeket kivizsgáltuk)”.⁴⁶

5. Rajzi/térképi rögzítés

Végül, de nem utolsó sorban, ki kell emelnünk azt, hogy a kiváló rajzkészségű és a mondanivalójának rajzi és/vagy térképi alátámasztását mindig is előszeretettel alkalmazó Marsigli a *Danubius III.* kötetében is bőszeggel adott teret a rajzi és térképi információközlésnek. Persze nem feledkezhetünk meg arról, hogy ennek a lehetőségét jelentős részben a grófnak egy „átlagos” tudósait jócskán meghaladó anyagi lehetőségei teremtették meg. A legismertebb – gyakran a művekből eltávolítva „önálló életet élő” – illusztrációk a három nagy metszet, mely Selmebánya („Semnitz”), Úrvölgy (Herregrund) és Szomolnok (Schmelnitz) bányáit ábrázolja. Ezek közül a selmeci „Mappa metallographica”, mint neve is mutatja, egy szelvényyszerű vágatterkép a város és a felszíni létesítmények ábrázolásával, illetve néhány akna metszetével. A térkép egyébként a *Danubius* térképeinek 1741-es francia kiadása szerint az 1695-ös állapotoknak felel meg.⁴⁷ A térkép latin szövegébe ékelődő német megnevezések – a Marsigli önéletírásában és egyéb kézírataiban megszokott módon – igen sok hibával terheltek, de a vágatnevek jelentős része azonosítható (3. táblázat). Az úrvölgyi bánya metszete már nem térképszerű, hanem egyfajta elvi szelvény, mely különös módon a cementréz előállítására szolgáló kádakat a bánya belsejében ábrázolja (4. kép). Ez az egyetlen aláírt, dátumozott metszet, *Jan Schenk* (1698–1752) munkája 1726-ból, a többit a szakirodalom szerint Fran-

⁴⁶ Marsigli 1726 (3), 136.

⁴⁷ Antoine Augustin Bruzen de La Martinière előszava, Marsigli (1741, [6.]), de a metszet eredeti kézíratos rajzváltozatán (BUB FM Vol. 34. c. 27–28.) nincs dátum.

cesco D. Maria Francia (1657–1735) készíthette. A szomolnoki metszeten, mely az úrvölgyihez hasonlóan keveri a felszíni és felszín alatti létesítményeket, jól tanulmányozhatók a cementréz előállításra szolgáló mőtárgyak.⁴⁸

jel	név a jelmagyarázatban	eredeti név
A A	Lik il Lauff	Lichi Lauf
B B	Anghen Stol	Hangend Stollen
C C	Saragozi Lauff	Sargozi Lauf
D D	Paiters Lauff	?
E E	Tunfi Sargozi Lauff	Fünfter Sargozi Lauf
F F	Sex Sargozi Lauff	Sechster Sargozi Lauf
G G	Sibende Sargozi Lauff	Siebender Sargozi Lauf
H H	Ober Pitos Lauff	Ober Pirochs Lauf
I I	Krenlon Lauff	?
L L	Sargozi Lauff	Sargozi Lauf
M M	Erb Stul	Erbstollen

3. táblázat. A Selmecbánya bányatérképén szereplő bányavágatok azonosítása

A fentiekben és a két nagy tematikus térképen kívül, melyekről külön fejezetben lesz szó, még számos említésre méltó ábrázolás van a műben. Az egyedi példányokat bemutató képeket kísérő szövegekben a megfigyelések/leírások gyakran keverednek az interpretációval és a következtetésekkel, amint a valószínűleg a jelenlegi Magyarország területéről származó legelső ismert ásványrajz (5. kép), egy rudabányai termésréz-ábrázolás melletti feliratban olvashatjuk: „Termésrézdarab A.A.A Rudabányáról, hozzá mindkét végén, alul és felül, vörösvaskó kapcsolódik. Figyelemre méltó, hogy a rézérc eredetileg folyékony szubsztanciája ennek a belső talajnak valamiféle sajátságos felemésztése révén átszivárog ugyanezen föld üregeiből és pórusaiból, és nagyobb cseppek formájában (C.C.C.C.C.) átvezetődik a közeli vaskövekhez, akár a környező leve-

48 A selmeci „metallográfiai térképet” [sic] Marsigli magyarországi működésének bő taglalása után Molnár (1996, 1998) méltatja. Megjegyzendő, hogy a „*Mappa metallographica*” cím e lefordítása félrevezető, hiszen a metallográfia a fémek és ötvözetek tudománya, a hű, bár kétségkívül nehézkes fordítás a „bányaleíró térkép” (*metallum* = bánya). Deák (2004, 2014) valamennyi képről ír különböző részletességgel, de a szomolnoki [réz]bányák (*Fodinae Schmelnitzensis*) metszetét „Selmeci bányák” gyanánt említi. Ez utóbbit – a szomolnoki cementréztermelés történetének áttekintése kapcsán – részletesen bemutatja Hronček – Gregorová – Tometzová – Jesenský (2021) cikke.

gő által, akár máshogyan mozgatva, majd mintegy mágneses vonzás hatására hozzájuk kapcsolódik, nyilvánvalóan hasonló elv alapján, mint amelyet a cementvizekben is megfigyeltük, ezeket lásd a maguk helyén.”⁴⁹

Az egyes példányokat bemutató számos rajz mellett a mű további figyelemre méltó illusztrációk bő tárháza. A folyami homokokat (5–7. oldal) és a drágakőszerű köveket (3. tábla) a későbbi szakpublikációk tábláit felidéző oldalak mutatják be. A kőzetrétegek szerkezetét, a telérek lefutását szemléltető ábrák (31–32. oldal) közül az első Marsiglinak az Alpokban készült hegység szerkezeti vázlataira emlékeztet. A korban szokatlannak mondható témaválasztásukkal tűnnek ki a különböző ércek teléreinek felépítését illusztráló metszetek (35–40. oldal). A [hegyi]kristályok, azaz a kvarc „vegetációját” bemutató ábrák (90–95. oldal) Giovanni Antoni Scopoli fél évszázaddal később megjelent *Crystallographica Hungaricájának*⁵⁰ metszeteire emlékeztetnek. Marsigli ércképződési elméletének ma már mosolyt fakasztó dokumentumai a fém spiritus felszálását bemutató rajz (130. oldal) és a Zólyom melletti Borova horán a kalászon talált arany keletkezését megmagyarázni hivatott metszetek (132–134. oldal). A három művészi kivitelű ércbányaszelvényhez képest ugyan szerények, de illusztratívák a mű egyéb bányaszelvényei és kapcsolódó helyszínrajzai: a tiszolci vasércbánya (73. oldal), a sófalvai sókibúvás és az Ocnele Mari-i sóbánya (13. tábla), a báznai „égő forrás” (14. tábla), illetve a cementréz és a zöld pigment előállításának vázlata (27–28. tábla).⁵¹

A Danubius III. („földtudományi”) kötetének felépítése

A kötet címe szerint „a Duna környezetében kiásott, valamint a víz által leszakított és a folyóba bemosott kövekről” szól, ami elvileg a Duna teljes vízgyűjtő területét jelentené, de a dunai hordaléktól (melyből Bécs környéki mintákat is leírt) és néhány egyéb megfigyeléstől eltekintve valójában kizárólag a

⁴⁹ Marsigli 1726 (3), 24. tábla.

⁵⁰ Scopoli 1776.

⁵¹ A havasalföldi Ocnele Mari-i sóbánya szelvényét és térképét a korábbi szerzők tévesen Vízaknához kötötték (Csiky 1987, 240., Izsó 2020, 32.).

történelmi Magyarország területére vonatkozó adatokat közöl. A mű felépítése a következő:

1. rész. (3–18.). A Duna medrében található homokról és kövekről

Tulajdonképpen ez a fejezet elégíti ki Marsigli eredeti célkitűzését, amennyiben valóban a Dunára vonatkozó ismereteket közöl, a Duna hordalékát mutatja be, szemcseméret szerinti bontásban (1.1. homokok, 1.2. kövek [kavicsok]).

2. rész (19–28.). A köztes ásványokról, a kövekről és a fémekről

A harmadik kötet szerkezete az 1700-as Prodomusban található, meglehetősen eklektikus felépítéshez képest előnyére változott, de itt alighanem egy címrendi tévedéssel állunk szemben, ugyanis a 2. rész címében foglalt témákat a 4–7. rész fejti ki, míg a 2. rész valójában az 1700-as Prodomusban még a függelékbe sorolt bányászati térképeket és bányaszelvényeket, valamint kísérőszövegüket tartalmazza. Bevezetőjében Marsigli megírta, hogy eredetileg az előző fejezetnél megállt volna, azonban a dunai hordalékban található „számos ritkaság (...) amelyek eredete sehol máshol, csakis a hegyekben keresendő”, arra indította, hogy a hegyekben található kövekről, ércekről és más ásványokról is rövid leírást adjon.

3. rész (29–41.). [fejezetcím nélkül]

Amint Marsigli az előző rész bevezetésében megjegyezte, ásványtani áttekintését a hegyekre vonatkozó általánosabb kérdések fejtegetésével kezdi, konkrétan a hegyek szerkezetéről (felépítéséről, 3.1.) és az ércelérek alakjáról (3.2.) értekezik. E fejezet végén közli az ásványok „számára legalkalmasabb” osztályozását, amely értelemszerűen csak az általa itt talált ásványokra szorítkozik (tárgyalását l. a továbbiakban). A következő négy fejezet ezen osztályozást végigkövetve mutatja be a konkrét ásványokat.

4. rész (43–57.). A köztes ásványokról

4.1. Kősó, 4.2. Megkövesedett testek, 4.3. Vitriolok

5. rész (59–101.). [A kövekről]

5.1. Kevésbé értékes, nagyobb, lágyabb kövek: 5.1.1. Gipsz és tartarum, 5.1.2. Azbeszt; 5.2. Kevésbé értékes, kisebb, kevésbé kemény kövek: 5.2.1. Mágneskő,

5.2.2. Saskő, 5.2.3. Szappankő; 5.3. Nagyobb drágakövek: 5.3.1. A [hegyi]kristály – A kristályok vegetációja, 5.4. Kisebb drágakövek (gemmák). 5.4.1. A gemmák eredetéről és keletkezésük okairól, 5.4.2. Az Aranyos folyó gránátjáról).

6. rész (103–118.). [Az igazi fémekről]

6.1. Igazi, tökéletes fémek: 6.1.1. Arany, 6.1.2. Ezüst; 6.2. Igazi, tökéletlen fémek: 6.2.1. A réz, 6.2.2. A cementvíz, 6.2.3. A színes víz, 6.2.4. A vas

7. rész (119–127.). A nem igazi fémekről

7.1. Markazitok, 7.2. Antimon, 7.3. Cinóber, 7.4. Higany és ólom

8. rész (129–137.). Az ércek magjáról és keletkezéséről

A 3. résszel együtt – és azzal voltaképpen tartalmi összefüggésben – ez a mű „elméleti fejezete”, mely Marsigli ércgenetikai elképzeléseit summázza.

A véglegesített III. kötet felépítése a Duna hordalékára vonatkozó első fejezetek kivételével szembetűnően eltér az 1700-as Prodrómusban közzétett vázlattól (4. táblázat). Az ásványok és ércek rendszere célszerűbb (szisztematikusabb) elrendezést követ, az egyedüli, mai szemmel feltűnően logikátlan változtatás a mágnesevaskő áthelyezése a vasércek utáni helyről a kövek közé. Az egyik „elméleti fejezet”, mely az ércek keletkezését taglalja, átkerült a könyv végére, az ásványtani résznek az érceket tárgyaló fejezetei utánra, a másik, mely a hegyek szerkezetéről és az ércelérek alakjáról szól, pedig megelőzi az ásványok és ércek tárgyalását, mivel a Prodrómusban még előtte szereplő két ásványtani alfejezet bekerült a rendszertani helyére. Nem egyértelmű, hogy mi indokolta a két áttekintő térképet és a három nagy bányaszelvényt kísérő magyarázó alfejezetek áthelyezését a könyv végéről, talán Marsigli úgy gondolta, hogy a hegyek szerkezetéről és az ércelérek alakjáról szóló alfejezetek elé kívánkoznak.

A III. kötet felépítése a Prodrumus (1700) szerint	A Danubius megfelelő (al-) fejezeteinek sorszáma
0. Bevezetés	0.
1. A homokról és a kövekről	1.
1.1. A Duna medrének homokjáról szóló speciálisabb értekezés	1.1.
1.2. A Duna medrében és körülötte található kövekről	1.2.
2. Az ásványokról	4.
2.1. A vitriolról	4.3.
2.2. A cinóberről	7.3.
2.3. A kristályok vegetációja (sarjadzása)	5.3.1.
3. A hegyek szerkezetéről	3.1.
3.1. Az ércek magjáról és keletkezéséről a föld zsigereiben, avagy az érces spiritusról	8.
4. A tökéletlen fémekről	6.2.
4.1. A vasércről / vasbányáról	6.2.4.
4.2. A mágneskőről	5.2.1.
4.3. A rézércről	6.2.1., 6.2.2., 6.2.3.
4.4. Az ólomról, az ónról és a higanyról	7.4.
5. A tökéletes fémekről	6.
5.1. Az ezüstről	6.1.2.
5.2. Az aranyról	6.1.1.
6. Egy s más a fémekkel rokon anyagok osztályáról	7.
6.1. Az antimonércről	7.2.
6.2. A különféle markazitokról	7.1.
6.3. A gipszről	5.1.1.
6.4. A tartarumról	5.1.1.
7. Térkép- és rajzmelléletek	2.

4. táblázat. A Danubius III. kötetének eredetileg tervezett felépítése az 1700-as Prodrumus szerint, összevetve az 1726-as megjelent végleges változatával. A végleges változat részeinek (alfejezeteinek) nevét l. a tanulmány szövegében a sorszám alapján.

A földtudományi (s. l.) ismeretközlés a Danubius III. kötetében

Lehetőségei, illetve az átadni kívánt, szélességében és mélységében is meglehetősen heterogén ismeretanyag függvényében Marsigli többféle megközelítést alkalmazott ismereteinek közlésére.

1. Topografikus ásványtani adalékok rendszertani keretben

Marsigli az egyes lelőhelyek, illetve egyes minták részletes leírását, amint az előző szakaszban bemutattuk, rendszertani keretbe illesztve helyezte el. Magukra a leírásokra fentebb közlünk példákat (l. a sófalvai kősókibúvás, a mosott arany vagy a rudabányai termérsz ismertetését), itt Marsigli rendszertanával foglalkozunk. Mint szintén fentebb említettünk, a Danubius rendszertana fölöttébb gyakorlatias, hiszen csak a műben leírt „ásványokat” tartalmazza (az idézőjelet a mai ásványfogalomtól való nyilvánvaló eltérések indokolják), ezért a korabeli szisztematikák mellett érdemes a Marsigli bolognai múzeumában alkalmazott rendszerrel is összevetni (5. táblázat). Természetesen a bolognai múzeum esetében is csak egy adott kiállítás elrendezéséről, nem egy szisztematikai munkáról van szó, másrészt viszont a korabeli publikált rendszertanok is többnyire az adott szerző konkrét gyűjteményének anyagán alapultak. Marsigli szisztematikája nem tért el alapvetően az ókori előzményeken alapuló agricolai négyes felosztástól (földek, megkeményedett nedvek [éghetők, illetve sók], kövek, fémek (ércek)), eltekintve attól, hogy a földek hiányoznak a 41. oldalon közölt rendszerből, illetve részben a dunai hordalékoknak a kötet elején ismertetett rendszere tartalmazza őket. A korabeli rendszerek közül ebből a szempontból is leginkább az Ole Worm norvég természetbúvár által saját kollekciójának katalógusában alkalmazott felosztáshoz állt a legközelebb, melyben szintén megtaláljuk azokat a mai szemnek fölöttébb szokatlan kategóriákat is, mint „kevésbé értékesek” vagy „nagyobbak, kemények”. Marsigli rendszerének leginkább egyéni (és nem igazán szerencsés) megoldása a megkövesedett testek pozíciója, valamint a kősó elválasztása volt a többi sótól.⁵²

⁵² Worm rendszertanát l. Gmelin (1777, 93–95.).

Worm (1655)	Marsigli (1712)
A. Köztes ásványok	[a magasabb rendszertani kategóriák hiányoznak]
1) Földek	jeles földek: dunai földek és homokok; lemnoszi föld, bólusz, veronai föld, horzsakő stb.
3) Kenek; 4) Bitumenek	kővér megkeményedett nedvek: kőszén, gagát, borostyánkő, terméskén
2) Sók	sovány megkeményedett nedvek (1): kősó
-	kövesedett fák és állati részek: kovásodott fa, szenesedett fa, fosszilis állatsontok és egyéb fossziliák
[a kősóval együtt]	sovány megkeményedett nedvek (2): vitriolok (gálacok), timsó, „nitrum”
B. Kövek	[a magasabb rendszertani kategóriák hiányoznak]
1) kevésbé értékesek	kövek: barit (lapis bononiensis), gipsz, azbeszt, „saskő”, talk, különböző kőzetek, „astroites” (korallmész-kő) belemnites, bezoárkő stb.
a) nagyobbak, kemények	[az alacsonyabb rendszertani kategóriák hiányoznak]
b) nagyobbak, lágyak	[az alacsonyabb rendszertani kategóriák hiányoznak]
c) kisebbek, kemények	[az alacsonyabb rendszertani kategóriák hiányoznak]
	márványok (több alcsoport)
2) értékesek	[a magasabb rendszertani kategóriák hiányoznak]
a) nagyobbak	[hegyi]kristályok
b) kisebbek (gemmak)	drágakövek: achát, gránát, hiacint, topáz, smaragd
C. Fémek (ércek)	[a magasabb rendszertani kategóriák hiányoznak]
1) Valódiak	[a magasabb rendszertani kategóriák hiányoznak]
	aranyásványok; ezüstásványok
	rézásványok; vasásványok
2) Nem valódiak	[a magasabb rendszertani kategóriák hiányoznak]
	különböző markazitok
	az antimon [az ólom és az ón ásványaival együtt]
	cinóber és higanyásványok
	az ólom és az ón ásványai [az antimon ásványaival együtt]

5. táblázat. Az ásványoknak a Danubius III. kötetében (Marsigli 1726), illetve a bolognai Istituto delle Scienze múzeumában alkalmazott csoportosítása (Marsigli 1712) és az Ole Worm által a saját gyűjteményében alkalmazott korabeli ásványrendszertan (Worm 1655) összevetése.

Marsigli (1726)	
köztes ásványok	[dunai hordalékok]
	[nincs]
	közönséges kőso
	megkövesedett testek: kövült fa
	sóásványok: vitriol
kövek	
	kevésbé értékesek
	-
	nagyobbak, lágyak: gipsz és tartarum*, azbeszt, zsírko**
	kisebkek, kemények: mágnés[vasérc], lápisz lazuli**, „saskó”, „szappankó”
	értékesek (drágakövek)
	nagyobbak: [hegyi]kristály
	kisebkek (gemmak): gránát, hiacint, türkiz, opál**
fémek (ércék)	
	valódiak
	tökéletesek: arany, ezüst
	tökéletlenek: réz (cement-réz*, „Farb-Wasser”), vas
	nem valódiak
	bizmut („ezüstmarkazit”), különböző markazitfélék*
	antimon
	mínium (cinóber), higany*
	ólom* és ón*

* a 41. oldalon lévő rendszertanból hiányzik, csak a mű szöveges részében szerepel

** a rendszertanban megvan, a szöveges részből hiányzik

A Marsigli által leírt ásványok felsorolása és a jelenlegi ásványtani ismereteinknek megfelelő besorolása egyrészt túlnőne jelen tanulmány keretein, másrészt megkövetelné az ásványgyűjteményi lajstromok feldolgozását, sőt lehetőleg az esetlegesen megmaradt példányok szemrevételezését is, ezért itt csak két, nevezék-tani szempontból említést érdemlő terminussal foglalkozom. Ezek közül a 'borkó' jelentésben ismertebb tartarum (vagy tartarus) a 41. oldalon közölt ásványrendszerben nem található meg, de a leíró részben Marsigli a gipsszel együtt tárgyalja (61. oldal). Láthatóan nem egy jól körülhatárolt kategóriáról van szó, a leírások szerint ugyanis számos színváltozata és megjelenési formája van.⁵³ Bolognai múzeumának lajstromában a fluorok

⁵³ „Különféle színű tartarumokban sem szürkölködünk, úgymint fehér, halványkék, zöld, sőt van lágyabb, akár eldörzsölhető és átlátszatlan is”, van olyan tartarum is, amelyet „rostos, csaknem kandiscukor-színű részecskék” alkotnak, sőt megjelenésére nézve is „olyannak látszik, mint a kandírozott gyümölcsök”, egy harmadik fajtájának pedig a „természete olyan, mint a sokszínű markazitoké, t.i. kék, zöld, sárga, fehér”, és „apró gömbökből vagy részecskékből áll össze” (mind Marsigli 1726 [3], 61.). Mással említi az antimonit melletti okkersárga tartarumot (antimonokker, 123. oldal és 33. tábla), illetve felsorolja a hegyikristály (95. oldal), a termésarany (12. tábla), ezüstércék (21. tábla), vasércék (117. oldal) kísérvásványaként. A Prodromus (Marsigli 1700, 35.) szerint az úrvölgyi „tejkó” („Milch-Stain”) „egyfajta tartarum”.

és tartarumok (Fluores, ac Tartara) címszó alatt felsorolt ásványok többsége meszes (kalcitos) kiválás, pl. forráskalcit, mésztufa, cseppkő.⁵⁴ Láthatóan Marsigli, a korabeli természetbúvárokhoz hasonlóan, a tartarum (és a fluor) terminust olyan nem érces jellegű („kőszerű”) ásványokra alkalmazta, melyek a többi, jellegzetes ismérvekkel bíró „kőtől” (pl. azbeszt, zsírkö, „saskő”, illetve a fossziliák) eltértek. A két kifejezés közül a fluor inkább szépen csillogó, üvegfényű, egyedi kristályokat és halmazait jelölte, a tartarum pedig a kevésbé fényes, apró kristályos, a borkőhöz hasonló, és néha nyilvánvalóan a vízből kivált bekérgezéseket.

A másik terminus szintén kétértelmősége miatt érdemel külön említést. Marsigli a nitrum szóval nem a sziksót (*natrum*, nátron), hanem a salétromot (*sal nitrum*) jelöli. E két anyagot, mely egyaránt megjelenik sókivirágzások formájában a talajok felszínén, e korban gyakorta összekeverték. Marsigli a következőképpen ír a nitrumról: „A Duna menti földek talaja, Bécstől egész a Száváig, és leginkább a déli oldalon, igen finom nitrumot tartalmaz. Ez a Lajta folyó és Győr közötti szakaszon márciusban ki is virágzik a frissen szántott földeken, és köztudott, hogy minden évben raktárakba szokták gyűjteni, mert puska-porkészítéshez használatos. Ez Magyarország sok más helyén is így történik, leginkább a Tiszántúlon Szatmár felé és Nagykállón, de a Dráván innen is, a pécsi egyházmegyében és Mohácsnál.” Mind a megadott termőhelyek, mind a lóporgyártásban történő felhasználás igazolja, hogy itt a salétromról van szó.⁵⁵ Marsigli egyébként egy kéziratában is megemlítette, hogy „A Szatmárnémeti, Nagykálló és Debrecen közötti föld tele van nitrummal, amelyet nagy haszonnal gyűjtenek”.⁵⁶

54 Marsigli (1712, 47.), l. részletesen Neviani (1931, 543–544.).

55 Az idézet helye: Marsigli 1726 (1) 73. A Danubius I. kötetéről 2004-ben megjelent fordításban ez a keveredés egészen sajátos módon jelentkezik: „Azok a talajok, melyek a Duna menti területeket alkotják, Bécstől le egészen a Száváig, és főként a déli részen, nagyon finom sziksót [!] tartalmaznak úgy, hogy a Lajta és Győr közötti szakaszon március hónapban a mezőkön frissen ásott árkokban kivirágzik a salétrom [!] (Marsigli 2004, 411.). A magyarországi salétromtermelekről l. Szathmáry (1932).

56 La terra fra Zatmar, Kalovia, e Debricino è tutta ripiena di nitro, che con grande utilità si raccoglie. BUB FM Vol. 108. Descrizione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie ed Illirico, l. Guardavaglia (2018, 371.).

2. Áttekintések

2.1. Folyami hordalékok

Amíg Marsigli a topografikus ásványtan terén korlátozott lehetőségei miatt csak adalékokkal tudott szolgálni, addig a Duna és néhány mellékfolyója hordalékának begyűjtésére és vizsgálatára jóval több alkalma nyílt magyarországi tartózkodása alatt. A mintákon mikroszkópos megfigyeléseket, iszapolási vizsgálatokat is végzett, eredményeit több, mikroszkópi rajzokat is közlő képes táblán, illetve nagy táblázatokban foglalta össze. Mivel a korabeli kőzetnevek még az ásványneveknél is kevésbé vethetők össze a mostaniakkal, ezek tartalmi értékelésére nincs mód, annyit azért érdemes megemlíteni, hogy Marsigli leírt, illetve képen bemutatott több, a törmelékben található, jól felismerhető ásványszemcsét (gránát⁵⁷, [kvarc]kristály), illetve Astroites néven (6. kép) írt le és ábrázolt jól felismerhetően fosszilis korallokat tartalmazó mészkődarabokat (123. old.).

2.2. A két bányászati térkép

A Danubius III. kötetében két nagy áttekintő térkép található (7. kép). Az elsőt („Mappa mineralographica fodinas in Hungaria etc. ostendens”, vagyis a „Magyarország stb. bányáit bemutató ásványleíró térkép”) gyakran ásványtani térkép gyanánt említik, de a térképjelek többnyire nem ásványokat, hanem haszonanyagokat (fémeket) jelölnek, így helyesebb bányászati térképnek nevezni (talán pontosabb, de körülményesebb lenne az „ásványi nyersanyagok térképe” besorolás.) A térkép a történelmi Magyar- és Horvátország, valamint Bosznia és Észak-Szerbia területének bányáit tünteti fel, általában a fő bányatermény alkímiai jelével. A térképjelek mellett többnyire, de nem mindig, a legközelebbi település neve is olvasható. A második térkép, mely címe szerint az előbbi függeléke (Appendix ad Mappam Mineralographicam), a Magyar Királyság északi részén, körülbelül a Körmöcbányától Kassáig, illetve Ruda-

⁵⁷ Az erdélyi Aranyos (Aries) folyó gránátjait külön alfejezetben tárgyalta (Marsigli 1726 [3], 101.), a Murány folyót pedig az észak-magyarországi bányákat ábrázoló térképen „hullámaival gránátot szállító folyócska” felirattal látta el, és a gránátokról írva is megemlítette a Tiszolc és Murány közötti kis patakok gránátartalmát (Marsigli 1726 [3], 99.).

bányától Késmárkig terjedő kivágatban található bányákat mutatja be hasonló jelölésekkel. Az előbbi térképhez képest lényegi és a korban egyedülállónak mondható eltérés, hogy számos bányánál az itt használatos 24 osztatú bányász-tájéoló irányainak megfelelően feltünteti a telérek csapásirányát. E két térképet a legelső tematikus térképek közt tartják számon.⁵⁸

Marsigli azt írja a bányászati térképét bemutató szövegrészben, hogy „e bányák többségét nem csupán személyesen meglátogattam, hanem ásványaikból mintákat is vettem”, nem világos azonban, hogy az általa be nem járt bányahelyekre vonatkozó információt honnan vette. A második térképen feltüntetett telérirányok, a selmeci bányaszelvény és a kéziratok között található bányászati térképek és adatok azt sugallják, hogy az észak-magyarországi adatokat részben Thavonat selmeci főkamagróf segítségével kapta meg, Erdélyre vonatkozóan viszont nem valószínű, hogy az ott 1701-től hasonló tisztséget betöltő Köleséri Sámuel segítségére támaszkodott volna, hiszen az ottani lelőhelyek már az 1699-ben megjelent Visconti-féle térképen is szerepeltek. Az, hogy Marsigli használta Visconti információit vagy fordítva, egyelőre nem dönthető el.⁵⁹

A kifejezetten az ércek és egyéb ásványi nyersanyagok lelőhelyeit bemutató, bátran tematikusnak tekinthető térképek mellett az egyes országokról készített egyéb mappákra is időnként rákerültek a bányahelyek. A Marsigli által az 1700-as évek elején írt, a magyar korona országairól készült, kéziratban maradt történelmi ismertetéshez (*Monarchia Hungarica in sua regna principatus et ducatus divisa etc.*) kilenc térkép tartozik. Ezek Boszniát, Bulgáriát, Erdélyt, Havasalföldet (Oláhországot), Hercegovinát, Horvátországot, Moldvát, a Temesi bányságot és Szerbiát ábrázolják, Magyarország térképe sajnos nem készült el. A Deák tanulmánya alapján 1703-ban, Müller által rajzolt térképek közül csaknem valamennyin szerepelnek a később megjelent *Mappa mineralographica*n (a továbbiakban: *Mappa*) feltüntetett bányák – az ott alkalmazott, fekete négyzettel ellátott hegy + alkímiai szimbólum helyett három fekete négyzetből álló jellel + latin szöveggel (pl. *fodina salis*) –, a következő eltérésekkel:

1. A Mappán Bosznia keleti részén lévő két, alkímiai jel és helynév nélküli bánya nincs rajta a kéziratban, viszont a harmadik (a Srebrenica melletti) megtalálható, és az is olvasható, hogy az ezüstabánya (*Argenti fodina*). A

58 A térképekről l. részletesen még Deák (2004; 2014) és Török (2006).

59 Az idézet helye: Marsigli 1726 (3), 21.

Mappán DNy-Boszniában helynév nélkül feltüntetett antimonbánya a kéziratban auripigment-lelőhelyként szerepel.

2. A Horvátországot ábrázoló kéziratot térképre valamiért nem kerültek bányajelek, ez vonatkozik a mai Boszniának a Verbász folyótól nyugatra eső részeire is, mivel azok Horvátország térképén szerepelnek.

3. A Temesi bánságban a Mappa jóval több (10) bányahelyet tüntet fel, mint gyakorlatilag ugyanazokon a helyeken (Dognácska és Oravica környékén) a kéziratot térkép.⁶⁰

Emellett néhány bányajel és/vagy -megnevezés, a korban szokatlannak mondhatóan, rákerült a Marsigli működéséhez köthető egyéb, nem országleíró jellegű térképekre is. A Danubiuson belül például a régiségeket bemutató második kötet 25. tábláján, mely az Erdély határa, a Maros, az Olt és a Kárpátok közötti terület térképén Ulpia Traiana és Sarmizegetusa (tévesen feltételezett) helyét, illetve Trajanus seregének mozgását ábrázolja, megtaláljuk a Vajdahunyad melletti vasérc- és a Vízakna melletti kősólelőhely térképjelét is. A publikált kéziratot térképek közül a rabságból elengedett Marsiglinak Szarajevótól Splitig megtett útját bemutató vázlaton szerepel a fentebb említett boszniai auripigment-lelőhely. Az 1693-as árvíz után készült két térkép pedig feltüntette a sóbányákat, beleértve az Erdélyen kívülieket is (Máramarossziget és Eperjes környéke).⁶¹

A bányák helyéről szolgáltatott térképi információk után röviden megemlékezem az írásosokról. Marsigli több összefoglalót írt a dunai országokról az udvar számára. Ezekben az „országjelentésekben” általában szintén megnevezte az ásványi nyersanyagokat (bányákat). Talán itt érdemes megjegyezni, hogy több értékelés szerint a Danubius Marsigli tudományos érdeklődésének kielé-

60 Deák (2004, 16. és a hozzá tartozó jegyzetek). A kéziratot térképek a *Notizie geografiche e genealogiche dell' Ungaria, raccolte dal Generale Conte Marsigli elnevezésű kötetében* (BUB Mss di Marsigli, Vol. 28.) található, közli őket Kisari Balla (2005, 318–335.) is. Marsigli említett munkájának címe: *Monarchia Hungarica in sua regna principatus et ducatus divisa, nimirum: Hungariam veram, Bosnam, Serviam, Croatiam, Sclavoniam, Erzegovinam, Moldaviam, Valachiam, Transylvaniam, Banatum Temisvariensem, Bulgariam.*

61 A régiségeket bemutató térkép (Marsigli 1726 [2], 25. t.): *Mappa partis Transilvaniae interjectae flumini Alutae, Marusio et Ulpiae Trajanae.* A bányametszetek feliratainak ordító hibái e térképen is visszaköszönek. A metsző láthatólag nemcsak a magyar és német földrajzi nevekkal, hanem a latin szavakkal sem mindig boldogult, hiszen mindkét bányamegírás hibás: „fod[ina]. Ferri” (vasbánya) helyett „fov. Ferri”, a „fod[ina]. sal[is].” (sóbánya) helyett „fod. ral.” olvasható. Marsigli boszniai térképe: BUB FM Vol. 50., no. 33. *Marchie dal Seraglio di Bosnia a Spalatro et Magarsca*, publikálva: Lovarini (1931, 134. u.), Kisari Balla (2005, 393.).

gítése mellett a Habsburg Birodalom érdekszférájába tartozó területek egyfajta stratégiai felderítésére is szolgált.⁶²

2.3. *A hegységek és a telérek szerkezete*

Az áttekintések közé tartozik a hegységek szerkezetét (tulajdonképpen az egyes kőzetrétegek elhelyezkedésnek változatait) és az érctelérek lefutását, irány-, illetve vastagságváltozásait számos ábrával bemutató fejezet, amely a művet záró érkeletkezési elmélet egyfajta előkészítése. Itt említjük meg az úrvölgyi bányametszet kísérőszövegeként közreadott részletes táblázatot az úrvölgyi rézérctelérek felépítéséről és ásványos összetételéről, mely az ásványok egymásutániságának leírásával Antonio Neviani szerint az ásvány-paragenezis (illetve a paragenetikai szukcesszió) kezdetleges megfogalmazása.⁶³

3. *Általános elmélet: A fémek (ércek) keletkezése*

Marsigli, elsősorban magyarországi tapasztalatai nyomán, a Danubius III. kötetének végén megfogalmazta a fémek (ércek) keletkezésére vonatkozó elméletét.⁶⁴ Feltevése – némileg egyszerűsítve – a következőképpen foglalható össze: A föld mélyéből egy azonos jellegű érces kipárolgás, avagy spiritus emelkedik föl, majd a hegyek sajátos szerkezete, valamint porozitása folytán mintegy csapdába esik, és az ott előforduló, „a vizekkel vagy más módon oda sodródó, valamiféle anyagi princípiumot biztosító” nedvek segítségével idővel ércé szilárdul. Az, hogy a „tökéletesebb” (arany, ezüst), vagy a „tökéletlenebb” (ón, réz, ólom, vas) fémek ércei keletkeznek, attól függ, hogy a „hegyek veleszületett szerkezete” és az „ott előforduló nedvek jellege” mennyire alkalmas a „fémes mag” „tökéletesebb érettségének” eléréséhez. Mindezt a Föld szerkezetére vonatkozó, kéziratban maradt elmélkedéseiben a következőképpen fogalmazta meg: „Az ércásványok és a köztes ásványok biztosan a világ

62 „A Kárpát-medence földrajzi, történelmi, biológiai, néprajzi, növény- és ásványtani feltárásával valójában a Habsburg Birodalom expanziós törekvéseit szolgálta” Nagy (2007, 252.). L. Gherardi (1980) is.

63 Marsigli 1726 (3), 27., Neviani 1932b.

64 Marsigli 1726 (3), 129–137.

teremtése során kellett, hogy keletkezzenek; azonban feldúsulnak, amikor az ásványi spiritusok a hegyek belsejében megtalálják a környezetükben a kialakulásukhoz szükséges szerkezetet, mint Magyarországon”.⁶⁵ Az „ércesítő spiritus” Marsigli szerint „tüzes természetű”, mivel az ezüst- és a réz-ásványok színezete legtöbbször olyan, mint amelyet a tűz szokott okozni ezekben a fémekben, emellett olyan teléreket is látott, melyekben a föld megpörkölődöttnek tűnt.

Mint a legtöbb tudományos tézis, természetesen ez is korábbi elméletekben gyökerezett, és jól felismerhető rajta a különböző testek keletkezésére vonatkozó, a korban szélesebb körben elterjedt két alapvető elmélet lenyomata. Ezek, szintén erősen egyszerűsítve, a következők voltak:

Az arisztotelészi „őselemelmélet” szerint a testek tulajdonságait a négy „őselem” („őstulajdonság”) keveredése adja. Az ércképződésre vonatkozó arisztotelészi gyökerű elméletet a korabeli hazai szakirodalomban Csiba István fejtette ki legrészletesebben. A fémek (ércek) anyaga szerinte úgy keletkezik, hogy a Föld belsejéből a belső tűz hőjének hatására keletkező és felszálló nedves kigőzölgések a fölöttük elhelyezkedő kövek erős hidegétől és szárazságától lecsapódnak. Ahol finom, tiszta és nedves föld van, a kigőzölgések azzal összekapcsolódva aranyat hoznak létre. A tisztátalan és nedves helyeken ólom, a tiszta és kénnel kevert földekből ón, a tisztátalan és száraz helyeken vas keletkezik.⁶⁶

A descartes-i mechanisztikus-korpuszkuláris elmélet szerint a különböző anyagokat különböző alakú, végtelen kis részecskék alkotják, a tulajdonságok a mozgó részecskék kölcsönhatásaiból adódnak. A korabeli hazai szakirodalomban a fentebb idézett Köleséri Sámuel ezen elmélet szerint magyarázza az ércek és – művének tárgya – az arany keletkezését. A különböző részecskék elkülönülésével a Föld mélyében létrejön a három elsődleges nedv, melyeket a központi hő a fölsőbb régiókba hajt. Ezekből lesz például a higany, a nátron, a timsó, a kén stb. Az érceléreket alapvetően a Föld középpontjában örvénylő finom elemi anyag egyes részecskéinek a „természetes mozgás következtében” történő feláramlása, a mozgás közbeni ütközése és szétesése, majd a földrészecskékkel való összenövése nyomán keletkeznek. E mozgás, illetve

65 Li Minerali Metalici, e mezzi minerali nella creazione del Mondo duvettero essere creati ma poi multiplicati quando gl'aliti minerali trovano dentro de' monti la necessaria strotura, finché nell'ambiente [creschino] si formino in Ungaria. BUB FM Vol. 90., A, 21., 165. verso, idézte Vai (2006, 119., 126.).

66 Csiba 1714, 13–17. (a fordításban 19–23.).

összegyülemlés helyszínéül a hegyek üregei és repedései alkalmas helyül szolgálnak, ezenkívül a napsugarak, melyek elősegítik a részecskék mozgását és összeütközését, a hegyeket könnyebben eléri, mindez együtt hozzájárul ahhoz, hogy az érctelérek a hegyekben gyakoribbak, mint a sík vidékeken.⁶⁷ A fentiek alapján azt mondhatjuk, Marsigli elmélete inkább az arisztotelészi megközelítés egyik változata.

Tóth Anna Judit, a Danubius 3. kötetének fordítója hívta fel figyelmemet Marsigli írásának azon sajátosságára, hogy a gróf helyenként saját maga kritikusaként is megnyilvánul: megemlíti a teóriájának ellentmondó tényeket és rámutat az esetleges egyéb interpretáció lehetőségére is. Quincy is kiemelte a Marsigli életrajzát záró rövid jellemrajzban, hogy a gróf gyakori mondása szerint „annak, aki irodalmilag működik, sohasem szabad megrészegülnie a saját elgondolásaitól”.⁶⁸ Az érceletkezési elmélet taglalását és egyben az egész kötetet lezáró konklúzió persze nem önkritikával, hanem az alkimisták bírálatával zárul. Marsigli szerényen, de azért teljes szakmai önérzettel fogalmazva jelentette ki, hogy a hegyek és az ércelérek alkotórészeinek anatómiájával foglalkozva megadatott számára, hogy valamennyivel alaposabban megértse, „mennyire reménytelen az alkimisták vállalkozása, hogy a természetet utánozva fémeket hozzanak létre”. Leszögezte, hogy ez nem annyira a fizikai törvényszerűségek miatt, mint inkább a kutatómunka egyetemes szabályai alapján tűnik csaknem lehetetlennek. Hatalmas és leküzdhetetlen nehézségeket kellene ugyanis ahhoz legyőzni, hogy megtaláljuk az igazi módszert, mellyel a „fémek magvait és princípiumait” létrehozhatjuk a természetes keletkezési helyükön kívül. Mivel véleménye szerint a fémek keletkezése a befogadó képződmények „sajátságos és teljesen rejtett belső szövetétől, valamint mechanikus tulajdonságaiktól függ, illetve meghatározott jellegű föld, nedvesség és levegő sajátságos keverékétől, valamint bizonyos mennyiségű hő hozzájárulásától, s minthogy a lehető legnagyobb távolságban állunk attól, hogy mindezeket megértsük, senkit sem szeretnék arra bízni, hogy munkáját, tehetségét és idejét meddő módon ezekre veszttesse.”

67 Köleséri 1717, 164–175. (a fordításban 109–112.).

68 „qui compose en littérature, ne doit jamais s’enivrer de ses idées”, Quincy 1741 (2), 267.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Beliczay 1881.** Beliczay Jónás: *Marsigli élete és munkái*. Értekezések a történeti tudományok köréből 9. (1881)
- Bene 2012.** Bene Sándor: Illíria vagy amit akartok. A karlócai békét követő viták az egykori hódoltság déli határvidékének politikai berendezkedéséről. In Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2012, 446–469.
- Bernardini 2022.** Bernardini, Carla: Six episodes from the life of Luigi Ferdinando Marsili. In “Discover Baroque Art”, *Museum With No Frontiers*, 2022. https://baroqueart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;BAR;it;Mus13;48;en
- Boerhaave 1725.** Boerhaave, Herman: Préface. In Marsilli, Louis Ferdinand de: *Histoire physique de la mer*. Amsterdam, 1725, I–XI.
- Bortolotti 2017.** Bortolotti, Ilaria: *Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730) e l’editoria erudita nella Repubblica delle Lettere tra Sei e Settecento*. Dottorato di ricerca in Studi storici e documentari. Kézirat, Università degli Studi di Milano. https://air.unimi.it/bitstream/2434/467834/2/phd_unimi_R10352.pdf
- Clementini 2007.** Clementini, Daniela: *Luigi Ferdinando Marsili. Viaggio tra le scienze*. Dottorato di Ricerca in Filosofia. Kézirat, Università degli Studi di Bologna. http://amsdottorato.unibo.it/164/1/TESI_Dottorato_-_Clementini.pdf
- Csiba 1714.** Csiba, Stephanus: *Dissertatio historico-physica de montibus Hungariae*. Typis Acad. per Georg Roden, Tyrnavia [Nagyszombat], 1714. Magyarul: Csiba István: *Magyarország hegyeiről*. (Ford. Tóth Péter.) Miskolci Egyetem könyvtára és levéltára és az Érc- és Ásványbányászati Múzeum, Miskolc–Rudabánya, 1991.
- Csiky 1984.** Csiky Gábor: Forerunners of mining-geological mapping in Hungary in the 18th century. L. Ferdinando Marsigli, Ignác Born, Johann E. Fichtel and János Fridvaldszky. In Dudich, Endre (ed.): *Contributions to the history of geological mapping, Proceedings of the Xth INHIGEO Symposium, 16–22 August 1982, Budapest, Hungary*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 399–410.
- Csiky 1987.** Csiky Gábor: Luigi Ferdinando Marsigli, an Italian discoverer of Hungary. In: Hála, József (ed.): *Rocks, fossils and history. Italian Hungarian relations in the field of geology*. Hungarian Geological Society, Budapest, 1987, 327–341.

- Deák 2004.** Deák Antal András: A Duna fölfedezése. In Marsigli, Luigi Ferdinando: *Danubius Pannonico-Mysicus. Tomus I. A Duna magyarországi és szerbiai szakasza*. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, [Budapest], 2004, 7–90.
- Deák 2006.** Deák Antal András: *Térképek a félhold árnyékából*. CD-ROM. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest, 2006.
- Deák 2014.** Deák, Antal András: The mineral maps of L. F. Marsigli and the mystery of a mine map. In Liebenberg, Elri – Collier, Peter – Török, Zsolt Gyöző (eds.): *History of Cartography: International Symposium of the ICA*. (Lecture Notes in Geoinformation and Cartography). Springer, Berlin, Heidelberg, 2012, 91–110. DOI: 10.1007/978-3-642-33317-0_6
- Fantuzzi 1770.** Fantuzzi, Giovanni: *Memorie della vita del generale Co. Luigi Ferdinando Marsigli*. Lelio dalla Volpe impress. dell' Istituto delle Scienze, Bologna.
- F. Molnár 2004.** F. Molnár, Mónika: Le ricerche ungheresi del Fondo Marsigli di Bologna. In Pál, József (ed.): *Annuario. Studi e Documenti Italo-Ungheresi*. Accademia d'Ungheria in Roma, Istituto Storico »Fraknói«, Università degli Studi di Szeged, Dipartimento di Italianistica, Roma–Szeged, 2004, 38–49.
- F. Molnár 2007.** F. Molnár Mónika: Egy bolognai gróf az Oszmán Birodalomról. In Marsigli, Luigi Ferdinando: *Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról*. (Ford. F. Molnár Mónika, szerk. és sajtó alá r. Csákváry Ferenc – Domokos György). Históriaantik Könyvesház Kiadó, Budapest, 2007, XI–XXIV.
- F. Molnár 2008.** F. Molnár Mónika: *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701)*. Doktori értekezés. Kézirat, ELTE BTK, Budapest. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/45536/Kd_10839.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- F. Molnár 2014.** F. Molnár, Mónika: An Italian Information Agent in the Hungarian Theatre of War: Luigi Ferdinando Marsigli between Vienna and Constantinople. In Brzeziński, Szymon – Zarnóczy, Áron (eds.): *A divided Hungary in Europe: Exchanges, networks and representations. Vol. 2. Diplomacy, information flow and cultural exchange*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2014, 85–105.

- F. Molnár 2016.** F. Molnár Mónika: *Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között. L. F. Marsigli és kortársai.* Reciti, Budapest, 2016.
- Fontenelle 1758.** Fontenelle, Bernard Le Bouyer de: *Éloges des académiciens avec l'histoire de l'académie royale des sciences en MDCXCIX. Tome 2.* Isaac van der Kloot, La Haye [Hága], 1758, 417–436.
- Frati 1925–1928.** Frati, Lodovico: *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna.* *La Bibliofilia* 27. (1925a) 6–7. sz. 185–215., 27. (1925b) 8–9. sz. 263–285., 27. (1925c) 10–11. sz. 370–385., 27. (1925d) 12. sz. 447–451., 28. (1926a) 1–2. sz. 50–56., 28. (1926b) 5–6. sz. 193–200., 28. (1926c) 7–8. sz. 291–301., 28. (1927a) 10–11. sz. 405–413., 29. (1927b) 1–2. sz. 46–54., 29. (1927c) 7–8. sz. 298–312., 29. (1927d) 9–12. sz. 404–419., 30. (1928) 3–5. sz. 120–139.
- Gherardi 1980.** Gherardi, Raffaella: *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il „buon ordine” di Luigi Ferdinando Marsili.* Società il Mulino, Bologna, 1980.
- Gaál 1930.** Gaál István: Marsigli kutatásai hazánkban. Gróf Marsigli Alajos halálának kétszázados évfordulója alkalmából. *Természettudományi Közlöny* 62. (1930) 593–603.
- Gardi 2013.** Gardi, Andrea: A tudós katona képe. Luigi Ferdinando Marsigli: hogyan alkossuk meg saját történelmi emlékezetünket. *Hadtörténelmi Közlemények* 126. (2013) 2. sz. 594–612.
- Gmelin 1777.** Gmelin, Johann Friedrich: *Des Ritters Carl von Linné königlich schwedischen Leibarztes vollständiges Natursystem des Mineralreichs nach der zwölften lateinischen Ausgabe in einer freyen und vermehrten Uebersetzung. Erster Theil.* Gabriel Nicolaus Raspe, Nürnberg, 1777.
- Gróf (1992–2000).** Gróf László: Marsigli gróf élete I–VI. *Cartographia Hungarica*, I. r.: 2. (1992) 19–23., II. r.: 3. (1993) 25–29., III. r.: 4. (1994) 46–50., IV. r.: 5. (1996) 12–17., V. r.: 6. (1998) 18–24., VI. r. (A kecskeméti kaland): 7. (2000) 31–36.
- Guardavaglia 2000.** Guardavaglia, Antonio (2018): *La Dacia Mediterranea nella Descrizione delle Misie, Dacie e Illirico (1698) di Luigi Ferdinando Marsigli.* Doktori értekezés. Kézirat, Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca. <https://rei.gov.ro/teza-doctorat-document/807595f23c26ca0b1c-22.-Teza-doctorat.pdf>
- Gullino–Preti 2008.** Gullino, Giuseppe – Preti, Cesare: Marsili, Luigi Ferdinando. In *Dizionario Biografico degli Italiani, Volume 70 (Marcora–Marsilio)*. En-

- ciclopedia Italiana – Treccani, 2008. https://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-ferdinando-marsigli_%28Dizionario-Biografico%29/
- Howarth 2020.** Howarth, Richard J.: Etymology in the earth sciences: from ‘geologia’ to ‘geoscience’. *Earth Sciences History* 39. (2020) 1. sz. 1–27. DOI: 10.17704/1944-6187-39.1.1
- Hronček–Gregorová–Tometzová–Jesenský 2021.** Hronček, Pavel – Gregorová, Bohuslava – Tometzová, Dana – Jesenský, Miloš: Scientific journeys to one of the oldest copper cementation sites in Central Europe (Smolník, Slovakia). *History of Geo- and Space Sciences* 12. (2021) 2. sz. 179–196. DOI: 10.5194/hgss-12-179-2021
- Izsó 2020.** Izsó István: Magyarország bányászata Luigi Ferdinando Marsigli Duna-monográfiájában. *Bányásattörténeti Közlemények* 15. (2020) 1–2. sz. 27–44.
- Jakó 2012.** Jakó Zsigmond: *Köleséri Sámuel tudományos levelezése (1709–1732)*. (Kölesériana, 1.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2012.
- Kisari Balla 2005.** Kisari Balla György: *Marsigli tábornok térképei*. A szerző kiadása, Budapest, 2005.
- Koch 1951.** Koch Sándor: *A magyar ásványtan története*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1951.
- Köleséri 1717.** *Köleseri, Samuel de Keres-eer: Auraria romano-dacica*. Typis publicis, Cibinii [Nagyszeben], 1717. Magyarul: Köleséri Sámuel: *Erdély aranybányászata*. (Ford. Magyar László András.) (Kölesériana, 2.) A Szege-di Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Irodalomtudományi Doktori Iskolája és az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár–Szeged, 2015.
- Leiler 1856.** Leiler, Anton: *Geschichte des k. k. Infanterie-Regiments Erzherzog Rainer No. 59 seit seiner Errichtung in 1682 bis zum Schlusse des Jahres 1855*. Zaunrith’scher Buchdruckerei, Salzburg, 1856.
- Longhena 1930.** Longhena, Mario: *Il Conte L. F. Marsili. Un uomo d’arme e di scienza*. Edizioni Alpes, Milano, 1930.
- Lovarini 1931.** Lovarini, Emilio: *La schiavitù del Generale Marsigli sotto i Tartari e i Turchi da lui stesso narrata*. Nicola Zanichelli, Bologna, 1931.
- Marsigli 1698.** Marsigli, Luigi Ferdinando: *Dissertazione epistolare del fosforo minerale ò sia della pietra illuminabile Bolognese*. Lipsia [Leipzig], 1698.

- Marsigli 1700.** Marsigli, Aloysius Ferdinandus: *Danubialis operis prodromus, ad Regiam Societatem Anglicanam*. Apud Joann. Anderae Endteri filios, Norimbergae [Nürnberg], 1700.
- Marsigli 1712.** [Marsilius, Aloysius Ferdinandus]: *Instrumentum donationis illustrissimi, & excellentissimi viri Domini Comitis Aloysii Ferdinandi de Marsiliis favore illustrissimi et excelsi senatus, et civitatis Bononiae in gratiam novae in eadem scientiarum institutionis*. Kiadó, hely és év nélkül [Bologna, 1712?]
- Marsigli 1720.** Marsili, Aloisius Ferdinandus: *Prodromus operis Danubialis*. Hermannus Uytwerf, Franciscus Changuyon, Amstelodami [Amsterdam] – Petrus Gosse, Rutgert. Christ. Alberti, Petrus de Hondt, Hagae Comitum [Hága], 1720.
- Marsigli 1725a.** Marsilli, Louis Ferdinand de: *Histoire physique de la mer*. Amsterdam, 1725.
- Marsigli 1725b.** Marsilli, Luigi Ferdinando: Lettera al nostro autora etc. [Descrizione del Monte Bolca e dei fossili che vi si trovano.] In Vallisneri, Antonio: *De corpi marini*. Domenico Lovisa, Venezia, 1725, 141–144.
- Marsigli 1726.** Marsigli, Aloysius Ferdinandus: *Danubius Pannonico-mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus, et in sex tomos digestus*. P. Gosse, R. Chr. Alberti, P. de Hondt, Hagae Comitum [Hága] – Herm. Uytwerf, Franç. Changuion, Amstelodami [Amsterdam], 1726. Az egyes kötetekből magyar nyelven közölt részletek Könczöl Miklós (I. kötet), Tóth Anna Judit (III. kötet) és Hursán Szabolcs (VI. kötet) fordításai.
- Marsigli 1732.** Marsigli, Aloysius Ferdinandus: *Stato militare dell Imperio Ottomano, incremento e decremento del medesimo. / L'état militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadence*. Tom. 1–2. Pietro Gosse, Giovan Neaulme, Pietro de Hondt, Adriano Moetjens, in Haya [Hága] – Herm. Uytwerf, Franc. Changuion, in Amsterdamo [Amsterdam], 1732.
- Marsigli 1741.** Marsigli [Louis Ferdinand de]: *La Hongrie et le Danube*. La Haye [Hága], 1741.
- Marsigli 1930.** Marsigli, Luigi Ferdinando: *Scritti inediti* (a cura del Comitato Marsiliano). Nicola Zanichelli, Bologna, 1930.
- Marsigli 2004.** Marsigli, Luigi Ferdinando: *Danubius Pannonico-Mysicus. Tomus I. A Duna magyarországi és szerbiai szakasza*. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, [Budapest], 2004.

- McConnell 1986.** McConnell, Anita: L. F. Marsigli's voyage to London and Holland, 1721–1722. *Notes and Records of the Royal Society of London* 41. (1986) 1. sz. 39–76. DOI: 10.1098/rsnr.1986.0003
- McConnell 2002.** McConnell, Anita: From professional soldier to “father of oceanography”. *The Mariner's Mirror: The Journal of the Society for Nautical Research* 88. (2002) 3. sz. 323–331. DOI: 10.1080/00253359.2002.10656851
- Molnár 1996.** Molnár László: A 17. század legszebb bányaabrázolásának története. *Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat* 129. (1996) 5. sz. 476–482.
- Molnár 1998.** Molnár László: Marsigli 17. század végi bányaabrázolásának forrásértéke. In Kiss Lajos (szerk.): *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*. Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, Budapest, 1998, 129–132.
- Nagy 2004.** Nagy, Levente: Le generazioni di studiosi ungheresi e il Fondo Marsili. *Quaderni di storia*, 59. (2004) 205–222.
- Nagy 2007.** Nagy Levente: Magyar kutatógenerációk és a Marsili-hagyaték. In Bitskey István – Fazakas Gergely Tamás (összeáll.): *Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*. (*Studia litteraria*, 45.) Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007, 252–273.
- Nagy 2016.** Nagy Levente: A kegyes hívő, a mártír, és a tudós katona. Önreprezentációs technikák Bethlen Miklós és Luigi Ferdinando Marsigli önéletírásában. In Fajt Anita – Szilágyi Emőke Rita – Tóth Zsombor (szerk.): *Börtön, exilium és szenvedés: Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*. Reciti, Budapest, 2016, 175–190.
- Neviani 1931.** Neviani, Antonio: Luigi Ferdinando Marsili e le sue collezioni mineralogiche. *Atti della Pontificia Accademia delle scienze Nuovi Lincei*, 84. (1930–1931) sessione 7, 295–374.
- Neviani 1932a.** Neviani, Antonio: Una lettera di L. F. Marsili a M. Malpighi. *Archeion* 14. (1932) 481–489. DOI: 10.1484/J.arch.3.482
- Neviani 1932b.** Neviani, Antonio: Spunti di paragenesi in un manoscritto inedito di L. F. Marsili. *Bollettino della Società Geologica Italiana* 51. (1932) 2. sz. 211–216.
- Országh–Magay 1998.** Országh László – Magay Tamás (főszerk.): *Angol–magyar nagyszótár*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1998.

- Papp 2002.** Papp Gábor: *A magyar topografikus és leíró ásványtan története (Topographia Mineralogica Hungariae, 7.)*, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 2002.
- Quincy 1741.** Quincy, Louis Dominique Charles Hébert de: *Mémoires sur la vie de Mr. le Comte de Marsigli*. 4 kötet, Conrad Orell & comp, Zurich[h], 1741.
- Romano–Cifelli–Vai 2015.** Romano, Marco – Cifelli, Richard L. – Vai, Gian Battista: The first geological map: an Italian legacy. *Italian Journal of Geoscience* 135. (2016) 2. sz. 261–267. DOI: 10.3301/IJG.2015.23
- Sándor 2017.** Sándor Klára: *A székelly írás reneszánsza*. Typotex Elektronikus Kiadó Kft., Budapest, 2017.
- Scopoli 1776.** Scopoli, Ioannes Antonius [Giovanni Antonio]: *Crystallographia Hungarica*. Wolfgang Gerle, Prag, 1776.
- Stoye 1994.** Stoye, John: *Marsigli's Europe 1680–1730. The life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso*. Yale University Press, New Haven and London, 1994.
- Stoye 2015.** Stoye, John: *Marsigli Európája 1680–1730. Luigi Ferdinando Marsigli, katona és életművész*. Ford. Balla Dorottya, Kisari Balla György, Kiss Ernőné. Kisari Balla György kiadása, Budapest, 2015.
- Szathmáry 1932.** Szathmáry László: Salétromtermelés Magyarországon az elmúlt századokban. *Természettudományi Közlöny* 64. (1932) 415–425.
- Tóth 1882.** Tóth Mike: *Magyarország ásványai*. Hunyadi Mátyás Intézet, Budapest, 1882.
- Tóth 2023.** Tóth Anna Judit: L. F. Marsigli és Köleséri Sámuel ismeretlen levelezése. *Ephemeris Hungarologica* 3. (2023) 1. sz. 86–102. DOI: 10.53644/EH.2023.1.86
- Török 2006.** Török Zsolt: Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) and early thematic mapping in the history of cartography. In Zentai László – Györffy János – Török Zsolt (szerk.): *Térkép – Tudomány, Tanulmányok Klinghammer István professzor 65. születésnapja tiszteletére (Térképtudományi tanulmányok / Studia Cartologica, 13.)*. ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest, 2006, 403–413.
- Vaccari 2003.** Vaccari, Ezio: Luigi Ferdinando Marsigli geologist: from the Hungarian mines to the Swiss Alps / Luigi Ferdinando Marsigli geologo: dalle miniere ungheresi alle Alpi svizzere. In Vai, Gian Battista – Cavazza, Willi-

am (eds.): *Four centuries of the word geology. Ulisse Aldrovandi 1603 in Bologna / Quadricentenario della parola geologia. Ulisse Aldrovandi 1603 Bologna*. Minerva Edizioni, Bologna, 2003, 179–185.

- Vai 2006.** Vai, Gian Battista: Isostasy in Luigi Ferdinando Marsili's manuscripts. In Vai, Gian Battista – Caldwell, W. Glen E. (eds.): *The origins of geology in Italy. (Geological Society of America Special Papers, 411.)*. Geological Society of America, Boulder, 2006. 95–127. DOI: 10.1130/2006.2411(07)
- Vékony 1982.** Vékony László: Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében. *Hungarológiai Közlemények* 14. (1982) 4. (53.) sz. 485–535.
- Veress 1906.** Veress Endre: A bolognai Marsigli iratok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle Új folyam* 14. (1906) 2. sz. 109–131., 3. sz. 211–231.
- Visconti 1699.** Visconti, Morando: *Mapa della Transilvania etc.* Hermanstadt [Nagyszében], 1699.

An overview of Luigi Ferdinando Marsigli's activities related to Hungary in the field of earth sciences as reflected in his *Danubius Pannonico-Mysicus...* and his unpublished manuscripts

ABSTRACT: The first part of the study describes the dual (military and scientific) links of Marsigli's life and oeuvre, followed by the chronological overview of Marsigli's activities in earth science and a tracing of the sources of his natural (and earth) science knowledge. Next, it outlines the research history of Marsigli's Hungary-related earth science activities, the chronology of his stay in Hungary, and the timing of his earth science observations during that period. Focusing on Marsigli's research style, the role of i) information received from local experts and ii) collected on site, iii) on-site observations and experiments, iv) observations on collected/received specimens, as well as v) laboratory experiments and vi) drawing/mapping in the creation 3rd volume of the *Danubius* is discussed. In connection with the description of the structure of the third ("earth science") volume of the *Danubius*, the changes that occurred compared to the *Prodromus* published 26 years before are recorded. The geological information contained in the work is reviewed according to the style of its communication: topographic mineralogical contributions presented in a systematic framework, summaries about the river sediments, the location and products of the mines, and the structure of the mountains and ore veins, and finally Marsigli's general theory of the origin of metals (ores) in comparison with Aristotelian and Cartesian theories and their contemporary interpretations in Hungary.

KEYWORDS: cartography; geoscience; mineral collection; mineral deposits; mineralogy; Marsigli / Marsili, Luigi Ferdinando

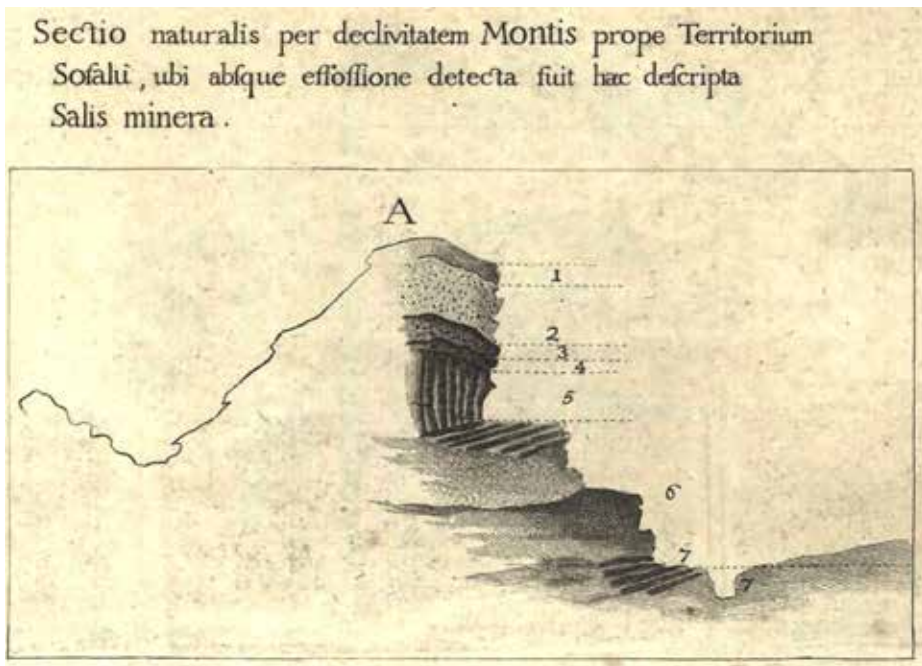
Képmelléklet

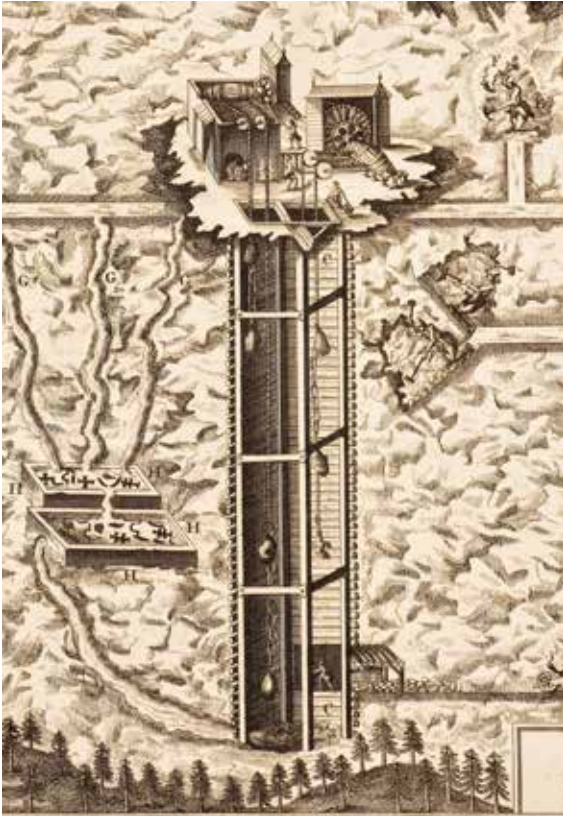
1. kép. Marsigli, a katona és a tudós ugyanabban a beállításban, de jobb kezében marsallbottal, illetve korallal. Balra Domenico Maria Fratta metszete, Biblioteca comunale dell'Archiginnasio (Bologna), jobbra Gaetano Gandolfi grafikája. Fondo Bertoloni, Dipartimento di scienze biologiche geologiche e ambientali dell'Università di Bologna (BiGeA), a két intézmény szíveségéből és engedélyével.

2. kép. „A drágakőszerű kövek anatómiája, félbevágással, őrléssel, átmosással stb.”,
a Danubius III. kötet 3. táblájának részlete.

3. kép. A Parajd és Sófalva közötti sókibukkanásról készített szelvény,
a Danubius III. kötet 13. táblájának részlete.

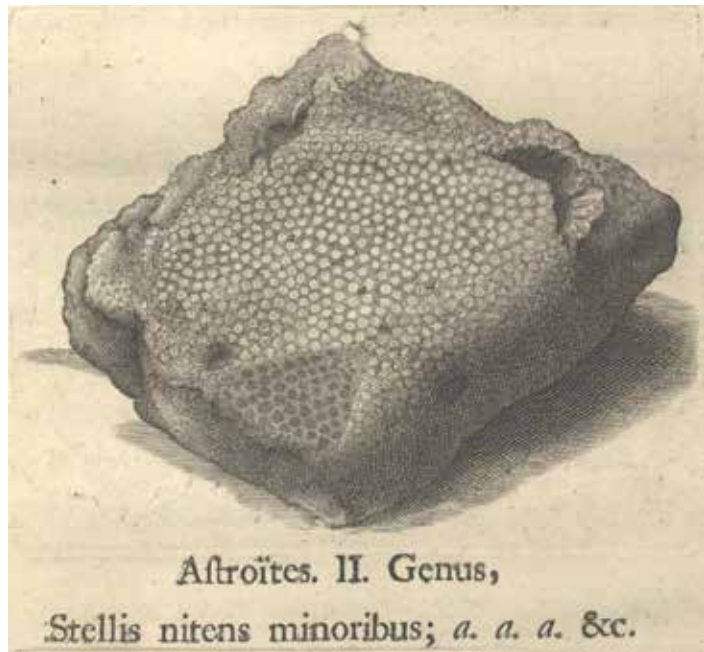

4. kép.

Az úrvölgyi bányát ábrázoló metszet (Danubius III. kötet, 11. tábla) részlete a vágatokkal. A bánya szelvényére rá van vetítve az akna szája és az ott lévő épületek a környező felszín egy darabjával, balra a cementréz előállításra szolgáló kádak láthatóak a beléjük dobott vastárgyakkal.

5. kép. Rudabányai természérről készült rajz (Danubius III. kötet, 24. tábla).

6. kép. „Astroites”, a Duna hordalékából származó korallmészködarab (Danubius III. kötet, 13. oldal).

7. kép. Közel ugyanaz a felső-magyarországi terület a Mappa mineralographicán (balra) és függelékén (jobbra), az utóbbin a telérek csapásirányjaival (Danubius III. kötet).

GÖMÖR VÁRMEGYE MEZŐGAZDASÁGA ÉS IPARA LADISLAUS BARTHOLOMAEIDES HISTORIOGRÁFUS BEMUTATÁSÁBAN

RESTÁS ATTILA

ABSZTRAKT: Ladislaus Bartholomaeides (1754–1825), a Wittenbergben iskolázott gömöri evangélikus lelkész, esperes a magyar Ördög nemesi családból származott, ősei között több nemzedékre visszamenőleg evangélikus lelkészeket, értelmiségieket találunk; munkáit latin, német, szlovákizáló cseh nyelven írta, magyar nyelvű nyomtatott műve nem ismeretes. Fő művében Gömör vármegye történeti–földrajzi–statisztikai leírására vállalkozott (*Notitia historico-geographico-statistica*); a munka nemcsak címében idézi a mintának tekintett Bél Mátyás vármegyeleírásait, de szemléletében, sőt a könyv tipográfiai megjelenítésében is. Így a gazdaság, ásványkincsek, társadalom, egyházak, birtok- és népesedési viszonyok, művelődés stb. (*Staatsmerkwürdigkeiten*) leírását találhatjuk a Bél-megyeleírásnál jóval bővebb, közel 800 oldalas könyvében.

A tanulmány Bartholomaeides könyvének mezőgazdaságról és iparról szóló fejezeteit vizsgálja: a hagyományos kézműipar és mezőgazdasági termelés mellett a korszakban (a 18. század végétől) megfigyelhetők a kezdődő ipari forradalom és az új mezőgazdaság jelenségei (kohászat és szénbányák, valamint az új növénykultúrák – krumpli, len, dohány, mák stb. – termesztése). Mivel Bartholomaeides országismereti tudományos műveit latinul írta, ezekben a munkákban szükségszerűen jelenik meg a klasszikus antikvitás kulturális öröksége; a latin reminiscenciák, idézetek, rájátszások arra utalnak, hogy a műveit egyaránt elhelyezhetjük az irodalom és a tudományosság koordinátái között: életművében felmutathatjuk a 18–19. század fordulójának dilemmáit a régi és az új kettősségét illetően. Hasonló kettősséget lehet megfigyelni a szerző identitását illetően is: talán az egyik utolsó *Hungarus*-értelmiséginek lehet tekinteni egy olyan korban, amikor a területi alapú nemzetközösség eszméje felbomlik, és átveszi a helyét a modern nacionalizmus eszméje.

KULCSSZAVAK: országleírás, Gömör vármegye, 18. század, 19. század, *Hungarus*-értelmiség, neolatin irodalom

Ladislaus Bartholomaeides (1754–1825) Gömör vármegyei evangélikus lelkész, kéziratgyűjtő és historiográfus, bár milleniumi méltatója szerint „egyike legkiválóbb történetíróinknak, ki részint mint adatgyűjtő, részint mint monografus, rendkívüli érdemeket szerzett s művei ma is forrás-művekül szolgálnak”,¹ munkáit azonban manapság mégis ritkán idézi és értékeli a történettudomány vagy a néprajzkutatás.² Pályájának legutóbbi összefoglalása a „laicizálódó egyházi értelmiség” terminussal tudja leírni működését: ő is azon „teológiai végzettségű egyházi emberek” közé tartozott, akik „a dogmatika, a felekezeti polémia és a hitbuzgalmi műfajok művelése mellett vagy helyett mindinkább olyan világi tudományterületek és mesterségek felé fordítják figyelmüket, amelyeknek a gondozására még nem alakult ki a megfelelő számú és összetételű hazai szakértelmiség.”³ Kecskeméti Gábor némely területen a kezdeményező készségét is kiemeli (pl. folyószabályozás, a Sajó mellékágain malmok létesítésének terve).⁴

I.

Bartholomaeides életrajzát elsőként fia, a történeti kutatásokkal ugyancsak foglalkozó Bartholomaeides János László írta és jelentette meg néhány évvel édesapja halála után, a munka címében nevezve apját Gömör vármegye történetírójának („*Gömöriensis Comitatus ... historiographus*”).⁵ Az életrajzhoz részletes családtörténet járul: a szerző a reformáció századáig vezeti vissza a családfáját, s első ismert őseként, aki evangélikus lelkipásztor lett, Eördegh Bartholomaeust nevezi meg, akinek a keresztnévéből képzett családnevet viselték az utódok. Minderről egy 1580 körül keletkezett prédikációgyűjtemény tanúskodott, melyet ez az első lelkész írt, fia pedig apja kézírásából lemásolt, s a 19. század elején még a család birtokában volt. A geneológia szerint a család Túróc vármegyéből származott és nemesi eredetű volt, azonban hamar elvált ettől a Túrócban maradt főágtól.⁶ A családtagok összefonódását a nemesi renddel

1 Veres 1903, 363.

2 Ila 1976, Ujváry 2002, Paládi-Kovács Attila 2006.

3 Bartholomaeides 2013, 5.

4 Uo.

5 Bartholomaeides 1828, Bartholomaeides 2018.

6 Bartholomaeides 1828, 11–12.

jól mutatja, hogy a házastársak kikerülhettek az északi régió tekintélyes köznemesi családjából (például Kubínyi), bár többnyire a városi magisztrátusok körében vagy a hasonló státuszú lelkészi családokkal házasodtak. A történetíró Bartholomaeides édesanyja Kubínyi Erzsébet volt, akinek révén Bartholomaeides közeli rokonságba került az evangélikus iskolák és templomok kegyurai-val, akik egyengették a pályáját. A nemesi származás bizonyítékai azonban az idők folyamán megsemmisültek, elvesztek, így – a *Memoria* híradása szerint – Gömör vármegye nemesi közgyűlése terjesztette fel I. Ferenc királynak azt a kérvényt 1817-ben, melyben Ladislaus Bartholomaeides azért esedezik, hogy vagy régi nemessége erősíttessék meg, vagy pedig „amennyiben úgy találnák, hogy az e célból bemutatott bizonyító dokumentumok az ő nemességét nem támasztják alá elegendő mértékben, ezt az ügyet terjesszük a Királyi Trón elé kegyelmi kérvényben (*rem hanc suam in via Gratiae*), és a legmagasabb helyen ajánljuk az ő netán ingadozó nemességének megerősítését.” (Darvas M. ford.)⁷ Az életrajz azonban nem tudósít az ügy végkifejletéről.

A Bartholomaeides család 16–18. századi tagjai életrajzának elkészítése, esetleges irodalmi működésük feltérképezése, nyomtatásban megjelent vagy kéziratban maradt műveik számbavétele önmagában is történetírói teljesítmény az ifjabb Bartholomaeides részéről, így művét besorolhatjuk a hazai *historia litteraria* kora újkori történetét lezáró munkák közé.⁸ Napjaink kutatásai számtalan adatot közölnek több családtaggal kapcsolatosan is, amelyekkel ki lehet egészíteni a rájuk vonatkozó eddigi ismereteket.⁹ Ugyancsak több családtagra hoznak új adatokat azok a forráskiadványok, amelyek a Bartholomaeideszel kortárs Johann Samuel Klein magyarországi evangélikus lelkészekről készített életrajz-gyűjteményét adják közre.¹⁰

Bár a fiú nem említi ezt az adalékot az édesapja emlékére írt családtörténetben, Ladislaus Bartholomaeides főművének, a *Notitiának* előszavában írja le, hogy nagyapja, Bartholomaeides János klenóci lelkész és annak testvére, Samuel magával Bél Mátyással is kapcsolatba kerültek, amikor Kishont várme-

7 Bartholomaeides 1828, 85.

8 Az ifjabb Bartholomaeidesnek ismeretes a *historia litteraria* körébe vágó egyéb munkája is, melyben a wittenbergi egyetemet látogató magyarországi hallgatók adatait gyűjti össze (Bartholomaeides 1817).

9 Így Bartholomaeides dédapjának, Jonas Bartholomaeidesnek a levelezését feltárta, s abból misztikus közöl: Szabó 2020.

10 Klein 2015, Klein 2021.

gyéről készítettek el egy munkát Bél kérésére, amiről – ahogyan Bartholomaeides fogalmaz – „megvan otthon a bizonyíték” („*domestica habeo indicia*”).¹¹ Ez a kapcsolat is ösztönözhetette Bartholomaeidest történeti tanulmányai folytatására.

Bartholomaeides gyermekkorától küzdött a betegségekkel, amit vándorfelcserek igyekeztek gyógyítani, hólyag- és ízületi bajai azonban kiújultak. Tanulmányait Klenócon kezdte és a dobsinai iskolában folytatta, 1772-től pedig Késmárkon a később híres jogtudós, Benczúr József tanította, majd mivel a Pozsonyba távozó Benczúrt nem követhette, az osgyáni evangélikus iskola alkalmazta kántorként és magyar tanítóként. Innen indult németországi egyetemi tanulmányokra Gömör vármegyei pártfogója, Fejes György ajánlásával és anyagi támogatásával.¹²

A wittenbergi egyetemre 1781. szeptember 23-án érkezett, és három szemesztert maradt Wittenbergben, mert a negyediket a költségek miatt már nem tudta vállalni. Így 1783 tavaszán tért vissza, majd nyolc hónap múlva pappá szentelték és Martonházára került lelkésznek. Innentől fogva a megyebeli evangélikus lelkészek életét élte, s esperesi tisztségben fejezte be életét. (Esperesként közvetlen hivatali elődje az ugyancsak történetíró – *historia litterariát* művelő – Wallaszky Pál [1742–1824] volt.) Wittenbergi professzorai közül alighanem az a Johann Matthias Schröckh (1733–1808) volt legnagyobb hatással történetírói pályájára, aki Bél Mátyás leányának, Eufrozinának volt a gyermeke, – így a pozsonyi polihisztor unokája – aki egyaránt foglalkozott világtörténelemmel és egyháztörténettel is. 1768-ban kezdte kiadni *Christliche Kirchengeschichtjét*, ami 1803-ra harmincöt kötetesre bővült, majd a *Christliche Kirchengeschichte seit der Reformation* című munkáját, aminek tíz kötete 1804 és 1812 között jelent meg.¹³ Bartholomaeides életrajza így foglalja össze mindezt: „A Wittenbergben tanítók közül sokra tartotta Christoph Carol Tittmant, az akadémiai ház elöljáróját, akit dogmatika, morális és exegézis tárgyából hallgatott. Rajta kívül még különösen Johann Matthias Schröckhöt látogatta világi és egyháztörténelemből.” (Darvas M. ford.)¹⁴

11 Bartholomaeides 1806–1808. *Lectoris salutem*, II. A tanulmány szerzője saját fordításában közli azokat a szöveghelyeket, ahol a fordító neve nincs külön feltüntetve.

12 Bartholomaeides 1828, 56–63.

13 Frank 1891.

14 Bartholomaeides 1828, 66–67.

Bartholomaeidesnek már a wittenbergi disszertációja is történelmi témában készült („Csehek Kishontban egykor és ma”),¹⁵ aminek Pozsonyban néhány évvel később bővített változatát is kiadatta. Kimutatta, hogy a kishonti szlovákok dialektusa, öltözködése eltér a többi szlovákokétól és leginkább a csehekével rokon, ahogyan a régió régebbi evangélikus templomait is a huszita telepésekhez kötötte. 1804-ben megjelent kis műve, a *Történeti-filológiai értekezés Gömör nevééről* című azonban ennél érzékenyebb témát érint: Béla király névtelen jegyzője gesztájában előforduló helynevek etimológiáját tárja fel (a vármegye nevét adó település: Gömör, a Sajó, Tapolca, Hangony, Balog vize, Bolhád hegye stb.), s állapítja meg róluk, hogy szláv eredetűek. Érvelése szerint a megye neve már Ptolemaiosz világtérképén is megtalálható *Gormanum* alakban: Bartholomaeides szerint nem lehet kétséges, hogy az ókori földrajztudós is az itt használatos Gömör szót vette át, bár nem lehet csodálkozni a névalak megváltozásán, hiszen Ptolemaiosz a távoli Egyiptomban készítette el munkáját...¹⁶ Az elnevezéseket a terület őslakói, a korabeli tudományosságban szláv-nak tartott jazigok adták, akik keveredtek a teutonokkal – Bartholomaeides az ősi vasművesség bizonyítására még a *Hämmerer* (kalapálás) szóval is rokonítja a Gömör szóalakot, és utal a szabályos G – H hangmegfelelésre: „Mindebből az következik – zárja fejtegetését –, hogy Gömör vára volt a vidék vasművességének központja (*In omnibus his, littera G in H mutata, nomen Comitatus habet. [...] Ex omnibus his in summam collatis sequeretur, Castrum Gömör ideo ita dictum, quod esset caput Officinarum ferrearum*).”¹⁷

II.

Annak a kérdésnek a fölvetése, hogy mely nemzetiség tekinthető elsőnek a Kárpát-medencében, már a 17–18. századtól foglalkoztatta a tudós közvéleményt, s a békés együttélés bemutatásától az ádáz rivalizálásig sokféle történeti narratíva olvasható a korabeli történetíróknál.¹⁸ Bár Bartholomaeides is

¹⁵ Bartholomaeides 1783, Bartholomaeides 1796.

¹⁶ „Gormanum Ptolemei ex domestica *Gumur* vel *Gomor*, ortum haud dubie est. Qui Ptolemeum in Aegypto scripsisse recogitaverit, mutationem nominis non mirabitur.” (Bartholomaeides 1804, oldalszámozás nélkül)

¹⁷ Bartholomaeides 1804 (oldalszámozás nélkül).

¹⁸ Tóth 2020, 93–107.

magáévá tette a sok száz éves magyar és szláv (szlovák) együttélés és a közös múlt gondolatát, amelyet korábban jezsuita tudósok (például Szentiványi Márton, Timon Sámuel) vagy a konverzált Otrokocsi Fóris Ferenc dolgoztak ki, a szlávok ősiségének hangoztatása a 18–19. század fordulóján, a születőben lévő magyar és szlovák nacionalizmus közegében már a honfoglalásból levezetett nemesi jogok feszegetését jelenthette, s a fennálló politikai rendszert kérdőjelezhette meg. Csak így érthető, hogy Bartholomaeides neve egy magyarelleses gúnyvers érvelésében is illusztris szerzők közt kap helyet. A latin nyelvű gúnyvers kiváltó oka az lehetett – ahogyan Szörényi László föltárta a keletkezése körülményeit –, hogy az „1817–1821 esztendőkből” Bács vármegyében terjedt az az elmélet, hogy „Anonymus Belae Regis Notarius munkájában, Túróczi Kronikájában sat. és a legrégebb kir. Decretumokban nem eredeti magyar, hanem tót szavak fordulnak elő”.¹⁹ A gúnyvers szerzője, Rohonyi György – Bartholomaeideshez hasonlóan – a földrajzi neveket hozza fel bizonyítéknak, amelyeket beleilleszt a latin versébe:

„Sic Belgrad, Visegrad, Novigrad, Komarno, Murányque
Et Sziget, et Csúvár, Ráskvaque celsa domus.
[...]
Quid Veszprin, Trencsin, Cassovia, Trnava, Budjn
Zemnica, Kremnicze, quid Bistricze, Brezno vocant?”²⁰

Majd az elméletet megtámogató tekintélyeket szedi versbe:

„Documenta petis?: Ptolomaeus, Plinius alter,
Justinus, Tacitus, Strabo, Melaque dabunt;
Helmoldus, Schurzfleisch, de Jordan, Chytreus, et Schwarz.
Petrus de Reva, Belius, Hanke, Schlözer,
Gebhardi, Thurocius, et Severini, Papának
Bartholomaeide cum Taube, Roherque refert”.²¹

¹⁹ Szörényi 2002, 162.

²⁰ Szörényi 2002, 213. „Ilyen Belgrád, Visegrád, Nógrád, Komárom, Murány és Szigetvár és Csúvár, valamint Ráskva, a magas palota. [...] Mit jelent Veszprin, Trencsin, Kassa, Trnava (=Nagy-szombat), Budin (=Buda), Zemnica, Kremnicze (=Körmöc), Bisztricze (=Beszterce), Brezno?” (Szörényi L. ford.)

²¹ Szörényi 2002, 214. „Ha bizonyítékokat kérsz, Ptolemaiosz, az ifjabb Plinius, Justinus, Tacitus, Sztrabón, és Mela szolgáltatják őket, de ontják ezeket Hermoldus, Schurzfleisch, von Jordan, Chytreus és Schwarz. Révay Péter, Bél, Hanke, Schlözer, Gebhardi, Thuróczi és Severini, Papának, Bartholomaeides Taubéval, és Roher.” (Szörényi L. ford.)

Végül – mintegy nyolc disztichonban – a szláv eredetűnek gondolt köznévi szavakat veszi sorba, mint például:

Lapta, lapát, jászoly, vitéz, tarok [sic!] atque karátsony,

Példa, tseléd, zálog, rabota, tömlecz, inas.

Ast ego cur stringam sexcentas carmine voces,

A Slavis Magyarum quas didicere patres?²²

Bartholomaeides tudományos nézeteit tehát – akitől alighanem távol állhattott a fenti gúnyvers támadó, magyarellenes hangneme – a következő nemzedék már egy új ideológia alapján értelmezte át. De hasonlóan erős – bár ellenkező előjelű – szenvedély tör elő a húsz esztendőös Bölöni Farkas Sándornak 1815-ben Kazinczy Ferenchez írt leveléből: „Örökre átkozott legyen a Kanka, Bartholomaeidesek s Somogyik hamva, égő betűkkel sujtsa az Idvezítő homlokához az elkárhozás szententiáját s a magyar nyelvre süített gyalázatos bélyeg különböztesse ki az elkárhozottak közül.”²³ A rövid utalásból sajnos nem derül ki, hogy Bartholomaeides melyik fejtegetése válhatta ki Bölöni – és talán Kazinczy – rosszálló véleményét.

Abban a korszakban, amelyben Bartholomaeides élt, még nem egy etnikai bázisú, hanem a területi elven alapuló közösségi identitás határozta meg a vizsgált szerző *Hungarus*-tudatát, amelyben az anyanyelvnek nem volt kizárólagos jelentősége.²⁴ Maga Bartholomaeides is csak ifjúkorában tanult meg magyarul, amikor kántornak, azaz az oszgyáni iskola magyar tanárának alkalmazták 1779-ben.²⁵ Önálló magyar nyelvű műve nem ismeretes, miközben tankönyveit, tudományos munkáit vagy egyházi írásait latin, német és szlovákizált cseh nyelven írta.

Azt a jelenséget azonban, hogy a közös haza, *Hungaria* lakói különböző nyelvközösséghez tartoznak, érzékelték és tudományos műveiben latinul meg is jelenítette. A Sajó folyóról például így ír: „Ugyanis a folyót mind a szlávok – akik már a magyarok bejövetele előtt (*ante Magyarorum adventum*) a folyó

22 Szörényi 2002, 217., 222. Az utolsó két sor prózafordításban: „De hát miért is soroljak fel versemben 600 szót, melyet a magyarok ősatyái tanultak el a szlávoktól?” (Szörényi L. ford.)

23 Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez, 1815. október 10. (Kazinczy 1903, 210.)

24 Csáky 1982a, 223–237., Csáky 1982b, 71–84.

25 Bartholomaeides 1828, 61., Bartholomaeides 2018. „Elsősorban az tűnt nehézségnek, hogy nem tudott magyarul, mégis kénytelen volt mind a templomban, mind az iskolában ezt a nyelvet használni ellátni hivatalát.” (Darvas M. ford.)

mindkét partján, a forrásvidéktől egészen a torkolatig éltek –, mind pedig a magyarok (*Magyari*) a »sal«-ról (»só«) nevezték el.”²⁶ (Rimóczi Gáborné Hamar Márta ford.) A Gömör névről írt történeti-filológiai értekezését pedig úgy vezeti be, hogy: „Az a hazai szerző, akit Béla király névtelen jegyzőjének neveznek, amikor előadja a régi magyaroknak azt a vállalkozását (*conatus Magyarorum veterum*), hogy elfoglalják azt a területet, amit ma Felső-Magyarországnak mondunk, nemcsak Gömör váráról és annak környékéről emlékezett meg, hanem a vármegye többi részéről is” – és itt sorol fel néhányat a szláv eredetű helynevekből.²⁷ De – és Bartholomaeides nyelvfelfogására és identitására nézve most az a döntő, hogy – nem tartotta egymást kizáró fogalomnak *Hungarusnak* és *Magyarusnak* lenni.²⁸ A cipszer származású Cornides Dániel 1778-ban ezt így fogalmazta meg: „A *Hungarusok*at és a *Magyarusok*at akképpen különböztetem meg, hogy minden magyart *Hungarusnak* tartok, ezzel szemben azonban nem minden *Hungarust* magyarnak. A *Hungarusok* ugyanis nemzetet alkotnak, a magyarok pedig fajt.”²⁹ A két felfogás közötti végleges szakításra majd csak a 19. század első évtizedeiben, a Bartholomaeidest követő generációban kerül sor – voltaképpen nemzedéki alapon, ahogyan erre S. Varga Pál fölhívta a figyelmet.³⁰ A 19. század folyamán magában a Bartholomaeides családban is végbement egy identitásváltás: míg az idősebb Bartholomaeides, aki szlovák anyanyelvű volt, Gömör vármegye északi, szlovák többségű területein élve joggal tekinthette magát *Hungarusnak*, ezzel szemben a délebbre eső Nógrád vármegyében letelepedett fia esetében nyelvcsere került sor, s ő már magyarnak látta magát.

III.

Visszatérve azonban a történetíró Bartholomaeidesre: a két – pontosabban wittenbergi disszertációjának két egymástól eltérő kiadását tekintve (1783, 1796), három – kisebb értekezésén kívül valójában még két másik nagyobb

26 Bartolomaeides 1808, 8., Bartholomaeides 2013, 25.

27 Bartolomaeides 1804. (oldalszámozás nélkül).

28 Tulajdonképpen a mai szlovákban is megvan ez a megkülönböztetés: *uhorský / maďarský*.

29 Idézi: Soós 2007, 33.

30 Varga 2005, 228. (lásd különösen a *Hungarusok végnapjai: az eredetközösség elve kizorítja az államközösség elvét a nemzeti irodalom fogalmából* fejezetet: 228–231.).

munkájáról kell szólni: a *Memorabilia provinciae Csetnek* (1799) és a *Comitatus Gömoriensis Notitia historico-geographico-statistica* (1806–1808) címűről. A *csetneki vártartomány emlékezetre méltó dolgai* már előlegezi fő művének, a Gömör-notitiának a szempontjait.³¹ E könyv első szakaszában a terület föld- és vízrajzi viszonyait, a természeti környezetet (*de memorabilibus physicis*) írja le, a második a *Sectio Topographica*, amelyben a terület településeit: falvait és mezővárosait ismerteti. A III–IV. szakasz (*Politica; Ecclesiastica seu Religionaria*) a rendi és vallási mozgalmakat mutatja be a múltban és a jelenben. A *Sectio Literaria* elején bejelenti, hogy ebben a részben a régió iskoláiról, majd az ide köthető tanult férfiakról, végül a művelődési intézményekről fog írni.³² A VI. szakaszt szenteli a gazdaságnak (*Oeconomica*), míg Csetnek-könyvének mintegy a felét a *Sectio Diplomatica* teszi ki, ami gazdag forrásközlésnek tekinthető: az Árpád-házi oklevelektől a saját koráig elsődleges források alapján mutatja be a terület történetét. Nagyszabású munkájának tervét önálló kiadványban jelentette be (*Nuntium et planum*), amelyben elsősorban a birtokos családokat kérte fel kezdeményezésének támogatására, a családi levéltárakban őrzött oklevelek közvételéhez való hozzájárulásra. A Gömör-leírás előszavához egy több oldalas bibliográfia csatlakozik, amelyben a szerző számba veszi és értékeli a munkájához felhasználható szakirodalmat. Az ezekből nyert adatokra lábjegyzetekben hivatkozik: ezek alapján úgy tűnik, hogy Bartholomaeides már megfelel a tudományos történetírás ma is elfogadott követelményeinek.

Bartholomaeides fő műve azonban vitathatatlanul a hétszáznyolcvankét nyomtatott oldalt kitevő *Notitiája*, azaz *Gömör vármegye történeti-földrajzi-statisztikai leírása*, melynek egyrészt az alcíme utal arra, hogy ugyanahhoz a német államismereti, vagyis statisztikai irányzathoz csatlakozott, mint a nála két generációval idősebb Bél Mátyás, másrészt pedig az anyag elrendezése is hasonló Bél módszeréhez: általános és különös részre (*Pars Generalis et Specialis*) osztja a művet. Németországi mintáihoz hasonlóan Bartholomaeides nem választotta el a történeti és földrajzi kutatásait az államismereti (*Staatenskunde*) vizsgálódásaitól. Így egyaránt kitér a tárgyalt terület föld- és vízrajzi viszonyaira, éghajlatára; a népesség számára, azok nemzetiségi, vallási, rendi megoszlására; a mezőgazdaságra, iparra és kereskedelemre; sőt a művelődési intézményekre

31 Bartolomaeides 1799.

32 Ez utóbbira: Berényi-Révész 1979, 74–82.

és az iskolákra is. Mindezeket az állam működésére nézve fontos területeket neveztek „államnevezetességek”-nek (*Staatsmerkwürdigkeiten*).³³

Bartholomaeides tehát a természeti előfeltételekből vezeti le a gazdasági jelenségeket. Csetnek-könyvének VI. szakaszában (*Oeconomica*) tekinti át a kézművesség (*artes manuariae*) különféle formáit, amelyek között elsőként a féművességet (*res metallurgica*) említi, ami „leginkább sajátja, mintegy otthon végzett elfoglaltsága a mieinknek (*imprimis propria, ac veluti domestica*). Már felhívtuk a figyelmet a különböző bányákra; leginkább a réz- és vasbányákat művelik”. A bányászat után a kohászati leírások következnek: „Egyesek a nyersvasat munkálják meg, és formátlan fémet készítenek, mások ezt a terméket finomítják. A műhelyek előbbi fajtáját nevezik *Massának*.”³⁴

A Gömör-leírásban jóval nagyobb terjedelemben ír a gazdaság ágazatairól, és külön is megemlékezik az iparos cigányokról, valamint Jolsva mezőváros iparosairól, azaz órásaikról és kolompkészítőiről. A féművességről a következőket írja: „Különösen a vasat és a rezet dolgozzák fel. Szinte minden helységben vannak közönséges vasművesek. A mezővárosokban társaságot alapítanak, amelyeknek a szabályzatai kötöttséget jelentenek a számukra, a falusiakat azonban ezek nem korlátozták. Leginkább a cigányok (*gens potissimum Zingarra*) foglalkoznak fejszék, láncok, ékek készítésével. Lakatosok kevesen vannak, azok is a mezővárosokban, rézművesek alig tízen az egész megyében, és aranyműves is ugyanennyi van. Óráások és kolompkészítők leginkább Jolsván élnek, akik fémlemezéből készítenek csengőket (szögletes és kör alakúakat) tehének és más jószágok őrzésére.”³⁵

A vármegye déli részén kőszéntelepek is találhatóak, amelyeknek a kiaknázása éppen ezekben az években kezdődött. A Gömör-monográfia *Különös részében*, Bánréve falu ismertetésénél írja le, hogy a természet nagy jótéteményét lehet itt megtapasztalni a kőszent (*anthrax*) illetőleg, aminek majd a következő nemzedék tud a végére járni. Ugyanis 1789-ben tettek egy kísérletet az itteni kőszénnel (*fossilibus his carbonibus*), hogy lehet-e a csetneki vasműhelyben alkalmazni, de nem mosolygott rájuk a szerencse.”³⁶

33 A fogalom fejlődésére, jelentésére és az államismereti, történeti földrajzi és statisztikai tudományok egymáshoz való viszonyára: Báthory 2010, 23–30., Bodnár-Király 2018, 89–145.

34 Bartholomaeides 1799, 158.

35 Bartholomaeides 1806–1808, 354.

36 Bartholomaeides 1806–1808, 491.

Az ipari tevékenység után a hagyományos faszénégetés és a földművelés részletes bemutatása következik. Megtudhatjuk, hogy a földeket többnyire kétszer vagy háromszor kell fölszántani, egyszer szántani nem elég. „Ezután vetnek a mieink búzát, árpát, zabot, lencsét, kendert és lent, kölest és törökbúzát. Az 1790. esztendőben kapott erőre az amerikai alma (*americanum pomum*), amit a németek *Erdapfel*nek, az itt élő szlávok *krumplin*nak neveznek. Továbbá a felséges II. József hasonló gazdasági kísérleteitől ösztönözve próbálkoztak egy újfajta lennel is, és ez talán nem lett volna sikertelen, ha a császár halála és a több évi szárazság, minden hasonló próbálkozás ellensége nem jött volna közbe.” Bartholomaeides mint a gazdaságot segítő tényezőt megemlíti, hogy mind a Sajó folyón, mind a távolabbi Garamon keresztül, illetve a Tiszát, a Dunát és a mellékfolyóikat is igénybe véve viszonylag olcsón lehet vasat szállítani az ország többi részébe.³⁷ A leírásnak ez a része későbbi, gazdasági témájú röpiratában is olvasható.³⁸

A *Notitiában* saját korára térve részletesen sorolja a termelt növényeket, bár éppen az „amerikai almát”, a krumplit, valamint a II. József reformjait követően az újfajta lent nem említi, ellentétben a *Memorabiliával* – talán amiatt, mert a két könyvének megjelenése között eltelt közel húsz esztendő alatt ezeknek a növényeknek a termelése nem vált sikeressé. De mint új kultúrnövényt megemlíti a lóherét (aminek a vetését nem folytatták sokáig a szárazság miatt), az eperfák termesztését, és néhány faluban a dohánytermesztést.³⁹ Ír az ugarföldek hasznosításáról, vagy a talajjavítás módjairól (állati trágyával vagy más módon).

Közben bőségesen idézi a klasszikus költőket: „Magát a föld megművelését trágyázással (*infimatióne*) végzik, és kétszer, sőt háromszor is meg kell szántani. Egyszeri szántással, különösen a magasabban fekvő részekben, nem lehet reménykedni a jó termésben. Mert itt is úgy van, ahogyan a költő megénekelte:

S oly vetemény a fukar gazdának is érleli hasznát,
mely meleget kétszer, kétszer tűr téli zimankót,
csüire csupán így fog bő terméstől repedezni.

(Verg. Georg. I. 47–49. Lakatos I. ford.)⁴⁰

³⁷ Bartholomaeides 1799, 167.

³⁸ Bartholomaeides 1808, 13–15., Bartholomaeides 2013, 35–39.

³⁹ Ez utóbbit a Sajó menti Hét faluban: Bartholomaeides 1806–1808, 580.

⁴⁰ Bartholomaeides 1806–1808, 358.

A gyenge talajt föl lehet javítani: „A mieink állati trágyával (*fimo*) teszik termékenyebbé a földet; más módját annak, hogy zsírosabb legyen – márgától, gipsztől, mészporthól vagy fahamutól –, részben nem ismerik, részben nem akarják alkalmazni. Az állati trágyát, kihordva az állatok alól, dombba halmozák, majd kiviszik a földre, amit felszántottak vagy fel akarnak szántani, de nem szokták tekintetbe venni a föld nedvességét vagy szárazságát, sem a talaj és a trágya milyenségét.”⁴¹ Fölsorolja Bartholomaeides a terményeket is: búza, rozs, árpa, zab, köles, lencse, borsó, tönköly, len, kender, bab, sárgarépa, articsóka, sárgadinnye, veteményuborka, görögdinnye, bagolyborsó, piros alakor, amit a talaj minősége és az éghajlat figyelembe vételével vetnek. Gyakran előfordul, hogy a földbe, ami ugaron (*in vervacto*) van, a tavasz kezdetén tönkölyt, nemkülönben konyhakerti hüvelyeseket (*ex herbis leguminariis et culinariis*) ültetnek. A feltúrt ruhájú földműves pedig kis teknőből szórja a magot, kétlépésenként egy marokkal.⁴² A lóherét (*trifolium*) viszont, aminek a vetését II. József idején rendelték el, a közbejövő többéves szárazság miatt a vártnál kevesebb sikerrel termesztették.⁴³

A földművelés kapcsán Bartholomaeides újra őstörténeti fejtegetésbe kezd: „Földművelést már e terület legrégebbi lakói is folytattak, többen bizonyítják, hogy a jazigok, azaz a szarmaták földet műveltek. A *scriptorok* arról szólnak, hogy a jazigoknak nagy tömegben voltak rabszolgáik, akiket részben dolgoztattak, részben hadakozásra fogtak. A történetírók tanúsága szerint azonban ezek a rabszolgák az uraik ellen fordultak, és lerázták az igát. Erről a szarmata háborúról lásd Severini gyakran idézett könyvét!

Amikor a magyarok (*Hungaris*) erre a területre jöttek és azt elfoglalták, a földművelés újra növekedni kezdett. [...] Ugyanis a jazigok és szarmaták szláv utódai a hegyekben folytatták a földművelést, és segítettek a magyaroknak kis földcsekjük megművelésében. Ha nem tévedek, innen származik a szlovákoknak az a szokása, hogy évről évre lejönnek a lejjebb fekvő területekre, és betakarítják és learatják a magyarok termését.”⁴⁴ Ez a részlet világít rá arra, hogy Bartholomaeides szinte idillinek mutatja be a két nép: a magyarok és a szlová-

41 Uo.

42 Bartholomaeides 1806–1808, 359–360.

43 Bartholomaeides 1806–1808, 360.

44 Bartholomaeides 1806–1808, 355.

kok együttélését a múltban és a jelenben egyaránt, az egymásra utaltságban nyoma sincs a nemzetiségi ellentétnek.

Ladislauus Bartholomaeides latin nyelvű művei szaktudományos munkák: egyaránt igényt tarthatnak a tudós közönség figyelmére, s meg is felelnek a születő tudományosság követelményeinek. Ugyanakkor – éppen latin nyelvűsége miatt – a korabeli *litterae* részének is tekinthetők, mert hatalmas művelődéstörténeti anyagot görget magával. Nemcsak arra lehet gondolni, hogy számtalan klasszikus idézet színesíti olykor száraz, adatokban gazdag bemutatását, hanem arra is, hogy latin mintáit imitálva, parafrázeálva fogalmazza meg saját szövegét.¹ Bartholomaeides egyik példaképéről és forrásáról, a jezsuita Timon Sámuelről állapította meg helytállóan a nemrég elhunyt János István, hogy „egyrészt metodikailag átlép egy korszakot, s magán viseli a modern tudományosság módszerét, másrészt viszont magától értetődőnek tekinti annak a kultúrának a felvállalását és szakdiszciplinába való asszimilálását, melyet a humanista műveltség évszázadai hagyományoztak a »fény századának« tudományos kihívásait is merészen és szakszerűen felvállaló jezsuiták számára.”² Bartholomaeides esetében sem indokolható az „irodalmi” és a „tudományos” szembeállítás. Ahogyan Hungarus-identitásával egy régi felfogás utolsó képviselői közé tartozik, latin nyelvű történetírásával egyre kevésbé tud megérintésre találni az anyanyelvi irodalom megerősödésének korában. Tanulságos a fiatal Kazinczy Ferenc értékelése: „A kálvinista univerzális nyelve a magyar; a pápistáé a *culinaris deákság*, a lutheránusoké a tót és a német.”³ Ebben a felsorolásban szinte tudomást sem vesz arról a tudós irodalomról, amit Bartholomaeides is művelt, hiszen a születő nemzeti irodalom kánonjába való bekerülés mércéje kizárólag a magyar nyelvűség lett.

1 Például az aggteleki barlangban tett felfedező útját úgy írja le, mint Vergilius Aeneas Alvilágjárását (Restás 2010, 345–353.).

2 János 1999, 10.

3 Kazinczy Ferenc levele Aranka Györgynek, Kassa, 1789. július 10. (Kazinczy 1979, 15.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartholomaeides 1806–1808.** Ladislaus Bartholomaeides: *Inclyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia historico-geographico-statistica*. Mayer, Leutchoviae, 1806–1808.
- Bartholomaeides 1817.** Joannes Ladislaus Bartholomaeides: *Memoria Ungarorum, qui in alma quondam universitate Vitenbergensi a tribus proxime conclusis saeculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Pesthini, 1817.
- Bartholomaeides 1828.** Joannis Ladislaus Bartholomaeides: *Memoria Ladislai Bartholomaeides ecclesiae Ochtinensis V. D. Ministri Senioratus Aug. Conf. Add. Gömöriensis postremo Senioris, Inclyti vero ejusdem Nominis Comitatus, cum Kis-Honth Art. uniti, circa annum 1808. et 1809. Historiographi, ad diem 18. Aprilis 1825. fatis functi, seu Geneologia Familiae Bartholomaeides, lineam Gömöriensem maxime respiciens Notis Historicis illustrata, cineribusque patris sacrata*. Trattner, Pesthini, 1828.
- Bartholomaeides 2013.** Ladislaus Bartholomaeides: *A természet jóvoltából hajózható Sajó folyóról*. Ford. Rimóczi Gáborné Hamar Márta, a fordítást az eredetivel egybevetette Békés Enikő, Bev. és jegyz. Kecskeméti Gábor, ME Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2013.
- Bartholomaeides 2018.** Bartholomaeides János László: *Bartholomaeides Lászlónak, az ochtinai egyház lelkészének emlékezete, aki a gömöri ágostai hitvallású szeniorátusnak pályája végén szeniorja lett és az ugyanilyen nevű, Kishonttal törvényileg egyesített híres vármegyének 1808 és 1809 körül történetírója volt, aki életét 1825. április 18. napján végezte be, avagy a Bartholomaeides család történeti feljegyzésekkel illusztrált leszármazása, különös tekintettel a gömöri ágra*. (Ford. Darvas Mátyás) 2018. 2. javított kiadás (kézirat). <https://medit.lutheran.hu/site/allomany/8476> (2023. január 25.)
- Bartolomaeides 1783.** Ladislaus Bartolomaeides: *De Bohemis Kis-Hontensibus antiquis et hodiernis*. Charisius, Wittenbergae, 1783.
- Bartolomaeides 1796.** Ladislaus Bartolomaeides: *De Bohemis Kis-Hontensibus antiquis et hodiernis*. Weber, Posonii, 1796. (2. kiadás)
- Bartolomaeides 1799.** Ladislaus Bartolomaeides: *Memorabilia provinciae Csetnek*. Stephani, Neosolii, 1799.

- Bartolomaeides 1804.** Ladislaus Bartolomaeides: *Tractatus historico-philologus de Gumur, et ei similibus, apud Anonymum Belae regis notarium, obviis, ac loca, imprimis Comitatus Gömöriensis designantibus vocabulis*. Mayer, Leutschoviae, 1804.
- Bartolomaeides 1808.** Ladislaus Bartolomaeides: *De Sajone amne*. Mayer, Leutschoviae, 1808.
- Báthory 2010.** Báthory Orsolya: *Pray György Epitome rerum sub Josepho II. Leopoldo II. et Francisco regibus Hungariae gestarum*. Debrecen, 2010. (PhD értekezés, kézirat). <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/97268> (2023. január 25.)
- Berényi-Révész 1979.** Maria Berényi-Révész: Un cercle litteraire des Latinistes fonde en 1808. In P. Tuynman, G. C. Kuiper, E. Kessler (ed.): *Acta conventus neo-Latini Amstelodamensis*. Fink Verlag, München, 1979, 74–82.
- Bodnár-Király 2018.** Bodnár-Király Tibor: Államleírás és statisztika a 18–19. század fordulójának magyarországi eszmetörténetében (Politica és diszciplinárizálódás a felvilágosodás tudományosságában). Budapest, 2018. (PhD értekezés, kézirat). <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/40216> (2023. január 25.)
- Csáky 1982a.** Moritz Csáky: Die Hungarus-Konzeption. Eine 'realpolitische' Variante zur magyarischen Nationalstaatsidee. In Anna-Maria Drabek – Richard G. Plaschka (Hg.): *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1982, 223–237.
- Csáky 1982b.** Moritz Csáky: 'Hungarus' oder 'Magyar'. Zwei Varianten des ungarischen Nationalbewußtseins zu Beginn des 19. Jahrhunderts. *Annales. Sectio Historica* 22. (1982) 71–84.
- Frank 1891.** Frank, G: „Schröckh, Johann Matthias“. In *Allgemeine Deutsche Biographie* (1891), S. [Onlinefassung]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118761803.html> (2023. január 25.)
- Ila 1976.** Ila Bálint: *Gömör megye. I. A megye története 1773-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- János 1999.** János István: Timon Sámuel és a Tibisci fluvii notio Vagique ex parte. (Kísérő tanulmány oldalszámozás nélkül) In Timon Sámuel: *Tibisci fluvii notio Vagique ex parte*. A faksimile szövegét gondozta és a kísérő tanulmányt írta János István. Nyíregyháza, 1999.

- Kazinczy 1903.** Kazinczy Ferenc Összes művei. Harmadik Osztály. Levelezés, XIII. kötet, MTA, Budapest, 1903.
- Kazinczy 1979.** Kazinczy Ferenc: *Levelek*. Kiad. Szauder Mária, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979.
- Klein 2015.** *Sto knázských biografii Johanna Samuela Kleina. Johann Samuel Klein száz lelkészi életrajza.* (Eds.): Peter Kónya – Csepregi Zoltán, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2015.
- Klein 2021.** Johann Samuel Klein: *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn, I–II, III–IV.* (Eds.): Peter Kónya – Csepregi Zoltán, Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, Prešov, 2021.
- Paládi-Kovács 2006.** Paládi-Kovács Attila (szerk.): *A nemzetiségek néprajzi felfedezői.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 104–127.
- Restás 2010.** Restás Attila: Vergiliusi utazó Réaumur-skálával. Az aggteleki barlang felmérése mint alvilági utazás Ladislaus Bartholomaeides Gömör vármegye leírása című munkájában. In M. Nagy Ilona – Szekeres Csilla – Takács Levente – Varga Teréz (szerk.): *Xenia. Tanulmányok a nyolcvanéves Tegye Imre tiszteletére.* Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010. 345–353.
- Soós 2007.** Soós István: Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején. *Acta Historica Danubiensia* 1. (2007) 25–34.
- Szabó 2020.** Szabó András Péter: Evangélikus lelkészcsaládok emlékei a tiszolci evangélikus levéltárban (1657–1719). *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények* 18. (2020) 215–299.
- Szörényi 2002.** Szörényi László: „...Ha magyar szóból a tót kimaradna”: Rohonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyversének művelődéstörténeti háttere. In Szörényi László: *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról.* Kortárs Kiadó, Budapest, 2002. 161–169, 211–223.
- Tóth 2020.** Tóth Gergely: Óslakos-vita vagy közös őstörténet? Perlekedő és meggyezést kereső néperedet-narratívák Magyarországon a 17–18. században. In: Papp Ingrid (szerk.): *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára.* Reciti, Budapest, 2020. 93–107.
- Ujváry 2002.** Ujváry Zoltán: Néprajz Bartholomaeides monográfiájában. In Ujváry Zoltán: *Gömöri magyar néphagyományok.* Miskolc, 2002. 831–867.

- Varga 2005.** S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005.
- Veres 1903.** Veres Samu: Irodalom, tudomány, művészet. In Borovszky Samu (szerk.): *Gömör–Kishont vármegye*. Apolló Irodalmi Társaság, Budapest, [1903] 359–409. (hasonmás kiadás: Méry Ratio Kiadó, Budapest, 2018.)

Agriculture and industry in Gömör County as presented by the historian Ladislaus Bartholomaeides

ABSTRACT: Ladislaus Bartholomaeides (1754-1825), Lutheran pastor and deacon of Gömör, educated in Wittenberg, came from the Hungarian noble family of Ördög, among his ancestors we find Lutheran pastors and intellectuals going back several generations; his works were written in Latin, German, Slovakized Czech while no printed work of his is known in Hungarian. His main work is a historical-geographical-statistical description of Gömör County (*Notitia historico-geographico-statistica*); the work not only quotes the county records of Mátyás Bél – whom he regarded as his model – in its title, but also in its approach and even in the typographical presentation of the book. Thus, the description of the economy, mineral resources, society, churches, property and population relations, culture, etc. (*Staatsmerkwürdigkeiten*) can be found in his almost 800-page book, which is much more extensive than the description of the county by Bél.

The study examines the chapters on agriculture and industry in Bartholomaeides' book: in addition to traditional crafts and agricultural production, the beginning of the industrial revolution and the new agricultural phenomena (metallurgy and coal mines, and the cultivation of new crops such as potatoes, flax, tobacco, poppies, etc.) can be observed in the period (from the late 18th century onwards). Since Bartholomaeides wrote his scientific works on the country in Latin, they necessarily reflect the cultural heritage of classical antiquity; the Latin reminiscences, quotations and allusions suggest that his works can be placed between the coordinates of literature and scholarship: his oeuvre reveals the dilemmas of the turn of the 18th and 19th centuries in relation to the dichotomy between the *old* and the *new*. A similar dichotomy can be observed in the author's identity: he can perhaps be considered one of the last *Hungarus* intellectuals in an age when the idea of territorially based nationhood is disintegrating and is being replaced by the idea of modern nationalism.

KEYWORDS: geography, Gömör County, 18th century, 19th century, *Hungarus* intellectual, neo-Latin literature

L. F. MARSIGLI *DANUBIUS*ÁNAK KIADÁSTÖRTÉNETE ÉS MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA¹

TÓTH ANNA JUDIT

ABSZTRAKT: A tanulmány célja L. F. Marsigli *Danubius Pannonico-mysicus*ának könyvtörténeti szempontú vizsgálata. Számba veszem mindazokat a kiadványokat, amelyek a *Danubius* mint évtizedekig elnyúló kutatási projekt kapcsán keletkeztek (prodromusok, fordítások, önálló képkötetek, térképalbumok), tárgyalom a feltárt kiadási variánsokat. A tanulmány második felében a köteteknek a történeti Magyarország területén való provenienciáját vizsgálom. Ennek mintázata magyarázatot ad a mű aránylag megkésett recepciójára a hazai kutatásban: a példányok nagy része a 19. század második felében, egy kisebb része a 18. század végén és a századfordulón kerül az országba, általában könyvtáralapítások vagy tervszerű hungarika-gyűjtések kapcsán. Külön hangsúllyal vizsgálom az erdélyi példányokat, mivel a 18. sz. folyamán Magyarország területén csak ott hivatkozták a *Danubiust*.

KULCSSZAVAK: L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-mysicus*, kiadástörténet, magyar könyvtártörténet, magyarországi könyvgyűjtők

A *Danubiushoz* köthető kiadványok

Tanulmányom két célt tűz ki maga elé. Az első: a *Danubius Pannonico-mysicus* kiadástörténetének felvázolása. A második: a Magyarországon fellelhető példányok provenienciájának felmérése, ami elkerülhetetlen lehet a mű hazai hatástörténetének vizsgálatához, pontosabban annak feléréséhez, hogy a *Da-*

¹ A „KLASSZIKA FILOLÓGIA – ÍRÁSOS TÖRTÉNETI ÖRÖKSÉG” tématerületi kutatás, a TKP2020-NKA-23 sorszámú, TKP-37-3/PALY-2020 iktatószámú pályázat keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

nubius miért csak a 19. század második felére vált ismertté a hazai szakmai közvélemény előtt.

Marsigli gróf monumentális *Danubius Pannonico-mysicusa* valójában egy olyan tudományos projektet képvisel, amelyhez bibliográfiai szempontból jó fél tucat kiadvány kapcsolódik, és amelynek megjelentetése még két évtizedig elhúzódott a mű megírása után. Minden jel arra utal, hogy Marsigli már az 1690-es évek elejétől tervezte egy olyan átfogó munka megírását, amely mondhatni modern terminussal ökológiai megközelítésben mutatja be a Dunát: annak földrajzát, élővilágát, ásványelőfordulásait, korai történetét, vagyis mindazt, ami a Duna környezetében földön, vízben, levegőben megtalálható. 1691-es, az angol Royal Societynek írott levelében egy ilyen mű koncepcióját vázolja fel.² Azt a nagyszabású anyagot, amelyet a *Danubius* köteteiben publikál, a 90-es évek folyamán gyűjti össze – katonai feladatai mellett, azok szüneteiben.³ Az egyetlen pont, ahol Marsigli katonai tevékenysége és hobbyja összekapcsolódhat, a Duna vidékének feltérképezése, amely hivatali feladata is. Az anyaggyűjtést követően a század végén kezdi el készíttetni a kötetek metszeteit, térképeit, s nyilván a főszöveget is, bár utóbbival való haladása nem dokumentálható olyan jól, mint a metszeteké. Az ábrák és térképek készítésében a főszerepet Johann Christoph Müller játssza, akire már addig is oroszlánrész hárult a térképészeti munkák során. Müller maga készíti a metszetek rajzait, a legtöbb kötet ábrái Nürnbergben készülnek, ez alól a harmadik, bányászati kötet a kivétel, ennek ábrái Bolognában készülnek.⁴ A harmadik kötet metszeteinek alapjául azok a festmények, képek szolgáltak, amelyek máig megtalálhatók a Bolognai Egyetemen Marsigli kéziratai között.⁵ A *Prodromus Danubialis operis* című kiadvány publikálása jelzi, hogy a munka finiséhez közeledik.⁶ [1. kép]

2 Stoye 1994, 111.

3 Vagyis elsősorban a hadjáratok téli szüneteiben végez kutatómunkát, ez különösen igaz a földtani anyaggyűjtésre, ld. e kötetben Papp Gábor tanulmányát (Papp 2023). Az egyes mérések időpontjaihoz ld. még Tóth 2022, 18. j.

4 Deák 1995, 49–50. közöl adatokat a Georg Christoph Eimmarttal, a híres nürnbergi metszővel 1702. júliusában kötött szerződésről. Az egyébként már évek óta Marsiglival dolgozó Müllert is e szerződésből fizették. A 3. kötet képeihez v.ö.: Deák 1995, 50. Stoye 1994, 236.: Marsigli kimondottan Itáliában akarta elkészíttetni ezeket a metszeteket.

5 Frati katalógusa szerint (1928, 118) a kézirat Marsigli-hagyaték 109. kötete tartalmazza azt a 49 pergamen táblára készült színes képet, amelyek kimondottan a *Danubius* harmadik kötetének ásvány-illusztrációihoz készültek.

6 Aloysi Ferdinandi comit. Marsigli: *Danubialis operis prodromus ad regiam societatem Anglicanam*. MDCC [Norimbergae apud Joann. Andreae Endteri filios typis ac impensis auctoris].

E *Prodromus* a kor szokásainak megfelelően, gyakorlatilag a készülő mű szinopszisát, ill. tartalomjegyzékét tartalmazza, egyfajta marketing anyagként. A kiadvány két variánsát sikerült azonosítanunk. A korábbinak tekinthető „A”-variánshoz tartozik az Országos Széchényi Könyvtár és a Drezdai Nemzeti Könyvtár (Sächsische Landesbibliothek Staats- und Universitätsbibliothek Dresden) példánya, a „B”-variánshoz a Magyar Tudományos Akadémia és a bécsi Nationalbibliothek példánya. Az „A”-variánsban a címlap hátán (A_{1v} lap) egy az angol Royal Societynek szóló ajánlás látható keret nélkül. A „B”-variánsban a címlap hátán (A_{1v}) egy imprimatur olvasható a jezsuita Gabriel Fröhlich-től (1657–1725), aki akkor a bécsi egyetem filozófiai fakultásának a dékánja volt és egyébként matematikus. Ezután egy új, füzetjelzés nélküli lapra került a Royal Societynek szóló ajánlás, amelynek szövege azonos az „A” variánssal, de egy vonalából szedett keretbe helyezték. E lap háta üres. Ezután következik egy hosszabb szöveges ajánlás a Royal Society tagsága részére (A_{2r}–B_{1r}). Ennek utolsó lapját a „B” variánsban újraszédtek, és számos apró, főleg stilisztikai és helyesírási változást eszközöltek, ill. más szavakkal utaltak a császár mecénási részvételére.⁷ Ezután egy szokatlan dolog következik: a B₁ verzóját valamiféle címlapterv tölti ki, amely arra utaló megjegyzést is tartalmaz, hogy a *Danubius* a császárnak van/lesz ajánlva. Itt megint eltér a két variáns: az „A” variánsban Marsigli címei közül kimaradt a *pedestris legionis colonello* sor, a császár címzéséből pedig az *archiduci Austriae*. [2. és 3. kép] A változtatásra nem az adatok megváltozása miatt került sor, hanem egyszerűen (valószínűleg a szerző figyelmetlenségéből) kimaradtak dolgok.

Ezután következik a *Prodromus* szövege, amely tételesen, fejezetekre lebontva ismerteti, hogy mit fog tartalmazni a készülő mű. Itt a variánsok megegyeznek, de helyenként találhatók szedési különbségek: a „B”-variánsban több a nagybetű és a piros betűs szöveg. Ez a főszöveg a P₂ levéllel zárul, a „B”-variánsba ezután bekerült még egy lap a kolofónnal: *Excusus Norimbergae, apud Joann. Andreae Endteri filios, typic ac impensis auctoris*. Az „A” variánsból ez hiányzik.

A szöveg ajánlása 1698-as keltezésű, a megjelenés 1700-as. Az elhúzóadás okára utalhat Marsiglinek egy levele, amelyet Köleséri Sámuelnek írt. Köleséri levelezésének kiadásában a 64. számú keltezetlen levélben a következőket ol-

⁷ „A”-variáns: *imperator caesar ... augusto nomine suo condecoratas in lucem prodire voluit.*
„B”-variáns: *imperator caesar ... sub augusto nomine suo orbi notas fieri gratiose voluit.*

vashatjuk: „Érkezésünkör meg fogjuk osztani Tanult Uraságotokkal a mi dunai művünknek, amelyet korábbi szándékunk szerint az Angol Társaságnak, most viszont valójában a legszentségesebb felségnek ajánlottunk, a *Prodromus*-át, ami már ki van nyomtatva, de még nem terjesztik, mivel meg fogjuk várni ő császári felsége legkegyelmesebb hozzájárulását.”⁸ Ez a levél aránylag biztonsággal keltezhető 1699 végére, esetleg 1700 elejére.⁹ Ekkor tehát a *Prodromus* már ki van nyomtatva, de még nem terjesztik. A levélbe foglaltakat legkönnyebben úgy értelmezhetnénk, hogy a *Prodromus* főszövegét már kinyomtatták, a szokásos gyakorlatnak megfelelően a végére hagyva a címlevelet, amelyet a császárnak ajánlhat, és ennek a jóváhagyására vár. Azonban nem ez a helyzet, ezt a levél megfogalmazása is világossá teszi, amennyiben az ajánlásra vonatkozó participium (*dicati*) nem a *Prodromusszal*, hanem a készítő teljes műre utaló *operisszel* van egyeztetve.¹⁰ És valóban: technikailag a *Prodromus* mindkét kiadása a Royal Societynek van ajánlva, és az első kiadásnak a Társasághoz szóló és 1698-as keltezésű előszava tisztázza, hogy a császár döntése volt, hogy a *végleges mű* jelenjen meg neki dedikálva. Az előszót valóban a tervezett mű teljes címe követi tipográfiaileg kvázi címlapterv formájában, és ez a császárnak van ajánlva (B₁v lap). Ez rendkívül szokatlan eljárás, hiszen az ajánlást csak akkor szokták engedélyezni, ha a mű már kész, olvasható, a mecénás nem szívesen adja a nevét egy biankó csekkre. Jelen esetben viszont úgy tűnik, hogy ez történt.

Talán a hosszadalmas engedélyeztetés a magyarázat, amiért a kiadási folyamat ennyire elnyúlik, az előszó keltezése és a megjelenési dátum alapján minimalisan is másfél évre. Ezalatt, majd a *Prodromus* megjelenése után is, Marsigli még intenzíven dolgozik a *Danubius* szövegén. A határkijelölés munkálatai

8 Jakó 2012, 136–137.: Sub adventum nostrum communicabimus eruditae Suae Dominationi Prodromum operi [sic] nostri Danubialis, mente quidam prius Societati Anglicanae, reipsa vero nunc Sacratissimae nostrae Maiestati dicati, qui impressus quidem, sed nondum publicatus est. Fordítás tőlem.

9 Tóth 2023. Stoye (1994, 192.) szerint Marsigli megfigyeléseket végzett az 1699. szeptember 16-i napfogyatkozással kapcsolatban, és megírta nyomdászának, hogy a *Prodromus*ba kerüljön be még az erre való utalás is (*Prodromus* 1700, 12.).

10 A nyomtatásra utaló mellékmondat *qui*-je ezzel szemben már a *Prodromusra* utal, ami a levél kontextusából nyilvánvaló, azonban megfogalmazásából már nem, a kiadó ezért datálhatta a levelet magának a *Danubius*nak a megjelenés előttre, tehát a 20-as évekre. Azonban a levél kontextusából világos, hogy akkor íródott, amikor Marsigli még komolyan számolhatott azzal, hogy a *Danubiust* a császárnak ajánlja, és tervezhetett egy közeli erdélyi utazást.

zajlanak, Marsigli huzamosan Magyarország területén tartózkodik.¹¹ Azok a magyarországiakkal folytatott levelezések, amelyekben pótlólagos adatgyűjtést folytatott a *Danubiushoz*, zömmel erre az időszakra datálódnak, 1701 és 1703 közé.¹²

Az alkotói és kiadási folyamat azonban ezen a ponton megszakad: 1703-ban Breisach feladása után Marsiglit elbocsájtják a császár szolgálatából, s örülhet, hogy nem végzik ki, mint parancsnokát, D’Arco grófot.¹³ Ez azt is jelenti, hogy a *Danubius*nak egyelőre fiókban kell maradnia.¹⁴ A következő évtizedeket Marsigli főként természettudományos kutatásoknak szenteli, ugyanakkor a tudományos közösség részéről továbbra is sürgetik, hogy végre-valahára publikálja a *Danubiust*,¹⁵ melynek irányába ő maga támasztott oly heves érdeklődést. Erre azonban több mint két évtizedet kell várni, a húszas években lát hozzá, hogy kiadót találjon. Ekkor először a *Prodromus* új kiadását jelenteti meg.¹⁶ [4. kép] Ez az előzményénél sokkal kevésbé extravagáns szedésű szöveg követi az előző kiadást, azonban tartalmazza azokat az elrendezésbeli változtatásokat, kiegészítéseket, amelyeket időközben a szövegen eszközölt,¹⁷ s ez már a kiadandó mű előfizetésére vonatkozó adatokat is tartalmazó promóciós kiadvány. Mivel ez a kiadvány *sine anno* jelenik meg, az előző kiadás számos példányában pedig csak az év szerepel az impresszumban, így a könyvtári katalógusokban

11 Az 1699–1701-es évek mozgásaihoz ld. Stoye 1994, 191–215.

12 Köleséri Sámuelnek a Marsiglihoz írott levele 1701-es, ld. Tóth 2023. Deák András a következőket emeli ki Marsigli magyarországi levelezőpartnerei közül ebben az időszakban (Deák 2002, 147. és Deák 2004, 36–39.): Gruber Á. Sopronból 1702. június 24., egy ismeretlen C. D. monogramú személy Sopronból 1702. augusztus 28 (BUB vol 80B, Frati 1928, 96), Ander Jakob Schmidt (1703. június 19.), akinek a levele a selmeci bányalétesítményekkel foglalkozik. A soproni Grubert Deák Bartha Lajosra hivatkozva némi feltételezéssel Gruber Ádám evangélikus lelkész azonosította, valószínűbb azonban, hogy Gruber Ábrahámról van szó, a soproni orvosról (1682-ben tanult Utrechtben, ld. Szinnyeí „Gruber Ábrahám” szócikk), akinek Boroszlóban 1676-ban megjelent egy *Descriptio Sempronio lb. reg. Hungariae inferioris urbis* című munkája – Marsiglinek egy *Status Daciae Antiquae*t küldött, kijelentve, hogy vármegyeleírásán még dolgozik. Frati katalógusa is Ábrahámként hivatkozik a levélfőrra (Frati 1928, 97. vol. 82.)

13 Stoye 1994, 230–232., 243–249. F. Molnár 2016, 115.

14 Stoye 1994, 251.: a felgyűlt adósságok kifizetése után Marsigli egyszerűen nem engedheti meg magának ezt a költséget.

15 Vö. Jakó 2012, 101.: Köleséri Sámuel 1723-ban Jakob Scheuchzerhez írott levelét.

16 *Prodromus operis Danubialis ab Aloisio Ferdinando Marsili Regiarum Societatum Parisiensis, Londinensis, et Monspelienensis socio editi*. Amstelodami apud Franciscum Changuyon, Hermannum Uytwerf. Hagae Comitum apud Petrum Gosse, Rutgert. Christ. Alberts, Petrum de Hondt [1725].

17 A változtatások leginkább a mű szerkezetét érintik, táblázatok, térképek helye változik meg általában egy kötetben belül, míg a fosszilis elefánt átkerül a hatodik kötetből a másodikba.

gyakran keveredik a két kiadás, ami nehezíti a példányok azonosítását. Végül 1626-ban jelenik meg a *Danubius*, hat, monumentális, latin nyelvű kötetben.¹⁸ Bizonyos, hogy Marsigli a közbeeső időben sem hagyott fel teljesen a kiadásra való próbálkozással. Léteznek a metszeteket tartalmazó olyan gyűjtemények is, amelyek 1712-es dátummal tartalmazzák a *Danubius* metszeteit, három olyan csillagászati táblával, amelyek a végső műből kimaradtak.¹⁹

Már Marsigli halála után, 1741-ben külön kötetben jelentetik meg a *Danubius* legnagyobb közérdeklődésre számot tartó részét: a térképtáblákat és a bányák metszeti képeit.²⁰ A kötethez Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière írt előszót. Ezután, 1744-ben napvilágot látott a teljes *Danubius* francia fordítása.²¹ Ez kiállításában azonos a latin változattal, ugyanazokat a képtáblákat tartalmazza, csak a szedett szövegeket fordították franciára.

A *Danubius* példányai Magyarországon

Marsigli művei és különösen a *Danubius* úgy tűnik, meglehetősen hosszú időn át ismeretlenek maradtak Magyarországon: a 18. században szinte teljes a hallgatás vele kapcsolatban, a 19. század fedezi csak fel, amikor is egyre növekvő gyakorisággal idézik, és lassanként beépül a tudományos köztudatba. Erőteljesebb hatást csak a 19. század második felében gyakorol, akkor viszont

18 *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus ab Aloysio Ferd. com. Marsili Socio Regiarum Societatum Parisiensis, Londinensis, Monspelienis.* Hagae Comitum, apud P. Gosse, R. Chr. Alberts, P. de Hondt. Amstelodami, apud Herm. Uytwerf et Franç. Changuion, MDCCXXVI.

19 <https://www.abebooks.com/Figurarum-Marsigliani-Operis-Danubialis-quotquot-super-sunt/10446851198/bd> (megtekintés dátuma: 2023. január 31.) A leírás szerint a kötet 147 metszetet tartalmaz és a kézirat címlap dátuma 1712-es. Az ornitológiai ábrák címei még kéziratosak, a kész kötetben majd megjelenendőhöz hasonló kéz által írva.

20 *La Hongrie et le Danube par Mr. le comte de Marsigli, en XXXI. cartes très fidèlement gravées d'après les Dessesins originaux et les Plans levez sur les lieux par l'Auteur même. Ouvrage où l'on voit la Hongrie, par rapport à ses Antiquitez Romaines, et à ses Mines; les Sources et le Course du Danube, etc. Avec un préface sur l'excellence et l'usage de ces Cartes,* par Mr. Bruzen de la Martinere. A La Haye aux depens de la compagnie MDCCXXI.

21 *Description du Danube, depuis la Montagne de Kalenberg en Autriche, jusqu'au confluent de la Rivière Jantra dans la Bulgarie. Contenant des observations géographiques, astronomiques, hydrographiques, historiques et physiques, par mr. le comte Louis Ferd. de Marsigli, membre de la société Royale de Londres, et des Académies de Paris et de Montpellier.* Traduite du Latin. A La Haye, chez Jean Swart MDCCXLIV.

már nem tudományos, hanem inkább tudománytörténeti forrásként használják és idézik. Mindazonáltal Marsigli nem volt teljesen ismeretlen a 18. századi Magyarországon: Wanek Ferenc két erdélyi publikációt is talált, ahol Marsigli művét idézik, még hozzá ásványtani kontextusban: Fridvaldszky János 1767-ben és Andreas Caspari evangélikus lelkész 1791-ben.²²

A mű hatástörténetének felméréséhez elengedhetetlen annak felmérése, hogy körülbelül hány példány került a történeti Magyarországra és mikor, mely könyvtárakba, elvégre nem érdemes más okokat keresni a kései recepció mögött, ha egyszerűen nem voltak példányok Magyarországon. Nem ígérhetem, hogy valamennyi példánynak sikerült a nyomára jutnom, hiszen bár egy ilyen értékes könyv beszerzésére az ország egyházi és világi könyvtárainak csak kis részében volt elképzelhető, ez még mindig nagyszámú könyvtárat jelent, amelyek többségének nincs teljes elektronikus katalógusa.²³ Mindenesetre a kutatás jelenlegi állása is segít képet adni, hogy nagyjából milyen periódusban és milyen úton-módon kerültek a példányok az országba. A *Danubius*-kötetek magyarországi possessorainak listája gyakorlatilag kirajzolja a magyar bibliofília történetét, ami már magában jelzi, hogy e könyvek alapvetően nem tudományos felhasználásra kerültek az országba, hanem mert olyan hungarika-tétellé váltak, amelyekkel egy komolyabb könyvtárnak és egy komolyabb gyűjtőnek illett rendelkeznie.

Az Országos Széchényi Könyvtár a *Danubius* latin kiadásából három teljes sorozatot őriz. Ezek közül az egyik (jelzet: DM 173/1–6: 2) a könyvtárat megalapító Széchényi Ferenctől (1754–1820) származik, mint azt a tulajdonbélyegző tanúsítja, és szerepel a könyvtár Széchényi által összeállított első nyomtatott katalógusában is.²⁴ Szintén Széchényi révén került a könyvtár birtokába a *Prodromus* 1700-as kiadása, annak „A”-variánsa. A második példány nagyjából ez-

22 Wanek 2021, 69–70. még Peter Joseph Stennert (*Die Heilquellen von Baßen*, Kronstadt, 1846) említi a *Danubius* talán első honi idézőjeként, azonban jelen kötetben található tanulmányában (a továbbiakban: Wanek 2023) ismerteti Fridvaldszky 1767, 196–197. és Caspari 1791, 207. Marsigli-ra történő hivatkozásait, valamint Benkó József 1778-ban lezárt, de kéziratban maradt művének hivatkozását. Hogy e kiváló erdélyi tudósok hol találkozhattak Marsigli művével, ld. jelen tanulmány későbbi oldalait.

23 A példányokra vonatkozó szóbeli információkra köszönettel tartozom a következőknek: Bányai Réka (Marosvásárhelyi Teleki Téka), Boross Klára (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára), Derda Dávid (Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára), Alexandru-Ilie Munteanu (Biblioteca Brukenthal), Nagy Dóra (Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár), Nagy Gábor (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár), Piros Olga (Magyar Földtani Intézet Könyvtára).

24 Széchényi 1799, 27.

zel egy korban, Jankovich Miklós (1772–1846) hatvanezer kötetes könyvtárának felvásárlásakor került a gyűjteménybe 1833-ban (jelzet: DM 173/1–6: 1). A harmadik példány a nagy tárgyi-hungarika gyűjtő, Apponyi Sándor (1844–1925) könyvtárából származik (jelzet: App. 1693/1–6), és az ex libris alapján korábbi tulajdonosa az angol John Thynne volt, tehát ez egyértelműen nyugat-európai antikvár piacról került az országba. Ezek a kötetek a 19. század folyamán, esetleg a 18. sz. legvégén kerültek az országba, és valószínűsíthetően mindhárom esetben módszeres hungarika-gyűjtés eredményeképpen, nem pedig a sajátos tartalmuk kedvéért (tehát földrajzi, ásványtani vagy biológiai érdeklődésből). Ez egyszerűen azt is jelenti, hogy a Nemzeti Múzeum Könyvtárának megalapításával elvileg a nagy nyilvánosság számára is kutathatóvá vált Marsigli munkássága.

A könyvtár a *Danubius* 1744-es, francia kiadásából is őriz példányt, ennek eredeti tulajdonosa sem érdektelen. A kötetekben Lanfranconi Grazioso Enea tulajdonbélyegzőjét találjuk. Lanfranconi (1850–1895) életpályája, érdeklődése helyenként meglepő párhuzamokat mutat Marsigliével. Ez az olasz úr fiatalon, rögtön mérnöki képesítéseinek megszerzése után, 1870-ben jött Magyarországra, haláláig Pozsonyban élt. Vagyona alapját a dévényi kőbányák képezték, végzettsége alapján vízügyi mérnök volt, tervei alapján végezték a Duna pozsonyi szakaszának szabályozását. Szakmunkát publikált a Dunáról, a folyó szabályozási kérdésekben, és saját költségén felmérte a Duna egy szakaszát. Emellett szenvedélyesen érdeklődött a magyar történelem iránt, amatőr régész volt, kereste Árpád sírját,²⁵ ill. amikor Munkácsy Párizsban a *Honfoglalást* festette a Parlament épülete számára, ő küldte ki az anyagot, amely révén (a kor szintjén) a festmény történeti hitelessége biztos alapra állítható volt.²⁶ Jelentős könyvgyűjteménye tematikailag kimondottan a Dunára és Pozsonyra vonatkozó köteteket őrzött. Tragikus halála után a gyűjtemény nem maradt egyben, azonban a magyar állam 26 000 Ft értékben vásárolt az értékes könyv-, régiség- és műtárgygyűjteményből, a könyvek közül Fejérpataky László történész könyvtáros levéltáros, a Széchényi Könyvtár igazgatója választhatott, ekkor

25 Amelyet osztrák területen remélt megtalálni, Deuschaltenburgnál, vö. *Magyarország – Reggeli Magyarország* 1907. február 15., péntek (14. évfolyam) 7–8.

26 Életéhez: Bognár 2016, *Magyar Életrajzi Lexikon* II. 26., valamint bővebb életrajza: *Pallas Nagylexikona*.

került a francia Marsigli az OSzK-ba.²⁷ A gyűjtemény többi része azonban árverésre került.²⁸ Elmondhatjuk, hogy az ismert Danubius-possessorok között Lanfranconi az egyetlen, akiről okkal gyaníthatjuk, hogy kézbe is vette a köteteket.

A további ismert példányok közül azokat emelném ki, amelyek bizonyosan már a 18. században kerültek az országba. A szombathelyi püspöki könyvtár latin kiadásának hat kötetét Szily János püspök vásárolta. A szombathelyi egyházmegye 1777-es alapítása után Szily püspök első intézkedései közé tartozott a papnevelde és a könyvtár alapítása. Bécsben két könyvügynöke, Anton Kurz és Johann Georg Binz figyelte az árverési katalógusokat, Pesten pedig Schönvisner István segítette.²⁹ Anton Kurz hívta fel Szily figyelmét egy 1791. április 5-i keltezésű levélben, hogy a Danubiust meg kellene vásárolni, és még ugyanabban az évben be is került a könyvtár állományába.³⁰

A Református Egyház Ráday könyvtára is őriz latin példányt, amely a könyvgyűjtő Ráday Gedeon (1713–1792) könyvtárából származik. Ennek sorsa összekapcsolható a marosvásárhelyi Teleki Téka francia nyelvű példányával. Az utóbbi Teleki Sámuel könyvtárának nyomtatott katalógusában, annak harmadik kötetében már megtalálható,³¹ de a könyvtárba kerüléséről ennél pontosabb információk is rendelkezésre állnak. Fennmaradt Ráday Gedeon levele, amelyben 1801-ben értesíti Telekit, hogy megszerezte a számára Marsigli művét. Közben azonban Teleki levelet kapott, hogy Hollandiában már megvásárolták számára a köteteket. Ráday azt tanácsolta, hogy ezt csak akkor tartsa meg, ha az első, eredeti kiadás.³² Úgy tűnik, hogy nem így cselekedett, ugyanis a második, francia nyelvű kiadás az, amely ma is megtalálható a Teleki Tékában, a latin változat pedig Ráday Gedeonnál maradt.

A Pécssett őrzött latin példány szintén a könyvtáralapító Klimó György (1710–1777) gyűjteményéből származik. A példányban fennmaradt egy kéziratot bejegyzés, az elektronikus katalógus szerint: ms: „Sphinx de nomine pos-

27 A tulajdonbélyegző mellett Lanfranconi tulajdonaként említi a francia *Danubiust* Havass Rezső (1893, 36).

28 A könyvtár sorsához: „A Lanfranconi-gyűjtemény megvásárlása”, *Magyar Könyvszemle*, Új folyam II. kötet (1895) 187–188., ill. még Bognár 2016.

29 Sánta 2020, 304.

30 Az adatért köszönet Nagy Dórának (Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár).

31 Teleki 1811, 2., 118., 132., 133. (mivel a katalógus tematikus, több helyen is feltünteteti a kötetet).

32 A levelezést ismerteti Deé 1997, 71. Az eredeti levelek megtalálhatók: MOL P. 661. Teleki Sámuel oszt. 42. cs. 1463.

sensoris est animal nudum, quod alit tibi gurges aquarum / haud volat, haud serpit, nonque graditus edit / lanius odit, amat piscator, pascit utrumque / syllaba cognomen continet una meum.” – „A könyvben találtam, és hogy el ne vesszen, ide ragasztottam. Valami Csik nevű kanonok vagy püspök ajándéka lehet. 1881. mártius 4-dikén Dr. Surba János lakócsai plébános.” Az aláírónak valójában dr. Sterba János bölcsészdoktornak és lakócsai plébánosnak kell lennie, az adományozót nekem sem sikerült azonosítanom, és bizonyos kétségeim vannak, hogy a cédula valóban a Marsigli-kötetekhez tartozott eredetileg.

Két példány esetében képzelhető még el, hogy korai időszakban került nyilvános gyűjteménybe, ez a Budapesti Egyetemi Könyvtár és a Debreceni Református Kollégium példánya. Az utóbbinak állományba kerüléséről már nem állnak rendelkezésre adatok.

A további példányok a 19. századi intézményalapítások kapcsán kerülnek a nyilvánosság elé, rendszerint adományként, és gyakran kimutatható módon a nyugat-európai antikvárius piacról. Mindazonáltal a példányok egy jelentős részének provenienciája ma már nem tárható fel. Az MTA csonka latin példányának, amelyből hiányzik az első kötet, eredete csak a pecsét alapján sejthető: az 1826-os intézményalapítás és a XX. század eleje között bármikor a gyűjteménybe kerülhetett. A Szabó Ervin könyvtár jogelődje, a Fővárosi Könyvtár 1897-ben vásárolta meg a francia kiadást. A Földtani Intézet 1869-ben alapult, példányuk a nagyvonalú tudomány-mecénás Semsey Andor ajándékaként 1899-ben került az állományba. A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, amely 1867-ben jött létre, egy latin példánnyal rendelkezik, amelyben az Archinto családnak, Tainate grófjainak a címeres ex librise található meg. A Kolozsvári Egyetem példánya az Erdélyi Múzeumi Egylettől származik, és oda 1858-ban került egy helyi ügyvéd felajánlásából, eredeti őrzési helyére pedig a bécsi udvari könyvtár duplikátumbélyegzője utal. Ezek mellett még a pozsonyi egyetem őriz egy latin nyelvű első kötetet és egy teljes francia kiadást, a Magyar Természettudományi Múzeum pedig egy első kötetet.

Ezek az adatok jól mutatják Marsigli és a *Danubius* ismertté válásának folyamatát Magyarországon, azonban nem árulják el, hogy Marsigli 18. századi idézői hol és milyen példányt láthattak. A marosvásárhelyi Teleki-téka példánya csak a 19. század első éveiben kerül az országba, a kolozsvári egyetem

példánya pedig ennél is fél évszázaddal újabb szerzemény. Fridvaldszky, a legkorábbi idéző, jezsuita volt, így hozzáférése volt a kolozsvári jezsuita könyvtárhoz. Ennek anyaga a piarista lyceumhoz került még a 18. században, majd az államosítás után a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiáléjába – a Marsigli kötet jelenlegi vagy egykori meglétének azonban ott nincs nyoma. Szóba jöhetne még Köleséri Sámuel egykori könyvtára is. Ez az párját ríkítóan gazdag gyűjtemény tulajdonosának halála után szétszóródott, de rendelkezésünkre áll egykori könyvjegyzéke.³³ Azonban nem találjuk meg rajta a *Danubiust*, sőt, még a *Prodromust* sem, amelyből pedig Marsigli személyesen kívánt példányt eljuttatni Kölesérihez. Utolsó jelöltként hátramaradt a nagyszombati Brukenthal-könyvtár. Magát a gyűjteményt valószínű jelöltté teszi, hogy a Gubernium székhelyéhez kötődött, s a Marsigli-kötetek felbukkanása talán itt a legvalószínűbb. A Brukenthal Múzeum korai katalógusa, mely Samuel von Brukenthal halála körül készülhetett (1803) tartalmazza a latin és a francia nyelvű kiadást is (Ms. 113., f. 143v-144r), a francia kiadás pedig egy még korábbi, 1780-ból származó katalógusban is megjelenik (Ms. 87., f. 152v), tehát bizonyosan Samuel von Brukenthal tulajdona volt.

A korai erdélyi idézők tehát valószínűleg ezt a példányt vehették kezükbe. Fridvaldszky esetében még egy további lehetőséggel számolhatunk, ugyanis ő hosszas bécsi tanulmányokat folytatott, és a *Danubiusszal* ott is találkozhatott.

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy a példányok jellemzően a tervszerű könyvtáralapítások során kerülnek az országba és alapvetően hungarika voltuknak köszönhetően, először a 18. század utolsó évtizedeitől kezdődően. A 19. század második felében, mikor számos intézmény és velük együtt nagy szakkönyvtárak alapulnak, már-már igényként merül fel egy-egy *Danubius* beszerzése. Várakozásainknak megfelelően ezzel párhuzamos alakul Marsigli magyarországi hatástörténete is: csak a 19. század második felére, végére épül be a tudományos köztudatba, akkor azonban annál gyakrabban hivatkozzák, és létrejön az a tudásanyag, amelynek köszönhetően az 1930-as Marsigli bicentenáriumnak már Magyarország is elhivatott résztvevője volt.

33 Bertók 1955.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bertók 1955.** Bertók Lajos: Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka. In *Könyv és Könyvtár. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve*. Debrecen, 1955.
- Bognár 2016.** Bognár Zsófia: Egy elfeledett műgyűjtő: Enea Lanfranconi. *Múzeum Café* 110. (2016 május–június) 2. sz. 38–47. + 3 fig.
- Caspari 1791.** Andreas Caspari: Etwas über das Schwefelbad bei Baassen (umweit Mediasch) oder das sogenannte brennende Wasser. *Siebenbürgische Quartalschrift* (1791) 2. sz. 207–214., Hermannstadt.
- Deák 1995.** Deák Antal András: A Danubius Pannonico-Mysicus műhelyitkai. *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből* 14. (1995) 49–51.
- Deák 2002.** Deák Antal András: Magyarországi tudósok egy nagy tudományos vállalkozás hátterében. *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből* 34. (2002) 145–151.
- Deák 2004.** Deák Antal András: *A Duna fölfedezése – Luigi Ferdinando Marsigli: Danubius Pannonico-Mysicus Tomus I.* Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest, 2004.
- Deé 1997.** Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Erdélyi Múzeum-egyesület, Kolozsvár, 1997.
- F. Molnár 2016.** F. Molnár Mónika: *Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között. L. F. Marsigli és kortársai*. Reciti, Budapest, 2016.
- Frati 1928.** Lodovico Frati: *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsigli conservata nella biblioteca universitaria di Bologna*. Firenze, Olschki, 1928.
- Fridváldszky, 1767.** Joannes Fridvaldszky: *Minero-logia Magni Principatus Transilvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides & aquae conscripta*. Typis Academici Societatis Jesu, Claudiopoli, 1767.
- Havass 1893.** Dr. Havass Rezső: *Magyar Földrajzi Könyvtár*. Budapest, 1893.
- Jakó 2012.** Jakó Zsigmond (ed.): *Köleséri Sámuel tudományos levelezése (1709–1932)*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2012. [Kölesériana I.]
- Papp 2023.** Papp Gábor: Luigi Ferdinando Marsigli magyar vonatkozású földtudományi tevékenységének áttekintése a *Danubius Pannonico-Mysicus...* és

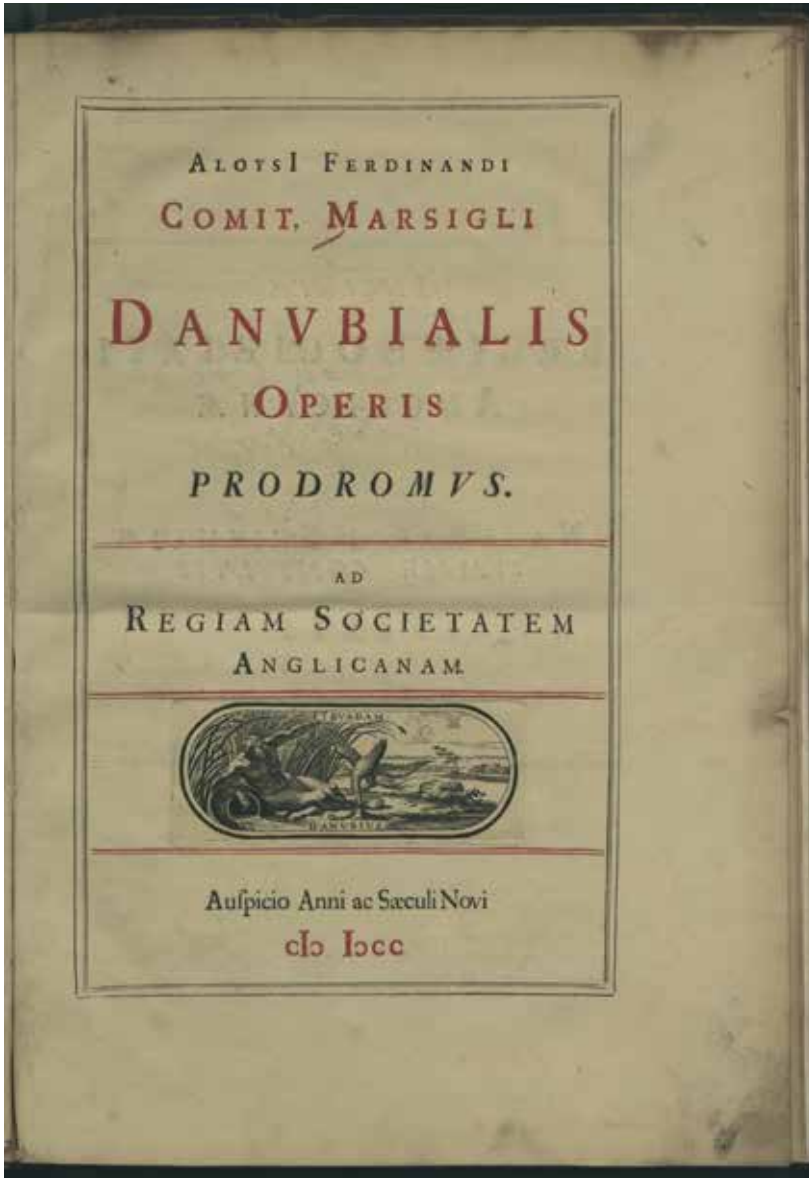
- Marsigli publikálatlan kéziratai tükrében. In Fehér Bence – Tóth Anna Judit (szerk.): *Marsigli és kortársai*. MKI, Budapest, 2023. 97–152. DOI: 10.53644/MKI.MAKO.2024.97
- Sánta 2020.** Sánta Sára: Schönvisner István és a szombathelyi püspöki könyvtár megalapítása. *Magyar Könyvszemle* 136. (2020) 4. sz. 303–315. DOI: 10.17167/mksz.2020.4.303-315
- Stoye 1994.** Stoye, John: *Marsigli's Europe: 1680–1730. The life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso*. Yale University Press, New Haven–London 1994.
- Széchényi 1799.** *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi*. Tomus I. Scriptorum Hungarorum et rerum hungaricarum typis edito complexus. Pars II. M–Z. Typis Siessianis, Sopronii, 1799.
- Szinnyei.** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891–1914.
- Teleki 1811.** *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék. Pars tertia*. Scriptorum Rerum Hungaricarum et Transilvanicarum complexa, cum Catalogo Librorum Hungaricorum conjugis desideratissimae Susannae Com. Bethlen de Iktár. Accedunt: Supplementa Catalogi Partis Primae et Secundae. Viennae, Typis Antonii Pichler, 1811.
- Tóth 2022.** Tóth Anna Judit: Luigi Ferdinando Marsigli és a Felvidék bányái. In Fehér Bence – Tóth Anna Judit: *Barokk történetírók Magyarországról, Magyarországon*. MKI, Budapest, 2022. 105–126. DOI: 10.53644/MKI.BTMM.2022.105
- Tóth 2023** Tóth Anna Judit: L. F. Marsigli és Köleséri S. ismeretlen levelezése. *Ephemeris Hungarologica* 3. (2023) 1. sz. 86–102. DOI: 10.53644/EH.2023.1.86
- Wanek 2021.** Wanek Ferenc: *Fordulópontok és meghatározó személyiségek Erdély általajkincseinek megismeréstörténetében 1920 előtt*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2021.
- Wanek 2023.** Wanek Ferenc: Marsigli helye az Erdélyi-medence földgáztelepeinek ismerettörténetében. In Fehér Bence–Tóth Anna Judit: *Marsigli és kortársai*. MKI, Budapest, 2023. 274–302. DOI: 10.53644/MKI.MAKO.2024.274

The publication history and the Hungarian reception of L. F. Marsigli's *Danubius*

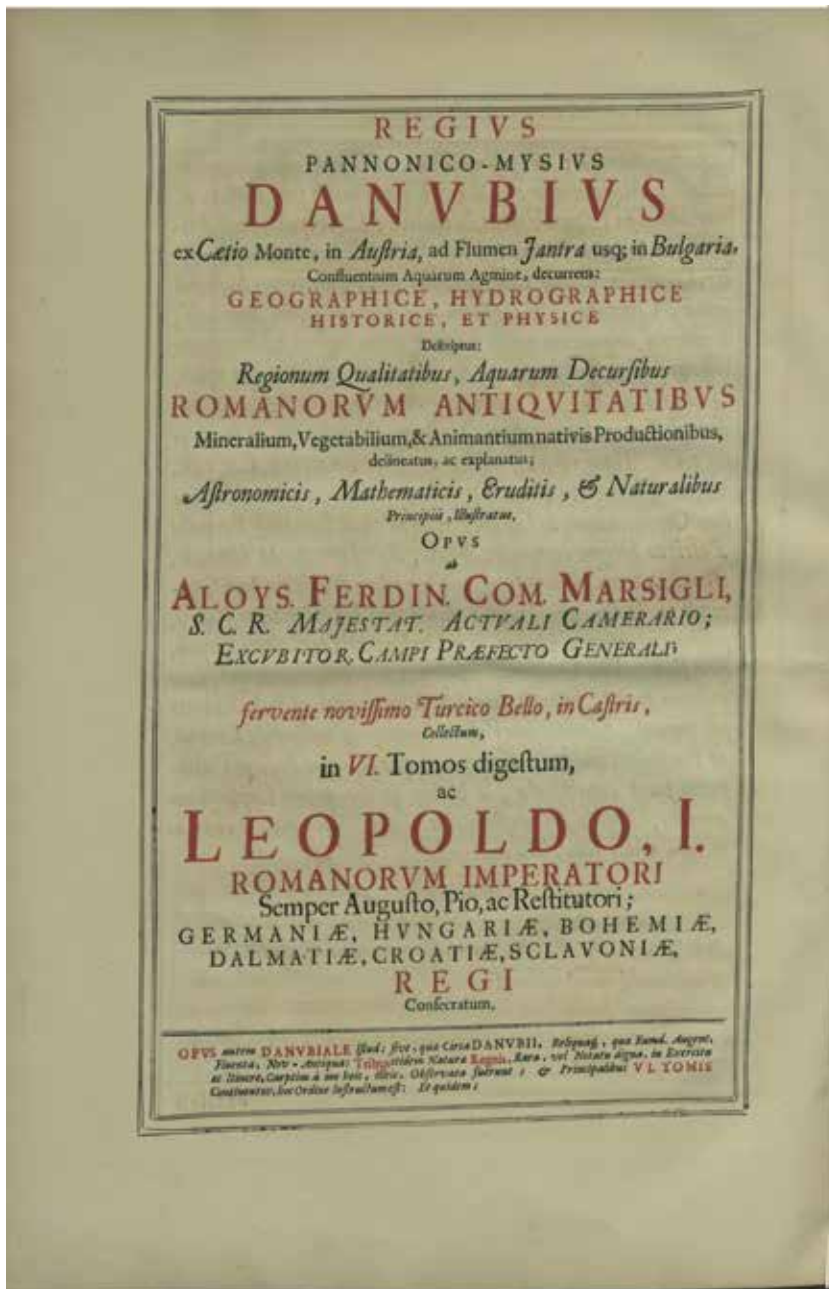
ABSTRACT: The aim of this study is to examine L. F. Marsigli's *Danubius Pannonico-myusicus* from the point of view of book history. I will review all the publications that were produced in connection with the decades-long research project *Danubius* (prodromes, translations, independent illustrated volumes, map albums), and discuss the publication variants that were discovered. In the second half of the paper, I will examine the provenance of the volumes in the territory of historical Hungary. This pattern explains the relatively delayed reception of the work in domestic research: most of the copies were brought to the country in the second half of the 19th century, a smaller number in the late 18th century and at the turn of the century, usually in connection with library foundations or planned collections of Hungarica. I will focus in particular on the Transylvanian copies, since during the 18th century that was the only place in Hungary where the *Danubius* was referred to.

KEYWORDS: L. F. Marsigli, *Danubius Pannonico-myusicus*, publication history, Hungarian library history, Hungarian book collectors

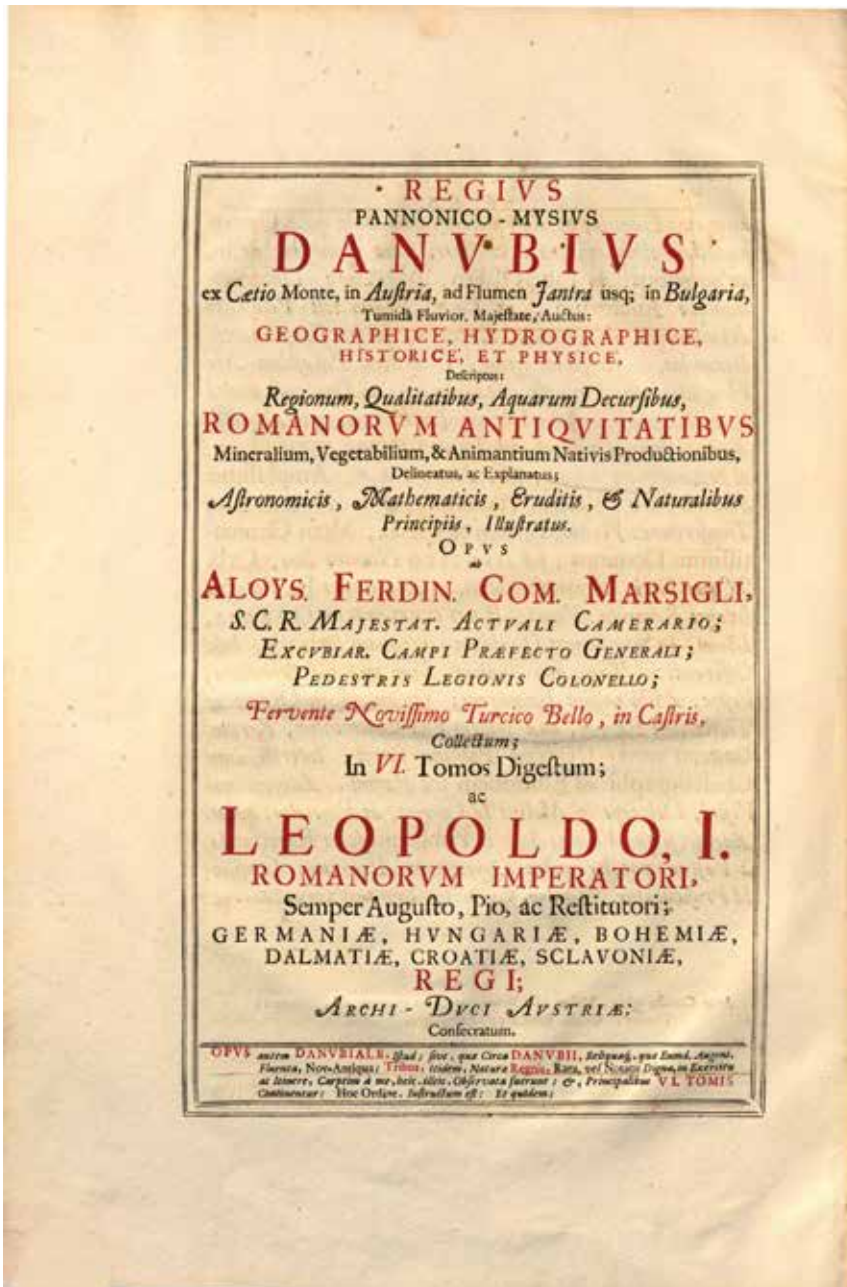
Képmelléklet

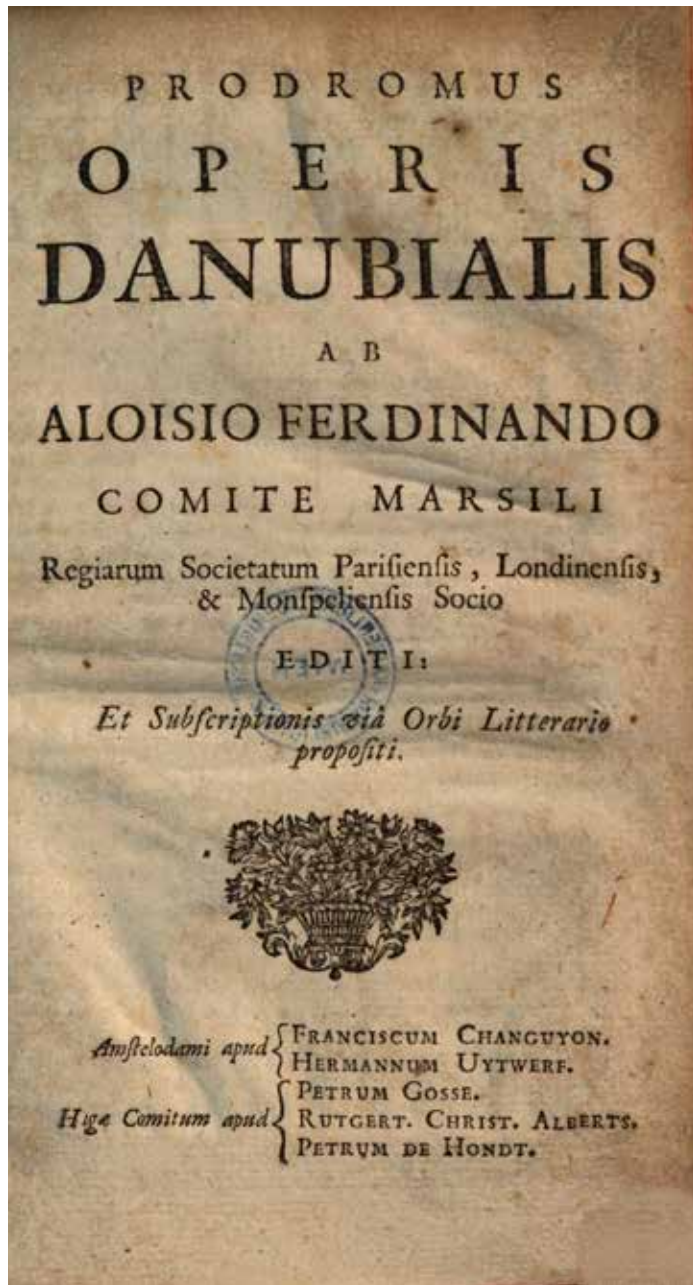

1. kép: A *Prodromus* 1700. évi első kiadásának címlapja

2. kép: A Prodromus első kiadásának B_{1v} lapja, „A” variáns

3. kép: A Prodrómus első kiadásának B_{1v} lapja „B” variáns

4. kép: A Prodrômus 2. kiadásának címlapja

IV. BÉLA ÉS FIA, V. ISTVÁN KONFLIKTUSÁNAK BEMUTATÁSA BÉL MÁTYÁS *NOTITIA HUNGARIAE NOVAE...* CÍMŰ MUNKÁJÁBAN¹

TÓTH ORSOLYA

ABSZTRAKT: Tanulmányomban a barokk kor kiváló tudósa, Bél Mátyás országleírásának egy részletét vizsgálom, amely IV. Béla és fia, István kapcsolatával foglalkozik. A szerző forrásai között fontos szerepet kap két V. István által kiadott oklevél és Laszkarisz Mária egy levele, elsősorban ezek alapján keresem a választ arra, mi vezetett Bél szerint az apa és fia közötti éveken át tartó viszálykodáshoz, ambivalens viszonyuk hogyan befolyásolta hatalmi törekvéseiket és Magyarország korabeli helyzetét.

KULCSSZAVAK: Bél Mátyás, *Notitia Hungariae Novae*, Árpád-házi uralkodók, IV. Béla, V. István, domonkos rend, Johannes Teutonicus

Az evangélikus lelkész és tudós Bél Mátyás (1684–1749) tudományos munkásságának fő műve a *Notitia Hungariae Novae historico geographica* című országleírás, amelynek első kötete 1735-ben jelent meg.² A szerző életében még négy kötet került kiadásra, ez azonban a teljes műnek csak egy részét, nagyjából a harmadát tette ki, a további anyagok kéziratban maradtak és egy részük el is veszett. A kéziratban maradt anyagok kiadása jelenleg van folyamatban: Tóth Gergely és munkatársai dolgoznak rajta.³

1 A „KLASSZIKA FILOLÓGIA – ÍRÁSOS TÖRTÉNETI ÖRÖKSÉG” tématerületi kutatás, a TKP2020-NKA-23 sorszámú, TKP-37-3/PALY-2020 iktatószámú pályázat keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

2 Bél 1735–1749.

3 Bél 2011–2020. A forráskiadásról lásd: Mihalik 2013, 341–349. Bél munkásságáról lásd még: Tóth 2015, 157–167.

A történelem- és földrajztudós, magyar és szlovák felmenőkkel rendelkező Bél 1714-ben lett a pozsonyi evangélikus líceum igazgatója, onnantól kezdve haláláig, vagyis 35 éven át Pozsonyban élt. Országleírásának első kötete is (és részben a második kötet) Pozsony vármegye bemutatásával foglalkozik. A mű címlapján olvasható rövid tartalmi összefoglalás szerint leírja az adott terület földrajzi adottságait, természeti kincseit, bemutatja az ott élő népeket és szokásaikat, a vármegyék tisztségviselőit, jeles családjait, városait és falvait, azok történetét és korabeli állapotát, vagyis egy komplex áttekintést kíván adni Magyarországról vármegyénkénti bontásban.

Bél Mátyás, mielőtt megjelentette volna a *Notitia* első kötetét, nagyjából két évtizeden keresztül kutatómunkát végzett, amelynek során igyekezett minden lehetséges forrást összegyűjteni, amely valamiféle új információval, adalékkal gyarapíthatta a már meglévő ismereteket. Ezenkívül nemcsak a hazai történetírók munkáit dolgozta bele művébe, ahol csak tehette – egyetértve vagy éppen polemizálva velük –, hanem megpróbált minél több külföldi kútfőt is felhasználni, ezek ugyanis gyakran más szemszögből értékelték az egyes eseményeket, sokszor pedig olyan értesülésekkel is rendelkeztek, amelyekről a hazai források nem szóltak.

Tanulmányomban az említett első kötetnek egy meghatározott szakaszát kívánom vizsgálni, konkrétan azt a részt, amely IV. Béla (1206–1270) és V. István (1239–1272) királyaink uralkodását érinti. A *Notitia* első könyvének 3. fejezetében ír a szerző Pozsony város történetéről a magyar királyok alatt. Ez a tizenhét paragrafusra kiterjedő rész, amely a szövegkiadásban 32 oldalt jelent, öt paragrafusban, tizenhárom oldalon tárgyalja IV. Béla és fia, V. István uralkodásának Pozsonyhoz köthető eseményeit, ami közel a harmadát teszi ki az Árpád-házi uralkodókkal foglalkozó fejezet egészének. A kiemelt figyelmet érthetőnek gondolnánk, hiszen a tatárjárás IV. Béla idején a magyar történelem legnagyobb katasztrófáinak egyikét eredményezte, de Bél Mátyás mégsem erre koncentrált: érdeklődésének homlokterében a király és fia közötti konfliktus, illetve az osztrákokkal vívott csatározások állnak. A tatárok szörnyű dúlását a szerző egyetlen mondattal intézi el: „... miután a király 1241-ben a Sajó folyónál szinte egész seregével vereséget szenvedett a tatároktól, az ellenség iszonyú vadsága – amelynél borzalmasabbat sehol sem találtam lejegyezve

az irodalomban – elért egészen Pozsonyig.”⁴ Ezután rögtön át is vezeti mondanóját a számára aktuálisan lényegesebb témára: „Annál is inkább szorult helyzetben voltak a pozsonyiak, mivel két ellenség is háborgatta őket. Ugyanis a tatárok mellett Frigyes, Ausztria hercege is Magyarország ellen tombolt, még-hozzá olyan kegyetlenséggel, hogy azt még elmondani is különös.”⁵ – Innentől kezdve az Ausztriával való konfliktus kerül nála a középpontba. Két külhoni forrásra hivatkozva azt állítja, hogy az osztrákok, kihasználva Magyarország meggyengült helyzetét, betörték az országba és olyan rettenetes pusztítást vittek végbe, amely vetekedett a tatárokéval. Az említett két forrása Kromer, lengyel történetíró⁶ és a *Historia ducum Styriae* (Stájerország hercegeinek története) című munka, közülük az utóbbira igen gyakran hivatkozik művében.⁷

Béla király az osztrákok nemtelen támadását úgy torolta meg, hogy a tatárok kivonulása után csatát kezdeményezett a Lajtánál, amelynek során Frigyest megölték. (Az 1246. június 15-én vívott csatát egyébként a magyarok elvesztették, II. [Civakodó vagy Harcias] Frigyes halála miatt Bél mégis úgy állítja be a dolgot, mintha megnyertük volna az ütközetet.⁸) Bél szerint azonban Magyarország akkoriban olyan balszerencsés volt, hogy még győztes csatákkal is csak újabb háborúkat és csapásokat idézett a saját fejére.⁹ Ugyanis Frigyes halálát követően azonnal megindult a harc Ausztria birtoklásáért IV. Béla, Herman badeni örgróf és Ottokár cseh király között, amelynek során ugyan először a magyarok értek el sikereket, ezek azonban igen rövid életűeknek bizonyultak. Béla ellenfeleit részint legyőzte, részint a maga pártjára állította, fiát, Istvánt pedig Stájerország hercegévé tette. Ő azonban, megbízottaival együtt – miként Bél fogalmaz – „nemtelenebbül kormányozta az országot, mint ahogy az egy

4 Bél 1735, cap. 3, 8.§, p.115.: ... *rege a Tartaris ad amnem Sajó anno MCCXLI cum univervo propemodum exercito profligato, immanis hostium feritas, qua nihil dirius relatum uspiam in litteras reperias, Pisonium usque pertigit.* A tanulmányban előforduló eredetileg latin nyelvű forrásrészleteket itt és a továbbiakban is saját fordításomban közlöm.

5 Uo.: *Et fuerunt sane eo arctiore loco res Pisoniensium, quod a gemino hoste infestarentur. Praeter Tartari enim Fridericus, Austriae dux, mirum dictu quanta crudelitate in Hungariam saevierit.*

6 Kromer 1577.

7 Az Árpád-házi királyok uralma alatt álló Pozsony történetének ismertetése során tízszer említi a forrást, amelyet a jezsuita tudós Peter Schez (1691–1756) állított össze: Schez 1728.

8 Vö. a *Képes Krónika* beszámolójával: „Ezután (ti. a tatárok kivonulása után) Béla király visszatért a tengerparti részekről; a magyar nemzet csatában megölte Újhelynél Frigyes osztrák herceget, a harcias férfiút; az állkapcsán szúrták át. Noha a herceg odaveszett a háborúban, Béla király és a magyarok nem nyertek győzelmet.” (Ford. Geréb László).

9 Bél 1735, 116. (cap. 3, 9.§): ... *ea tunc fuit Hungariae fortuna, ut prosperis etiam praeliis nova sibi bella, calamitates novas arcesseret.*

új fejedelemhez illik”,¹⁰ és ezért a kezdeti szimpátia, amely alattvalói részéről irányában megmutatkozott, hamar nyílt ellenszenvvé változott. István ellen fellázadva helyőrségét kiverték, és a cseh Ottokárt hívták meg, hogy legyen az uralkodójuk. Természetesen ezt Béla nem viselte higgadtan, így ismét kitört a háború, amelyben ezúttal Ottokár győzedelmeskedett, s a magyar király kénytelen volt békét kérni.¹¹ Bél a Zwettli Krónikára hivatkozva¹² azt állítja, hogy a béketárgyalásokat Pozsonyban tartották, és itt állapodtak meg arról, hogy Béla lemond a Stájerország feletti uralomról, illetve kisebbik fiát, az ifjabb Bélát eljegyzi Ottokár unokahúgával, Ottó brandenburgi őrgróf lányával. Mindez 1260-ban történt, a békét rögzítő oklevelet pedig a következő évben (1261. március 31-én) Bécsben írták alá.

A korszak eseménytörténetének feldolgozásában nehézséget jelent, hogy a szerző a következő tizenöt évről nem talál információkat a magyar történeti forrásokban,¹³ pedig nagyon lényeges volna tudni, hogy mi volt az oka az apa és fia között fellángoló viszálynak. Eszterházy Imre (1663–1745), esztergomi érsek hívta fel a figyelmét két oklevélre, amelyeket V. István adott ki, az elsőt 1262. december 5-én Poroszlón, a másodikat 1263. május 3-án Szakálban (mai Nógrádszakál). Az iratok másolatok voltak, amelyek hitelességét Török Ferenc, az érseki kancellária vezetője erősítette meg.¹⁴ Bélt nagy örömmel töltötte el a két oklevél felbukkanása, nemcsak azért, mert így ő lehetett első közre-

10 Uo.: *non legati modo ... sed ipse etiam sordidius, quam pro novo principe res moderabatur.*

11 Ez volt az első morvamezei csata 1260 júliusában.

12 A főszöveghez kapcsolódó lábjegyzetben (Bél 1735. 117., s) Bél a következő megjegyzést teszi: *Conf. Chron. Zwetlense apud Pezium, Tom. I, col. 982.* A forráshely bibliográfiai adatai: Pez 1721. A hivatkozott forrást megvizsgálva azt találjuk, hogy Bél láthatóan összevonta a 982. és 983. columnában olvasható információkat. Ugyanis a krónika szerzője Pozsonyt az 1254-es esztendő eseményei kapcsán említi: *Anno 1254. Bela rex Ungariae, et Ottakerus dux Austriae reconciliantur in Posonio post festum Pascae.* Míg Stájerország átadása az 1260-as év történései között szerepel (983. columna), itt azonban Pozsony már nem kerül szóba: *Anno 1260. [...] Ungari in Austria sibi occurrentes nobiles occiderunt in pugna, in die Sanctorum Johannis et Pauli. Et post rex Ungariae et filius eius Stephanus juxta fluvium Marchiam venerunt: contra quem Ottakerus dux Austriae in die S. Margarethae, cum pax quoque esset inter illos. Transiit exercitus regis Ungariae praedictum fluvium et commisit praelium. Tandem rex Ungariae et omnis eius exercitus, relictis tentoriis suis, fugit, quae omnia abstulit exercitus Austriae. Eodem tempore et pax inter eos facta et terra Styriae, quae a rege Ungariae fuerat possessa, reddita est duci Austriae.*

13 Bél 1735, 117. (cap. 3, 10.§): „Ezek után hatalmas hiátust hagytak a magyar történetírók, mintha több mint tizenöt évnyi időn keresztül IV. Béla vagy a fia, István semmi említésre méltót nem tett volna.” Bél szerint e hiányosságok pótlására elsőként a jezsuita tudós, Timon Sámuel vállalkozott.

14 Az oklevelek megszerzéséről és jelentőségükről a munka szempontjából vö. Tóth 2007, 23–24.

adójuk,¹⁵ hanem mert addig nem ismert információk kinyerésében bizakodott.

Az egyik első dolog, amit megfigyelt a forrásokban, hogy István mindkét oklevélben ifjabb királynak (*iunior rex*) nevezi magát, ami Bél szerint arra utal – ezt Timon Sámuellel¹⁶ egyetértésben mondja – hogy ekkor már megkoronázták őt, és nem igaz az, hogy az Árpádok idején csak az aktuális király halála után lehetett megkoronázni az utódját.¹⁷

IV. Béla megkoronázza fiát, V. Istvánt, Képes Krónika

forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/V._István_magyar_király#/media/Fájl:V._István_koronázása.jpg

A korábbi oklevélből megtudjuk, hogy valamikor 1262 folyamán Béla és István békét kötöttek Pozsonyban. Ennek a pozsonyi békének a szövegét nem ismerjük, de a Bél által ismerttetett oklevél utalásai alapján arra következtethetünk, hogy Béla megerősítette fiát az Erdélyi dukátus birtoklásában, és megállapodtak abban, hogy mely területek, és milyen bevételek illetik majd az ifjabb királyt a jövőben. A füleki várat is ekkor engedte át neki atyja. A pozsonyi békekötést követően azonban ismét fegyveres konfliktus robbant ki közöttük, ezért lehetett szükség a béke artikulusainak ismételt megerősítésére. Az újabb konfliktus so-

¹⁵ Bél 1735, 117–124. (cap. 3, 10.§).

¹⁶ Timon 1714, 95.: *Hoc tempore* (1261) *Stephanus iam probabiliter coronatus rebellis patri totius Ungariae imperium affectat.*

¹⁷ Bél 1735, 124. (cap. 3, 11.§): „Ezt a királyi titulust tíz évvel korábbra kellett visszavezetni, amikor ugyanis Krestenbrunnál (Kroissenbrunn) megütközött Ottokárral, és a csatából sebesülten távozott, már Magyarország ifjabb királyának nevezte magát. De mégis milyen jogon? Nyilvánvalóan nem eltulajdonította a címet. Timonnal értek egyet, aki úgy véli, hogy már akkor meg volt koronázva. Következésképp tévednek, akik azt gondolják, hogy a lengyel II. Ulászló előtt Magyarországon csak azt követően koronázták meg az új királyokat, ha az atyjuk már meghalt.”

rán nyilvánvalóan egymás alattvalóit zaklatták: legalábbis az világosan kiderül a szövegből, hogy István emberei Béla több báróját megfosztották vagyontól és birtokaiktól, amelyek visszaadására az említett poroszloi oklevélben kötelezte magát. Hasonlóképpen a sókitermelés miatt is konfliktusba kerültek, amit ugyancsak megpróbált rendezni az ifjabb király, és még több más dologban is engedményeket tett atyjának. Bél kiemeli, hogy a gyermeki szeretet hangja hatja át ezt az iratot, amit valóban alátámaszt az, hogy István következetesen a „kedves atyánk” (*charissimus pater noster*) kifejezéssel utal az uralkodóra, az oklevél befejező részében pedig ezt mondja: „Végül pedig a gyermekhez illő elismerés arra sarkall és figyelmeztet bennünket, hogy ígérjünk kedves atyánknak fiúi tiszteletet és megbecsülést, teljes odaadással és őszinteséggel, mindenkor birtokolni óhajtván az ő legkívánatosabb áldását és szeretetét.”¹⁸

Hiábavalóak voltak azonban a gyermeki szeretet megnyilvánulásai, mert ismét kiújult kettőjük között a viszály. A második, 1263-as oklevélben István azt követeli, hogy a közte és apja közötti megállapodásokat a Szentszék erősítse meg, s ha bármelyik fél a továbbiakban megsértené a békét, kényszeríthetők az egyházi elöljárók által annak megtartására. Ebből arra gondolhatunk, hogy ez alkalommal talán Béla volt az, aki nem tartotta be az egyezséget. Erre utal az a passzus is, amelyben azt mondja: „azoknak, akiket kedves atyánk, a király egyetértésével és akarására kifosztottak a háború idején vagy a háború után, meg kell adni a visszaszolgáltatás kegyét, s ellenkezőleg, mi is erre kötelezzük magunkat jelen levelünk által.”¹⁹ Az előző levélben még csak arról volt szó, hogy az ő emberei támadták meg Béla alattvalóit, itt viszont már a király részéről is hasonló jogtalanságok kerülnek említésre. Azt is felhossa, hogy a király fenyegető levelekkel zaklatja: „Valamint azt is kívánjuk, hogy a fenyegető levelek teljességgel szűnjenek meg, és a továbbiakban ne kerüljön sor bármelyikünk báróinak vagy szervienseinek a tönkretételére és kifosztására, sem pedig a nemesek birtokainak erőszakos megszállására.”²⁰ Majd az oklevél utol-

18 Bél 1735, 122. (cap. 3, 10.§): *Ultimo autem filiali recognitione compuncti et ammoniti promittimus charissimo patri nostro filialem reverentiam et honorem cum omni devotione et sinceritate, cupientes ipsius benedictione et dilectione desideratissimis omni tempore perpotiri.*

19 Bél 1735, 123. (cap. 3, 10.§): *Item spoliatis de consensu et voluntate charissimi patris nostri regis tempore guerraee vel post guerram, debeat restitutionis beneficium impertiri, et ad hoc e converso nos praesentibus obligamus.*

20 Uo.: *Item volumus, quod litterae comminatoriae omnino cessent, nec destructiones et spolia baronum vel servientium alterutrius nostrum ulterius fieri debeant, nec etiam descensus super praediis nobilium violenti.*

só cikkelyében így fogalmaz: „Ezenfelül hozzátesszük, hogy mindazokat, akik kedves atyánkhöz, a királyhoz tartoznak barátság, tanácsadás, segítségnyújtás, engedelmesség vagy kegy révén, nem fogjuk üldözni, sem hadseregünket nem fogjuk ellenük vagy földjeik ellen küldeni. Azt kívánjuk, hogy kedves atyánk se üldözze azokat, akik vérokonsággal, sógorsággal vagy bizalmas, baráti viszonyal hozzánk kapcsolódva mellettünk álltak vagy akartak állni – legyenek azok királyok vagy hercegek, vagy akár őrgrófok –, s ne küldjön sereget ellenük. Miként mi szent eskü alatt ígérjük e határozat vagy cikkely megtartását, azt akarjuk, hogy hasonlóképpen e határozat tekintetében kedves atyánk is valószínűleg tegyen esküt, hogy sem ő maga, sem hadserege nem próbálja őket megtámadni vagy bármilyen módon zaklatni. A bárókat, és akik hozzá tartoznak, tisztelni fogjuk, ekként ő se üldözze, hanem a letett eskü szerint, tisztelje azokat, akik királyságunk bárói közül hozzánk tartoznak.”²¹

E részletek alapján is világosan látszik, hogy Béla a két oklevélben valóban egy olyan értékes forrásra bukkant, mely részben megvilágítja az apa és fia közötti konfliktus természetét és láttatni engedi, hogy milyen történések miatt mérgesedett el a viszony kettejük között. Arra azonban nem adnak választ e források sem, hogy mikor kezdődött, honnan eredhetett a probléma. Béla úgy véli, Stájerország elvesztése lehetett az az esemény, amely a törést okozta Béla és István kapcsolatában.²² Ez nagyon is valószínű, a modern történettudomány is nagyjából erre az időszakra datálja a viszályok kezdetét. István anyja, Laszkarisz Mária királyné kissé homályosan fogalmazva azt mondja: „hűtlen

21 Béla 1735, 124. (cap. 3, 10.§): *Adiicimus insuper, ut omnes illos, qui charissimo patri nostro regi adhaeserunt amicitia, consilio, auxilio, obsequiis et favore, non persequemur, nec contra eos vel terras ipsorum nostrum exercitum transmittemus. Volentes ut pater noster charissimus illos, qui nobis consanguinitate, affinitate vel familiaritate coniuncti, sive sint reges sive duces, seu etiam marchiones adstiterunt vel assistere voluerunt, non persequatur, nec exercitum mittat contra eos; et hoc capitulum, seu articulum hunc, sicut nos sub iurisiurandi religione promittimus, similiter volumus et super ipso capitulo charissimus pater noster corporaliter praebeat sacramentum, quod nec per se, nec per suum exercitum eos attentet offendere vel in aliquo molestare. Barones et qui sibi adhaeserunt nos diligemus, ut ipse illos, qui ex regni nostri baronibus nobis adhaeserunt, non persequi, sed diligere teneatur iuxta formam praestiti sacramenti.*

22 Béla 1735, 125. (cap. 3, 11.§): „A Stájerország birtokából kikergetett István fájalta sorsát és jóvá akarta tenni a veszteséget. Kedvező lehetőségnek látszott erre, ha a királyi címet, amelyet viselt, úgy teszi tartalmassá, ha megszerzi magának Magyarország valamely részét. Nem hiányoztak a környezetéből azok, akik ezt az abszoloni tervet egyrészt helyeselték, másrészt erejükhez mérten támogatták. Könnyen arra indít engem, hogy ezt gondoljam, a stájerországi háború István számára kedvezőtlen végkimenetele, továbbá atyjának teljességgel szerencsétlen sorsfordulatai. Tehát a fejtörésekhez folyamodtak.”

alattvalók felbujtására” (*perfidorum subditorum suasionem*) kezdődött a férje és fia közötti háborúskodás. Ez egy nagyon érdekes levélből derül ki, amely több forrásból is ismert és Bél Mátyás is közli a teljes szövegét.²³

Laszkarisz Mária levelet küldött a domonkosok általános rendtartománynak (a *Codex Diplomaticus* [IV/3, 68.] 1262-re datálja), amelyben Johannes Teutonicus egy csodájáról számol be, aki elérte, hogy férje és fia ne forduljon fegyverrel egymás ellen. Bél Mátyás Timon Sámuelnél olvas a levélről, aki azonban nem közli annak teljes szövegét, mindössze röviden utal a tartalmára,²⁴ ezért a szerző tovább kutat, és Sigismundus Ferrariusnál²⁵ megtalálja a szöveget teljes terjedelmében, amelyet változtatás nélkül bele is illeszt saját munkájába. A levél lényege röviden a következő: A királyné idő és hely megjelölése nélkül leírja, hogy férje, IV. Béla és fia, István már felállították a seregeiket egymással szemben, hogy megütközzenek, mivel „hűtlen alattvalók felbujtására nagy viszály keletkezett” közöttük, azonban ő, a feleség és anyja, aki mindkettőjükért egyformán aggódott, kétségbeesetten könyörögni kezdett Johannes Teutonicushoz, aki meg is jelent neki álmában, s őt a kereszt jelével illetve közölte, hogy nincs oka az aggodalomra, mert vissza fogja kapni a fiát. Másnap reggel pedig érkezett a hír, hogy István megadta magát és kész alávetni magát mindenben atyja akarátának. A királyné ezt csodajelnek értékelte és arra kérte a szerzeteseket, hogy tudassák vele János testvér további csodáit is.

Az első kérdés, ami felmerülhet bennünk, hogy ki is Johannes Teutonicus, és miért éppen hozzá imádkozott a királyné. Ha a személye után akarunk nyo-

23 Bél 1735, 125–126. (cap. 3, 11.§)

24 Bél 1735, 125. (cap. 3, 11.§): *Dispositae iam stabant acies utrinque, inquit eodem loco Timon; sed Maria Regina, invocavit B. Johannem Teutonicum, pacem exoravit. Hoc miraculum regina, per epistolam significavit Ordini Praedicatorum, cum titulo Ducissae Syriae, an Styriae, filium Regem profitens, quod Bela pater, omisit in sua. Dolendum est, non exstare, seu loci, seu temporis, quo haec gesta sint, mentionem.*

Összevetésként az eredeti szöveghely Timonnál (Timon 1714, I. 95.): 1262 Urbanus IV admonet Belam ne Saracenos aut Judaeos vectigalibus colligendis adhibeat, nisi eis Christianum praeponat. Concordia inter patrem et filium RR. Posonii. Stephanus promittit se Ducatu contentum fore, nihilque ultra tentaturum. *Dispositae iam stabant acies utrinque, sed Maria Regina invocans B. Johannem Teutonicum pacem exoravit. Hoc miraculum Regina per epistolam significavit Ordini Praedicatorum cum titulo Ducissae Syriae, an Styriae, filium Regem profitens, quod Bela pater omisit in sua.*

25 Sigismundus Ferrarius 1637, 105–106. (liber I., cap. 7.). Ferrarius domonkos legendáiról lásd: Rössler 1927, a IV. Béla és Laszkarisz Mária alább bemutatásra kerülő leveleinek forrásaihoz vö. ugyanitt 47–48.

mozni, nincs könnyű dolgunk, mert egyfelől ezen a néven két személy is ismeretes, ráadásul mindketten a 13. század első felében éltek, az egyik a mi domonkos szerzetesünk, a másik pedig egy kánonjogász. Másfelől Johannes Teutonicust a magyar források és szakirodalom többféle néven említi: *A szentek élete*¹ című gyűjtemény egyszerűen csak Boldog Jánosnak nevezi, de találkozunk a Németországi János, Teuton János, leggyakrabban pedig a Boszniai János elnevezéssel is, születési helyéről Wildesheimi Jánosként is hivatkoznak rá, az olasz szakirodalomban pedig a Giovanni di Sassonia elnevezéssel találkozunk. Az 1180–1252 között élt Johannes Teutonicus 1220-ban lépett be a domonkos rendbe, maga a rend alapítója, Domonkos szentelte fel Bolognában, s mivel a német mellett kiválóan beszélt latinul, olaszul és franciául, ráadásul igen nagy meggyőző erővel, rögtön el is küldték, hogy hirdesse az evangéliumot a népeknek. Épp ebben az időben alapította meg Magyarországon Paulus Hungarus² az első domonkos rendtartományt, amelynek vezetését később egy rövid időre Johannes Teutonicus vette át. A két szerzetes jó barátságban volt egymással, ami abból is fakadhatott, hogy sok közös vonás volt bennük: mindketten nemesi családból származtak, mindketten Bolognában tanultak és Domonkos szuggesztív prédikációinak hatására léptek be a rendbe, továbbá mindketten a térítő munkát tekintették életfeladatuknak. Paulus Hungarus szerzetesi életének nagy részét a kunok megtérítésének szentelte,³ és amikor lemondott rendtartományi vezető helyéről, azt kérte, hogy János testvért jelöljék ki a helyére. Ennek általánosan elfogadott dátuma 1231, azonban lehetséges, hogy már korábban, 1227–28 táján Magyarországra érkezett. Mindenesetre az bizonyos, hogy Johannes Teutonicust 1233-ban kinevezték Bosznia⁴ püspökévé, ahol nagyon megerősödtek a különböző eretnek irányzatok. Innen a Boszniai János elnevezése. Ezt a tisztséget 1237-ig töltötte be, majd Strassburgba ment és életének hátralevő részében, vagyis körülbelül 15 évig ott élt.

Mindezek alapján Johannes Teutonicus legalább hét, de lehet, hogy tíz évet is a magyar királyság, illetve a hozzá csatolt tartományok területén töl-

1 Diós 1984. A negyedik kiadás online is olvasható: http://www.ppek.hu/konyvek/Dios_Istvan_A_szentek_elete_1_1.pdf – utóbbi 630. oldalán található Boldog János életrajza.

2 Magyar Szent Pál (megh. 1242. február 10.) a kunok apostola, akit 90 társával együtt a tatárok öltek meg. Életéről és magyarországi tevékenységéről bővebben lásd: Nagy 1992, 25–27. A domonkos rend magyarországi kezdeteiről lásd: Szovák 2017, 33–44.

3 Erről bővebben: Barna 2016.

4 Bosznia ekkoriban a magyar királysághoz tartozott.

Johannes Teutonicus (Giovanni di Sassonia, serie dei Quaranta domenicani illustri, ex convento di San Niccolò, Sala del Capitolo, Treviso, 1352)

forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/John_of_Wildeshausen#/media/File:06_Giovanni_di_Sassonia.jpg

tött, amely idő alatt szoros kapcsolatba került Bélával.⁵ Tudjuk, hogy Béla már hercegeként is pártfogolta a hazánkba betelepülő domonkos rendet, és támogatta a magyarok maradékainak felkutatására indított keleti misszióikat, amelyeknek köszönhetően Julianus barát megtalálta a magyar őshazát és az európai nemzetek tudomást szerezhettek a tatárok készülődéséről. Ugyanabban az időben, amikor a magyarországi rendtartomány alapítására sor került, vette feleségül Béla Laszkarisz Máriát, aki ilyen módon már a kezdetektől részese lehetett a rend körüli történéseknek. Erre utal az is, hogy az említett levélben Johannes Teutonicus „a jó emlékezetű Gerardus testvérrel” együtt jelenik meg a királyné előtt, aki minden bizonnyal azonos azzal a Gerardusszal, aki Julianus barát kísérője volt első keleti útja során és ott is halt meg. Tehát a kapcsolat adott a királyi család és a szerzetes között, miként az is ismeretes, hogy János testvért a domonkos legendák úgy mutatják be, mint aki nemcsak halála

után, de már életében is csodáktól tündökölt.

Egyik csodájáról maga Béla király is beszámol két évvel korábban (tehát 1260-ban) egy ugyancsak a rendfőnökhöz, illetve a rendi káptalanhoz címzett levelében,⁶ amelyben János testvér életszentségét magasztalja és leírja, hogyan gyógyította őt ki betegségéből a szerzeteshez való fohászkodás. Közben azt is megemlíti, hogy mindenki számára ismeretes, hogy János feltámasztotta a holtat, a sántáknak visszaadta járásukat, a vakoknak a látásukat, s ezért reménykedett a király is az ő segítségében. A két levéllel az uralkodó és hitvese bizonyára

5 A királyi pár és a szerzetes viszonyáról lásd még: Györkös 2007a, 42–44.; továbbá Györkös 2007b, 49–60.; Györkös 2016, 536–556.

6 *Codex Diplomaticus* IV/3, 22.

János testvér kanonizációját akarta előmozdítani – bár a szentté avatását sosem sikerült elérni.

Bél Mátyás úgy véli, hogy a Laszkarisz Mária által említett csoda után kötött békét egymással Béla és István Pozsonyban,⁷ amely megállapodásnak a megszegése hívta életre a két, István által kibocsátott oklevelet. Ez utóbbiak történeti jelentőségét Bél abban látja, hogy igazolják: a pozsonyi békével került átengedésre István számára a királyi cím és Magyarországnak egy jelentős része. Továbbá, hogy Istvánnak nemcsak kancellárja, de saját bárói is voltak, ami bizonyítja, hogy királyi méltósággal rendelkezett az ország azon részében, amely rangjából fakadóan az osztályrésze lett. A szerző hangot ad azon kívánságának, hogy bárcsak lennének mások is, akik az esztergomi érsekhez hasonlóan, rendelkezésre bocsátanák a birtokukban lévő okleveleket, s ezáltal szolgálnák a történettudomány fejlődését.⁸

Ha a Bél által közreadott források nem is adnak egyértelmű választ arra, miből bontakozott ki a közel egy évtizeden át tartó konfliktus a királyi családon belül, mégis az kétségtelen, hogy számos információval gyarapították az addigi ismereteket a korszak történéseit illetően.

7 Bél 1735, 126. (cap. 3, 11. §): „Miótán mindkét részről letették a fegyvert, Pozsonyt választották, hogy ott tárgyaljon a két király azokkal a döntőbírókkal, akiket az oklevél említ. Azonban miért Pozsony? Miért nem Visegrád vagy Buda? Minden bizonnyal Bélát felvidította a pozsonyi félrevonulás, sőt az ottani hosszabb tartózkodás, mivel egyrészt biztos volt a polgárok hűségét illetően, miközben a magyarok annyira ingadoztak, másrészt Ottokár gyanús szomszédsága sem engedte, hogy a király távol legyen onnan.”

8 Uo.: „ha szétszórvá a magyar történelem folyamában valamilyen hézagot találunk, azt ki tudjuk tölteni az oklevelek alapján, ha vannak olyanok, akik le akarják porolni őket.”

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barna 2016.** Barna Gábor (szerk.): *A Szent Domonkos rend és a kunok*. MTA SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 2016.
- Bél 1734–1749.** Matthias Belius: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam; tertia, Cis-Tibiscanam; quarta, Trans-Tibiscanam: universim XLVIII. comitatibus designatam, expromit*. I–IV. Typis Johannis Petri van Ghelen, Viennae Austriae, 1734–1749.
- Bél 2011–2020.** Matthias Belius: *Notitia Hungariae novae historico geographica... Comitatum ineditorum tomi I–VI*. Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius Tóth; textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus Glück, Zoltanus Gözsy, Gregorius Tóth [et al.] BTK TTI, Budapestini, 2011–2020.
- Diós 1984.** Diós István (szerk.): *A szentek élete* I. Szent István Társulat, Budapest, első kiadás: 1984.
- Ferrarius 1637.** Sigismundus Ferrarius: *De rebus Hungaricae provinciae Sac. Ordinis Praedicatorum partibus quatuor, et octo libris distributi commentarii*. Typis Matthaei Formicae, in Aula Coloniensi, Viennae Austriae, 1637.
- Györkös 2007a.** Györkös Attila: A "Méhek könyve" példázatainak magyar vonatkozásai. *Acta Acad. Paed. Agriensis, Sectio Historiae* 36. (2007) 39–47.
- Györkös 2007b.** Györkös Attila: Magyar vonatkozású domonkos rendi történetek a XIII. században. In Illés P. A. – Zágórhidi Czigány B. (szerk.): *A domonkos rend Magyarországon*. PPKE BTK, Budapest, 2007. 49–60.
- Györkös 2016.** Györkös Attila: The Saint and His Finger: Dominican Legends and Exempla from Thirteenth Century Hungary. *Hungarian Historical Review* 5. (2016) no. 3. 536–556.
- Képes Krónika 1971.** *Képes Krónika*. Ford. Geréb László, Magyar Helikon, Budapest, 1971.
- Kromer 1577.** Martin Kromer: *Polonia, sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica regni Poloniae*. Apud Maternum Cholinum, Coloniae, 1577.
- Mihalik 2013.** Mihalik Béla Vilmos: Bél Mátyás *Notitiájának* kiadása – a forrás-kiadás 21. századi útjai. *Történelmi Szemle* 55. (2013) 2. sz. 341–349.

- Nagy 1992.** Nagy László: A koldulórendek megtelepedése hazánkban. In Nagy Tamás et al. (szerk.): *A tatárok kivonulásának 750. évfordulója: Emlékülések a JGYTF Történettudományi Tanszékén* (Belvedere Meridionale kiskönyvtár 4), Szeged, 1992. 25–27.
- Pez 1721.** Hieronymus Pez (ed.): Anonymi Coenobitae Zweticensis Chronicon. In: *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini...* Tomus I., sumptibus Joh. Frid. Gleditschii, Lipsiae, 1721.
- Rössler 1927.** Rössler Mária Irén: *Magyar domonkosrendi példák és legendák*. Bölcsészdoktori értekezés. Globus Könyvnyomda, Kassa, 1927.
- Schez 1728.** Peter Schez: *Historia ducum Styriae*. Literis Haeredum Widmanstadii, Graecii, 1728.
- Szovák 2017.** Szovák Kornél: A domonkos írásbeliség első korszaka. In Csurgai Horváth J. (szerk.): *Az első 300 év Magyarországon és Európában. A Domonkos-rend a középkorban*. Alba Civitas Történeti Alapítvány, Székesfehérvár, 2017. 33–44.
- Timon 1714.** Samuel Timon: *Synopsis Novae Chronologicae Regnorum Hungariae, Croatiae, Dalmatiae, Pars I. et Pars II. A nativitate Divi Stephani, Primi Regis Hungarorum Inchoata*. Typis Academicis per Georgium Andream Roden, Tyrnaviae, 1714.
- Tóth 2007.** Tóth Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*. Doktori disszertáció, 2007. online: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/tothgergely/diss.pdf> (letöltés: 2022. szeptember 20.)
- Tóth 2015.** Tóth Gergely: Bél Mátyás, a történész. In Békés E. – Kasza P. – Lengyel R. (szerk.): *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*. (Convivia Neolatina Hungarica 1), MTA BTK ITI, Budapest, 2015. 157–167.

The presentation of the conflict between Béla IV and his son, István V in Mátyás Bél's *Notitia Hungariae novae*...

ABSTRACT: In my study, I will examine an excerpt from the country description of Mátyás Bél, an eminent scholar of the Baroque period, which deals with the relationship between Béla IV and his son, Stephen. Among the author's sources, two charters issued by Stephen V and a letter by Maria Laskaris play an important role, and it is primarily on the basis of these that I seek to find the answer to what led to the years of discord between father and son, and how their ambivalent relationship influenced their ambitions for power and the contemporary situation of Hungary according to Bél.

KEYWORDS: Bél Mátyás, *Notitia Hungariae Novae*, rulers of the Árpád dynasty, Béla IV, István V, Dominican Order, Johannes Teutonicus

KAZY FERENC JEZSUITA POÉTA – ÉS TÖRTÉNETÍRÓ

TÓTH SÁNDOR ATTILA

ABSZTRAKT: A barokk tudományosság egyik fellegetvárának mindenképpen a *litterae*-nek (tudománynak, legalábbis tudományfokozatnak) tartott poézis és a történetírás tekinthető. A jezsuiták pályája a *studia humanitatis* rendszerében a rétorika vagy a poétika oktatásával kezdődött, így maguk is jártasak voltak a *latin humanitas* poétikai rendszerében. Innen a humán tudományok művelésében általában a történettudomány felé vezetett tudományos pályájuk. Jó példa erre Pray György is, aki kiséposzai és solymászatról írt tankölteménye mellett a kritikai történetírást művelte.

Pray előtt is szép számú, az övéhez hasonló pályát befutott jezsuita tudóst ismerünk, olyan történetírókat, akiknek munkásságát érdemes lenne egybefoglalni a 18. századi jezsuita történetírás történeteként. Ide tartozik Kazy Ferenc (1695–1759) jezsuita atya is (valamint testvére, Kazy János [1686–1759]), akinek ismertek voltak a korban poétai, de még inkább történeti művei. Szerencsére, nem ismeretlen név a szakirodalomban: Szörényi László egy költői művével, Borián Elréd pedig történeti műveivel, különösen azok Zrínyi-képével foglalkozott. Előadásunk (valamint írásos tanulmányunk) alakjával, megítélésével, poétai és történetírói műveivel foglalkozna, kiemelve még nem tárgyalt poétai munkáját, valamint történetírásában néhány korszakleírásával foglalkozna.

KULCSSZAVAK: jezsuita történetírás és történetírók, Kazy Ferenc, Kazy költészete és történetírása, Wesselényi-összeesküvés, Szécsi Mária

A következőkben Kazy Ferenc jezsuita poétáról és (főként) történetíróról közlünk egy rövid tablót, amelyben a kétségkívül érdekes életművet a következőkben újragondolhatjuk s megkereshetjük méltó helyét történetírásunk (és a jezsuita történetírás) történetében.

Pál apostoltól tudjuk (Cor. 1. 13. 9.), hogy „tudásunk csak töredékes” („Ex parte enim cognoscimus”). Különösen így van ez a 18. századi jezsuita történetírással és történetírókkal kapcsolatban: ismerjük nevüket, műveik címét, azok részleteit (tudásunk tehát töredékes), nem ismerjük viszont teljes életművüket, egymáshoz való viszonyukat stb., amit történetírásuk története pótolhatna.

Jelen írásunkban is ilyen történetíróról van szó, a jezsuita poétáról és történetíróról, Kazy Ferencről (1695–1759), akinek neve nem ismeretlen a 20–21. századi kutatástörténetben. Poétai törekvéseiről Szörényi László adott számot, a *Fasti Hungariae* című művét ismertette⁹, történetírói munkásságát is érintve pedig Borián Elréd közölt rövid összefoglalót Kazy Zrínyi-képének vizsgálata kapcsán.¹⁰ Mindketten hasznos információkat közöltek, de tudásunk töredékes maradt róla, amit majd írásunk sem tud feloldani. Célkitűzésünk, hogy körvonalazva a jezsuita történetírás története megírásának szükségességét, költői és történetírói törekvéseiről némi öszszképet adjunk.

Életéről és műveiről (röviden): a jezsuita történetírás

A piarista Horányi Elek mutatja be *Memoria Hungarorum*-ában (Viennae, 1776) röviden tevékenységét, majd Szinnyei József írói lexikonjában,¹¹ de bekerült az Új magyar irodalmi lexikon szócikkei közé is élete, ahol a következőket olvassuk: „Kazy Ferenc, garamvezekényi (Léva, 1695. ápr. 7.–Pozsony, 1759. jún. 11.): költő, történetíró. Nagyszombati, grazi és bécsi tanulmányai után a jezsuita rend mo.-i iskoláiban tanított. 1737-ben a bécsi Pázmáneum rektora, 1738-tól Trencsénben, Pozsonyban és Sopronban házfőnök, 1743-ban és 1748–49-ben a nagyszombati Collegium Rubrorum igazgatója. Tizenkét elégiából álló *Fasti Hungariae* (Kassa, 1721) c. művének tárgya a magyar történelem és a magyar nép sajátosságai. *Svasoriae regum Hungariae* (Nagyszombat, 1728) c. művében tizenkét magyar királyról elmélkedik Szent Istvántól Szapolyai Jánosig. Szépirói munkásságánál jelentősebb történetírói tevékenysége. Első történeti műve Koháry István országbíró életrajza (*Posthuma memoria [...] Stephani Koháry, uo., 1732*). Istvánffy Miklós Históriajának folytatásaként, Timon

9 Szörényi László: Kazy Ferenc: *Fasti Hungariae* című elégikus eposza mint a XVIII. századi magyarországi neolatin költészet kiemelkedő alkotása. In: Felföldi Szabolcs (szerk.): *ABHIVADANA. Tanulmányok a 60 éves Wojtilla Gyula tiszteletére.* [SZTE Ókortörténeti Tsz.], Szeged, 2005. 309–316.

10 Borián Elréd: *Zrínyi Miklós a pálos és jezsuita történetírás tükrében.* [Pannonhalmi Főapátság], Pannonhalma, 2004. 185–208.

11 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, V. MTA, Budapest, 1897. 1303–1306.

Sámuel kéziratának felhasználásával megírta a 17. sz. történetét (*Historia Regni Hungariae* [...], 1–3., uo., 1737–1749). A nagyszombati egyetem első száz évét összegző munkájában Tolvay Imre egyetemtörténetét egészítette ki (*Historia Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu*, uo., 1737).¹²

E szócikkből is kiviláglik a jezsuita történetírás *szöveve*, ugyanis Borián tanulmánya testvérét, Kazy Jánost (1689–1759) – rá még visszatérünk –, maga a szócikk pedig Istvánffy Miklós (1538–1615) históriájának (*Historia Regni Hungariae*; pl. Coloniae Agrippinae, 1724) folytatójaként említi (Istvánffy pedig Bonfinié), valamint Timon Sámuel (1675–1736) kéziratot hagyatékának feldolgozójaként, amelynek segítségével elkészült a 17. század történetét feldolgozó műve: *Historia Regni Hungariae* [...], 1–3., Nagyszombat, 1737–1749). A szócikk még a nagyszombati egyetem első száz évét összegző Tolvay Imre (1694–1775) munkáját is kiegészítette. Utal továbbá a jezsuita történetírás azon hálójára, amely Nagyszombatban iskolát teremtett, ahogy ezt megteremtették Kalocsán is (már a rend 1773-as feloszlata után). Ebből adódóan helytálló Hölvényi György megállapítása, aki így ír tanulmányában: „Közismert, hogy tudományos történetírásunk alapjait – Bél Mátyást két évtizeddel megelőzve – a jezsuita történetírók rakták le. Munkásságuk megbecsült, máig idézett eredményeit a jezsuita rend tudományos érdemei közt emlegetik. Tudománytörténeti kutatások hiánya, a jezsuita történetírók homályban maradt pályaképei tették lehetővé, hogy még tudományos közvéleményünk is ellentmondás nélkül fogadta el a megkésettlen megjelenő, szerény igényű Pray-monográfia szerzőjének állítását: »A pezsgő történetirodalmi tevékenységnek bölcsője a nagyszombati egyetem«, és hogy Pray György és Katona István »Nagyszombatból hozta magával az erős nemzeti érzést és a történettudományok rajongó szeretetét«.”¹³

Kétségtől tehát a jezsuita történetírás változtatja meg a történetírás felfogását. Hölvényi így jellemzi a történetírás régi felfogását: „Miközben a jezsuita tudománypolitika és oktatási rend a históriát csupán *mint erkölcsi példatárat, és a történeti műveket mint irodalmi emlékeket értékelte*, addig a katolikus egyházon

12 *Új magyar irodalmi lexikon*, 2. köt. Tüskés Gábor és Király Erzsébet szócikke. Akadémiai, Budapest, 1994. 996. Idézi Borián Elréd: A történetíró jezsuita testvérek: Kazy Ferenc és Kazy János újraértékelése. In *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* IX. (1999) 45–64., itt: 45.

13 Hölvényi György: A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. In *Magyar Könyvszemle* 90. (1974) 232–245.; itt: 232. Az idézett megállapítások vonatkozásában l. Lischerong Gáspár: *Pray György élete és munkái*. Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, Budapest, 1937. 12.

belül is jelentős történetírók írták be nevüket a historiográfiába. A francia Jean Mabillon és az itáliai L. A. Muratori nagy jelentőségű munkássága hamarosan hatott még Ausztriában is. Krems, Melk és Zwettl bencés, illetőleg ciszterci szerzetesei úttörő jellegű adatgyűjtő és forráskutató munkásságot folytattak.”¹⁴

A régi felfogásnak is fontos üzenete van, hiszen a történelem moralitása kihat a jelenkor politikumára (a történelmi nagyságok mint morális mértékek), másrészt pedig az ékes prózai beszédet (*oratio soluta*) a história és a fabula relációjában tekintik irodalmi emlékeknek és szövegnek.¹⁵

Mindez a 18. században már új perspektívában jelentkezik s a tudományos és kritikai történetírás irányába fordul (a korban szinte elsőként), amelynek iránya a magyar szentek és a magyar történelem kutatása. Borián Elréd is ezt észrevéve így fogalmaz: „Fel kell tennünk a kérdést, miért kezdtek a 18. században a jezsuiták a magyar szentekkel és a történelemmel oly behatóan foglalkozni? A szentekkel kapcsolatban a válasz még részben magától adódik: a protestáns teológia a Szentíráson kívül más tekintélyt nem ismert el, így a szentek tiszteletét a »pápista« tekintélytisztelet részének tartotta. A jezsuiták tehát külföldön (bollandisták) és Magyarországon is a katolicizmust szolgálták a szentek modern kultuszával. A magyar történelmi forráskutatás kettős oka lehet: *a katolicizmus erősítése és a magyarságuk bizonyítása*. A magyar érzelmű, a függetlenséget hangsúlyozó katolikus nemesség körében is gyanússá tette a jezsuitákat a Habsburg-udvar szolgálata.”¹⁶ A jezsuiták megítélésének sztereotípiája, hogy ti. feltétlenül szolgálták volna a Habsburg-udvart, feloldódni látszik (bár zárványként még mindig a történetírásunk része). E vád alapja, hogy nem volt önálló magyar jezsuita rendtartomány. Ennek kérdését viszont már Lukács László tisztázta.¹⁷ Mindenesetre ez gyanút ébresztett, viszont a jezsuiták politikai irányát, történetíróik működésének következtében, nemzeti aulikusként határozhatjuk meg. Vagyis, elfogadták a Habsburg uralkodót magyar királyként, viszont történelmi műveik nemzeti elkötelezettségükről s a magyar történelem korszakainak alapos feltárásáról adtak tanúbizonyságot.

14 Uő, uo. 234. Kiemelés tőlem, T. S. A.

15 Vö. és l. Hayden White (1928–2018) felfogását a magyarul is olvasható könyvében: *Uő: A történelem terhe*. Osiris, Budapest, 1997, különösen *A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás*, 68–102., ford. Heil Tamás. Vagyis, nincs új dolog a nap alatt.

16 Borián 1999, 60. Kiemelés tőlem, T. S. A.

17 Lukács László: *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1777)*. [JATE], Szeged, 1989.

Timon egyik művének címlapja
(Samuel Timon: *Imago antiquae Hungariae*.
Trattner, Viennae, 1754.)

A rendi létforma (iskoláik és együttélésük) feltételezi, hogy a jezsuita történetírók jól ismerték egymás munkáit, egy-egy történész rendtag halálakor folytatták, kiegészítették, esetleg át is dolgozták kéziratot irományaikat. A lexikon által közölt Kazy-szócikkben több szerző is felmerül, akik mesterei vagy kortársai voltak. Elsősorban mestere, a jeles jezsuita történetíró, Timon Sámuel, akinek kéziratot művei Kazynak is anyagot jelentettek történeti munkáihoz, az utókor azonban a plágiumot is feltételezte.

Timonról a következő életrajzi adatokat rögzíthetjük: „1675. július 13-án született Turnán, Trencsén megyében, birtokos nemesi családból.

Apja, Timon János ügyvéd volt. Családja megszenvedte a kuruc-labanc harcokat.” (Családját labancbarátnak tartották.) „Korai történelmi érdeklődésére mutat, hogy már 27 éves korában megjelent Nagyszombatban első műve, melyben az akkori Magyarország városairól ad ismertetést. Ha e munkája »visszhangzik is a nemesi és a jezsuita történetiszemlélet frázisaitól«, mégis félreérthetetlenül előcsillan a nagy motiváló erő: a patriotizmus, a hazaszeretet. Tanulmányi éveinek jó részét Bécsben töltötte. Filozófiai doktorátusra készült. *Synopsis chronologica Hungariae etc.* című munkáját (*Epitoma Hungariae*) tarthatjuk jelentősnek. Kritikai programja: »az igazságra törekszünk, nem a másokkal való egyetértésre.«¹⁸ Itt már felismerhető történetírói munkásságának mindkét sajátos jegye: az először választott nemzeti történelemben a kritikai irányzat felé halad.

18 L. P. Timon Sámuel SJ – Az igaztalanul elfeledett jezsuita tudós. Szlovákból fordította, a Viera a Zivot 2012. július-augusztusi számából Bikfalvi Géza. <https://jezsuita.hu/p-timon-samuel-sj-az-igaztalanul-elfeledett-jezsuita-tudos/>. (Feltöltés időpontja: 2016.08.09.)

Említi még a szócikk Tolvay Imrét, aki nek latin nyelvű műveit Szinnyei lexikonja is összegyűjtötte.¹⁹ Valamint a politikust és költőt, Istvánffy Miklóst, aki alnádor is volt, s a humanista történetíró magyar Liviusnak is nevezik, mivel Pataviumban, Livius szülővárosában tanult, történeti művében pedig Liviuszt követte, és megközelítőleg annyi évet is élt, mint Livius.

Mielőtt Kazy Ferenc munkáira térnénk át, ne feledkezzünk meg e történetírói sorban méltán helyet foglaló testvéréről, Kazy Jánosról sem, akit Borián tanulmánya is alaposan érintett, említve, hogy nemigen találunk róla modern kori adatot.²⁰ Horányi Elek (1736–1809) piarista lexikonja (*Memoria Hungarorum*) is keveset mond róla. Mindössze annyit, hogy jezsuita volt és a teológiai tudományok doktora, s a nagyszombati akadémia dékánja. Megnevezi művét is: *Brevis Commentarii rerum in Hungaria, Croatia, et Transilvania gestarum*.²¹ Jelentősége feltárt, mégis szükségszerű lenne művének s munkásságának behatóbb tanulmányozása.

Kazy János művének címlaprészlete
(Joannes Kazy: *Brevis commentarius...*
Typis Academicis, Tyrnaviæ, 1719.)

Kazy Ferenc költői és történetírói munkái

Mielőtt erre rátérnénk, idézzük összegzésként Hóman Bálint szavait: „A század közepének jezsuita történeti irodalma teljesen Timon hatása alatt áll. Péterffy Károly, Kéry Bálint, Muszka Miklós, Schmitth Miklós és mások Timonnak a

¹⁹ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, XIV. MTA, Budapest, 1914. 262–263.

²⁰ Borián 1999, 45–64.

²¹ Alexius Horányi: *Memoria Hungarorum*, Pars II. Loew, Viennæ, 1776. 310–311. L. még Szinnyei-nél: V., 1897, 1304–1306.

magyar főpapokról írt művét vették mintául az uralkodók és főméltóságok kis-sé panegyrikus ízü életrajzgyűjteményeihez. Még szembetűnőbb Timon hatása az évkönyv-irodalomban. Rost Tamás, Podlusáni Zsigmond, Spangár András és a Timon hagyatékát rútul megdézsmáló Kazy Ferenc évkönyveikben az ő kutatásának eredményeit öntötték új formába. A jelesebbek is – Kéry Borgia Ferenc, Kornéli János és Schmitth Miklós –, kik önálló forráskutatást végeztek, Timon szellemében, a tőle kezdett irányban dolgoztak.”²²

Az idézet egyrészt rávilágít a jezsuita történetírás filiációjára és hálójára, amely megkerülhetetlenné teszi iskolájukat, másrészt (témánk szempontjából is) Timon hatására s hagyatékára, amit Kazy Ferenc felhasznált. Erről már rosszalóan szól Horányi is a hírneves magyar írókat felsoroló művében (*Memoria Hungarorum*).²³ Szót ejt arról, hogy az ifjú pályája a jezsuita rendhez kötődött, ahol a tanítással s szónoki képességeivel is hírnevet szerzett. Ezután felsorolja műveit (*Posthumam memoriam...; Historiam Universitatis...*), harmadikként említi fő történelmi művét, a 17. század történetét felölelő *Historia Regni Hungariae* címűt.²⁴

A Kazyról írottak részlete Horányi Memoriájában (Horányi 1776, 308.)

A címhez lábjegyzetet illeszt, amelyben Istvánffy művének folytatásáról szól („*Sumserat sibi hoc in opere continuandam Istvánfyi Historiam*”).²⁵ Másrészt viszont utal arra (s hosszan értekezik arról), hogy e történelmi részeket Timon már elkészítette, s Kazy ezeket csak átvette, felhasználta.²⁶ Horányi elmarasztaló ítéletét felhasználva Hóman már sarkalatosan fogalmaz: Kazy „rútul megdézsmálta” Timon hagyatékát. Borián részint tisztázza e vádakat,

22 Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. In: Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 1938. 353–382.; itt: 367–368.

23 Horányi 1776, 308–310.

24 Címleírása itt: *Historiam Regni Hungariae ab anno seculi decimi septimi, primo, ad annum miliesimum eiusdem seculi octuagesimum primum, productam*. Tomi III, Tyrnaviae MDCCXXXVII–MDCCXLIX.

25 Horányi 1776, 309–310.

26 Horányi 1776, 310.

s így ír: „Magától adódnak ezzel kapcsolatban a kérdések: ha ez így történt, miért nem járatta le magát a jezsuita historikus a tudományokban jártas rendtársai előtt? Hogyan bízhattak rá rendkívül jelentős előljárói feladatokat, és miért ő írta meg a magyar tartomány legfontosabb intézményének, a nagyszombati egyetemnek a történetét? A *Historiam Regni Hungariae...* első kötetéhez Wilibaldus Krieger, az osztrák-magyar jezsuita provincia akkori előljárója írt ajánlást, aki egyértelműen Kazy művének tartotta (*a Francisco Kazy, Societatis nostrae Sacerdote conscripta*), és minden kiadási jogot fenntartott rendjének. A másik két kötet elé is az éppen tisztségben levő legfőbb előljáró adta meg a hozzájárulását, és mindegyiket, lényegében a fentebb idézett kifejezéssel, Kazy művének tartotta.”²⁷ Timon vagy Kazy szerzőségnek kérdése mit sem von le a mű értékéből. Mielőtt erre rátérnénk, lássuk történetírói munkássága előtti költészetének néhány érdekességét.

Kazy Ferenc és a költészet

Jelentős műve a Kassán 1721-ben megjelent *Fasti Hungariae* című, meglehetősen hosszú, prózai ajánlásból (3–4. számozatlan lap), előhangból és 17 énekből s 2588 sorból álló disztichonos carmen elegiacum, amely (már a címéből és a versformából adódóan is) Ovidius-imitáció, a római költő hat elkészült könyvből álló *Fasti* című műve a mintája.²⁸ Szörényi László feldolgozásából (tanulmányából) idézzük a mű fontos sorait, amelyben meghatározza műve tárgyát: a téma tehát, mely a protestáns és a Zrínyi-hagyományban is fellelhető, az Isten által kiválasztott nép, a magyarság lesz:

Te cano, si pateris rudibus gens Hungara metris,
 Gratia sit metris quantulacunque meis.
 Te Genus electum, te Regni insignibus auctum
 Divorum monitu: carmina nostra ferent.
 Te gentem Marti propriam, Themidique dicatam,
 Ah patet in laudes area magna tuas!

²⁷ Borián 1999, 46. Timon kéziratos szövegének s Kazy művének összevetése hozhatna megnyugtató eredményt, bár érthető az is, hogy Timon halála után nem posztumusz műként jelentette meg munkáját.

²⁸ A múról I. Szörényi László ismertetését: Szörényi 2005, 309–316. Itt: 309.

(„Óh magyar nemzet, téged énekellek, ha megengeded, kezdetleges verseimmel, légyen kegyelem – akármily kicsiny is – ezen verseimnek. Téged, választott nép, téged, akit a szentek parancsa gyarapított az ország címerével: téged tárgyalkölteményünk. Téged, óh nemzet, amely Marstól származik és Themisnek szentelte magát, óh magasztalásodra hatalmas tér nyílik!”)²⁹

A lényegét az idézet 4–5. sora fogalmazza meg, ahol a választott nép fogalmának magyarozatát adja: a szentek szerint cselekedett (Zrínyi a szent királyokat említi: I. 17. strofa: „Szent királyokkal is megajándékoztam”). Az 5–6. sorban pedig: a magyar – ahogy a római is – hadinép („Marstól származik”) és igazságos („Themisnek szentelte magát”).³⁰

Hasonlóan Szörényi László írta meg a szerzőjét (a Nagyszombatban tanuló jezsuita, Répszeli László [1703–1763]) és mutatta be a művet, a Kazynak tulajdonított *Hunnias* című kiséposzt, amelynek szerzőnk csak promotora (segítője) volt.³¹ Tudjuk, hogy a promotor koncepcionálisan is segítette a baccalaureatusok munkáját, esetleg sorok megírásával is.³² Így itt legalább annyit érdemel a mű, hogy néhány fontos részletét felidézzük. A kiséposz 1731-es kiadásának 75. oldalán a honfoglalás nehézségéről s megvalósulásáról ír e néhány sorban (Szörényi tanulmányában magyarul):

Pannóniába (tudom) kivonultok, az égi király is
Nyújtja segítségét, hogy az úton ne legyen már
Annyi nehézség, s lássátok meg a Száva vidékét.
Ámde az óhajtott föld zárva előttetek addig
(Ister is így kívánja, a Sors meg a végzet is így már)
Nem leltek pihenést, ott tűzhelyet annyi napig majd,
Mint a dühös viperák éhséget túrni kibírnak,
Mint az előbb csordákra kilőtt nyilatoknak száma.³³

²⁹ Szörényi 2005, 310.

³⁰ Szörényi László megteremtette a mű értelmezésének lehetőségét, amelynek célszerű lenne újrafeldolgozása.

³¹ Szörényi László: Attila a jámbor honfoglaló. In Uő: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a Magyarországi latin honfoglalási epika történetéből*. Nap, 2018 (második javított), 164–183. A mű címe: *Hunnias, sive Hunnorum e Scythia Asiatica egressus*. Nagyszombat, 1731. L. még: Jákó Károly: *Fejezetek a magyarországi XVIII. századi epikából*. Németh, Budapest, 1913. 35.

³² L. erről Tóth Sándor Attila: *Eruditio, humanitas, promotio. Fáy Dávid Alajos verse(i) a gyermek (II.) Józseféről*, Gradus ad Parnassum, Szeged, 2013.

³³ Szörényi 2018, 172.

Pannonias (novi) petitis , certoque potentis
 Auxiliò Æthæi , superantes ardua cursûs
 Tædia , ter fausti tangetis littora Savi.
 Non tamen optatos dabitur contingere fines ,
 Propitiò , non ante vagos itabilire Penates
 Fata finent Istrò , totidem quàm solibus , acrem
 Ingluuiem cruciet malefuadæ vipera tabis ,
 Quot modò ferales saturant armenta lagittas.

Részlet a műből

(Hunnias. Typis Academicis, Tyrnaviae, 1731. 75.)

Sulcabunt alii, mutandis aequora gemmis,
 Rugosumque piper, tritis per saxa, per undas,
 Corradent equidem nummis, ignotaque soli
 Arcana excutient artis; quae corpora curet,
 Quaeve sit herba nocens, molli quae caena palato
 Aptior, aut croceos aliis mutare capillos,
 Quis modus? emptitioque genas auferre colore
 Cypridos, ignavi succensa cupidine lucri
 Gens alia erudient. Humiles gens Ungara curas
 Despiciunt; ac geminis toto virtutibus orbe,
 Quaesitura sui, decus immortale, laboris,
 Relligione Deum, et validis se munit armis.
 Hasque artes animis, hac condet pectore merces:
 Imperitare aliis, se nulli subdere genti.³⁴

A történetíró Kazy Ferenc

Kazy történeti munkáit és „módszerét” részint már említettük. Figyelemre-méltó a *Suasoriae regum Hungariae* (Tyrnaviae, 1728; *A magyar királyokat ajánló beszédek*), amelyek a magyar királyok életpályájáról s uralkodásáról való rö-

³⁴ Magyarul: „Szántásák mások a tengert búsás gyöngyragományért / Menjenek át hegyeken, vizeken, s teli zsákkal a csipős / Fűszereket gyűjtsék; tüzetes kutatással a titkos / Módszereket lessék, vizsgálják szerte a földön: / Mellyik fű lehet orvosság, s vajon árt-e a másik, / Ízletes ennivaló vagy festék szőke hajadra? / Mondják-e még? Nos, nyerjenek ők rótt trák színezővel / Vénuszi arcot, a pénzsóvár vágy égjen a lelkiük / Legmélyén! Te, magyar, téged ne gyötörjön alantas / Gond vagy cél, inkább törj kettőzött nagy erővel / Ránk kiszabott feladatra (ez ád majd hírnevet és díszt). / Leld és valld meg az Istent! Fegyver nincsen erősebb. / S íme a mesterséged, a méltó munkajutalmad: / Hajts más jármod alá, de ne tórd soha mások igáját.” Szörényi 2018. 177.

Még érdekesebbek az itt kétségtelen Vergilius-imitációra épülő mű 93. oldalán található sorok, ahol az *Aeneis* 6. éneke 847–853. sorának („*Excudent alii spirantia mollius aera*”) kezdettel bő parafrázisát adja a hunok (és magyarok) feladatáról:

A *Suasoriae* díszcímlapja – részlet
(Kazy 1728.)

vid összefoglalók Szent Istvántól Szapolyaiig. Még eme összefoglalókban is az egy-egy korszakot kutatók számos érdekességre lelhetnek, mind szemléletmódját, mind tartalmát illetően. A mű előszava a rend tanárainak szól: *Reverendi, Religiosi, Nobiles, ac Eruditi DOMINI DOMINI AA. LL. et Philosophiae MAGISTRI*. Már a hosszabb lélegzetű s igen tartalmas előszó feldolgozása is szükséges lenne, amelyben a történelem oktatására vonatkozó elvét fejt ki. Mindenekelőtt azt, hogy minden korra és népre példaként és csodálattal lehet tekinteni – ez vezérelte részben könyve megírását. Ezt tanulmányozva igen változatos dolgokat látni, amelyek a világtörvényeire világítanak rá. Ami pedig a népek első embereit illeti: a gyakran vad és fékezhetetlen népekben az ére-

nyekkel lecsendesített lelket elvezették a trónszékhez a királyok, hogy általuk is a jognak és szelídségnek menjen fényes híre, ők lettek minden éreny példái, amelyekkel vagy az írók, vagy a szónokok éltek. És így tovább.³⁵

A mű mutatója (*Index Suasoriarum*) szerint tizenkét rövid pályaképet ad (*Suasoria I–XII*). Az összefoglalók elején didaktikai szempontból argumentum áll, amely az uralkodó szerepének lényegi kiemelésével könnyíti a további eligazodást. Rövid áttekintésünk csak erős válogatásra ad alkalmat, így nézzük (néhány mondatban) a X. *Suasoriát*, amely Mátyás király tevékenységét, uralkodását foglalja össze: *Matthiae Corvini Hungariae Regis*.³⁶ Az argumentumban felülkerekedik a vallásos religió szempontja, vagyis mondandóját azzal kezdi, hogy a király teljesítette II. Pál pápa (1417–1471) legfőbb vágyát, hogy törje le a cseh huszitákat. Talán ettől is vált a legnagyobb nevű uralkodóvá Európában,

³⁵ Kazy 1728. Az előszó számozatlan, [9–14.], itt első sorban [9–10.]

³⁶ Argumentumát l. Uő, uo., 80–81., majd Mátyásról az összefoglalót: 82–88.

akit Magyarországon is igen tiszteltek. Az isteni gondviselés vezérelte tehát, amikor ezt tette, harcolva ellenfele, György cseh király ellen is. Elkötelezett volt hazája iránt, háborúitól viszont ellenfelei féltek, s mindent Isten dicsőségére tett. Apósa (György) iránt is kegyes volt.³⁷

Az összefoglaló főbb gondolatai is megvilágítják Kazy koncepcióját. Elsősorban a cseh eseményekre helyezi a hangsúlyt, s királyi erényei itt is megmutatkoznak. A hosszabb kifejtő részben is ezt részletezi, amelynek (céljának megfelelően) a moralitás a mozgatója. Kazy fő művének számít viszont a *Historia regum Hungariae* három kötetes műve,³⁸ amely (ahogy jeleztük) a 17. század történetét taglalja. Szintén utaltunk arra, hogy a kötet Zrínyi-képét Borián Elréd tárgyalta könyvében.³⁹

E fontos témát itt tehát már mellőzve (illetve itt csak utalva a III. könyvben a téli hadjárat leírására vagy Kanizsa ostromára⁴⁰), nézzük e kötet további izgalmas témáit (csak szösszeneteit) a 17. század történetében. Megjegyzendő még, hogy az annalista módszert követi, az eredeti levelek, diplomák közlésével viszont már a kritikai történetírás felé mozdul el.

Kazy műve III. kötetének címlapja
(Kazy 1749)

37 Uó, uo. 80–81.

38 Szinnyi címlírásában: *Historia regni Hungariae ab anno seculi decimi septimi primo, ad annum ejusdem-seculi trigesimum septimum*. Tyrnaviae, 1737; 1741. Tomus I-II. ab anno seculi decimi septimi trigesimo septimo, ab annum ejusdem seculi sexagesimum tertium, Tomus III. ab anno seculi decimi septimi sexagesimo quarto ad annum ejusdem seculi octuagesimum primum. Uo. 1749. (Istvánffy *Historiájának* folytatása. A két első kötetet Timon munkájának is tartják.). Szinnyi József: *Magyar írók élete és munkái*. V. MTA, Budapest, 1897. 1304.

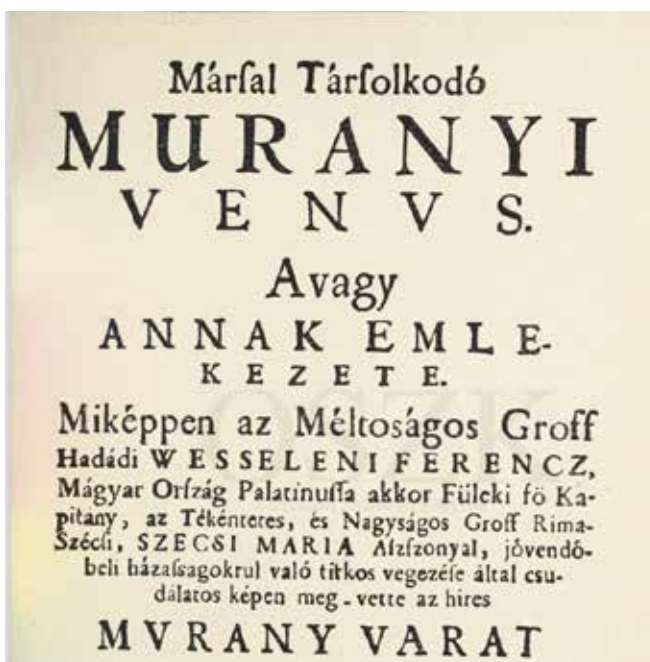
39 Borián 2004, 185–208.

40 Kazy 1749, 2., 10.

Irodalmi szempontból sem elhanyagolható a Wesselényi-özvegy, Széchy Mária által birtokolt Murány várának és az úrhölgy helyzetének ábrázolása a műben.¹ Tudjuk, hogy Gyöngyösi István (1629–1704) írt epikus költeményt a vár és a hölgy „beveteléről”: *Márssal társalkodó Murányi Venus* (1664).

A műben felfedezhetjük a 16. századtól irodalmi toposzként jelen lévő *Querela*

Hungariae-t (itt: *Querelae Hungariorum*) is.² A 17. század második felének vészterhes idejére érti, s így ír: „*Alii, qui jam alienato animo fuere, veluti nova, eaque grandi, injuria affecti essent, cum fremitu conquerebantur: magis magisque in dies apparere, deliberatum esse, de libertate Hungariae, legibus quidem praeclare comparata, et longo seculorum usu stabilita; sed quae invalido legum praesidio, praeter inane libertatis nomen, reliquum nihil habeat. Eiusmodi conquestiones passim exauditae, et secundis fere auribus acceptae, mutuam ciebant commiserationem, morbosque animorum vulgabant.*”³

Gyöngyösi művének címlaprészlete

(Gyöng[y]össi István: *Márssal Társalkodó Murányi Venus*. Kassa, 1664.)

1 Uő, uo. 92–93.

2 Történetéről l. Imre Mihály: „*Magyarország panasza*”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVIII. század irodalmában*. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1995.

3 Kazy 1749, 81. „Mások, akik már miután lelkük közönyössé lett, mintegy az új és azon jogsértések nagyságától elerőtlenedtek, sóhajjal panaszolták: mindinkább szembeszökő e napokra, hogy hátróztak Magyarország szabadságáról, törvényekkel fényesen felszerelve, és a századok hosszú gyakorlata szerint megerősítve, de a törvények gyenge védelmén és a szabadság üres nevének kívül mást nem hagytak hátra. Ilyen jellegű panaszokat lépten-nyomon hallattak, és azt a közeli fülek is befogadták, kölcsönös szánakozást keltett, és a lélek bajait terjesztette.”

Már e részlet is utal arra, hogy a III. kötet nagy része a történelemben is játszott szerepének megfelelően a Wesselényi-féle összeesküvéssel foglalkozik. Nem lenne érdektelen e részek behatóbb tanulmányozása sem a már ismert adatok és történések tükrében koncepcióját és részleteit kutatva Kazy művének. Ismert, hogy az utókorban (több más modern kori feldolgozás mellett) Pauler Gyula írta meg részletes történetét, két kötetben foglalva össze e társadalmi és magyar történelmi mozgalom szálait és történetét.⁴ A könyv az események 1664-től 1671-ig tartó szakaszát tárgyalja. Kazy művéből választott kisebb részletünk a Pauler által megírt történetnek II. fejezetéhez illik, amely az eseményeket *A stubnyai összejöveteltől Wesselényi haláláig* (1666 április – 1667 március) tárgyalja. Ismert, hogy Wesselényi 1667. március 23-án elhunyt. Kazy így ír az özvegy, a *Murányi Venus* hősnőjének, Széchy Máriának szerepéről, a fülszöveg szerint *becstelenségéről* (*Mariae Szétsiae Veseleniae, improbitas*): „Sed enim Conjux viri, Anna Maria Szétsia, mulier impotens, consiliorum non conscia modo, sed et particeps, conanti obstitit, atque ut arcana omnia secum in sepulchrum inferri, eodemque tumulo, qui corpus contegeret, obrui pateretur, importunis precibus effecit” (Hanem a férfi felesége, Szétsy Mária Anna, egy zabolátlan asszony, a tanácskozásoknak nemcsak tudója, hanem részese, ellenállt a kísértésnek, és hogy az is nyilvánvaló, minden titkot magával vitt a sírba, és ugyanabban a sírhalomban rejtette el, ami a testet takarta, tolakodó imákkal bizonyította).⁵

Összegzésként

Nyilvánvaló, hogy Kazy filológiai szempontból is érdekes, és a korabeli történetírást tekintve is izgalmas, a jezsuita historiográfia történetében is joggal megjeleníthető s megjelenítendő műve nemcsak tablószerűen összegző, hanem a 17. századot s ezen belül fő témáit is érintő feldolgozást igényel, amely része lehet jezsuita történetírás története a 18. században monografikus feldolgozásának, amely a kutatásban szintén adósságként jelentkezik. Az életmű a kéziratos

4 Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*, I–II. MTA, Budapest, 1876.

5 Kazy 1749.

hagyomány meglétének (kiadásának) problémáját is felveti. Ahogy jeleztük, a nagyszombati történész-iskola az elkészült történeti részek felhasználásának kérdését is felvetette, vagyis, jelen esetben, Timon Sámuel kéziratos hagyatékának felhasználását. A filológiai vizsgálat nélkül itt nem tehetünk igazságot, a plágiumot másként ítéli meg a 20–21. század embere, mint a 18. századé. Kazy, bármilyen „forrást” is használt művéhez, az annalista történetírás szerint rendezte az anyagot, egységes szerkesztési elv hatja át művét. Nemcsak az éveket jelöli, de (szokás szerint) az eseményekre és azok jellegére is utal fülszövegeiben. Kirajzolódik itt látásmódja, az a sajátos jezsuita szellemiség, amely nyilvánvalóan más volt, mint a protestáns szemlélet, de új szint hozott a történeti események megítélésében, amelynek haszna megmutatkozik korunk, az akkori történelmi eseményeket csak sajátos (legtöbbször a kuruc-labanc el-lentétre korlátozódó), az ideológiai térben egydimenziójú szemléletének felvál-tásában, vagy legalábbis cizellálásában. Láttuk, hogy céljuk (és Kazy célja is) *a katolicizmus erősítése és a magyarságuk bizonyítása*. Az előbbi nyilván ellenszenves a nem katolikus vagy ateista ideológiai tér számára, az utóbbi pedig sajátos látásmódjukhoz vezet, amit *nemzeti aulikus*ként határozhatunk meg. E fogalom (amely a 17. században még összeegyeztethetetlennek látszik, bár itt is diffe-renciált) a Habsburg-ház elfogadását, az uralkodók felkent magyar királyként való megjelenését tartalmazza, ezért aulikus, a *nemzeti* pedig éppen ebből adó-dóan a kompromisszumok (nem pedig a szembenállás) politikumaként a ma-gyar nemzeti múlt őrzésére, a magyar érdekekre és a haza *regnum independens* státuszának megőrzésére vonatkozik. A fogalmak fehér-fekete meghatározása korunk történetiszemléletében már nem tartható.

Wesselényi Ferenc (1605–1667) nádor korabeli portréja –
Johann Cromer metszete

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Borián 1999.** Borián Elréd: A történetíró jezsuita testvérek: Kazy Ferenc és Kazy János újraértékelése. *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IX.* (1999) 45–64.
- Borián 2004.** Borián Elréd: *Zrínyi Miklós a pálos és jezsuita történetírás tükrében.* [Pannonhalmi Főapátság], Pannonhalma, 2004.
- White 1997.** Hayden White: *A történelem terhe.* Osiris, Budapest, 1997.
- Hóman 1938.** Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1938.
- Horányi 1776.** Alexius Horányi: *Memoria Hungarorum, Pars II.* Loew, Viennae, 1776.
- Hölvényi 1974.** Hölvényi György: A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. *Magyar könyvszemle* 90. (1974) 3–4. sz. 232–245.
- Imre 1995.** Imre Mihály: „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVIII. század irodalmában.* Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1995.
- Jákó 1913.** Jákó Károly: *Fejezetek a magyarországi XVII. századi epikából.* Németh, Budapest, 1913. 35.
- Kazy 1728.** Kazy Ferenc: *Suasoriae regum Hungariae.* Typis Academicis, Tyrnaviae, 1728.
- Kazy 1749.** Kazy Ferenc: *Historia regni Hungariae, Tomus tertius.* Typis Academicis, Tyrnaviae, 1749.
- Lischerong 1937.** Lischerong Gáspár: *Pray György élete és munkái.* Pray Rendtörténeti Munkaközösség, Budapest, 1937.
- Pauler 1876.** Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése,* I–II. MTA, Budapest, 1876.
- Szinnyei.** Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* MTA, Budapest, 1891–1914.
- Szörényi 2005.** Szörényi László: Kazy Ferenc: *Fasti Hungariae* című elégikus eposza mint a XVIII. századi magyarországi neolatin költészet kiemelkedő alkotása. In Felföldi Szabolcs (szerk.): *ABHIVADANA. Tanulmányok a 60 éves Wojtilla Gyula tiszteletére.* [SZTE Ókortörténeti Tsz.], Szeged, 2005. 309–316.
- Szörényi 2018.** Szörényi László: Attila, a jámbor honfoglaló. In Szörényi László: *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a Magyarországi latin honfoglalási epika történetéből.* Nap, 2018. (második javított). 164–183.

Tóth 2013. Tóth Sándor Attila: *Eruditio, humanitas, promotio. Fáy Dávid Alajos verse(i) a gyermek (II.) Józsefről.* Gradus ad Parnassum, Szeged, 2013.

Ferenc Kazy, Jesuit poet and historian

ABSTRACT: One of the strongholds of Baroque scholarship is certainly poetry and historiography, considered to be *litterae* (science, at least a scientific degree). The career of the Jesuits in the system of *studia humanitatis* began with the teaching of rhetoric or poetics, so they themselves were knowledgeable in the poetic system of Latin humanities. From there, their academic career in the cultivation of humanities generally tended towards the study of history. A good example of this is György Pray, who, in addition to his small epics and his textbook on falconry, wrote critical historiography.

Even before Pray, we know a considerable number of Jesuit scholars who followed a similar career path, historians whose work should be collected together as the history of Jesuit historiography in the 18th century. These include the Jesuit Father Ferenc Kazy (1695–1759) (and his brother János Kazy [1686–1759]), whose poetic, and more importantly, historical works were well known in his day. Fortunately, he is not an unknown name in the literature: László Szörényi dealt with one of his poetic works, and Előd Borián studied his historical works, especially his portrayal of Zrínyi. Our presentation (as well as our written paper) will deal with his figure, his reputation, his poetic and historiographical works, highlighting his poetic work not yet discussed, and some of his historical accounts of the period in his historiography.

KEYWORDS: Jesuit historiography and historians, Ferenc Kazy, Poetry and historiography of Kazy, Wesselényi conspiracy, Mária Szécsi

MARSILI LUIGI FERDINANDO (BOLOGNA 1658–1730) ÉS A NÖVÉNYEK, GOMBÁK

UBRIZSY SAVOIA ANDREA

ABSZTRAKT: Marsili érdeklődése a növényekre is kiterjedt, amit a kiadott tudományos munkái és kiadatlan kéziratok, valamint az általa begyűjtött anyagból felállított múzeuma is tanúsítanak. Megfigyeléseihez mikroszkópot, meteorológiai mérőeszközöket és saját maga készített ötletes eszközöket is használt. Figyelme egyrészt a haszonnövények felé fordult, másrészt a növényzet felé, amely a táj alapegységét alkotó szisztéma része a többi alkotó egységgel (ember, talaj, állatvilág stb.) való kapcsolatában, kölcsönhatásában. Marsili már felismerte a Duna mentén a vegetáció tér- és időbeli dinamizmusát, a szomszédos, de eltérő jellegű életközösségek szekvenciáját. Módszerébe a történelmi-kulturális vonatkozásokat is belevonja, ennek kifejezésére a térképészet is lehetőséget ad. A kávéról és fogyasztásáról részben kétnyelvű tanulmányában, a nagy Duna-monográfiájában leírt növények, egyes európai tavakra jellemző „úszó szigeteket” alkotó növényzet, valamint a zonálisan eloszló szublitorális növényzet pontos botanikai egyeztetésében, a bolognai botanikus professzor Trionfetti Lelio segítette. Kora természettudományos érdeklődésének egyik fő kérdését, a kriptogám szervezetek eredetét akarta tisztázni. Erre vonatkozóan Marsili egy ábrákkal gazdagon ellátott tanulmányban és ennél még gazdagabb kéziratban maradt gyűjteményben foglalkozik a gombákkal, mohákkal, zuzmókkal. Bolognai mentorának, a híres Malpighi Marcellonak a kriptogám szervezetek, köztük a gombák spórákkal történő szaporodásának teóriájának ellentmondva az arisztotelészi spontán generáció eredet-elméletét fogadja el.

Kortársa, Micheli Pietro Antonio tudományos érdemeinek elismeréseként neki dedikálja a *Marsilea*, májfű nemzetséget (1729). A nevet Linné megőrizte, de a vízipáfránynak, *Marsilea quadrifolia*-nak (1753) adta.

KULCSSZAVAK: vegetáció, mérőeszközök használata, kísérletezés, holisztikus látásmód, polihisztor tudós.

Bevezetés

A barokk esztétikai, ideológiai és kulturális mozgalom volt, amely a 16. század vége és a 17. század eleje között az ellenreformáció éveiben és szellemében alakult ki Itáliában, és innen Európa-szerte elterjedt a művészetek, az irodalom és számos más területen. A tudományok alkalmazni kezdték a tapasztalaton alapuló vizsgálódás módszerét. A tudomány most már nem a puszta megfigyelés és eredményének leírása, hanem a mérőeszközökkel, mint az elsők között Galilei Galileo (1564–1642) által feltalált mikroszkóp (*Saggiatore* c. művében idézi, 1623, és Lincei akadémiai társa, Faber Johann nevezte el mikroszkópnak) és teleszkóp (ezt a nevet Cesi Federico, a római Lincei akadémia alapítója, 1603, adta) és más eszközök segítségével végzett kísérletezésből eredő ismeret. Mindezt Marsili holisztikus, rendszerszemléletű látásmóddal kapcsolta össze.

A barokk a „mozgást” is jelenti, az olasz *esuberanza* szó jobban jellemzi, melyet a Google csak „gazdagságnak” fordít, és ez nem fedti teljesen az értelmét, mert hozzá kell tenni a „kicsorduló”, a „túlzó” értelmet is. Marsili (vagy Marsigli, Marsilli) Luigi Ferdinando a barokk embere annak tipikus jellegzetességeivel. Egy vulkánikus személyiség volt, és a *Histoire Physique de la Mer*-ért (1725), valamint vulkanológiai műveiért megérdemelten nevezték el róla 1920-ban Európa legnagyobb máig sem kialudt 3000 méter magas, 70 km hosszú és 30 km széles tengeralatti vulkánját az Eolie szigetek közelében, valamint az olasz vízrajzi hajót 1916-ban.

Ezt a mozgást láthatjuk Róma barokk templomaiban, mint pl. a San Carlo alle Quattro Fontanéban, melyet 1634–38 között Borromini Francesco tervezett és valósított meg. Nemcsak templomokba, hanem magánpalotákba is betört a barokk stílus: néhány száz méterrel lejjebb a templomtól a Palazzo Colonna galériája, melynek boltívé a lepantói török elleni győztes csata (melyben döntő szerepe volt II Colonna Marcantonionak 1571-ben a Szent Ligán belül) emlékére készített da Cortona Pietro-freskó foglalja el. Ettől a csatától kezdve megváltozott a törökök jelzője: a „győzhetetlen török”-ből „legyőzhető török”-ké változott. Marsili ebbe a korba született bele.

Marsili számos tudományág és technika történetében maradandót alkotott: az ásványtantól a kereskedelemig, az állattantól a térképészetig, a tengeri áramlatok és élőlények tanulmányozásától a politikáig, a belvíztantól a hadászatig, a fegyverektől az építészetig, az orvostudománytól a régészetig, a talajtantól a muzeológiáig, a néprajztól a csillagászatig, a vulkanológiától a ballisztikáig, a földrajztól a vízrajzig, a bányászattól a hadimérnökségig, és még sorolhatnánk. Mindezt megfelelő egyetemi tanulmányok folytatása nélkül: nem vett részt rendszeres oktatásban. Ami a botanikát illeti, apját követve 17 éves sem volt, mikor egy kevés időt töltött a padovai egyetem 1545-ben alapított híres botanikus kertjében, illetve mikor visszatért szülővárosába, Bolognába, matematikai ismereteket szerzett, valamint Malpighi Marcello (1628–1694) orvosprofesszorral folytatott elmélkedéseket az élőlények eredetéről (Fantuzzi 1770, Lovarini 1930, 5.).

Marsili botanikai tevékenysége

Már 1677-től kezdve gyűjtött a Bologna melletti hegyekben növényeket, állatokat és őslények maradványát (Ceregato 2015, 57.). Egy szerelmi csalódás (Zambeccari Eleonora grófkisasszony házassága egy másik nemes ifjúval) távolította el városától és követte a matematikus professzor Montanari Geminiano Padovába, majd részt vett egy velencei küldöttségben, mely kereskedelmi egyezményeket szándékolt kötni a szultánnal. Önéletrajzából tudjuk (Lovarini 1930, Angelini 2020), hogy 1679-ben Civran Pietro velencei nagykövet delegációjában Velencéből Konstantinápolyba utazott. Itt *Cuseim* vagy *Cosain Efen-di*-től, a másként *Hezarfen*-nek nevezett enciklopédikus tudóstól információkat kapott *Franciscus à Mesgnien Meninski* tolmács segítségével az abesszin eredetű kávénövényről és terápiában használatos tulajdonságairól. Magát a növényt nem láthatta, mert a törökök nagy titokban tartották termőhelyét, hiszen az egykor csupán a muzulmánoknak a ramadán alatti ébrentartására használt serkentő italt a török európai uralma alatt egyféle hadieszközzé tette stimuláló hatása miatt. Marsili így csak a pörkölt magokhoz jutott, illetve a későbbi török fogsága alatt Ahmet temesvári basa udvarában főzte a kávé, így közelről fi-

gyelhetette meg a török kávéfogyasztási szokásokat. Mindennek köszönhetően szabadulása után 1685-ben Bécsben megjelentette művét *Bevanda Asiatica* [...] *l'Historia medica del Cavé* címmel Francesco Bonvisi apostoli nunciának dedikálva (a könyv 27–37. páratlan oldalain Hezarfen eredeti szövegét közli). Így a kávéfogyasztás európai elterjedésében is nagy szerepet játszott, ha nem is elsőként írt a kávéról. Már Rauwolf Leonhard (1535–1596) német orvos-botanikus, aki eljutott egészen Bagdadig az 1573–1576-os évek alatt és útjáról egy könyvet publikált (1582), írt a kávéról Chaube néven. Rauwolf 1596-ban mint katonorvos belépett a törökök ellen harcoló császári csapatokba, de hamarosan megbetegedett és meghalt Vác alatt 1597. szeptember 15-én. Marsili könyvének fedőlapja világosan mutatja, hogy ő sem látta a kávénövényt, csak a már leszedett kávészemeket: a kapott információk szerint a kávécsesze cseresznyeágra emlékeztet. És valóban, a fedőlapon, tévesen, egy cseresznyeágra hasonlító ábra van, viszont a pörkölt kávémagok, amelyeket ismert, teljesen megfelelnek a valóságnak. Írásában arra a következtetésre jutott, hogy sem a kávécsesze, sem a szőlő nem tud fejlődni csak megfelelő éghajlati viszonyok között. Ennek okából a különböző országokban különböző italokat fogyasztanak. A szőlőt tárgyalva a magyar tokaji bort dicséri és ezt írja: *Magyarország, hite szerint győztesként előzi meg a többi Nemzetet borainak minőségével, joggal ünnepelve elsősorban a Tokaji borát, és csak a bort ismeri el italként, melyet ürömpárlattal tesz erősebbé és egészségesebbé*⁶ (Marsili 1685, 18.). Hezarfen beszámolója alapján térképen ábrázolta a kávécsesze földrajzi eredetét Etiópiában és Jemenben, ezt a könyve alapjául szolgáló, a Bolognai Egyetem Könyvtárában kéziratban maradt anyag tartalmazza (Biblioteca Universitaria di Bologna, Fondo Marsili, továbbra BUB FM 87 D *Note sopra il Caffè*, f. 24.), csakúgy mint a kávécsesze különböző helyeken növekedő feltételezett változatait (a mai tájfajták értelmében), amelyeket igen elnagyolt, pontatlan rajzokon ábrázolt (BUB FM 87 D f. 33–35.) együtt a kávémagok valóságnak megfelelő, pontos rajzával (BUB FM 87 D f. 27.).

Konstantinápoly elhagyása előtt érdeklődni kezdett a kefalóniai borok és szőlőfajták iránt is, az összegyűjtött adatokat levelekben közölte Bonfiglioli Silvestro bolognai orvos-botanikussal (Stoye, 1994).

6 *L'Ungheria, che si crede gloriosa di superare ogn'altra Nazione nell'esquisitezza de' vini, celebrando più d'ogn'altro, e senza torto il suo Tochai, non vuole ammettere nessun'altra bevanda, che'l vino, che per renderlo più forte, e più salubre usano l'infusione dell'absinto.*

Marsili ismételt konstantinápolyi útjai során az antik kódexek iránt is érdeklődött, és egyebek között két ritka, értékes, növényekkel foglalkozó kéziratot szerzett meg: az egyik Dioskorides, Kr. u. I. századbeli híres antik görög orvos műve kora gyógynövényeiről, mely *Materia medica* címmel terjedt el másolataiban. Marsili egy XV. századbeli görög illusztrált kézirati másolatát szerezte meg. A másik kódex Dioskorides művének egy arab nyelvű kézirati változata, növényeket is ábrázoló miniatúrákkal, pontos dátummal ellátva: 1245. május 17. A két kódexet a bolognai egyetemi könyvtár (BUB) őrzi ms. 3632 illetve ms. 2954 jelzettel (Bernasconi 2006, 255–257., Antonino 2004, 74. és 206.).

Amikor 1692–93-ban Marsili visszatért Konstantinápolyba, itt egy kis kert is rendelkezésére állt, ahol néhány boglárka- és kökörscinfajtát (*doppi, tripli* kultivárt) termesztett, belőlük több példányt lefestetett és hazaküldött Trionfetti Lelionak, melyek 1694-ben virágoztak Marsili bolognai kertjében (BUB FM 110 B f. 37–52., f. 438–453. *Ranuncoli mandati da Constantinopoli 1694 maggio nel suo Giardino a Bologna*).⁷ Így a második konstantinápolyi útjáról küldött tavaszi virágzású boglárkát.⁸

A botanikában és a mikológiában mestere a bolognai egyetem növénytani professzora Trionfetti Lelio egyházfi volt, neki küldte rendszeresen rajzait, leírásait, sőt példányokat is gazdag levélváltásuk során (Fantuzzi 1770, Bianconi 1849), kérve, hogy határozza meg őket, azaz adja meg a tudományos nevüket. Trionfettinek 1701-ben írt leveléből megtudjuk, hogy miután bátyja Perugiába költözött, Marsili vállalta a kert fenntartásának minden költségét, és gondoskodott arról, hogy a házban legyen egy, az egzotikus fajok teletető helyéül szolgáló megfelelő helyiség. Megkérte Trionfettit, hogy írja meg a kertben előforduló növények listáját is, amelyet aztán a Hollandiával és Németországgal való kapcsolatainak köszönhetően gazdagított.⁹

7 Szárazföldi és tengeri növények Konstantinápolyból (*Piante terrestri e marittime di Constantinopoli*) című kéziratóban (BUB FM 110 A–C) leír, többször megadva török nevüket, és ábrázol tengeri korallokat (f. 346–357.), valamint növényeket (köztük, talán véletlenül a tüdőfű precíz rajza f. 370.), egyiptomi növényeket, mint pl. a datolyapálma (f. 533.) igen elnagyolt ábrázolásban.

8 „Vidi si belle diversità di ranuncoli di Candia, che non fui renitente a fare una gran spesa, per mandare le radici in Italia” (Candiában szép különböző boglárka fajtákat láttam, melyeket megvásároltam, hogy gyökerüket Itáliába küldjem) írja Marsili önéletrajzában (Lovarini 1930).

9 Míg Marsili tábornok katonai pályafutása végleg megszakadt a breisachi „árulásával” 1702-ben, tudósi tevékenysége nem ismert megszakításokat. Franciaországban, Svájcban és Angliában tesz utazásokat, lemond minden katonai tevékenységről, köztük a pápai hadsereg ve-

Mikor 1711-ben¹⁰ az általa alapított „akadémiáját” (azaz a Tudományok Intézetét, Istituto delle Scienze) átadta a szenátusnak, majd Bologna városának, nemcsak csillagvizsgálót és múzeumot adományozott jól felszerelt könyvtárral, hanem gazdag növénygyűjteményét bemutató kertet is, így költötte el karddal megkeresett pénzét a tudományokra (Tega 2013).

Marsili nem lévén elsőszülöttje grófi családjának, mint sok más olasz nemes ifjú, önkéntesként beállt a bécsi császári hadseregbe a törökök ellen. Nemcsak anyagi okból tette ezt, hanem etikai alapja is volt elhatározásának: a keresztényeknek a „hitetlen” török elleni harca, melyre Bologna városa, mint a pápai állam egyik legfontosabb része, nevelte szülőtteit. Ne felejtjük, hogy Bologna adta IX. Ince pápát, a Szent Liga nagy támogatóját 1591-ben, majd XV. Gergelyt (1621–23), aki nagy erővel harcolt többek közt a magyar kálvinisták és lutheránusok ellen. Marsili 1682-ben érkezik Bécsbe, ahol magára talált az osztrák környezetben, mely sugárzott az ellenreformációs látásmódtól. Egyféle utászként került a Batthyány Kristóf főkapitány vezette önkéntes hadba a bolognai gróf, Caprara Enea mellett, és Győr védelmére vonultak, ahol azt a feladatot kapta, hogy a Duna felől gondoskodjon a város védelméről: az olasz hadmérnök kivágatta a fákat, palánkokat emeltetett, szétverte a partraszállásra alkalmas pontokat az ellenség irányában, átjárókat és hidakat épített Győr felé. A „rebellis” (ahogy Marsili megbélyegzi) Thököly vezetésével felkelő magyarokat nem értette, sőt elítélte a *pax Romana* szellemében, melynek mindenároni jóságáról meg volt győződve.¹¹ Ellenszenve fokozódott, mikor fogságba került Győr alatt, ahol a császárhű magyarok őt cserbenhagyták, mikor szembe találták magukat Thököly seregével, így megsebesült, és tatár, majd török rabszolgaságba került. Csak véletlen szerencséje volt, hogy nem végezték ki a törökök a többi hadifogollyal együtt, mert lassították a csapatok mozgását. Felhasználta ezt az időt arra, hogy a török tábor berendezését, a csaták lefolytatására a haderő el-

zérletéről, melyet XI. Kelemen pápa ajánlott fel, és csak a tudománynak él. Folytatja, többek között, tengeri hidrológiai kutatásait. Marsili botanikus kertet is akart létesíteni Bolognában ezért kapcsolatot teremtett Amszterdam és Leiden botanikus kertjeinek prefektusaival (1723 óta Commellin Caspar és Boerhaave) egzotikus növények beszerzése céljából. Kapcsolatban állt Sherard William londoni botanikussal és 1722-ben írt neki a Duna-monográfia kiadására vonatkozó megállapodásokról, valamint a *Disszertáció gombákról* újirányomtatására vonatkozó tervéről a londoni Royal Society keretén belül (Bortolotti 2017).

10 A felavatási ceremónia 1714. március 13-án zajlott le (Paoletti 1963, Tega 2005, 18.).

11 Gherardi (1980) a „buon ordine” (a jó rendtartás) eljárási mód politikáját tárgyalja Marsili esetében.

oszlását, egyéb harci taktikájukat, fegyvereiket mint tanú titokban lerajzolja, lefesse, növényekből nyert színes nedvek segítségével. Ezek az ismeretei, vázlatai a szabadulása után katonai jövőjét nagyban segítették, mikor visszatért az osztrák szolgálatba.

Ekkor már mint ezredes azt a feladatot kapta, hogy erődítményeket tervezzen. A sáncok megszilárdítására gyorsan fejlődő, terjedelmes gyökérrzel rendelkező tarackbúzát is alkalmazott.

Mikor birodalmi meghatalmazottnak nevezték ki, azt a feladatot kapta, hogy hadimérnökként a katonaság számára utat nyisson, le egészen Karlócaig a mocsarakkal teli útvonalon a törökök által elfoglalt területek határán. Marsili egyik fő gondja a rá bízott katonák táplálása, a legolcsóbb és leggyorsabb módon való szállítása, valamint a sebesültek ellátása volt. Katonái egészségére is figyelt. Mikor Temesvárnál táborozott 1700-ban, a pestisjárvány idején egyik „napiparancsában” többek közt a vízfogyasztás helyett a bort ajánlotta, akik ezt nem tudták beszerezni, azoknak forralt víz ivását írta elő, melyben közelben szedett „*Acetosa gyökeret*” is főztek. A mezei sóska (*Rumex acetosa* L.) de főleg a juhsóska (*Rumex acetosella* L.) antiszeptikus hatása mellett egyféle ízt is adhatott a forralt víznek (Münster 1932, 1933). A betegeket 14 napra karanténba („*Lazzareti*”) utalta, ahol minden reggel *fűvek* füstjével tisztították a szanitécek a levegőt (BUB FM 84 II. f.1-5.).

A növények tanulmányozása is egy eszköz volt, amellyel teljesebbé akarta tenni szolgálatát annak érdekében, hogy császáranak a lehető legkörültekintőbb információkat biztosítsa a Habsburgok érdekeinek megfelelően.

A „Duna-monográfia”

Duna-monográfiájában (*Danubius Pannonico-Mysicus*, Hagae, 1726) mint egyiséget vette figyelembe a folyó, a növényzet, az állatvilág, a talaj, a domborzati viszonyok, az éghajlat, és további elemek kapcsolatát. Az emberi tevékenységet és annak hatását se vonta ki ebből az egységből. Ezzel egy nagyon fontos, korát megelőző látásmódhoz jutott, amellyel a táj mibenlétét felismerte, melynek egyik fő alkotó eleme az emberi átalakító tevékenység, eljutva odáig, amit

mai kifejezéssel ökoszisztémának hívunk. Olmi (2000, 264–265.) szerint nem állt meg vízrajzi szinten, hanem globális leírást ad a folyóról és környezetéről: pontos adatokat a növényekről, állatokról, a talajokról, ásványkincsekről, valamint geo-ökonómiai és régészeti információkat is, azaz a történelmi-kulturális vonatkozásokat is belevonja, melyre a térképészet ad lehetőséget, mint „univerzális útmutató”. Tudományos nevének megszületése előtt, Marsili már átlátta a Duna mentén a vegetáció tér- és időbeli dinamizmusát, a szomszédos, de eltérő jellegű életközösségek szekvenciáját (biotopok egymást követő szekvenciáját mai megfogalmazásban, pl. egy folyóvölgy vízparti társulásai, rétjei és erdői) (Ubrizsy Savoia, 1990).

A Duna mentén kiterjedtek a mocsarak, mert a már százötven éve tartó török uralom és az ellene folyó harcok következtében kipusztított vagy elmenekült lakosság elhagyta a rendszeres földművelési tevékenységet, mely igyekezett szabályozni a belvizeket és árvizeket. Ugyanakkor a potenciális természetes vegetáció is zavartalanul visszatért, teljesen megváltoztatva a kulturális környezetet. A tudós katona megfigyeléseihez mérőeszközöket, mikroszkópot használt, rajzokat, térképeket készített. Duna-monográfiájának VI. kötetében (51–76. oldal) a földrajzi és környezeti szempontból igen változatos helyekről begyűjtött növények 563 növénynév alatt *Catalogus plantarum circa Danubium sponte nascentium* címmel 4 oszlopból álló táblázat formájában lettek felsorolva. Az első oszlopban a növénynevek abc-sorrendben álltak Tabernaemontanus Jakobus Theodorus (1525–1590) *Neu vollkommen Krauter-Buch*ja a svájci Bauhin Gaspard (1560–1624) által átdolgozott és Bázelen 1664-ben megjelent kiadásának nomenklatúrája szerint, a második oszlopban (nem minden esetben) ugyanezen növények nevét szintén Bauhin Gaspard által átdolgozott, testvére, Bauhin Johann (1541–1612) *Historia plantarum vniuersalis* c. művének 1650–51-es kiadása szerint adja meg. Tehát nem kortárs szerzőket használt, ami természetesen nem emelte munkájának eredményét. Már maga a tény, hogy két szerzőt is választott, mutatja a kor növénytan-tudomány állapotának nehézségeit, főleg ami a nomenklatúrát és rendszerezést illeti, mely fennállt Linné működése előtt. Másrészt az is mutatja nehézségeit, hogy német nyelvű anyagot, illetve szerzőket választott, ugyanis “botanikai munkatársai” valószínűleg csak

a német tudományban és nyelvben voltak járatosak. A harmadik oszlop a "Habitat – Locus generalis" míg a negyedik a "Locus specialis" címet viseli. Az abc-sorrendben való felsorolás egy eléggé "kényelmi" módszer, és nem ad semmi további információt a növényre nézve a nevének kívül: az egy helyen, egy időben megfigyelt növények (ami mind fontos információ lenne a faj meghatározásához és további szerepére nézve) viszont így elvesztik kapcsolataikat, jelentésüket. Annál nagyobb a harmadik oszlop értéke, mely a "Habitat"-ra ad sokszor igen változatos, megkülönböztető információt. Így láthatjuk, mennyire különféle helyi környezetből (mai megfogalmazásban, élőhelyek, biotop) írta le növényeit. Az 563 növénynev a Duna mentén Bécs magasságában lévő Kahlenbergtől lefelé, Neilreich (1866, 395–407.) szerint megfelel mintegy 451 növényfajnak korabeli nomenklatúrával egyeztetve, ezek közül Gombocz (1936, 148–155.) 58 növényfajt azonosított, azokban az esetekben, amikor a magyar lelőhelyet Marsili pontosan megadta. Ezek a növények többségükben akkoriban etnobotanikai szempontból hasznosnak számítottak. Ha levonjuk a Neilreich által azonosított 451 fajból magyar területre általa pontosított 69 fajt, akkor fennmarad 343 faj lelőhelyük megadása nélkül (az osztrák területre jelzettek kivül). Példaként a magyar termőhelyekre említett fajok közül említhetjük:

Malva rosea fol. rotundo, montibus et planitiebus siccioribus. Circa Budam. Azonosítható a Winterl mályvarózsával (*Alcea biennis* Winterl). Buda környékén. Köptető, vizelethajtó, hashajtó, bőrpuhító tulajdonságokkal rendelkezik. Külső használata: gyulladáscsökkentő.

Raphanus rusticanus, pratis pinguibus, pagum Somerein post Posonium. Azonosítható a tormával (*Armoracia rusticana* Gaertn.). Pozsonyt elhagyva a somorjai réten. Étkezéshez használatos. Serkentő és emésztést elősegítő szer, jó híre van vízhajtóként, hasznos köszvényes és lázas állapotokban.

Hedera terrestris vulgaris, lateribus viarum quandoque in pratis. Strigonium et Commoromium. Azonosítható a kerek repkénnyel (*Glechoma hederacea* L.) Esztergom és Komárom rétején. A komló elterjedése előtt kesernyés íze miatt sör ízesítésére is használták. Légzési és emésztőszervi problémák kezelésére, köptető, enyhén vizelethajtó, sebeket összehúzó, gyógyító.

Gratiola centauroides, Bajam. Azonosítható az orvosi csikorgófüvel (*Gratiola officinalis* L.). Bajánál. Drasztikus hashajtó.

Galega vulg. collibus humidioribus Strigonium. Azonosítható az orvosi kecskerutával (*Galega officinalis* L.). Esztergom. A népi gyógyászatban vi-zelethajtóként használatos, hipoglikémiás és gyulladáscsökkentő tulajdon-ságú.

Scorzonera latifol. humilis nervosa pratis, Budam in Insula magna. Azonosítható az alacsony pozdorral (*Scorzonera humilis* L.). Budán a nagy szigeten (Csepel). Ehetők a gyökerei.

Neilreich (1866) még a következő gyógynövényt sorolja ide L. Marsili *Cata-logus*-ából (62. o.): közönséges orbáncfű (*Hypericum perforatum*).

Horváth (1978, 22.) Gombocz (1936) nyomán érdekesebb jelzővel emeli ki a *Catalogus*-ból *Asplenium septemtrionale* (északi fodorka), *Castanea sativa* (szelídgesztenye), *Helleborus odorus* (illatos hunyor), *Onosma visianii* (borzas vértő), *Persicaria* (*Polygonum*) *bistorta* (kígyógyökerű keserűfű – gyógynövé-ny), *Salvia aethiopsis* (magyar zsálya), *Veronica austriaca* (osztrák veronika), *Xeranthemum annuum* (ékes vasvirág) fajokat.

Az olasz hadvezér elhozatta Bécsbe Manzini Raimondo festőt, hogy készítsen természetrajzi képeket a készülő Duna-művéhez és a növényábrá-zolásra felkérte a szintén bolognai Pilati Fiore festőt is, aki már dolgozott az említett Trionfetti professzornak (*Malvasia* 1769, 170. és 256.). A Duna-mono-gráfiában kinyomtatott ábrák alkotóiról részletesen írt Olmi (2000).

Miscellanea rerum naturalium c. kéziratában (BUB FM 4 10 f. 68–73.) megtalál-juk a valószínűleg Erdélyben megfigyelt gyümölcsök ábráit (értékes dokumen-tációt képezve az egykori helyi fajtákról). Duna-műve folytatásának szánta az ókori római tartományok, Moesia, Dacia és Illyria területeinek leírását, mely-nek szerves részét képezte a botanikai fejezet. Ebben a legterjedelmesebb *Cat-alogus itinerarius, hoc est Syllabus universalis plantarum et herbarum quas per Cro-atiam, Bosniam, Slavoniam, Hungariae inferioris et Walachiae portionem euntibus nobis Flora colligendas in aprico posuit sponte nascentes, anno MDCC cum aliquot plantarum figuris ad nativum colorem exhibitis* című lista 1700-ból, mely a magyar Délvidék és a szomszédos horvát és bosnyák területek flórájára vonatkozik (Baldacci 1930). A lista címe jelzi, hogy élőben rajzolt színes növényábrák sora kísérte, de mint az illusztrált mikológiai munkája sem, ennek a kiadása sem valósult meg. A katona és tudós kettős szerepe jellemezte Marsilit. A hosszú

táborozások alatt „melankoliától és kétségbeeséstől”¹² elárasztva nem maradt más vigasza, mint a természet tanulmányozása: „*Non nisi ergo solum Studium Naturae restabat*” (BUB FM 7, 15.), mint írja önéletrajzában is (Lovarini 1934).

Marsili kételyei a magyarokkal szemben nem engedték meg, hogy segítségül helybeli, tehát magyar füveseket, orvosokat keressen, se a jelenből se a múltból, amire pedig példát is találhatott volna. Egyikük a sienai Mattioli Pietro Andrea (1501–1578), korának talán legtekintélyesebb orvos-botanikusa, aki Ferdinánd főherceget, Tirol urát mint orvos elkísérte az 1556–57. évi török elleni hadjáratai során Magyarországra és műveiben megemlíti magyarországi növényeket; 25 évvel később pedig a híres németalföldi orvos-botanikus Clusius Carolus (Charles de l’Ecluse), aki mint Batthyany Boldizsár vendége 1573–83 között többször járt Magyarország „pannóniai” részén, és helybeli szakértők segítségével sok növényt és gombát leírt, többek közt említve azok magyar nevét is *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam, Austriam, & vicinas quasdam provincias observatarum historia* (1583) c. művében, melyhez csatolta (1584 dátummal) a növények helybeli szakértője, Bejthe István által összeállított *Stirpium nomenclator Pannonicus* c. latin–magyar szótárát. *Rariorum plantarum historia* (1601) c. művében mellékletként tette közzé *Fungorum in Pannoniis observatorum Historia* címmel 105 gombafaj leírását, melyet eredeti rajzokkal szándékozott ábrázolni. Ez az ábra-gyűjtemény, melyet Clusius egész életében elveszettnek hitt, számos magyar gombanevet tartalmaz (Istvánffi 1900). Marsilinél magyar növényneveket nem találunk, mert „az akkoriban kipusztult magyarok helyett a rácok és oláhok szolgáltatták részére a népies neveket” (Horváth 1978, 23). Magyar gombanevek sem fordulnak elő Marsilinél: a törökök által megölt vagy elűzött magyar lakosság után az elhagyott területeket bevándorlók, az iszlám együttélést jobban tűrő népcsoportok népesítették be, különösen oláhok, bosnyákok, hercegovinai bunyevácok és szerbek.

Bár Clusius műve megvolt Marsili könyvtárában, mégsem Clusius, hanem tanárai keltették fel Marsili figyelmét a gombák iránt, ahogy ő maga meséli. „Fiatalléveimben mindig nagy örömmel figyeltem meg a különböző fajta gombák gyors növekedését, melyet elősegítettek az esők és egy kevés napsütés, mind

¹² *ad Desperationem fere Melancoliae redacti eramus* (BUB FM 7, 2–5.).

(élő vagy korhadó) faanyag, mind a talajon élőkét, és nem egyszer segítséget és felvilágosítást kértem ahhoz, hogy megértsem, hogyan fejlődik emez imperfekt növényzet a természetben, mikor matematikai tanulmányaimmal együtt végeztem természetfizikai gyakorlataimat, különösen Aloisi Marcello Malpighi tudós és a még élő Dr. Trionfetti kanonok úr vezetése alatt és tanításuk alapján” (BUB FM 83 A 43–48.).¹³

Marsili és a gombák

Mind a növényekre vonatkozó tanulmányai, mind a gombákra vonatkozó írásainak legnagyobb része kiadatlanul maradt a bolognai Egyetemi Könyvtár gyűjteményében (Ramsbottom 1970; Govi 1984). A gombák sokfélesége és eredetük nem tisztázott kérdése magyarországi tartózkodása során újból felkeltették érdeklődését: „Katonai tevékenységem során a hosszú táborozások lehetőséget adtak arra, hogy sok különböző (gomba)fajt láthassak, amelyeket Itáliában, valamint hazámban (Bolognában) sehol nem láttam”¹⁴ – írta önéletrajzában (Lovarini 1930).

Marsili a gombák eredetére, szaporodására vonatkozó tanulmányát Lancisi Giovanni Maria (1654–1720) római professzorral, a híres orvossal és pápai archiáterrel együttműködésben publikálta *Dissertatio de generatione fungorum ad illustrissimum & reverendissimum praesulem Joannem Mariam Lancisium* címmel 1714-ben Rómában. Ez az 1714-ben kiadott közös publikáció három munkából tevődik össze: elsőként Marsigli mikológiai tanulmánya *Dissertatio de generatione fungorum* címmel a gombák származásáról, másodikként Lancisinek erre a tanulmány-levélre adott válasza¹⁵ és harmadikként Lancisi Ostia magassá-

13 “Negli Anni miei giovanili ebbero sempre un particolare diletto a considerare le tante diverse specie di funghi crescenti con tanta celerità e coll’aiuto delle piogge e di qualche poco di sole, tanto ne’ legni che nella Terra, per aver avuto allora più volte giusto motivo di domandare aiuto e lume ad intendere come la vegetazione di queste imperfette Piante si facesse dalla Natura, frequentando fra (i) miei studi matematici anche quelli di più osservazioni fisiche naturali, massimamente sotto la condotta e disciplina dell’erudito Aloisi Marcello Malpighi e del vivente ancora Sig. canonico Dott. Trionfetti”.

14 I miei militari impieghi in longhissima castramentazioni... mi diedero occasione di vedere tante diverse specie de’ medesimi, [funghi] che in verun luogo d’Italia non che nella mia Patria, non avevo giammai vedute.

15 Io. Mariae Lancisii dissertatio epistolaris de Ortu, Vegetatione ac Textura fungorum ad eximium et nobiliss. virum comitem Ludovicum Ferdinandum Marsilium, Romae, 1714.

gában a Tiberis folyó torkolatának változását követő, a vegetációban bekövetkezett dinamikus változást vizsgáló tanulmánya¹⁶ (Pignatti – Ubrizsy Savoia 1989).

Marsili *Dissertatio*-jában a gombákat a szubsztrátumra – talajra, faanyagra (élő vagy korhadó gallyak, fák) vagy lehullott levelekre – vonatkoztatva osztályozta. A jelentősége nem a következtetésben, azaz a spontán erjedéssel vagy a *generatio ex putredine* útján történő eredet elfogadásában rejlik, hanem az alkalmazott kísérleti módszerben, a következtetések szigorúságában, a megfigyelések pontosságában, amelyek ezt a dolgot a kísérleti mikológia egyik legelső kiváló dolgozatává teszik (Lazzari 1973, 74.). Marsili szövegében (7. o.) a mikológiai rajzok gyűjteményét *Collectio Fungorum vegetantium in Regnis Croatiae & Hungariae* néven idézte. Esetenként ikonográfiákra utal, mely mutatja, hogy Marsili szerette volna minél több illusztrációval követni a leírtakat a kiadásban, mint ezt majd eléri az állatokra vonatkozóan a Duna-monográfiában. Ami Marsili mikroszkóphasználatát illeti, figyelembe kell vennünk, hogy a mikológia történetében az első illusztrációk, amelyek a gombák mikroszkóp alatt végzett megfigyeléséről tanúskodnak, Cesi Federico (1585–1630, 1603-ban az Accademia dei Lincei alapítója) 1624 körül megalkotott mikológiai kódexében találhatók (Ubrizsy Savoia 1980). Ez a kódex Marsili kezében volt, amikor Lancisivel együtt meglátogatta Albani bíboros római könyvtárát Rómában, amint ezt a *Dissertatio epistolaris de Ortu, Vegetatione ac Textura fungorum*-ban (Lancisi 1714, XIII–XIV.) leírja. Cesi kódexét, mint sok más értéket (mint pl. Aldrovandi bolognai gyűjteményét, kézíratait, melyek később visszaszolgáltatásra kerültek) a napóleoni hadak magukkal hurcolták Párizsba (Ubrizsy Savoia 1980). Cesi mikológiai kódexét elsőként, másodikként Marsili *Collectio fungorum ve-*

16 A könyv címlapján: *Dissertatione de Plinianaevillae ruderibus atque Ostiensis litoris incremento*, míg a kötetben: *Physiologicae Animadversiones in Pliniam Villam Nuper in Laurentino detectam, in quibus tum de novis aggragationibus circa Ostia Tiberis [...] disseritur*. A szövegben margón kiemeli a megfigyelt jelenséget (37. o.) „Plinius villája” közelében (*Novum botanicae curiositatis argumentum de successione herbarum in Ostiensi litore subolescentium*), azaz a növények szukcesszióját, és e folyamat magyarázatát is megadja (*Ex iisdem principiis herbarum successio explicatur* 39. o., *Ex diversa nutrimenti analogia cum diversis herbarum seminibus varia indoles, & successio plantarum deducitur*, 41. o.): azaz a Tiberis folyó századok, sőt ezredek alatt feltöltötte torkolatát. A kopár fövényen a növényzet lassan megtelepedett, kezdve a „*primigeniae*”, azaz pionír, úttörő fajokkal (ahogyan ma hívjuk), a hordalék tápanyagokkal gazdagodva lassan talajjá vált a magasabb rendű növények számára, ami lehetővé tette az oda érkező különféle növényi magok szukcesszióban történő megtelepedését. Lancisi tanulmányában a vegetációsorozat (szukcesszió) folyamatát írja le mintegy két évszázaddal korábban (Pignatti – Ubrizsy Savoia 1980).

getantium in Regnis Croatiae et Hungariae c. kéziratát említi a kiadatlan olasz gombászati művek között Battarra Giovanni (1714–1789) (Battarra 1755, 13.).

A szövegben és a margón utalások is előfordulnak Magyarországon is megfigyelt gombákra, köztük a trágyán nöövő gombára nézve. A 6. oldalon írja: *Observabam itaque illos non aliunde originem suam trahere, quam ab ipso Equorum fimo, qui videlicet erat se junctus a terra amplissimorum Hungariae Camporum.* A 7. oldalon írja: *Ego Autumnalis anni 1699 & anni 1700 cum in Regni Croatia & Principatus Transylvaniae vastis sylvis Castra ponerem, ob stabiliendos limites inter utrumque Imperium, inveni tantam multitudinem diversarum specierum Fungorum terrestrium, & diversorum lignorum,* tehát a gombafajok gazdagságát emeli ki. A 24. oldalon a gombák mellett a mohákra és a fagyöngyre terjeszti vizsgálódását: *Pacis inter utrumque Imperium executione occupatus longo itinere Pannonias & Illyricas Regiones peragrabam (sic!) Fungorum, Muscorum & Visci historiam naturalem incepisse.* A 31. oldalon írja: *Hic non erit superfluum observationes, quas in Castris Hungariae circa Fungos institueramus, paucis commemorare.*

A dolgozatban a gombák szaporodását illetően részletesen idézi a korábbi nézeteket a klasszikus görög-római auktoroktól kezdve, a XVI. századi mestereken át (Mattioli, Clusius, Dodoneus, Colonna, Della Porta, Bauhin stb.), egészen a kortárs szerzőkig (Malpighi, Mentzel, Morison, Boccone stb.). A szarvasgombákkal is részletesen foglalkozik. A tanulmány szövegéhez 31 ábrát mellékel: a 31. ábra (105. o.) egy lombikban nöövő gombatenyészetet ábrázol. Az ábrák egy részén a gombákat „mikroszkópos” nagyításban (*armato oculo*) mutatja, ennek köszönhetően néhány esetben a gombák hifái megfelelően vannak ábrázolva, a szövegben beszél a gombák „magjáról”, mégse tudja felismerni a spórákat és a gombák spórákkal történő szaporodását.

A gombákra vonatkozó kiadatlan szövegekkel és ábrákkal Govi (1984) a Marsili-kéziratok 3. és 7. kötetében találkozott és részletesebben foglalkozott a 17. kötetével (*Specimen Historiae Naturalis Fungorum* BUB FM 17, 2–10.). A BUB FM 3. kötete Magyarországon (Veress 1906, 5.) és Horvátországban talált fajokat említi (taplógomba, közönséges rókagomba, kucsmagomba, rózsás korallgomba, galambicák, francia nyelvű szöveggel f. 3–7., 28–44.), utána a *Cis-Danubiale* területről (özlábgomba, csészegombák, korallgombák latin szövege f. 48–54.), majd Erdélyből (*Ruitza est fungus Incolis Transylvaniae* f. 55v) leírt gom-

bákat tartalmazza (Veress 1929). A 7. kéziratkötetben *Nova Fungorum collectio* címmel (Grillo 2006 121.) Horvátország és Szlovénia területére vonatkozóan egyféle szinoptikus táblázatban osztályozza a talált gombákat, majd a f. 60-tól a mohákra tér, hiszen, mint vallja, a gombákhoz hasonlóan sem a zuzmók, sem a mohák nem rendelkeznek magvakkal a szaporodáshoz, hanem a „nedvesség lecsapódásából” erednek. Majd áttér a fagyöngy vizsgálatára, mivel e területek nedves erdőiben a gombák, a mohák és a fagyöngy jellegzetesen nagy számban együtt fordultak elő. Marsili bizonyítékot talál abban, hogy a fákon él(ősköd)ő fagyöngy és gombák hasonló életvitele ellenére a fagyöngy termése a benne lévő maggal világosan tanúsítja szaporodási módját, míg a gombáknál nincsen „mag”.¹⁷ A gombák rendszerezését is megpróbálja: 10 típust (egyféle nemzetséget azaz „genust”) állít fel (BUB FM 17, illetve több mint 50 különböző gombát sorol fel a *Catalogus plantarum*-ban (BUB FM 4, 6, 35–40.).

A Horvát Királyság és az Erdélyi Fejedelemség területein kibővíthette ismereteit, mint írja: *a Horvát Királyság és az Erdélyi Fejedelemség hatalmas erdeiben, ahol a két birodalom közötti határokat kellett meghatároznom, nagy mennyiségű, mind talajon, mind faanyagokon növő, különféle gombafajok közepette találtam magam, és úgy döntöttem, hogy megpróbálok egy nagy gyűjteményt összeállítani belőlük a sok alattam szolgáló tűzszerezés segítségével* (BUB FM 83, f. 43.).¹⁸ Nem lévén kitanult rajzoló, sok gomba ábrázolásával inkább mást bízott meg (egy „német orvost”, talán Johann Christoph Müller¹⁹ nevű munkatársát), bár néhányat

17 *Nova Fungorum Collectio in qua cuiuscumque generis fungi, terreni aequae ac arborei, quos annis 1699, 1700 transeunti Authori per Croatiam, Slavoniam, pratis silvis, nemoribus natura praedandos posuit, ad nativum expressi repraesentantur* tartalmazza a gombaábrákat, egyesek megfelelnek a valóságnak, mások igen rossz minőségűek. A második rész címe: *Fungorum in itinere limitano Cis-Danubiano passim collectorum ac naturalibus suis coloribus et figuris depictorum Liber*. Az ebben található rajzok is elnagyoltak. A harmadik részbe: *Catalogus fungorum terrae, arboribus musco foliis arborum aridis, már a mohák (és zuzmók) és a fagyöngy is bekerültek.*

18 *“nelle vaste selve del Regno di Croazia, di Principato di Transilvania per stabilire i limiti tra i due Imperi, mi trovai fra una così grande affluenza di diverse specie di fonghi e di Terra e di Legni, che mi risolsi di tentar de medesimi una grandissima raccolta per mezzo d’una multiplicità di quei guastatori che meco avevo”* (BUB FM 83, 43.).

19 Müller J. Chr. (1673–1721/1722) német mérnök katona és térképész osztrák szolgálatban, 1696-tól Marsili munkatársa. A „Marsili mellett dolgozó német orvos” (talán éppen Müller) révén Boccone Paolo Silvio (1633–1704) szicíliai tudós botanikus jutott magyarországi növényekhez bécsi utazása során: a „*Bugula Hungarica Hieracii folio*”, a „*Bugula Hungarica glabra*” és a „*Lysimachia trifolia spicata, purpurea*” mint ezt leírja *Museo di piante rare* c. 1697-ben megjelent munkájában. Az (első) egy táborig orvostól kaptam, aki a *Fisica tudományának kedvelője* báró Marsili Ferdinánd kolonel mellett szolgált és a növényt tovább adtam Sherard Guglielmo illusztris angol botanikus úrnak. Az előzőkben leírt *Lysimachia trifolia siliquosa*-n kívül a *Lysimachia trifolia spicata purpurea*-nak egy másik faja is található Magyarországon [...] melyet báró Marsili Ferdinánd kolonel úr hadseregének

saját maga készített (BUB FM 79 f. 13.). A „német orvos” közreműködése részben magyarázza a sok német gombanevet Marsili kézírataiban. *Nova fungorum collectio* c. kézírata előszavában írja: *Ilyen nagy gyűjtemény kötelezett arra, hogy megbízzam a velem lévő rajzolókat, hogy készítsenek rajzokat azokról (a gombákról), és ezekből az ábrákból akartam összeállítani egy nagy kötetet Gombák gyűjteménye a Horváth és Magyar királyságból címmel és eljuttatni a tudós Dr. Trionfetti kanonok úr kezébe, hogy ő botanikai módszer szerint rendezze őket, mint ahogy ezt már megtette Bologna vidékéről származó számos (gombával) kapcsolatban (BUB FM 7 előszava).*²⁰ A „Gombák könyvének” átvizsgálását Trionfetti feladatának szánta (BUB FM 3).²¹ A tervezett „*Storia dei fonghi*” vagy *Tomo de' fonghi* kiadása nem valósulhatott meg a magyar és szomszédos területekről összeírt gombákról, melyek rajzai a névsorokkal, megfigyelésekkel együtt kézíratai között megmaradtak (BUB FM 3, 7, 17, 83, 86).²² Baldacci (1930, 9.) szerint Marsili kézíratai eléggé rendezetlenül érkeztek el hozzánk, és főleg a gombákra vonatkozó anyag hiányos, melynek a Marsili – Trionfetti levelezés alapján igen terjedelmesnek kellett lennie, és megkérdezi: hova lett a *Collectio fungorum vegetantium in Regnis Croatiae et Hungariae [...] composito ingenti volumine*? A gombaábrákat a latin néven kívül (vagy a helyett) a köznyelvben használatos (vulgáris) német vagy olasz neveikkel egészítette ki. Levélben fordul „mesteréhez” Trionfettihez 1699 novemberében: *Az általam földön és faanyagon talált gombák körülbelül 110 féle fajtájúak, és mindet lefestettetem vázlatokban, amelyekből, ha egy jó festő kezébe kerülnek, pontos verbális leírások alapján, lehetséges lesz megalkotni a szükséges képmást [...] A föld gombái mind gyökértelenek, amit egy kis gömb helyettesít a gomba lábától kezdve, nem fejlesztenek sem gyökeret, sem virágot, sem magot, lényegében nem mások,*

német orvosra adott nekem. Boccone a „*Stoebe incana acutis foliorum lobis, Cardui tomentosus capitulo. Questa pianta cresce in Hungheria*” növényre nézve is hasonlóan ír: rajzát a francia botanicus Borellier könyvében látta, a herbáriumi szárított növényt Marsili hadseregében szolgáló német orvostól kapta.

A Marsili műveiben és kézírataiban található ábrák mestereire nézve l. Olmi 1996, Pinault Sorensen 2006.

20 *Una così grande raccolta m'obbligò a commettere à disegnatori che meco tenevo di farne le figure componendone un grosso volume intitolato Raccolta de' Fonghi crescenti ne' Regni di Croazia e d'Ungheria e spediti alle mani dell'erudito Sign. Dott. Can. Trionfetti perché volesse ordinarlo sotto il metodo botanico come fece coll'unione d'altro gran numero di questi dell'agro bolognese.*

21 *„figure diverse spettanti al Tomo de Fonghi che il Sig. Can. Trionfetti rivedrà per scegliere”* (a Gombák kötetébe tartozó különböző ábrák, melyeket Trionfetti kanonok úr fog megvizsgálni a választás érdekében).

22 A gombákra vonatkozóan térképábrázolásai közt helyet kapott a *Mappae geographicae, quae ad limites Hungaricos [...] Theatrum regionum in quibus fungos [...] colligere licuit* (BUB FM 47, 3–4.).

*mint a föld sóiból kialakult egyesülés, amely feloldódik az esővel és a napsugarak alatt, majd erjed, végül a penésszel együtt különböző formákban emelkedik fel; sok kísérlet bizonyítja ezt a hipotézist, és én is idővel megmutatom, és ezek a szarvasgombák eredetének és fejlődésének magyarázatára fognak szolgálni. (Marsigli tábornok úr levele, amelyet a Selva di Berlinazból írt Trionfetti kanonok úrnak 1699. november 14-én).*²³ Ebben a levélben kéri Trionfetti, hogy világosítsa őt fel a mikológiai irodalomról – amelyben nyilvánvalóan felfogta, hogy nem volt eléggé tájékozott: *és le fog engem kötelezni, ha közli velem, hogy az ismert botanikusok között kik foglalkoztak ex professo velük* (t.i. a gombákkal), én láttam nyomtatásban, ha jól emlékszem Antwerpenben egy *Theatrum Fungorum*²⁴ című könyvet. *Ha ön ismer néhány régi szerzőt (ebben a témában), lekötelez engem, ha elküldi nekem Manzinivel alkalomadtán, és várom híradását ilyen szerzőkről.*²⁵ Marsili mikológiai ábrázolásain nem találunk magyar, hanem csak német vagy olasz gombaneveket,²⁶ kivételesen oláhot.²⁷

Mikroszkóppal végzett megfigyelései alapján határozottan elveti a gombák magról történő szaporodását, ezt 1700. március 20-án Trionfettinek írt levelében is kifejti (Fantuzzi 1770): „múlt ősszel hozattam sátramba 60-nál is több gombafajt a hozzájuk tapadt földdel vagy a fával együtt, ahol születtek, felvágtam keresztben-hosszában a különféle úgy fiatal, mint öreg példányokat, de nem találtam bennük sem magot, sem üregeket, ahol magvak nőhettek volna.”²⁸

23 *I funghi di terra e legno trovati, saranno di 110 sorte in circa, e tutte dipinte grossamente, ma però, che venendo alle mani di un buon pittore, con le esatte verbali descrizioni fatteli, se ne potrà avere l'effigie necessaria [...]. I Funghi della terra sono tutti senza radice, alla quale supplisce un globetto al piede del fungo, e non facendo né radica, né fiore, né seme, non è che una unione di sali della terra, che con le piogge, e sole di sopra si sciolgono, e poi fermentano, elevandosi con la muffa in varie figure; e gli esperimenti, che comprovano questa ipotesi, sono molti, che a suo tempo mostrerò, e che serviranno non meno pel la generazione dei Tartuffi. (Lettera del Sig. Generale Marsigli scritta dalla Selva di Berlinaz al Sig. Canonico Trionfetti in data 14 novembre 1699) (Fantuzzi 1770, 285.).*

24 Sterbeeck van Francis (1631–1693) flamand lelkipásztor és botanikus 1675-ben Antwerpenben kiadott műve, mely tartalmazza Clusius elveszettnek hitt *Pannon gombák*-jának eredeti ábragyűjteményét. 1672-ben jutott Sterbeeck kezébe Clusius gyűjteménye, amelyből 70-t lemásolt és a szerző nevét mellőzve leköszölte, más kortárs mikológiai témájú munkából is merítve (Ubrizsy Savoia 2006). Így Marsili találkozott, anélkül, hogy tudta volna, Clusius Pannoniában látott gombáival és egy-egy magyar gombanévvvel is.

25 *ed ella mi obbligherà, avvisandomi chi più de' botanici comuni già notimi abbi trattato di questi prodotti ex professo, avendo veduto [...] un libro intitolato Theatrum Fungorum, stampato, mi pare ad Anversa, e se lei avesse qualche raro Autore antico, mi obbligherebbe a mandarmelo col Manzini quando qui da me capiterà, attendendo direzione, e notizia d'Autori tali* (Fantuzzi 1770).

26 Például a közismert kucsmagomba a Mauracher seu Spitzmorcheln (BUB FM Ms 7 *Nova Fungorum Collectio*) német köznyelvben használt nevét adja, míg a tudományos nevét *Fungus Faviginosus Lobelii*-ként említi, azaz a francia botanikus Lobel Matthias nomenklatúrája szerint (aki nem használt német neveket).

27 Talán a *Ruitza* (BUB FM 3, 55v és BUB FM 7, 14.) vagy a *Placenta Walachorum* (BUB FM 3, 61v).

28 *[...] nel caduto Autunno fatto portarmi Fonghi a some di 60 e più specie alla tenda con annessa la terra, o*

Dissertatio-jában Marsili már röviden foglalkozott a szarvasgomba tanulmányozásával is, melyet gombának tekint, bár a föld alatt nő. Tervezett terjedelmesebb új tanulmányához szolgált volna alapul a 17 füzetből álló kézirat-kötet (BUB MF 86), melyben *Fragmenta Adnotationum et Observationum pro Tuberorum Historia* címmel számos ábrát gyűjtött össze különböző szarvasgombákról. Megfigyelte növekedésüket a környezet függvényében a kezdeti állapottól kezdve, hogy véleményt alkothasson eredetükre nézve. A szarvasgombákról főleg Bartolucci Francesco főpappal levelezett 1714–1720 között (Baldacci 1930). Marsili gyűjtött példányokat Itália különböző tájairól, kapott információt és rajzokat számos levelező társaitól, barátaitól: pl. Pallavicini Lazzarótól, Spoleto kormányzójától 1715-ben, Norcia város orvosától, Passeri Domenicotól, Laurenti Marcantoniotól és a szintén bolognai Amadei Giovanni Giacomotól stb. (Cordella 2003 75., Clementini 2007, 142–157.). Összegyűjtötte a szakirodalmi adatokat is Dioscoridestől kezdve modernebb szerzőkig, mint Ciccarelli Alfonso *Opuscolo de tuberibus* c. Padovában 1564-ben megjelent könyvét, amelynek példánya máig is a BUB FM 86-ban található, mint 15. füzet. Kérdés-felelet formájában kapott információkat Közép-Itália különböző helyein található szarvasgomba fajokról (BUB FM 86 f. 6–10.), mindezt egy szarvasgombákkal foglalkozó tanulmány megírása érdekében.²⁹ Kétségeit fejezi ki a Norcia és Spoleto környékén gyakran előforduló „fekete” szarvasgombára vonatkozóan, melyet közelebbinek vél a „pietra fungaia”-hoz. A 86. kötet 10–13. füzetében a szintén föld alatt fejlődő, már az antik rómaiak által is ismert „pietra fungaia” (gombakő) jelenségét tárgyalja és ábrázolja, melyet tévesen, egyféle szarvasgombának vél. A mikológusok jóval később tisztázzák, hogy egy Basidiomicetes, a szaprofita olaszgomba (*Polyporus tuberaster* (Jacq.: Fr.) Fr.) szkleróciumáról van szó, mely a gombamicélium és a környező talajrészek és az avar összecementelődése.³⁰

legno dove erano nati; e per quanti tagli abbi fatto, e per lungo, e per traverso in Fonghi giacché, di mezza età e vecchi non mi è potuto toccare la sorte di distinguervi la minima scintilla né di seme, né di vacuo, dove avesse potuto questo risiedere.

29 A BUB FM 86, 16–17. füzetét Marsili és Lancisi 1714-ben kiadott könyve alkotja, ami megerősíti, hogy a szarvasgombákról szóló tanulmánya tervével 1714 után behatóbban foglalkozott.

30 A spoletoi területről ad hírt Marsili egy tekintélyes nagyságú szarvasgomba példányról (75 „libre”: 1 korabeli libre megfelel kb. mai 320 grammnak) (Cordella 2003, 86.). A nagyméretű spoletoi és norciai fekete szarvasgombákra nézve kételyét fejezi ki, amennyiben nem szarvasgombáknak tartja, hanem inkább a „pietra fongarie”-hoz társítja mint földalatti „tuber”. Ennek a „tubernek” mai tudományos neve *Polyporus tuberaster* Jacq.Fr. szkleróciuma, egy, a gombahifa és a talaj cementeződéséből eredő kemény gubanc, melyről már írtak a XVI. sz. tudósai,

A mohák, zuzmók és a fagyöngy

Marsili tapasztala szerint a gombák spontán nemzéssel történő eredetéhez hasonlóan a mohák és zuzmók is „magtalannak” bizonyultak. A mohákról és zuzmókról, valamint az alacsony növésű páfrányokról nemcsak rajzokat (BUB FM Ms 7, 60–67.), hanem az élő példányokból préseléssel szárított herbáriumot (azaz papírlapra felragasztott exsiccatumot) is összeállított (BUB FM Ms 14, 1–19.).³¹ Az itt összegyűjtött példányok egy igazi herbáriumot alkotnak, a megfelelő (színes vagy fekete-fehér) ábrákból bekerültek a *Dissertatio fungorum*-ba (1714) is. A mohák rajzai³² mind művészi szempontból, mind az ábrázolás pontossága szempontjából jó színvonalúak, a mikroszkóp használatának köszönhetően. Mivel azonban ez a mikroszkóp alig haladta meg egy nagyító lencse kapacitását, nem tudott nagy segítséget nyújtani Marsilinak a mohák és a gombák kutatásának legkritikusabb problémájának megoldásában: a szaporodási mód tisztázásában, amihez a spórák felfedezése lett volna szükséges.

A fagyöngy(ök) ábráit és herbárium példányait is megtaláljuk (BUB FM 14, 20–21., BUB FM 7, 68–72. és FM 4, f. 8.) a gombákéval analóg módon elkészítve: *Item Visci historiae novae condensae prima rudimenta, sive folia, fructus, semina Visci, aere impressa* (*Catalogus Itinerarius* BUB FM 7 bevezető szavai).

A tágabb értelemben vett fagyöngy (Marsili e név alatt a két különálló Viscum és Loranthus nemzetséget keverte össze) – mint ma tudjuk, fákon élősködő – virággal és maggal rendelkezik, amit Marsili úgy magyarázott, hogy a kriptogám élőlényeknek, mint amilyenek a fákon élő gombák is, nincsen magjuk, viszont a fagyöngynek van, tehát nem kriptogám, ha életvitele hasonló is.

főleg részletesen a nápolyi Giovan Battista Della Porta (1540–1615) *Phytognomonica* c. (1588) művében és ábráját láthatta Marsili a fentemlített Cesi Federico mikológiai kódexében is.

31 *Pulmonaria* (azaz tüdőzuzmó, gyógynövény), *Ceterach* (pikkelypáfrány), *Usnea* (szakállzuzmó), *Muscus fruticosus* (moha), *Clavellatus* (kapcsos korpafű, gyógynövény), *Polytrichum* (szőrmoha) stb. nevek alatt említi. Baldacci (1930, 36.) a FM 4, FM 7, FM 14 kötetekben felsorolt és ábrázolt mohák közt felismeri még a *Selaginella* (talán a *S. helvetica*) csipkeharasztot is.

32 Marsili többi növényillusztrációinak minősége messze elmarad az állatokétól, különösen a rovarok, halak és madarak ábráitól, melyeket Belon Pierre (1517–1564), Aldrovandi Ulisse (1522–1605), Gesner Conrad (1516–1565), Rondelet Guillaume (1507–1566) stb. műveiből másoltatott Pinault Sorensen (2006 197.) véleménye szerint.

Marsili és az „úszó szigetek”

A növények további rövid tanulmányainak is szereplői voltak.

A víz és a növényzet kapcsolatára vonatkozik érdekes tanulmánya, *Dell'incremento delle Valli (A mocsarak terjeszkedése)* című kézírata. A „völgy” kifejezésen Marsili a 'mocsarat' értette, ami egy tipikusan bolognai-emiliai szinonima (Longhena 1930) a Pó-delta melletti Comacchio-völgyekre és a folyók, mint például Reno és mások mocsaraira vonatkoztatva. Ezeket a vidékeket Marsili botanikai szempontból is tanulmányozta (BUB FM 139, f. 6., c. 14. és BUB FM 139, f. 10.). Marsilinak számos alkalommal kellett vizsgálnia a mocsaras környezetet Itáliában is, így konkrétan 1708-ban, mikor XI. Kelemen megbízta, hogy vezesse a „bolognai, ferrarai és a romagnai” pápai állam csapatait (Longhena 1930). Példaként vehetjük a *Kivonat a Völgyek Művelése című kéziratból, mely a Föld szerves szerkezetére vonatkozó munkát szolgálja* c. rövid tanulmányát³³ (BUB FM 84 f. II 1–5.), mely főleg a nádból képzett „úszó szigetek” máig is érdekes témájával foglalkozik. Leírja az előntött területeken, amelyek „kezdenek völgyekké válni”, a növények egymást követő megjelenését is: a „*Rosmarolo* vagy *Juncus capitulis equiseti* CB és velük egyidőben a *Menta palustre*” azonosítható, *Eleocharis uniglumis* (Link) Schult., azaz egypelyvás csetkaka és vízi menta fajokkal. „Ezután jelenik meg egy Trongiario nevű növény, majd a *Cypero longo odorato* (...), ezt követi a mocsári nádas, majd a tiffe”³⁴ (azaz a következő lépés, amikor megjelenik a *Chlorocyperus longus* (L.) Palla. azaz hosszú palka, majd a *Phragmites australis* (Cav.) Trin. azaz a közönséges nád, és végül a *Typha angustifolia* L., azaz a keskenylevelű gyékény, amelyek, mint ma ismerjük, egy jellegzetes növénytársulást alkotnak Mento aquaticae – Caricetum pseudocyperiperi Orsomando & Pedrotti, 1986 néven). Tehát egy vegetációsukcessziót ír le, mely jelenséghez hasonlót a botanika történetében csak jóval később találunk. Mellékeli az általa a „völgyekben” megfigyelt többi növény listáját, de látja az erre a környezetre nem jellemző fajok jelenlétét is, és jogos kritikával hozzáté-
szi, hogy „valószínűleg a hegyekből jövő patakok vizével szállított magvakból

³³ *Estratto dal manoscritto della Coltura delle Valli per servire all'opera della struttura organica della Terra.*

³⁴ „Dopo prosegue nascervi una pianta detta Trongiario che è il *Cypero longo odorato* (...) a queste poi seguono le canne palustri e dopo le tiffe”.

születtek”.³⁵ Nem véletlen, hogy Marsili érdeklődését felkeltette a nád, mely egy másik példa a sajátos szaporodásra: ennél az ivaros szaporodás másodlagos az ivartalan szaporodáshoz képest azért, hogy a rizómából rügyeket képez, így az egyed gyorsabban szaporodik. Mellékelte egy rajzot is, amely mutatja a nád magját szabad szemmel nézve, valamint mikroszkóppal nagyítottnak, a csírázó magot eredeti méretben és nagyításban, valamint a nádból és törmelékéből képzett „lebegő v. úszó szigetet” (BUB FM 84, II f. E. 1r).

A Garda-tóra vonatkozó megfigyeléseit (Longhena–Forti 1930) tartalmazó kéziratok fontos intuíciókat előlegeznek meg a növénytársulások dinamizmusába tartozó szukcesszió fogalmára nézve és a tavi, valamint a tengeri környezet közötti „diverzitás vagy hasonlóság” megragadásának kísérlete, botanikai szempontból is (Longhena 1930). Ezek a tanulmányai a „Fizikai megfigyelések a korábban Benaco néven ismert Garda-tó környékén” c. nyomdakész kéziratban vannak összegyűjtve 1725-ből (Longhena 1930, 265–284., Clementini 2007, 163., Marsili 2006).³⁶ Ez az első tudományos munka a tóval kapcsolatban. A tó teljes vizsgálatából nem hiányozhattak a botanikai megfigyelések, amelyeket a munka második részének első fejezetében, elsősorban állat- és reduktív módon, növénybiológiai megfigyelések követnek. Ebben a témában levelezve eszmecsere folytatott a híres leideni botanika- és kémiaprofesszor Boerhaave Hermannel. A Duna-menti mocsarakban szerzett tapasztalatait a tó kisebb terjedelmű mocsaras részein tudja gyümölcsöztetni: itt is megfigyeli a *sagittaria* (*Sagittaria sagittifolia* L. – nyilaslevelű nyílfa), *persicaria* (*Persicaria hydropiper* (L.) Delarbre – borsos keserűfű vagy *P. lapathifolia* (L.) Delarbre – lapulevelű keserűfű), *piantaggine acquatica* (*Alisma plantago-aquatica* L. – vízi hídór), sokféle *canne* (valószínű *Phragmites australis* (Cav.) Trin. – közönséges nád és *Schoenoplectus lacustris* (L.) Palla – tavi káka) jelenlétét. Marsili kétszáz évvel korábban felismerte és leírta, hogy a partok növényzete jól körülhatárolt zónákra oszlik, a víz alatti gyökerezés különböző mélységi fokainak függvényében. Longhena és Forti (1930, 83.) megállapítják: „csodálatos Marsili megérezése a szublitorális növényzet zonális eloszlásával kapcsolatban”.³⁷

³⁵ „che ivi probabilmente sono nate da semi trasportati con l'acqua da Monti”.

³⁶ *Osservazioni fisiche intorno al lago di Garda detto anticamente Benaco* (az 1930-as kiadása után Clementini használ egy 1983-as kiadást: Altieri Biagi M. L. – Basile B. (szerk.): *Scienze del Settecento*. Ricciardi, Milano–Napoli, 345–415.

³⁷ A partról kezdődően a víz mélységével arányosan az első *Hippuris vulgaris* L. – vízfenyőke, a második *Potamogeton natans* L. – úszó békaszőlő, a harmadik *Myriophyllum spicatum* L. – fűzérés

A növény–állat fiziológiai kapcsolatának példája: a kermes

Térképei elkészítéséhez színes festéket, köztük a karmazsintetű (Kermes ilicis L.) rovarból nyert vöröset használta. Erről a rovarról és a karmazsintölgyről³⁸ (Quercus coccifera L.) tudományos közleményt írt, amelyet levél formájában továbbított Vallisnerinek, ez 1711-ben Velencében kiadásra került *Brieve ristretto del saggio fisico intorno alla storia del mare* című művéhez csatolva *Annotazioni intorno alla Grana de' Tintori detta Kermes in una lettera all'III. Sig. A. M. Vallisneri* címmel. A karmazsintölgy (Quercus coccifera L.) a Földközi-tenger mellékén él, és a karmazsintetű élősködik rajta, amelyből vörös festéket vonnak ki. Marsili további megállapításokat tesz a különböző fajokon előforduló rovarokról (együtt élők vagy élősködők kapcsolatát fejtegetve), és mitután meghatározta a kinyert nedv kémiai összetételét, mérlegeli annak gyógyszerészeti felhasználásának lehetőségét is (Longhena 1930, Clementini 2007, 156.).

Marsili botanikai „bizonytalankodásai” és botanikai érdemei

A tudomány emberében felbukkant a reneszánsz öröksége, amely elfogadja a távoli és kevésbé ismert vidékekről származó növények vagy állatok csodálatos tulajdonságait, így Marsilit megérintette az úgynevezett „aurum vegetabile”, vagyis a növényi eredetű arany legendájának varázsa, amit Erdélyben hitt megtalálni. Ez a legenda már szerepel Bonfini Antonio, Ransano Pietro, Galeot-

süllőhínár, sorrendben a negyedik Vallisneria spiralis L. – közönséges csavarhínár, az ötödik gyökerezési mélység szerint Zannichellia palustris L. – tófonal, a hatodik Equisetum fluviatile L. vagy E. palustre L. – tavi vagy mocsári zsurló, a hetedik faj Marsili meghatározása alapján bizonytalan, a nyolcadik Ranunculus aquatilis L. var. eradicatus Laest. syn. Ranunculus trichophyllus Chaix subsp. eradicatus (Laest.) Cook – nagy vízboglárka, a kilencedik Juncus articulatus L. var. aquaticus L. – fülemüle szittyó, a tizedik Potamogeton (Groenlandia) densus L. – sűrűlevelű békaszőlő, a tizenegyedik (Marsili növényekhez sorolta) egy állat, Spongilla lacustris L. – tavi szivacs.

38 A latin növénynevek magyar megfelelője Priszter (1998) szerint.

to Marzio magyarokról szóló írásaiban, és később átvette a XVII–XVIII. század német nyelvű irodalmának (Happel E. W., Hoffman Friedrich, Huber János Kristóf, Bél Mátyás és mások) *fertilitas*-toposza az „aranyszőlő legendája” témában (Lénárt 2015, Jesensky 2005). Ám míg ezek a német nyelvű tudós orvosok a tokaji dűlőkről származó szőlővesszőkről beszéltek (talán ennek a legendának is köszönhető a tokaji bor kulináris és gyógyászati hírneve), amelyek a tőkén keresztül a földből felemelkedő aranyszálakat tartalmazzák, addig Marsili a Dunai-monográfia harmadik kötetében Erdélyben talált aszalt szőlőszemeket ábrázol (pars VI, tab. 20. c. 104.), melyeket mikroszkópja alatt megvizsgálva a kutikulájukon arany szemcséket vélt találni: „*Par acinorum Uve, quorum alteri in ipsius exteriori cuticula granula auri innata*”. A híres bolognai elődje, a már említett Aldrovandi Ulisse (számos magyar tudóssal és diákkal volt kapcsolatban, Ubrizsy Savoia 2002, 247–266., 19. ábra) ikonográfiai gyűjteményében (a XVI. sz. második fele) szerepel az *Uva aurea* ábrája (BUB, ms fondo Aldrovandi „Tavole di fiori e frutti” I/12).

Mint már láttuk, körültekintéssel és logikával végzett megfigyelései és vizsgálatai ellenére sem tudta megtalálni a gombák, mohák és zuzmók „magvát”, elfogadja azok eredetének spontán generációs elméletét.

A tengeri rózsákban és tengeri kökőrcsinekben növényeket látott. A *lichen marinus*, *corallium lithophyta* nevek használata is mutatja, hogy ezen szervezeteknek növényi természetet tulajdonított.

A Marsili botanikai tevékenységével, ennek kiértékelésével foglalkozó irodalom viszonylag kevés. Monotematikus formában Baldacci (Baldacci 1930) botanikai, illetve Ramsbottom (Ramsbottom 1970), Govi (Govi 1984), Cordella (Cordella 2003) Marsili mikológiai munkásságát értékeli.

Ennek okát Vai (2011, 104.) azzal magyarázza, hogy Marsili tanulmányai 80 százalékban kéziratban (Fрати 1928) maradtak és a gazdag levelezését is – mely botanikai tudományos tevékenységének tanúja (Angelini 2020, 177.) – nagyrészt még kiadatlanul őrzi a bolognai egyetemi könyvtár. Marsili igen széles levelezési kört alakított ki (*res publica litterarum*), amelyben a botanikusok a negyedik helyen álltak Bortolotti (2017, 31.) felmérése szerint.

Baldacci (1930, 9.) szerint Marsili botanikája a regionális florisztikát képviselte és részben a rendszerezést, de a gombákra, mohákra (akkor még együtt a zuzmókkal) és a fagyöngyre különös figyelmet fordított.

Marsili aktivitása és eredményei mérföldkőként értékelhetők a botanikai tudományok történetében is. Fő érdemei az őt körülvevő élővilág gazdagságának megállapítására vonatkoznak, különös tekintettel a gombákra, de kiterjednek mohák, zuzmók, természetű növények sokféleségére is. A tudós katona érzékelte a különböző formák és fajok gazdagságát, mely fontos eleme a természet azon aspektusának, amelyet ma biodiverzitásként határozunk meg. Az általa vizsgált földrajzi területek gazdagságát és botanikai változatosságát mind a természeti környezeti feltételeknek, mind az antropikus tényezőnek tulajdonítja: a százötven éves török háború során számos területet elhagyott a lakosság, és a természet az emberi hatás szelektív jelenléte nélkül fejlődhetett, ami nagyon eltérő környezeti körülményeket eredményezett, mint amelyeket Marsili a népesebb és akkoriban viszonylag békésebb Itáliában ismert.

Marsili *Danubius*-ának legtömörebb és általánosabb értékeléséhez is több oldalas multidiszciplináris kommentárra lenne szükség. Tíz éven keresztül tanulmányozta, illusztrálta, térképezte a Duna-menti területeket, amely Hussey nagykövet korabeli vallomása szerint: „nemes ország mindkét oldalon, de tökéletesen elpusztult, nincsenek házak, emberek, kultúra vagy élőlények Komáromtól Nikopoliszig” *“Tis a noble country both side but perfectly destroyed, not a house, men, culture, or beasts from Komàrom to Nicopolis”* (Stoye 1994). A folyóval kapcsolatos növényekről szóló tanulmánya is egyfajta megelőzése a XIX. századi vegetáció-kutatásnak, amennyiben a szukcesszió folyamatát írja le, mely a modern vegetáció-dinamizmus elméletének egyik alapja. Marsili eljutott a biológiai sokféleség alap gondolatához is, és további előrehaladást ért el, érzékelve a kölcsönös összefüggést a folyó, az állatok, a növények, az ásványok, az éghajlat stb. között, melyek együtt összetevői egy „egésznek”, amelyet ma ökoszisztémaként határozunk meg. Ebben a holisztikus felfogásban az ember a fő tényező, amelynek időt átka-roló jelenléte meghatározó a terület szempontjából. Marsilival tehát egy új dimenzióba lépünk, amelyben a terület tájjá alakul. Marsili kapcsolatot látott a Duna által átszelt terület társadalmi-politikai története és a természetrajz között; ezért megértette, hogy a táj a természet és az évezredek során benne élő, tevékenykedő ember kölcsönhatásából fejlődik ki, így előrevetíti a kultúrtáj jelenlegi koncepcióját.

Marsigli nevét a botanikában a nagy firenzei botanikus és mikológus, Micheli Pietro Antonio (1679–1737), kortársa azzal tiszteli, hogy tudományos érdemeinek elismeréseként neki dedikálja a hat fajt tartalmazó *Marsilea*, májfü nemzetséget a *Nova Plantarum Genera* (Tab. 4) (1729) című művében. A nevet Linné 1753-ban megőrizte, de a vízipáfrálynak, *Marsilea quadrifolia*-nak (Pteridophyta, *Marsileaceae*, *Marsilea quadrifolia* Linnaeus, *Species Plantarum* 2: 1099. 1753, typ) adta, ez ma is érvényes tudományos név; magyar nevei vízi páfrány, négylevelű lóherepáfrány vagy Marsigli-páfrány.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Angelini 2020.** Annarita Angelini: L'autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili e il suo doppio. *Schede Umanistiche* 34. (2020) 1. sz. 175–191.
- Antonino 2004.** Biancastella Antonino (ed.): *Tesori della Biblioteca Universitaria di Bologna. Codici, libri rari e altre meraviglie*. Bononia University Press, Bologna, 2004.
- Baldacci 1930.** Antonio Baldacci: I fondamenti botanici nell'opera di Luigi Ferdinando Marsili. In: Emilio Lovarini – Albano Sorbelli (ed.): *Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili*. Nicola Zanichelli, Bologna, 1930. 1–43.
- Battarra 1755.** Giovanni Antonio Battarra: *Fungorum agri Ariminensis historia*. Typ. Martinianis, Faventiae, 1755.
- Bernasconi 2006.** Angelo Bernasconi: Un gruppo di codici greci bolognesi provenienti dalla biblioteca del sultano Mustafà I. *Scriptorium* 60. (2006) 2. sz. 254–268. DOI: 10.3406/scrip.2006.3946
- Bianconi 1849.** Gian Giuseppe Bianconi: *Alcune lettere inedite del generale conte Luigi Ferdinando Marsigli al canonico Lelio Trionfetti per la fondazione dell'Istituto delle scienze di Bologna*. Tipographia Sassi nelle Spaderie, Bologna, 1849.
- Bortolotti 2017.** Ilaria Bortolotti: *Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730) e l'editoria erudita nella Repubblica delle lettere tra Sei e Settecento*. Egyetemi doktori értekezés. Dottorato di Ricerca in Studi storici e documentari, ciclo XXVIII, Università degli Studi di Milano, 2017.
- Ceregato 2015.** Alessandro Ceregato: Luigi Ferdinando Marsili: militare, diplomatico e scienziato al servizio dell'imperatore e di sé stesso e il suo contributo all'approfondimento delle conoscenze dell'assetto fisico del territorio tra l'Adriatico e il basso Danubio. Le collezioni cartografiche dell'Istituto di Scienze Marine del CNR. In Grigore Arbore-Popescu – Caterina Dabalà (ed.): *The cartography of the Danube and the surrounding areas in and after the times of Vincenzo Maria Coronelli and Luigi Ferdinando Marsili*. CORILA, Istituto Romeno di Cultura, CNR:ISMAR, Venezia, 2015. 1–94.
- Clementini 2007.** Daniela Clementini: *Luigi Ferdinando Marsili. Viaggio tra le scienze. Capitolo 3.2. Gli studi di L.F. Marsili sulla storia naturale (143–159 o.)*. Egyetemi doktori értekezés. Dottorato di Ricerca in Filosofia, ciclo XIX, Università degli Studi di Bologna, 2007.

- Cordella 2003.** Romano Cordella: Il tartufo nero di Spoleto e Norcia negli inediti di L. F. Marsili (sec. XVIII). *Spoletium* 45. (2003) 44. sz. 74–86.
- Fantuzzi 1770.** Giovanni Fantuzzi: *Memorie della Vita del Generale Co. Luigi Ferdinando Marsili*. Lelio dalla Volpe, Bologna, 1770.
- Frati 1928.** Lodovico Frati: *Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna*. Leo S. Olschki Editore, Firenze, 1928.
- Gherardi 1980.** Raffaella Gherardi: *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento: Il "buon ordine" di Luigi Ferdinando Marsili*. [Annali dell'Istituto Storico Italo Germanico, 2. sz.] Il Mulino, Bologna, 1980.
- Gombocz 1936.** Gombocz Endre: *A magyar botanika története: a magyar flóra kutatói*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1936.
- Govi 1984.** Gilberto Govi: *Luigi Ferdinando Marsili micologo bolognese (1658–1730)*. Editrice Clueb, Bologna, 1984.
- Grillo 2006.** Alessandra Grillo: I codici Marsiliani della Biblioteca Universitaria di Bologna. *Rivista di Studi Ungheresi* 5. (2006) 117–138.
- Horváth 1978.** Horváth Adolf Olivér: Marsigli Lajos (1658–1730) az első Duna-monografus. *Pécsi Műszaki Szemle* 23. (1978) 2. sz. 19–24.
- Istvánffi 1900.** Csík-madéfalvi Istvánffi Gyula: *A Clusius-Codex mykologiai méltatása adatokkal Clusius életrajzához*. Szerző költségén, Budapest, 1900.
- Jesensky 2005.** Milos Jesensky: An Outline History of Alchemy in Slovakia. In: Szeghyova Blanka (ed.): *The Role of Magic in the Past. Learned and Popular Magic, Popular Beliefs, and Diversity of Attitudes*. Pro Historia, Bratislava, 2005, 45–57.
- Lazzari 1973.** Giacomo Lazzari: *Storia della Micologia Italiana*. Arti Grafiche Saturnia, Trento, 1973.
- Lénárt 2015.** Lénárt, Orsolya: Der Tokajer Wein und das Aurum vegetabile – Das Bild des fruchtbaren Königreichs Ungarn in den Werken Eberhard Werner Happels. *Jahrbuch der Ungarischen Germanistik 2014, Budapest/Bonn: GuG/DAAD*, 2015, 83–98.
- Longhena 1930.** Mario Longhena: *Il conte L. F. Marsili un uomo d'arme e di scienza*. Edizioni Alpes, Milano, 1930.
- Longhena–Forti 1930.** Mario Longhena – Achille Forti: Il lago di Garda. Parte seconda. In Comitato Marsiliano (a cura di): *Scritti inediti di Luigi Ferdinando*

Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte. Nicola Zanichelli, Bologna, 1930. IX. 81–98.

Longhena–Forti 1932. Mario Longhena – Achille Forti: L. F. Marsili e le sue osservazioni sul lago di Garda. In *Atti e Memorie dell'Accademia di Agricoltura, Scienze e Lettere di Verona Serie V.*, vol. 9. (109) Veronese, Verona, 1932. 4–35.

Lovarini 1930. Emilio Lovarini (a cura di): *Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili. Messa in luce nel II Centenario dalla morte di lui dal Comitato marsiliano.* Ed. Zanichelli, Bologna, 1930.

Malvasia 1769. Carlo Cesare Malvasia: *Felsina pittrice vite de' pittori Bolognesi, tomo terzo.* Stamperia di Marco Pagliarini, Roma, 1769.

Marsili 1685. Luigi Ferdinando Marsili: *Bevanda asiatica, brindata dall'Eminentissimo Bonvisi, Nunzio Apostolico appresso la Maestà dell'Imperatore, da Luigi Ferdinando Co. Marsigli, che narra la storia medica del cavè.* Gio. van Ghelen, Vienna, 1685.

Marsili (1725) 2004. Mauro Bonato (a cura di): *Marsili Luigi Ferdinando: Osservazioni fisiche intorno al lago di Garda detto anticamente Benaco.* Editore Della Scala, Verona, 2004 (az 1930-as kiadás facsimile kiadása).

Münster 1932. Ladislao Münster: L'opera sanitaria del Generale Marsili in una epidemia di peste ed un suo manoscritto inedito su questa malattia. *Rivista di Storia delle Scienze Mediche e Naturali.* XXIII (IVa ser.). (1932) 9–10. sz. 205–213.; ibid. 11–12. sz. 257–269.

Münster 1933. Ladislao Münster: Luigi Ferdinando Marsili e le scienze mediche. *Il Comune di Bologna* 20. (1932) 3. sz. 82–88.

Neilreich 1866. August Neilreich: Die bot. Leistungen des Dr. Burser und Conte Marsigli in Niederösterreich. *Verhandlungen der Zoologisch-Botanischen Gesellschaft in Wien. Früher: Verh. des Zoologisch-Botanischen Vereins in Wien* 16. (1866) 389–412.

Olmi 2000. Giuseppe Olmi: L'illustrazione naturalistica nelle opere di Luigi Ferdinando Marsigli. In: Giuseppe Olmi, Lucia Tongiorgi Tomasi e Attilio Zanca (a cura di): *Natura-Cultura, L'interpretazione del mondo fisico nei testi e nelle immagini,* Atti del Convegno Internazionale di Studi, Mantova, 5–8 ottobre 1996. Leo Olschki, Firenze, 2000. 255–303.

- Paoletti 1963.** Paoletti I.: Luigi Ferdinando Marsili e la fondazione dell'Istituto delle Scienze in Bologna. In Mario Santoro (ed.): *Atti della V biennale della Marca per la Storia della Medicina, Fermo, 2–5.5. Fermo, 1963.* 387–389.
- Pignatti – Ubrizsy Savoia 1989.** Sandro Pignatti – Andrea Ubrizsy Savoia: Early use of the succession concept by G. M. Lancisi in 1714. *Vegetatio (Plant Ecology Uppsala)* 84. (1989) 2 sz. 113–115. DOI: 10.1007/BF00036511
- Pinault Sorensen 2006.** Madeleine Pinault Sorensen: Le comte Luigi Ferdinando Marsigli, le Danubius Pannonico-mysicus et l'Encyclopédie. In Csepentő István (szerk.): *Cultivateur de son jardin. Mélanges offerts à Monsieur le Professeur Imre Vörös, ancien directeur du Département d'Etudes Françaises de l'Université de Budapest, à l'occasion de son 70e anniversaire.* Eötvös Lóránd Tudományegyetem Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Budapest, 2006. 189–206.
- Priszter 1998.** Priszter Szaniszló: *Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára.* Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1998.
- Ramsbottom 1970.** John Ramsbottom: L. F. Marsigli's drawings of fungi. In Smith Peter & R. J. Ch. V. ter Laage (eds.): *Essays in biohistory and other contributions presented by friends and colleagues to Frans Verdoorn on the occasion of his 60th birthday.* *Regnum Vegetabile* 71. (1970) 169–176.
- Stoye, 1994.** John Stoye: *Marsigli's Europe. 1680–1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso.* Yale University Press, New Haven – London, 1994.
- Tega 2013.** Walter Tega (ed.): *L'itinerario scientifico di un grande europeo. La regolata struttura della terra di Luigi Ferdinando Marsili.* Bononia University Press, Bologna, 2013.
- Ubrizsy Savoia 1980.** Andrea Ubrizsy Savoia: Il codice micologico di Federico Cesi. *Rendiconti Classe scienze mat., fis., nat., Accademia Nazionale dei Lincei* ser. VIII, 68. (1980) n°2. 129–138, Roma, 1980.
- Ubrizsy Savoia 2002.** Andrea Ubrizsy Savoia: *Rapporti italo-ungheresi nella nascita della botanica in Ungheria.* Università degli studi di Roma "La Sapienza", Roma, 2002.
- Ubrizsy Savoia 2006.** Andrea Ubrizsy Savoia: Relationship between Libri Picturati A. 16–30 and printed Renaissance botanical works; some new data on

'Clusius Codex' and 'Cesi mycological Codex'. In M. Kokowski (ed.): *The Global and the Local: The History of Science and the Cultural Integration of Europe, Proceedings of the 2nd International Conference of the European Society for the History of Science "The History of Science and the Cultural Integration of Europe", Cracow, Poland, September 6–9, 2006*. Polish Academy of Arts and Sciences, [2006]. 623–630. https://www.researchgate.net/profile/Michal-Kokowski/publication/263733206_The_Global_and_the_Local_The_History_of_Science_and_the_Cultural_Integration_of_Europe_Proceedings_of_the_2nd_International_Conference_of_the_European_Society_for_the_History_of_Science_Cracow_Poland_/links/0046353bc23161ec20000000/The-Global-and-the-Local-The-History-of-Science-and-the-Cultural-Integration-of-Europe-Proceedings-of-the-2nd-International-Conference-of-the-European-Society-for-the-History-of-Science-Cracow-Poland.pdf?origin=publication_detail

- Ubrizsy Savoia 2008.** Andrea Ubrizsy Savoia: Marsili "botanico" nei documenti della Biblioteca Universitaria di Bologna. In Antonino B. (a cura di), e Moscatelli P. (con la collaborazione di): *InBUB – Ricerche e cataloghi sui fondi della Biblioteca Universitaria di Bologna, 1*. Minerva Ed., Bologna, 2008. 41–81.
- Vai 2011.** Gian Battista Vai: Marsili e la geologia. *Museologia scientifica, Memorie* 7. (2011) 99–111.
- Veress 1906.** Veress Endre: A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle* 102. (1906) 109–130.
- Veress 1929.** Endre Veress: Il conte Luigi Ferdinando Marsili e gli Ungheresi. In *Studi e memorie per la storia dell'Università di Bologna, vol. X*. L'Istituto per la Storia dell'Università, Bologna, 1930. 81–103.

Luigi Ferdinando Marsili (Bologna 1658–1730) and the plants, fungi

ABSTRACT: Marsili's interest also extended to plants, as evidenced by his published scientific works and unpublished manuscripts, as well as by the museum he set up with the material he collected. For his observations, he used a microscope, meteorological measuring instruments and inventive tools of his own design. His attention focused both on crops and on vegetation, which is part of the system that forms the basic unit of the landscape in its relationship and interaction with the other constituent elements (man, soil, fauna, etc.). Marsili already recognised the spatial and temporal dynamism of vegetation along the Danube, the sequence of adjacent but different biotic communities. His method also incorporates historical and cultural aspects, which can also be expressed through cartography. In his partially bilingual study on coffee and its consumption, and in his great monograph on the Danube, he was assisted by the Bolognese botanist Professor Trionfetti Lelio in the precise botanical classification of the plants that form "floating islands" in some European lakes and the zonally distributed sublittoral vegetation. He wanted to clarify the origin of cryptogamous organisms, one of the main topics of the scientific interest of his era. In this connection, Marsili deals with fungi, mosses and lichens in a richly illustrated study and an even richer collection in manuscript form. Contradicting his Bolognese mentor, the famous Marcello Malpighi, he adopts the Aristotelian theory of spontaneous generation, in contrast to the theory of the reproduction of cryptogamous organisms, including fungi by spores.

His contemporary Micheli Pietro Antonio dedicated the genus *Marsilea*, liverwort (1729) to him in recognition of his scientific merits. Linné retained the name but gave it to the water fern, *Marsilea quadrifolia* (1753).

KEYWORDS: vegetation, use of measuring instruments, experimentation, holistic vision, polyhistor scientist

A HISTÓRIA ÉS FABULA JELENTÉSEI PÁZMÁNY PÉTERNÉL¹

VARSÁNYI ORSOLYA

ABSZTRAKT: Jelen dolgozat egy korábbi, rövid kitekintés folytatása, mely Pirnát Antal, *Fabula és história* c. tanulmányában e két terminus vizsgálatának, az általuk jelzett fogalmak, megközelítések, műfajok számbavételének és rendszerezésének eredményeit Pázmány Péter *A Mahomet vallása hamisságáról* c. művére alkalmazta. Bemutatom, hogy a korábbi megállapítások pontosítandók: Pázmány Péter többi művét figyelembe véve kiderült, hogy a *fabula* és a *história* terminusok árnyalt tartalmakkal jelennek meg, a megnevezések szélesebb skáláját használja a korábban feltételezettnél: a *história* „történet, történelem, történetírás, *historia sacra*, valóság és hit tárgya” jelentésekkel fordult elő; a *fabula* „példa, példázat; nem valóság; alaptalanság-megalapozatlanság; egyéni lelemény és találmány” jelentésekkel jelent meg; és a *fabula* rokonaként a *költés* is jórészt ez utóbbival párhuzamos jelentésekkel. Pázmány Péter példái és terminushasználata nem saját lelemény eredményei: kimutatható, hogy alaposan ismerte a hazai és nemzetközi irodalmat, s a terminusokat, példákat azokkal egybehangzóan használta.

KULCSSZAVAK: Pázmány Péter, *historia*, *fabula*, történelem, valóságreferencia

Bevezetés

Jelen dolgozat egy korábbi, rövid kitekintés folytatása², mely Pirnát Antal *Fabula és história* c. tanulmányában³ e két terminus vizsgálatának, az általuk jelzett fogalmak, megközelítések, műfajok számbavételének és rendszerezésének eredményeit Pázmány Péter *A Mahomet vallása hamisságáról* c. művére

1 A „KLASSZIKA FILOLÓGIA – ÍRÁSOS TÖRTÉNETI ÖRÖKSÉG” tématerületi kutatás, a TKP2020-NKA-23 sorszámú, TKP-37-3/PALY-2020 iktatószámú pályázat keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 (2020-4.1.1-TKP2020) pályázati program finanszírozásában valósult meg.

2 Varsányi 2008.

3 Pirnát 1984.

alkalmazta. A „históriát” a *Mahomet vallása hamisságárúl*ban többször is megtaláltam, mint „őszövétségi históriát”; egyszer „történet” jelentéssel, Mahomet élete történeteként.⁴ A valótlannak tartott adatokra nem a *fabulával* találtam utalásokat, hanem a következő szavakkal: „keolt(nec)”, „hamissagoc”, „csufos beszede”, „hazugsagoc”; jórészt a vitairat harmadik, Koránt cáfoló részében, ill. egyszer a Mohamed életrajzával foglalkozó, először a legendás elemeket hozó részben is.⁵ A *Teoreokeokrol* című, *A Mahomet vallása hamisságárúl* második, a törökök történelmét feldolgozó része nem tartalmaz utalásokat – a minősítés elmaradtát korábban azzal magyaráztam, hogy Pázmány a hivatkozott *historicus* forrásait megkérdőjelezhetetlen tekintélynek tartja, ezért nem látta szükségesnek *explicite* is históriának minősíteni a históriát.⁶ A mű vizsgálatakor e formák, terminusok előfordulása, elő nem fordulása alapján arra jutottam, hogy történelmi anyagát Pázmány abban az esetben minősíti, mikor az szerinte nem egyezik meg a valósággal.⁷

Ezt a vizsgálódást terjesztettem most ki Pázmány Péter többi magyar nyelvű művére is, elsősorban a história-fabula szembeállítás érvényességét egy nagyobb, teljesebb halmazban is próbára téve, emellett a lexikai halmazt növelendő, és az összkép finomítása végett is: hiszen a *Mahomet vallása hamisságárúl* csupán szűk mintavételi teret biztosít, általános megállapítások megfogalmazására nem ad megfelelő alapot.

Vizsgálódásom során támaszkodtam Pirnát Antal említett tanulmányára, még ha annak poétikai megközelítése nem is ültethető teljességgel át Pázmány Péter munkásságára: a tanulmány csak egyfelől állítja a fabulával szembe a históriát, mint „lött dolgot”, az elhatárolás sokkal inkább a história mint valós eseményeket elbeszélő mű és a költészet, a poézis, poéma, „versszerző találmány” között érzékelhető, mely utóbbinak eleme a fabula. Mivel megközelítem elsősorban szemantikai-lexikai, ezért mégis inkább tekintem referenciának a hivatkozott tanulmány eredményeit, mint Lacházi Gyulának a rá a közelmúltban irodalomelméleti szempontból, a fikciósság kérdését körbejárva reflektáló, *A fikciósság a kora újkori magyar irodalomban*⁸ c. munkáját. A poétikai megközelíté-

4 Varsányi 2008, 677.

5 Varsányi 2008, 677.

6 Uo.

7 Uo.

8 Lacházi 2016.

sek közül figyelembe vettem még Vadai István *História és fabula* c. tanulmányát, mely a *historia* előfordulásait, értelmét a históriás énekben vizsgálja,⁹ és Czintos Emese *Példától az olvasmányig* című, a 16. századi magyar széphistóriával foglalkozó könyvének fabula-história tárgyalását is;¹⁰ valamint a műfaji megközelítés szempontjából Szilasi László, *Szabott módunk: Szövegosztályok Bornemisza Péter Ördögi kísértetek című művében* című tanulmányát,¹¹ melyben a szövegosztályok számbavétele prózai szövegben történik meg: a szövegből kigyűjtve minden szövegcsoporthoz megjelölést és ezek jelzőit, így – Czintos Emese szavaival – a „meghatározott szövegosztályok sokkal közelebb állnak ahhoz, ahogy a 16. századi olvasó felfogta, megnevezte és gondolkodott arról a szövegről, amit olvasott.”¹²

Ezeket az irányokat követve megközelítésem támaszkodik a história-fabula felosztás elméletére, ugyanakkor szövegalapú is: Pázmány Péter szóhasználatára alapozva igyekszik értelmezni ezeket. Jelen dolgozat arra nem vállalkozik, hogy teljes mennyiségi áttekintést nyújtson, de a korábban említett fogalmi köröket szem előtt tartva, Pázmány Péter magyar nyelvű munkáiban a *historia*, a *fabula* és a *költ(és)* előfordulásait felkutatva; azok jellemző példáiból a szövegkörnyezet alapján a jelentések megállapítását s osztályozását tűzi ki célul.

História

Pázmány Péter munkáiban a „historia” számos alkalommal előfordul. Egyik leggyakrabban jelentése: „őszövetségi történet”, ritkábban: „evangéliumi történet”. Például:

„mikor Mojses, első könyve első részének első versében, először említette Istenünket, Elohim-nak, az-az, Judex, Inspector, Vindex, reánk-vigyázó, itlő, bosszú-álló birónak, nevezte őtet. Ugy tetczenék, hogy, a teremtés historiajához illendőbben és alkalmasban neveztetett volna az Ur Isten mindenhatónak, bölcsnek, jótévőnek, hogy-sem birónak.”
(*Advent első vasárnap, I. Predikáció, PÖM VI. 2.*)

9 Vadai 2008.

10 Czintos 2017, 17–27., 143–150.

11 Szilasi 1997.

12 Czintos 2017, 23.

„A szent Írás könyvei laistromát ilyen szókkal jegyzi-fel: Veteris Testamenti libri sunt: [...] Liber Esther. [...] Quotquot extra hunc Canonem numerantur, quales sunt, Tobias, Judith, etc. nequaquam pari autoritate cum prioribus censemus: interim eosdem, nec damnamus, nec rejicimus. [...] Mutassa meg a sz. Írásból, hogy az Esther könyve sz. Írás, a Judité csak paraszt historia?” (*Kalauz*, PÖM III. 718.)¹³

„Hamisság az-is, hogy Luther az sz. írásnak Asvérus idejében történt példájára magyarázat-szerént jutván, hozzá szól, mi okból lehetett, hogy Asvérus Vasthi-helyet Esthert vette. Mert Luther nem az Asvérus historiájának magyarázásában forgott, hanem az házasságról predikált, midőn az keresztyéneket felszabadítja az Asvérus követésére.” (*Csepregi szégyenvallás*, PÖM V. 161.)

Nem-csak parancsolattal, hanem példával-is, el akarván fogni Christus az esküvéstől, az Evangeliom historiajában nem olvassuk, hogy tellyes élete folyásában, esküvő szót mondott volna. (*Húsvét-után V. vasárnap, II. Predikáció*, PÖM VII. 28.)

Más helyen, minek-utánna előhozta volna a' mit írt Sz. Máté, Lukács, Márk, az Utolsó Vacsoráról; okát adgya, miért nem írt a' Vég-vacsorának historiajában Sz. János, a' Krisztus Testéről. [...] Arrúl mondgya, hogy Sz. János bővségesben szólott másutt, a' mirül a' töb Evangelisták az Ur-vacsorának osztogatásában emlekeznek. (*A' setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője*, PÖM V. 735.)

Ezekben a példákban a középkortól közhelyes *historia*-értelmezés is tetten érhető, mely utal a *sensus historicus*ra, vagyis az allegorikussal szemben a szó szerinti értelemre, s mely a bibliai szöveget *historia sacra*ként tartotta számon.¹⁴ Mivel Pázmány a Biblia tartalmát megkérdőjelezhetetlen igazságnak tartja, a megnevezés alapja lehet a valóságreferencia is. A példákban ugyanakkor a história mintegy köznévként, történet értelemben található – különösen az első, harmadik és ötödik példák esetében.

13 Nagyon hasonló formában l. még: „A sz. írás könyveinek laistromát ilyen szókkal jegyzi fel: Veteris Testamenti libri sunt: [...] liber Esther. [...] Quatuor extra hunc canonem numerantur: quales sunt Tobias, Judith etc. nequaquam pari autoritate cum prioribus censemus; interim eosdem nec damnamus, nec rejicimus, [...] Mutassa-meg az szent írásból, hogy az Esther könyve sz. írás, az Judithé csak paraszt historia.” (*Egy tudakozó praedikator nevével íratott öt levél* (I. levél), PÖM IV. 737.)

14 V.ö. Bietenholz 1994, 149.

A megnevezés gyakran fordul elő „történetírás, történet, történelem” jelentésével is:

„Tehát titkon nem lehettek, láthatatlanok nem vóltak; hanem az emberek eszekben vették, ellenzették, Historiakba jegyzették ezeknek szakadásokat; kergették, üldözték, rejtekben szalasztották őket:” (*A’ setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője VIII., PÖM V. 668.*)

„Magamtúl semmit nem mondok; hanem ezek a laistromban jegyzett emberek nyomdokit követem. Először megolvastam a Mahomet Alcoránnját, mellyet Theodorus Bibliander, *Libro de Mahometis Vita et moribus, in Tres Tomos digesto*, kibocsátott. E mellet a Mahomet születéséről írt könyvet és a saracenusok kronikáját által-forgattam. Az-után Cedrenust, ki a görög császárok historiaját 1059. esztendeig, Constantinus Monomachusig írta; Zonarast, ki ugyan-ezen historiaát 1084. esztendőre, Alexius Comnenus császárságára vitte; Nicetas Choniatet Logothetat, ki az Alexius halála-után Kalo János császáron kezdi írását. Ismég Niceforus Gregorast, Laonicus Chalcocondilast, Jacobus Boissardust, Honningert és egyéb nevezetes historicusokat, kik a török birodalomról emlekeznek.” (*A Mahomet vallása hamisságáról, Kalauz, PÖM III. 728.*)

„Mely dolognak csudálatos-vólta Istenhez téríté a vad pogányokat. Ezekhez hasonló-képpen a töb nemzetségek megtérésének historiajában azt találljuk, hogy a kik-által a keresztyén hitre hozattak a népek, azok-által sok csudákat jelentett Isten, mellyeket sem el nem fedezhetek, sem el nem tagadhattak a keresztyének ellenségi, hanem fejet kellett hajtaniok a győzedelmes jelenségeknek.” (*Kalauz II. V., PÖM III. 102.*)

„Végezetre, a mint eléb mondám, és minden nemzetségek megtérésének historiajából kitettszik, csuda-tételekkel, fedhetetlen szent étellel, mártiromság-szenvedéssel térítették a szent emberek a pogány népet Christushoz.” (*Kalauz IX. II., PÖM IV. 286.*)

„Kronikájában írta *Eusebius*-is, miképpen isteni látásokkal izgattatván *Helena*, feltalálta a Christus Kereszt-fáját, historiajába foglalta a *Constantinus* császár levelét, mellyet küldött a jerusalemi *Macarius* püspöknek; dicsekedvén,” (*Szent kereszt napján, PÖM VII. 729.*)

„Továb, Calvinus sem tagadgya, hogy a régiek az oltári szentséget böcsülletes helyen mászorra tartották, hogy szükség idején betegekhez vihetnék, mint megtettszik a niceaei első győlekezetből és a Serapion historiajából. Ki midőn halálán volna, egykor észére jóvén, noha éjjel vala, a paphoz küldte, hogy hozzája jőne. [...] Ezt Eusebius az alexandriai Dienes püspök írásából hozza-elő.” (*Kalauz* XI. II., PÖM IV. 417.)

„Azért, hogy rövid szóval sokat mongyunk: a szem, olyan a testben, mint a nap a világban; mint a vártás a szállott várban; mint a kormányos a hajóban: mí pedig szem-nélkül, olyanok vagyunk, mint a hajó kormányos-nélkül; a szállott vár istrása-nélkül; a világ nap-fény nélkül. És nem-csak historiákban olvassuk, hanem minden-napi példákban láttyuk, mely igen elesik erejek, bátorságok es vídámságok, még a fene vadaknak, madaraknak-is, mihent szemeket békötik: mint-ha minden tehetségek és bátorságok szemekben volna.” (*Quinquagesima vasárnap, I. predikáció, PÖM VI 472–73.*)

Ezekben az esetekben a feljegyzés, megörökítés általános jelentése mellett megjelenhet a krónikával rokon, specifikusabb jelentés is (l. különösen is a második és ötödik példa); itt is előfordul a köznévi történet értelme is (l. hatodik példa). Történelemként a kereszténység történelmére vonatkoztatva, már-már üdvtörténeti jelentéssel is láthatjuk (l. harmadik és negyedik példa).

E jelentéshez egy kisebb alcsoportként megállapíthatunk egy olyan konkrétabb aljelentést, ahol a história mint egyháztörténet jelenik meg:

„Isten szavát nem a magok saját okoskodása-szerént magyarázták; hanem azok értelméből, kik a régi szentektől vették az Isten szavának értelmét. Halhadsza, mit ír szent Basiliusról és nazianzi Gergelyről az egyházi historia: [...]” (*Kalauz, PÖM IV. 121.*)

„És szinte mint szent Ágoston írja, hogy a romai pápának ítéletivel kárhoztatott a Pelagius hamissága: azon-képpen az egyházi historiákból megmutathattyuk, hogy a töb tévelygéseknek kiirtatásában-is első rész volt a romai Ecclesiáé.” (*Kalauz, PÖM IV. 297.*)

„Az Morgók azt írják, hogy Caranza Rufinusnak tizedik könyvét emlegeti. De ez csak tudatlanság. Mert Rufinus az egy-házi historiáról két könyvnél többet nem írt, hanem az Eusebius kilencz könyvét görögből

deákká fordította és az maga két könyvét-is azok-után helyeztette, úgy hogy az Eusebius kilencz könyvéből az Ecclesiastica Historiának tizenegy könyv száma lenne, és az Rufinus első könyve az Egyházi historiának tizedik könyvének neveztetik. Annakokáért az Rufinustúl fordítottatott Eusebius kilencz könyvének ilyen titulussa vagyon: Eusebii Ecclesiasticae Historiae libri 9, Ruffino interprete; az tizedik könyvnek pedig imilyen: Ecclesiasticae Historiae liber decimus Ruffino auctore. De efféle dologokat eszes ember szokott eszébe venni, nem efféle csepregi susnyák.” (Csepregi szégyenvallás, PÖM V. 185.)

A história történelemként értelmezett megjelenései közül álljon itt egy példa, mely az előző jelentéscsoporttal, az ószövetségi históriával párhuzamban/szemben hozza együtt a történetírás, történelem jelentést, ezért alkalmat ad rá, hogy megnézhessük, differenciál-e a kettő között:

„Nincs semmi-féle *historia*, melyben annyi különböző és mind tanúságra, mind gyönyörködésre hasznos példák találtatnának, mint az Isten Könyvében. Micsoda vallyon a *Horatiusok* baj-vívása, ahoz-képest, a mint *Dávid* egy parittyával meggyőzé ama hús-tornyot, *Goliádot*? Dícsírik a historiák a *Sándor* tartóztatását; ki, hogy bujaságra ne vitetnék, látni sem akará a *persiai* aszszonyokat; szem- és szüv-fájásnak nevezvén őket; de micsoda ez a *Jósef* tisztasága-mellet; kin, mikor titkos helyen kapdosna aszszonya, inkább akará szabadságát, életét, tisztességét elveszteni és tömlöczbe vetetni, hogy-sem vetett ágyban gyönyörködni? Csudáltattyák a pogány historiák *Lucretiat*; ki, minek-utánna tisztességét elveszté, maga gyilkosságával boszszút álla magán; menyivel csudálatosb ennél *Susanna*; ki, mind életét, mind böcsületit letévé és tisztaságát megtartá? Istenhez-való aitatosságnak, menyi szép példái vannak *Mojstes*-ben, *Ábrahám*-ban, *Dávid*-ban? Had-víselő erősségnek oly tüköre nincs a pogány historiákban, mint *Jósué*-ban, *Gedeon*-ban, *Dávid*-ban és a *Machabéusok*-ban. Egy-szóval; bévesb és tekintetesb a Szent Irás, mind jóságok jutalmazásának, mind gonosságok ostorozásának példáival, hogy-sem az egész világ historiái.” (Quinquagesima vasárnap, II. predikáció, PÖM VI 498.)

Míg az első jelentéscsoportnál az ószövetségi történet kapta a história utalást, addig ebben a példában a bibliai történetek minősítés nélkül maradnak. A

párhuzamosan hozott történetek nem maradnak meg csupán a *historia* névnel: a részlet vége felé láthattuk, hogy „pogány” históriáknak nevezte őket Pázmány, illetve az egész világ históriáinak, ilyen értelemben talán megengedhető a világi história értelmezés is. Noha *explicité* nem nevezte az első csoportban látott példákban az ószövetségi és evangéliumi történeteket *historia sacrá*nak, az itteni szembeállítás mégis igazolja az értelmezést. A részlet alapján mind a világi történetírás, mind a Szentírás a história halmazába tartozik; ezen belül található az a felosztás, mely itt nem a valóságreferencián alapul – lévén, hogy mindkettő hiteles a szerző számára –, hanem a történetek forrásán: de a különbségtétel alapja nem csupán a szerzőség, hiszen a szerző nem utal rá, hogy a pogány história emberi szerzőségű, míg az ószövetségi isteni kinyilatkoztatás, sugalmazás eredménye. Megfogalmazódik azonban, hogy ezek tartalmukat illetően különíthetők el, pontosabban rangsorolhatóak: a fokmérő pedig az erkölcsi tanulság, amely igazán históriává teszi a históriát, mint annak haszna.¹⁵ Mindkét típusú történet rendelkezik vele, de a bibliai könyvek nagyobb mértékben. Érdemes megjegyezni még, hogy ez az ütköztetés nem Pázmány egyéni leleménye: a világi–bibliai történetek szembesítése nem egyedülálló a korban. Hasonló kontrasztra például hozhatjuk a korban a magyar iskolákban is gyakran használt „iskolai salabaktert”, Theodolus „eglogáját”,¹⁶ melyben egy birkapásztor leány, Alathia (igazság) és egy kecskepásztor fiú, Pseustis (hazug) énekversenye olvasható: s ahol Pseustis pogány mitológiai történeteket énekel, Alathia bibliai históriák rövid kivonatait mondja fel – utóbbi győzelmével.

A história egyes esetekben a „valóságot” jelenti:

„De lásd keresztyén olvasó ezeknek az módnélkül-való rágalmazásra rohant gonosz embereknek istentelenségeket. Eggyüt az magyar imád-ságos könyvben elő-hozám, mint s hogy imádkoznak az törökök az ő olvasójokon. Ezek az Morgók azt fogják reám, hogy én kiáltok Allát: és csak nem törökké tésznek érette; mintha törökké kellene annak lenni, a ki az törökök szavát, erkölcsét, szer-tartását említi és historia-szerént feljegyzí. De a ki igazán nem vádolhattya ellenségét, efféle bolondságokat kel keresgetni.” (*Csepregi szégyenvallás*, PÖM V. 231.)

¹⁵ V.ö. Pirnát 1984, 141.

¹⁶ V.ö. Pirnát 1984, 146.

Itt a „historia-szerént” feljegyzés tárgya jól láthatóan nem történelmi anyag, hanem a törökök imádsága, annak mikéntje, illetve „szavuk” (imáik szövege, tanítása), erkölcsük, szertartásuk. Ha ezt mégis *historia* szerint jegyzi fel a szerző, akkor azt csak úgy értelmezhetjük, hogy az imák szövegét amint ténylegesen elhangzanak, a valóságnak megfelelően jegyzi fel – itt egyfajta hitelességnek, tárgyilagosságnak látszik a használat.

Olyan előfordulásokat is találtam, ahol a história valamivel ütköztetve, valamitől elkülönítve jelenik meg. Több esetben is foglalkozik Pázmány a história és az *articulus*, illetve história és hit(ágazat) elkülönítésével, s noha elutasítja ezek ellentétét, mondván, a história is lehet *articulus*, hitágazat, a példák zömében az ellenkezőt állítókkal polemizál – általában *Balduinusszal*:

„[Balduinus] azt mondgya; hogy, Articuli et Dogmata. quae necessaria sunt ad salutem scire, mind feltalálni a’ Szent Irásban. De ezek, úgy-mond, az említett három dolgok, non concernunt Articulum seu dogma Fidei: ad Historiam potius, quam Articulos pertinent; nem Hit ágazati, hanem Historiák. Ezt a’ csavargást, ennek-előtte világossan megrekesztők.” (A’ setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője, PÖM V. 633.)

„A’ több Peldákrúl sem mutathat semmi Irást az Isten Könyvében: csak azt kapja elő ottan-ottan; hogy, Ez *Historia*, nem *Articulus*, és ezzel akar által-bújni minden dolgon.” (A’ setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője, PÖM V. 637.)

„Erre *Balduinus* azt feleli: *An libri Biblici habendi sint aliqui, ex ipsis Scripturis dirimi non potest*; ama’ kérdés, Ha valamely könyv *Bibliához* való-e, Sz. Irásból el nem igazódhatik. De ez, úgy-mond, *Historia*, nem Hit ágazat. Megmutattuk eléb, hogy a’ *Historia-is* Hit ágazat lehet. És itt, nem a’ szórúl vetekedünk, mit kellyen *Articulusnak* mondani.” (A’ setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője, PÖM V. 658.)

„Az sem ide-való; hogy, A’ *Biblia* könyveirül való bizonyás-g-tétel, nem Hit ágazatrúl, hanem *Historiárúl*-való. Mert, akár *Articulus*, akár *Historia* legyen: de azért, ez a’ bizonyás-g-tétel oly dologrúl vagyon, mellyet üdvösségünk vesztese-alat tartozunk hinni: és a’ mely, fundamentoma az egész Keresztyénségnek.” (A’ setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője, PÖM V. 708.)

A históriát és *articulust* ütköztető passzusok közül két (egymáshoz nagyon hasonló) példát érdemes külön is szemügyre vennünk, mivel ezek a história egy rövid meghatározását is nyújtják:

„II. Csavargás: Mikor bizonyos Példát említünk a' *Traditiókról*, melyet az Újítók sem tagadhatnak; úgy-mint, hogy Sz. Pál írta a' Róma-béliekhez szóló Levelet; hogy ez oly tisztán maradott, a' mint írta, *etc.* ottan-ottan azt veti elő *Balduinus*, hogy az, *Historia*, nem *Articulus: Quod aliquis liber Biblicus incorruptus manserit, ad Historiam, non ad Fidem pertinet.* Ebben-is Két hamisság vagyon: Egyik: hogy a' *Historiát*, az-az, régen lett dolognak vallását, nem akarja *Articulusnak*, Hit ágazatnak ismérni: maga a' *Credóban*, Hit ágazatjának vallyuk, hogy Krisztus született, megfeszített, meghólt, eltemettetett, feltámadott, menyben ment. Ezeket törölylye ki *Balduinus* a' *Credóból*, ha Hit ágazatnak nem tartya a' *Historiát*. Másik az, hogy, csak szórul való vetekedésre akarja vonni a' dolgot, hogy azon *disputálljunk* mit kellyen *Articulusnak* nevezni?" (A' setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője VI., PÖM V. 631.)

„Erre *Balduinus* azt feleli; hogy A' Hit tudományáról, nem a' *Historiákról* szóllanak ők, mikor azt tanítták, hogy Nem kel hinni, a' mi írva nincs a' Bibliában, vagy ebből ki nem hozatik. Hogy pedig a' Biblia könyveit azok írták a' kik neveket viselik, nem Hit ágazat, hanem *historia*; melyről az *Ecclesia tanu-bizonyságát* ők-is bévészik. [...] Megengedi azért *Balduinus*, hogy nem Sz. Írásból, hanem az Anyaszentegyház tanításából tudgyuk mellyek a' Szent könyvek; hogy ezek tisztán maradtak; hogy azoktól írtak a' kik nevét viselik. Azt pedig hamissan írja; hogy, *Keresztyéni tudomány és Hit ágazat nem lehet a' Historia.* Mert, a' mit az *Evangelistákban*, és *Apostoli Cselekedetben* olvasunk, annak nagyobb része *historia*. Az-is régen lett dolgok előszámlálása, (az-az, *historia*) hogy Krisztus született, *Pontius Pilatus*-alat megfeszített, meghólt, eltemettetett, feltámadott: de azért ezeket a' *Credóba* Keresztyéni tudománynak, és Hit ágazatnak vallyuk." (A' setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője III., PÖM V. 508–509.)

A história az első esetben mint „régen lett dolognak vallása”, majd a második esetben, „régen lett dolognak előszámlálása” jelenik meg. A példák közül az is ki-

derül, hogy história és *articulus* nem ellentétes halmazok, hanem adott esetben egymást metszők, közös területeket lefedőek; mindkettő tartalmaz a másiktól függetlenül még számos elemet. A metszés lehetőségét magyarázza a história valóságreferenciája: ami lett dolog, az valós, igaz, képezheti a hit tárgyát.

A következő példacsoport még érdekesebb számunkra: ezekben a szövegekben „história” és fabula kontrasztja jelenik meg, illetve az evangéliumi történet és a példabeszédé. Az első részlet ütközteti is a két fogalmat:

„Azt írtam vala a’ Kalaúznak első Nyomtatásában, hogy *Luter*, a’ *Judith* könyvét, *Traagoediának*; a’ *Tobiásét*, *Comoediának*; a’ *Jób* históriáját *Fabulának* nevezi. Balduinus vítattya, hogy semmit abban nem vétkezett *Luter*, a’ mit *Judith* és *Tobiás* könyvérül mondott. *Jóbról* pedig csak azt mondotta; *quod formam habet fabulae*: hogy beszéd formájú.” (A’ *setét* hajnalcsillag után *bujdosó luteristák vezetője*, PÖM V. 584.)

A „Jób históriája” megnevezés egyezik az első jelentéscsoportnál látott példakkal; tehát önmagában itt ószövetségi történetként értelmezhetjük. A fabula minősítés a hitelességre vonatkozik, vagyis a valóságértéket kérdőjelezi meg. A részlet végén különösen is releváns, hogy a *Balduinustól* hozott latin nyelvű idézetet, mely a fabulára utal, magyarra „beszéddel” fordítja. Pázmány értelmezése azt sugallja, hogy a Szentírásban, mint kinyilatkoztatásban nem lehet fabula; az opponensek fabula szavát csak mint hamisságot értelmezi, más jelentést (esetlegesen mint példázat) itt láthatóan tudatosan nem feltételez.

A következő, hosszabb példa (melyet egyszer hozok a főszövegben, hasonló, mégis más alakokat is felsorakoztató változatát lábjegyzetben közlöm), alkalmat ad több alak egymáshoz viszonyított jelentésének mérlegelésére, esetleges szinonimák felfedezésére:

„II. A Lázár historiajából három dolgot tanulunk: [...]

Hogy ez nem példa-beszéd, hanem valósággal történt dolog, bizonyítjuk, I. A régi böcsülletes Atyák méltóságával. Mert Aranyszájú sz. János így szól a dologról: *Historia de Divite et Lazaro, nihil aliud quam hoc declarat*. [...] Példából hit-ágazatot nem bizonyíthatni. Tehát ez nem fabula, hanem valóban lett dolog.

II. A példa-beszédben nem szokott Christus senkit nevéen nevezni, hanem csak így szól: [...]

Ugyan-is a minémű történetet ember például beszél, ha azt egy bizonyos emberre fogja, ottan nem példát mond, hanem hamisságot; arra kenvén a dolgot, a kinek sem híre, sem tanácsa benne. Tehát az igazság mestere bizonyos személyen történt dolognak azt nem mondhatta, a mi azon soha sem történt. Ezzel a bizonyossággal él Tertullianus, Arany-szaju sz. János és Calvinus [...] III. Christus nem szokott példát támasztani a más-világon történt dolgokból; hanem inkább e világi történetekből ismérteti példa-beszédével a más-világi állapotot. Ugyanis a példa arra-való, hogy az-által megtanúljuk, a mit magában oly könnyen nem érthetnénk. Szükség tehát, hogy a példa szemünk-előtt-forgó, szokott dolgokból vétessék. Azért fonákul esnek, ha a más-világi dolgokat hoznók példa-beszédül a földi közönséges dolgok jelentésére. IV. Oly igazán historia ez a Lázár dolga, hogy (a mint Euthymius írja) a sidók traditiója-szerént a gazdagnak neve-is tudva vagyon, mert Ninnensisnek neveztetett. V. Egyéb jelenségét nem adhatták az ellenkezők, hogy ez példa; hanem hogy a léleknek újat, száját, nyelvét említi. Ez pedig nem elég jel; mert a szent Írás a lelki dolgokról különben nem szólhat, hanem a mí szavunk-járása-szerént, a mint Calvinus az imént feljegyzett szók-után eképpen magyarázza: [...] Noha, úgy-mond, vizet, nyelvet és újat említi, de ez nem teszi példa-beszéddé a historiát; mert a lelki dolgokról különben nem szólhatunk, hanem testi szókkal. Mivel azért a szent Írás Istennek kezét, szemét, lábát említi, az angyaloknak szárnyát: vallyon ebből azt hozod-e ki, hogy csak példa-beszédek, a miket Istenről tanít a szent Írás? Ha ez bolondság volna: ne csudáld, hogy a kárhozottak kínnyát szomjuságnak, a kívánatos vígasztalást csep víznek nevezi az Írás, mikor nem példát, hanem valóságos historiát beszéll." (Kalauz, PÖM IV. 577–578.)¹⁷

17 Nagyon hasonló módon: „Harmadszor azt mondgya Alvinczi, hogy az Gazdag és Lázár dólga csak példa-beszéd, melyből bizonságot nem támaszthatni. Hogy pedig ez példa légyen s nem historia, bizonyította elsőben Arany-szajú szent Jánossal, ki ezt parabolának nevezi. Az-után azzal; mert ha ez historia volna, követköznék, hogy az lelkeknek szemek, újjok, nyelvek volna. [...] a mi illeti Arany-szajú szent Jánost, úgy vagyon, hogy néha parabolának nevezi az Lázár dólját, de néha valóságos historiának híja. Halhadsza az maga tulajdon szavait: *Historia de divite et Lazaro, deque iis, quae caeteris horum similibus acciderunt, nihil aliud, quam hoc declarat.* [...] Sőt ezen Chrysostomus, Tertullianus, és egyebek-is, erős jelenséggel bizonyították, hogy ez valóban történt dolog, és nem csak példa. I. Az példa-beszédekben nem szokott Christus Urunk senkit nevénevezni, mint az egész Evangelisták írásából kitétzik. Mert a minémű történetet ember

Ebben a két, nagyon hasonló példában a história és a fabula ütköztetését figyelhettük meg, még hozzá úgy, hogy mindkettőre megjelennek rokon értelmű szavak vagy körülírások is. Lázár históriája – az első jelentéscsoportnak megfelelően: evangéliumi története – nem „példa-beszéd”: a história és a példabeszéd ellentétes jelentéspólusokat képviselnek. Az előző részletben láthattuk, hogy a „beszéd” a fabula szinonimája, itt a „példabeszéd, példázat” értelem is megjelenik, de a „beszéd” része az utalásnak a valóságreferencia hiányára, a valóság ellentétére utal. A példa-beszéd ütköztetve van „a valósággal történt dologgal” is, melyről fentebb láttuk, hogy a história megjelölésére alkalmazza Pázmány: e kettő azonossága e példában is megerősítettik. Majd a fabula és a „valóban lett dolog” (mint história) ütköztetése figyelhető meg, tehát ezen ütköztetéseket figyelemmel kísérve látjuk, hogy a „valóban lett dologgal” szemben egy oldalra kerül a fabula és a példa-beszéd. Érdekes, hogy a megelőző jelentéscsoportnál a história és *articulus* összefüggéseit láttuk: ez itt is megjelenik: az *articulus* esetében a példa (fabu-

példaul beszél, ha azt egy bizonyos emberre keni, ottan nem példát mond, hanem hazugságot beszél, oly emberre fogván az dólgot, kinek híre sem volt benne. Ha példa-beszéddel el akar-nám hitetni Alvinczivel, hogy akár-mit ki ne fecsegne az predikáló-székből, és azt mondanám, hogy volt egy Derecskei Ambrus, kinek felesége varásló, búbajos aszszonytúl sokat tudakozott; megsúgá valaki Derecskeinek, hogy ilyen s ilyen dólgek esnek az varásban, azért hertelenség-ből az predikálásakor erőssen megfeddé Derecskei az magistrátust, mely elszenved efféléket. Az tanács ezt halván, egybe-győle, szállítá Derecskei, kéré, hogy megjelen-cse, ki volna az vét-kes. Derecskei emberét adá, kitűl hallotta. Azt-is hívatá az Tanács és megérté, hogy Derecskei felesége varáslotatott: kit tuttára adván Derecskeinek, szégyenben hagyák nyelveskedését. Ez az dolog nem Derecskein történt, hanem más-on. Hogy ha név-nélkül, példa gyanánt ezt elő-hoznám, vétek nem volna benne: de ha embert nevezek, a kin ez történt, noha az ember soha nem volt ez világon, vagy ha vól-t-is, az dologban részes nem vól-t, az igazság-ellen vétkezem, nem példát mondok. Tehát az igazságnak mestere, az mi édes Üdvözítőnk, bizonyos szemé-lyen esett dolognak azt nem mondhatta, az mi soha senkin nem történt, hanem csak példabe-széd-képpen említették. II. Christus Urunk nem szokott példa-beszédeket támasztani az más világon történt dólgek-ből: hanem inkább ez világiak-által megismérteti példa-beszédiben az más világi állapotot; ugyanis az példa-beszéd arra való, hogy az-által megtanúljuk, a mit magában oly könnyen meg nem érthetünk: szükség tehát, hogy az példa-beszédek szemünk-előt forgó, szokott dólgek-ből vétessenek; azért fonákul esnék, ha az más világi dólgeket hoznók példa-beszédűl az földi közönséges dólgeknek jelentésére. III. Oly igazán historia vól-t ez az Lázár dolga, hogy az sidók még nevét-is feljegyzették az kegyetlen gazdagnak, ki Lázárral ily nagy irgalmatlanúl bánt. Mert az mint Euthymius írja, az sidók traditiója-szerént *Ninensis* vól-t ennek neve. IV. Egyéb jelenségét nem adhatod, hogy ez példa, hanem hogy az léleknek újját, száját, nyelvét említi. Ez pedig semmire-kellő jelenség, mint az Kalauzban megbizonyítottam. Mert az szent írás a lelki dólgekről külömben sem szólhat, hanem az mi szavunk járása-szerént; azért mikor Istenrűl szól, szemét, száját, újját, lábát említi. Mond azt tehát, hogy csak példa-beszéd, a mit az Istenrűl olvasunk az szent írásban. Halhadsza mit ír Calvinus az te büdös bizonyásgod-ra. [...] Noha, úgymond, valóba történt dólgot mond Christus, de azért az lelki dólgeket testi jelek-alat adgya előnkben. És ezekért az testi tagok jegyző szókért mondgya talám Chrysostomus, hogy *parabola* ez az Lázár históriája.” (Az igazságnak győzedelme, PÖM V. 81–82.)

la) nem bizonyító érvényű, csak a valóban lett dolog (história). Fentebb azt láttuk, hogy a kettő nem hogy nem ellentétes, hanem épp egymást sokszor keresztező, lefedő halmazok; itt azt a pontosítást tehetjük, hogy a história bizonyító érvényű, megalapozó jelentőségű lehet a hitágazat, ill. *articulus* részére.

A „példa” nem valós; nem lehetnek benne konkrét személyek, megnevezések – ez esetben ugyanis már nem példáról, hanem hamisságról, hazugságról lenne szó. Valamivel később a szövegben azt látjuk, hogy a konkrét személyek megnevezése bizonyítani van hivatva a történet valóságát, vagyis, hogy históriáról van szó. Az első szöveg csak a latin idézetben használja a példára a parabola szót, a második magyar szövegbe ágyazottan is. A példa magyarázatában látjuk, hogy célja tanító; a históriáról pedig azt olvassuk, hogy lelki dolgokban alkalmazhat figuratív nyelvet, ettől még nem válik példabeszéddé. Tehát nem az elemek a meghatározók, hanem a valóságreferencia.

Végül megjegyzendő még, hogy Lázár történetének ilyenén tárgyalása nem Pázmány Péternél jelenik először meg a magyar irodalomban; a korban többen is foglalkoztak vele, ahogy pl. Pirnát Antal is idézi Károlyi Péter *Az halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske* c. iratából:

„Jóllehet pedig nagy sokan azt alítják, hogy ez nem história, hanem csak példa beszéd, mindazáltal miért hogy az koldusnak nevet ad az Krisztus, megtetszik, hogy lőtt dolog legyen. Ez értelemben vadnak nagyobb részre az régi doktorok is, Tertullianus, Szent Ambrus, Irenaeus, Cyrillus, Hilarius, hogy ez história legyen.” (Károlyi Péter, *Az halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske*, 358.)

A történet história-mivoltát pedig hasonló érvekkel bizonyítja, mint Pázmány, akinek tehát volt mire támaszkodnia: e vonalak mentén haladt, mikor érvét bővebben kidolgozta.

Fabula

A fabula előfordulásait számba véve azt láttam, hogy legtöbb esetben párhuzamban áll más szavakkal, körülírásokkal, melyek a valóság hiányára, vagy annak ellentétére utalnak. Van, amikor a valóság hiánya csupán annyit jelent, hogy nem megtörtént esemény leírását látjuk, hanem példázatot.

„A Judith könyve, úgymond Luther, *Tragoedia* játékba szerzett dolog, mely a kegyetlen fejedelmek esetit adgya előnkbe. A Tóbiás könyve pedig *Comodia*, mivelhogy aszszony-emberekről tractál. Sz. Jób semmit nem mondott, sem cselekedett abba, a mit az ő könyvébe olvasunk, hanem az egész könyv csak *fabula*, beszéd, és szenvedésnek példája” (Tíz bizonyság, PÖM I. 514.

Az esetek többségében azonban (ha nem a históriával ellentétben, hanem magában szerepel), hazugság, hamisság jelentése van, s a következő szavakkal, kifejezésekkel látjuk párhuzamban: álom, aggnő beszéd:

„Ennek utánna az maga értelmét magyarázván, két dólgot tanít. Egyiket azt, hogy csak álom és aggnő beszéd azt mondani, az mit a régi fő doctorok tanítottak, tudni illik, hogy az föld gyomrában *Limbus* vólt, ahol az szent Atyák lelkei vóltak az Urunk halála-elöt, és hogy ezekhez ment-alá *Christus* Urunk. *Posteritas locum putauit esse subterraneum, cui affixit nomen Limbi: sed hac fabula, tametsi magnos authores habeat, nihil tamen quam fabula est.*” (Calvinus János *Hiszek-egy-Istene*, PÖM II. 740–741.)

Láthatjuk, hogy a latin idézetben Kálvintól kétszer is hozott *fabula* fordítása a magyar szövegben az álom és aggnő beszéd lett. Az egyházatyák tekintélye, ahogy több példában is láthattuk, Pázmány számára a hitelesség, a valóságérték biztosító. Ezzel szemben a *fabula* mint álom és aggnő beszéd a valósággal ellentétes értéket képvisel, a valóságreferencia hiányára utal. Ehhez hasonló a következő passzus is, mely az előzőnek mintegy „újrashasznosított” változata:

„Régi fő Doktorok emlegetik a limbust, mint ez-után [...] megmutatytjuk. De Kopasz János itéleti-szerént csak álmot hüvelyeznek és beszédet mondanak: *Nescio qui factum, ut posteritas locum putaret esse subterraneum, cui affixit nomen Lymbi. Sed haec fabula, tametsi magnos autores habeat, et hodie quoque a multis serio defenditur: nihil tamen, quam fabula est, nam, concludere ut carcere mortuorum animas, puerile est.*” (Kalauz, PÖM III. 226.)

Megállapításaink hasonlóak lehetnek, itt is az „álom” jelenik meg a *fabula* fordításaként, illetve a „beszéd,” mely használat megfeleltető a *fabula* gyakori meghatározásával, a *res dictaval* is. Van, ahol a beszéd mellett a hazugság, csalárdság is megjelenik:

„V. Ördögi szemtelenséggel, teli torokkal azt kiáltya Calvinus, hogy a pápák régtől-fogva a máj napig közönséges tudományúl azt követik: először, hogy nincs Isten. Másodsor, hogy valamit írnak és tanítnak Christusrúl, merő hazugság és csalárdság. Harmadszor, hogy a feltámadásrúl és bódogságrúl való tudomány csak csupa beszéd: *Quasi vero dubium sit, qualem Religionis speciem professi sint jam pridem PONTIFICES, cum TOTO Cardinalium Collegio. et HODIE profiteantur. Primum enim ARCANAE illius Theologiae, quae inter eos REGNAT, caput est; NULLUM Esse DEUM. Alterum; Quaecumque de Christo SCRIPTA sunt, ac docentur, MENDACIA esse, et imposturas. Tertium; Doctrinam de futura Vita, et ultima RESURRECTIONE, meras esse FABULAS.*” (Kalauz, PÖM III. 357.)

Itt is a latin (*mera*) *fabula* fordítása lesz a „(csak csupa) beszéd”. Ugyan az elővezetés Kálvint parafrázálja, de érezhetően polemikus célzattal, az egymás mellé helyezett gondolatok mégis segítenek egy hálót alkotni, a fabulát a hazugsággal párhuzamban is megjeleníteni.

Egyéb esetekben a hamisság, találmány jelenik meg a fabulával párhuzamban, ahogy a következő, kiterjedt példa is mutatja:

„Megszűnének-e a káromlók, minek-utánna ily böcsülletes királynak bizonyosságával ostromoztatának? Nem szokások, hogy ércsenek a szégyenhez. Sőt látván, hogy it markokban kapták cigányságokat, nagyobb orczátlansággal ismét 1598. esztendőben Hollandiában egy könyvet bocsátának az emberek-közibe, melyben azt írják, hogy a Duacumban lakozó Jesuiták Pan Péter-nevű embert sok ígéretekkel arra doblottak, hogy Mauritius herceget oroszva megöllye. Melchior Val fő Jesuita vólt a dolog vezére. Az-után a provincialis egy szentelt hangyárt és mordály puskát adott Péternek, és a gyontatás-után tellyes indulgenciát bév kézzel osztogatott néki. Ezt az egész histrioniát, mint egy szent Írást, úgy elhitték a vissza-vonyók és nagy hamar az egész világra kiterjeszték.

Ittis elszakad a kötelek a hamisság fondálóinak, és orczájok pirulására térőle találmányok a fondorlóknak. Mert Costérus Ferencz megfelelően egész könyvben erre a fabulára, a könyvet a hollandiai fő rendek-

nek ajánlá és küldé, felette kérvén őket, hogy siketségre ne vegyék ezt a dolgot, hanem keressék-fel, ki légyen, a ki ezzel vádolya a Jesuitákat? és mennyenek végére, ha vagyon-e valami a dologban vagy semmi sincsen? Ő fejét öröme előviszi. Ha ez így vólt, először-is minden kegyelem-nélkül az ő feje elütsessék. E mellett az antverpiai, bruxellai, duáci és egyéb fő városok pecsét-alat kólt leveleket nyomtatva kibocsátá, melylyekkel megmutattya, hogy egész Belgiumban nem vólt Melchior Val-nevű Jesuita; és akkor, mikor a fabula mongya, hogy Duacumban a provincialis felfegyverkeztette Pétert, Bruxellában vólt, nem Duacumban a provincialis. Végezetre, hogy illen Pan Péter-nevű ember soha Duacumban a Jesuitáknak nem szolgált; sőt soha csak házokban sem vólt. Ezeket és töb hasonló jelenségeket egész városok és hites tanácsok leveleivel megbizonyítá Costérus. Ezzel úgy megszegyenülének a hollandiai Calvinisták, hogy tovább e dologról tudakozni sem merének.” (Kalauz, PÖM III. 368.)

Láthatjuk a szó-fia beszéd, aggnő rege (mintegy a korábban látott aggnő beszéd változata) megjelenését is, mely utóbbi a Giovanni Boccaccio-féle fabula-osztályozásból (ahogy az a *Genealogiae deorum gentiliumban* található) az *inventio vetularum delirantiumnak*¹⁸ feleltethető meg.

„Nem csak a régi Doctorokkal, de a sz. Írással-is üstökbe esik Calvinus és azt írja, hogy csak szó-fia beszéd és agnő rege, a mit sokan beszélnek: hogy Úrunk halála-előt a hívek lelkei meny-országba nem mentek; hanem a föld-alat, egy setét tömlöcznek limbus-nevű barlangjában rekesztve tartattak; és hogy ezekhez alá-szálván Christus, őket megszabadította: *Nescio qui factum sit, ut posteritas locum putaret esse subteraneum. cui affinxit nomen Limbi. Sed haec fabula, tametsi magnos Autores habet, nihil tamen est quam fabula. Nam concludere in carcere Mortuorum Animas, puerile est.*” (Kalauz, PÖM III. 681.)

A példa érdekessége, hogy a latin szövegben itt is csak a *fabula* szerepel, Pázmány magyarosítja „szó-fia beszédre” és aggnő regére. A „szó-fia beszéd” fordítás különlegessége, hogy Szenczi Molnár Albert *Dictionarium Latinoungaricumjában* is többek között ez a fordítás áll a fabulára (a „gondolt beszéd,

18 Boccaccio, *Genealogiae deorum gentilium* (14.9.) II. 707.

mese, költött dolog mellett),¹⁹ Pázmány tehát a kortársai által bevett fordítást alkalmazza.

A következő példát egyrészt azért emelem ki, mert benne a fabula a költött dologgal áll párhuzamban – s ez, ahogy épp az előző példánál láhattuk, Szenczi Molnár Albertnél is a fabula fordításai között szerepel, emellett a későbbiekben a „költésre” külön is figyelmet fordítunk majd:

„Harmadszor: Porczogósan nevetik az újítók, hogy Úrunk születése-után 853. esztendő-tájban a negyedik Leo-után Jancsi aszszony volt pápa. Ha ez így vólna-is, egyebet nem satúlhatnál-ki belőlle, hanem hogy két esztendő-alat nem vólt romai püspök; mivel a kit férfiúnak alítván, választottak, alkalmatlan vólt az egyházi tisztre. De csak fabula, költött dolog, valamit erről az aszszonyról kákognak a tudatlan prédikátorok. I. Mert sok tudós emberek vóltak és írtak 853. esztendő-tájban, kik megnevezik a romai pápákat, mellyek ő-idétek éltek, úgy-mint Anastasius Bibliothecarius, a ki szemével látta negyedik Leót, és az ő-utánna következő Benedek pápát; Lupus Ferrarius apátur, Hinkmárus Rhemensis püspök és egyebek. Mind ezek egy nyomban írják, hogy Leó-után Benedek pápa következett. És a ki leg-először emlekezik erről a Papissárúl, Marianus Scotus vólt 1060. esztendő-tájban; ő-utánna 30. esztendővel Sigebertus. Itéld-meg, kinek kel hinni? azoknak-e a kik jelen vóltak és szemmel-látott dolgot írtak; vagy annak, a ki két-száz esztendő-múlva szóll a dologhoz?” (*Kalauz*, PÖM IV. 303.)

A példa a hitelesség fokmérőinek említése miatt lehet releváns. A jelentéstartalom egyértelműen a históriával szembesíthető, még ha itt ez utóbbi *explicite* meg sem jelenik. Pázmány tudós emberekre hivatkozik, akik megneveznek; jelen voltak, és szemmel-látott dolgot írtak (értsd: históriát) – a hivatkozható *auctoritasok* a hitelesség követelményének való megfelelés eszközei. A költött dolog, fabula szerzője nincs jelen, sőt kétszáz évvel később szól a témához.

Az utolsó példa pedig azért érdekes, mert a fabula nem csak egy valóságot nélkülöző történet lehet, hanem meg nem alapozott, tekintélyekre nem támaszkodó értelmezés is:

¹⁹ Szenczi Molnár 1604, 189.

„Ezek azért a gond-viseletlen vezérek, mikor vígyázatlan alusznak, eljő a sátán és konkolyt vét a jó búza-közzé; eretnokséget hínget az igazság-mellé. És, a mint Christus Uránk mongya, a szép tiszta gyöngy elvétetik a disznók-elől, hogy azt ne tapodgyák: [...] oly országokra terjeszti a kegyelmes Isten a hitnek igazságát, mellyek a tekélletes életnek gyümölcsét teremcsék. A hála-adatlanokra pedig, iszonyú éhezést és szomjuhozást bocsát: nem kenyér-éhséget és a víz-szomjuhozást; hanem, [...] az isteni tudomány hallásának szűkölködését. Mivel az eretnek tanítók, *ad fabulas convertentur*; noha Szent Irás hirdetésével kellett magokat: de beszédek és magok álmát hirdetik; az-az, magoktól gondolt értelmekeket vetnek a Szent Irás szavai-alá és úgy árúlylyák a magok elmélkedését, mint-ha Isten Igéje vólna.” (*Miért szenvedt Isten az eretnokséget*, PÖM VI. 381.)

Itt a fabula után, a fent említett módon, először megjelenik a beszéd és álom, mint szinonimák, mely a jelen esetben további magyarázattal is folytatódik: beszéd és álom lesz a magoktól gondolt értelem, amennyiben nincs valóságalapja, nem felel meg az igazságnak. Ez utóbbival pedig tovább azonosítható a „magok elmélkedése” is.

Költ, költés

Utolsó része a jelen vizsgálatnak a már a *Mahomet vallása hamisságárúlban* azonosított, a valóságreferenciát nélkülöző állításokra utaló költ, költés szó. Kínálkozna a párhuzam a poézissel, mely, a poémával együtt, ahogy Pirnát Antal megállapította, e „kor fogalmai szerint egyértelműen fiktív történetet jelent - vagy legalábbis olyat, amelyben az igazság és a fikció tetszés szerinti arányban keveredhetik”,¹ de míg a költ ige „félrevezetés szándékával valamit kitalál” jelentése már 1495-től adatolható², addig az „alkot” jelentés csak 1643-tól,³ tehát Pázmány Péter esetében nem állítható, hogy a kettő közt már biztosan kapcsolatot teremtett volna. A példák általában a fenn hozott első,

1 V.ö. Pirnát 1984, 142.

2 TESZ II. 607.

3 Uo.

negatív konnotációval mutatják a szót: vagyis mint valótlan­ ságot kohol, hazudik:

„De tekincs jobban magadra és megesméred, hogy él még benned a világ és hiúságos vágyódás az embereknek-való kedveskedésre. Mert midőn vonogatod magadat a megalázástúl és vétkeidért-való piron­ gatástúl, nyilván megismérszik, hogy nem vagy igaz alázatos, és hogy igazán meg nem hóltál a világnak, és a világ sem feszítettet meg né­ ked. De figyelmezz az én szómra, és nem gondolsz az embereknek tiz ezer szavaival. Ha mind azt kiáltanák-is reád, a mit álnokúl költhetnek az emberek: mit ártana néked, ha mind füled mellől bocsátanád és csak annyinak tartanád, mint egy szálkát?” (*Kempis Tamás Christus követésé­ rül*, PÖM I. 318.)

Itt a „félrevezetés szándékával kitalál” jelentés érhető tetten, az álnokság em­ lítése a rossz szándék jelenlétét is a jelentéskörhöz kapcsolja. Ez jelenik meg a következő példa második „költés”-előfordulásakor is:

„Calvinus a Luther tudományát *Ördögi gondolatnak* s *költésnek* nevezi; a Lutheristákat *Az Ördögnek iszonyú-képpen megigézett rabjainak*. Kik Béza ítéleti-szerént *Az ördögi Lélektől hordoztatnak*. Vallyon ha ezt a Históriát hamissan költötték volna, oly csendesz és mértékletes elméjű vólté Lu­ ther, tanítványival egyetembe, hogy meg nem mordúltak vólna?” (*Tíz bizonyosság*, PÖM I. 401–402.)

A példában az első előfordulás nem az emberi rossz szándékot, hanem az ör­ dögi sugalmazást sejteti,⁴ a „tudomány”, a tanítás forrásaként; a költés itt az igazságnak meg nem felelés értelmében jelenik meg. Szintén a rossz szándék (l. „emberszóló”, „káromkodó”) jelenik meg a következő példában a tökéletlen­ séggel együtt:

„és azt sz. Tamásból bizoníttya, ki álmába sem látta ezt, mint másut megmondám; sőt ezek soha egy keresztyén embernek sem jutottak eszébe, hanem csak efféle káromkodó, emberszóló, tekéltlen hazu­ goknak, minemü volt, a ki ezt költötte mi-reánk.” (*Keresztényi felelet a megdicsőült szentek tiszteletirül*, PÖM II. 353.)

⁴ L. még: „Mint Luciper az esetben Istentől, úgy megkülö­ nödött az a tudomány az igazságtól, melyre a pokol-béli ördög tanította, izgatta, kiszette legelőször azokat, kik kotlói, költői, és hirdetői vóltak annak a tudománynak.” (*Kalauz*, PÖM III 282.)

A következő példák a hazugsággal rokonítják a költést, ugyanakkor a tudatosságot, előre megfontoltságot is sugallják (l. pl. a „lelki ismeretek-ellen” és „szemtelenül” utalásokat):

„De a mit régen olvastam vala, azt naponként meg-is tapasztalom, hogy sokkal könnyeb az egek csillagait bizonyos számba foglalni, hogy-sem az Luther predikátorok szemtelen hazugságait megszámlálni. És ám bár kegyelmednek Predikátor Uram, mentsége légyen, de azok, a kik tudván, lelki ismeretek-ellen, ilyen dolgokat költöttek, nem tudom mint adnak számot Isten-elöt.” (*Alvinczi Péterhez írott öt szép levél*, PÖM II. 559.)

„Békét hagyok most egyéb útálatos hazugságtoknak, emlekezem egy dolgrúl, mellyet tavaly az jesuiták-ellen költétek és úgy elhitétek az emberekkel, hogy Magyar-országba-is, még úri rendek-is, nagy örömmel hirdetnejek, hogy Baváriából mind kipelengéreztek az jesuitákat, noha annak-utánna az igasság kinyilatkoztaték és eléggé pironkodának érette.” (*Alvinczi Péterhez írott öt szép levél*, PÖM II. 583–584.)

„Az posoni apáczákrúl az mit szemtelenül költesz, válaszod lón reá nem régen.” (*Alvinczi feleletinek megrostálása*, PÖM II. 647.)

„Ezer ilyen hamisságokat fognak reánk. Es noha szám-nélkül pirongattanak efféle költésekért, még-is naponként újittyák a gyűlöltető hamisságokat.” (*Kalauz*, PÖM III. 7.)

„It bezzeg az újítók megakadnak. Először azt hazudgyák reánk, hogy mí annyit tulajdonítunk a conciliomnak, hogy szabad akarattya-szerént új hit ágait szerezhethet: [...] De ez merő calumnia és hamissan költött vádolás.” (*Kalauz*, PÖM III 276.)

„Hoszsúú csatázó levelet ír Károlyi a magyar biblia-eleibe, melyben a mí deák bibliánkat gyalázza, hogy a maga büdös borának nagyob czégerént emelleyen. Ebben először sok hazugúl költött dolgokat elegyít-egybe.” (*Kalauz*, PÖM III. 497.)

„Mivel a mí királyunk virág-vasárnapi pompája képében számárt láttak: azt költötték, hogy a keresztyének számárt imádnak [...] Minnek-utánna a pogányság hazugsági letapodtatának és mint a hó-har-mat elolvadának : az eretnekek hasonló mesterséggel kezdének vias-

kodni a hívek-ellen, kiket mind tudományokban, mind személyekben hazug költésekkel, tekéltlenséggel gyarapított vélekedésekkel akartak gyűlöltetni." (*Kalauz*, PÖM III. 352.)

Van, ahol a költésnek a „valóság ellentéte” jelentése érvényesül erősebben:

„Mert tudgyák, hogy sok emberek kezébe nem kerül a Jesuiták mentése, és a kik a gyalázatot olvassák, de az ellenevaló orvosságot nem láttyák, való dolognak vélik az álnakúl költött hamisságot.” (*Kalauz*, PÖM III. 376.)

Emellett akár még a csúfoló, kifigurázó szándék, az igazság kicsavarása is megjelenhet:

„Im halljátok, Édes Magyarim, mint felelnek a’ mi Irásinkra az Új Hitfaragók: nem a’ köz tudatlanok pedig, hanem az egész *Luteristaságnak* színe, és eleje, a’ *Vittebergai Academia*, és *Fő Superattendense*. Hamisság, Költés, Csúfolás, Szitok, Csavargás, Hiuság minden feleletek. Nincs-is egyéb módgyok, az Igazságnak fojtóson nyakokba vetett idegének öldozgatásában. Mert, ha az agyok veleje mind füstben mégyen-is a’ nagy elmékedésben: de soha a’ Sz. Írásban csak egy cikkelyt sem találnak azokban, a’ miket ellenünk vitatnak.” (*Setét hajnalcsillag*, PÖM V. 819.)

Láthatjuk az álommal, regével párhuzamosan:

„valamit ez könyvbe elő-hozok az Új tanító Atyafiak írásiból, azt én magam az önnön saját könyvökből írom-le; úgyannyira, hogy énis méltán azt mondhatom, a mit Eusébius az régi tévelygőknek ; *Nem az mi gondolatinkat és beszédinket, hanem azoknak tulajdon szavát írom, kik ő-köztök az Isteni tudományba fő vezérek voltak : hogy senki azt ne itillye, hogy magunktúl költett regét és álmat beszélünk.*” (*Tíz bizonyosság*, PÖM I. 385.)

Ilyen értelemben a fabulával rokonítható, ahogy az is, hogy a költés „magunktól való”, tehát saját, egyéni lelemény eredménye, nem pedig megalapozott forrásokra támaszkodik; ehhez hasonlóan jelenik meg az alábbiakban is:

„Új találmányokat és magam fejből költött dolgokat töllem senki ne várjon.” (*Kalauz*, PÖM III. 6.)

„A sz. Írás szavainak új, szokatlan és hallatlan significatióját, jegyzését költik magok agyából; és ezzel a mesterséggel akár-mely mondásból akár-mit ki hoznak.” (*Kalauz*, PÖM III. 510.)

Egyes példákban a költés és a megalapozottság, vagyis egy tekintélyre visszavezethetőség kimondottan is ütköztetik:

„Második részét nem valami újonnan költött beszédekkel és vén bábák regéjével, hanem a régi szent tudós *Doctoroknak* tanúbizonyosságával állattuk. Az első Gergely Pápa, kit az újítók szentnek vallanak, négy öreg könyvet írt *Dialogorum*, mellyekben csak az Ő idejében lett és vagy magátúl látott, vagy bizonyos tanúktúl hallott egy-nehány száz csudákat számlál, mellyekkel Isten a római hitnek czikkelyit, vagy a római hiten-való embereknek szentségét megerősítette.” (*A szent írásról és az anyaszentegyházról*, PÖM V. 453.)

„Nem szenvedgyük azért (mint-hogy eszesen nem-is szenvedhettyük,) hogy azokat a csudákat, mellyekkel írják sok tekintetes régi tudós emberek, hogy erősítette Isten a romai Ecclesia vallását és régi szokását, valaki költött dolgoknak mongya.” (*Kalauz*, PÖM IV. 279.)

A költés előfordul a beszéddel párhuzamosan is, ilyen értelemben a fabulával rokonítható:

„Azon-kivül oly szemptelen hazugságokkal káromlya az híveket, hogy az ördög sem gondolhatott volna nagyobbakat, úgy mint mikor azt mondgya, hogy az pápisták hiti három dologban ál, tudni illik: hogy Isten sincsen, az evangeliom-is csak költött hazugság, az örök bódogságrúl-való tanúság-is csak beszéd.” (*Calvinus János Hiszek-egy Istene*, PÖM II. 771.)

„Calvinus ezeket csak bolondúl költött beszédeknek és álmos gondolkodásoknak tartya.” (*Kalauz*, PÖM III. 571.)

Illetve alkalomadtán a fabulával együtt szó szerint is megjelenik:

„Mert arrúl az Igazság oly távul vagyon, hogy sőt, mind azok-közzül, a' miben ellenkeznek a Pápistákkal, se nagyot, se kicsint, csak Eggyet sem találnak a' Szent Írásban: Mind csak magok gondolattya, és találmánya. Eggyül-eggyig csak Fabulák, költések, valamiket vitatnak a' Pápisták-ellen.” (*Bizonyos okok*, PÖM V. 316.)

A felsorolt példák fényében úgy látszik, Pázmány Péter szinte terminus-értékkel, a *fabula* magyar változataként használta a „költ, költés” alakokat.

Összefoglalás

A *Mahomet vallása hamisságárúl* alapján a *historia* és a *fabula* kapcsán tett megállapítások pontosítandóak: Pázmány Péter többi művét figyelembe véve kiderült, hogy a *fabula* és a *historia* terminusok árnyalt tartalmakkal jelennek meg műveiben. A megnevezések szélesebb skáláját használja a korábban feltételezettnél: a *historia* „történet, történelem, történetírás, *historia sacra*, valóság és hit tárgya” jelentésekkel fordult elő; a *fabula* „példa, példázat; nem valóság; alaptalanság-megalapozatlanság; egyéni lelemény és találmány” jelentésekkel jelent meg; és a költés jórészt ez utóbbival rokon jelentésekkel. Ugyanakkor a *historia-fabula* felosztást Pázmány egyszerűsítve alkalmazza: kettősük mellett a korban rendszeresen hivatkozott harmadik elem, az *argumentum* sosem jelenik harmadikként meg. A vizsgálódás tovább folytatható Pázmány szövegosztály-megnevezéseinek szélesebb körű, mennyiségi és statisztikai számbavételével. Példái és terminushasználata nem saját lelemény eredményei: ismeri a hazai és nemzetközi irodalmat, s a terminusokat, példákat azokkal egybehangzóan használja.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Források

- Boccaccio: Geneologiae deorum gentilium.** Boccaccio, Giovanni: *Geneologiae deorum gentilium*. Szerk. Romano, Vincenzo. Laterza, Bari, 1951.
- Károlyi Péter: Az halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske.** Károlyi Péter: *Az halálról, feltámadásról és az örök életről hasznos és szükséges könyvecske*. Debrecen, 1575, RMNy I. 358.
- PÖM.** Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország prímása Összes Munkái I–VII. Szerk. Rapaics Rajmond. Budapest, 1894–1905.
- Szenczi Molnár 1604.** Szenczi Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum*. Nürnberg, 1604.

Szakirodalom

- Bietenholz 1994.** Bietenholz, Peter: *Historia and Fabula. Myths and legends in historical thought from antiquity to the modern age*. Brill, Leiden, 1994. DOI: 10.1163/9789004247130
- Czintos 2017.** Czintos Emese: *Példától az olvasmányig: A (szép)historia a 16. század magyar irodalmában*. Reciti, Budapest, 2017. (Irodalomtörténeti füzetek 179.)
- Lacházi 2016.** Lacházi Gyula: A fikciósság a kora újkori magyar irodalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120. (2016) 166–177.
- Pirnát 1984.** Pirnát Antal: Fabula és história. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74. (1984) 137–149.
- Szilasi 1997.** Szilasi László: Szabott módunk: Szövegosztályok Bornemisza Péter Ördögi kísértetek című művében. In Balázs Mihály et al. (Szerk.): *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. JATE Régi Magyar Irodalom Tanszék, Szeged, 1997. 561–574.
- Vadai 2008.** Vadai István: História és fabula. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*. Kriterion, Kolozsvár, 2008. 17–29.
- Varsányi 2008.** Varsányi Orsolya: Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáru. *Irodalomtörténeti Közlemények* 112. (2008) 645–678.

Kézikönyv, szótár

TESZ. Benkő Loránd (Főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Akadémiai, Budapest, 1967–1976.

Mapping the Semantics of *Historia* and *Fabula* in the oeuvre of Péter Pázmány

ABSTRACT: This essay is a continuation of a brief overview in which I applied the results of Antal Pirnát's study of two terms, *fabula* and *historia*, presented in his article titled *Fabula és historia* (Fabula and Historia) to Péter Pázmány's *A Mahomet vallása hamisságárúl* (On the falseness of Mahomet's religion). Here, I demonstrate that the previous findings need refining: after having considered the other works of Péter Pázmány, it turned out that the terms *fabula* and *historia* appear with a variety of nuanced connotations and that he used a broader range of forms, allusions and references than previously assumed. *Historia* expresses "history, story, historiography, *historia sacra*, reality, and object of faith". *Fabula* refers to "example, parable; something that is not real or true; something that is not textually, historically based or lacks a reference to an authority; individual invention". As a related term to *fabula*, *költés* ("invention, making up, making") has parallel meanings to the latter. The examples and how Péter Pázmány used these terms are not his inventions: these are in concordance with those in contemporary and earlier national and international literature, which he knew thoroughly.

KEYWORDS: Péter Pázmány, *historia*, *fabula*, history, sense of reality

MARSIGLI HELYE AZ ERDÉLYI-MEDENCE FÖLDGÁZTELEPEINEK ISMERETTÖRTÉNETÉBEN

WANEK FERENC

ABSZTRAKT: Az Erdélyi-medencében rejlő földgáztelepek felszíni jeleit, a gázömléseket, a tudomány a 17. század '70-es éveiben ismerte meg (először Bázna gyógyvízforrásainál), Valentin Frank von Frankenstein fizikai érdeklődésű erdélyi szász politikus és Georg Vette porosz származású nagyszabedi patikus közleményei révén. Az olasz származású tudós hadmérnök és katonatiszt (akkor osztrák császári szolgálatban), Luigi Fernando Marsigli, 1690 februárjában, Erdélyben tartózkodván, meglátogatta az akkor már híres báznai „égő forrásokat”. Nem tudván elődei közleményeiről, kísérletekkel (melyeket részben azok már elvégeztek) próbálta megfejteni az ottani „égő víz” titkát. Mivel az akkori tudományban még nem volt elterjedve a gáz fogalma, de az égés oxidációs természete sem volt ismert (flogiszon-elmélet), ez neki sem sikerült. Több mint egy évszázad múltán, kormányzósági felkérésre, három személy, ebből kettő a kor legkiválóbb erdélyi vegyelemző fizikusa (orvosa) volt (Nyulas Ferenc és Gergelyfi András); a harmadik (Mészáros György) egy marosújvári sófelügyelő – aki a jelenségre felhívta a figyelmet –, egy egyhónapos vizsgálódás alapján jelentést írtak. A kor tudományos színvonalán álló beszámolójuk egy igen nagy horderejű, világszerte jelentős javaslatot is tartalmazott: a gáz ipari és háztartásbeli hasznosítására. Kutatási jelentésük felülbírálatra, a bécsi egyetem botanika- és vegytanprofesszora Franz Joseph Jacquin kezébe került, aki pontosította a gáz metán mivoltát, és ezzel kiegészítve, három folyóiratban is megjelentette. Közben a kísérletek folytatására buzdítva, levelet írt Nyulas Ferencnek, aki viszont közben meghalt. A levél elkallódott. Jacquin kitartó érdeklődésére, végül az erdélyi kormányzóság indítványára, Bázna nemzetközi fürdőhellyé vált, de a gázzal Erdélyben megelégedtek. A javaslatokat tartalmazó, háromszor kinyomtatott jelentés pedig teljesen elkerülte a 19. századi erdélyi és magyarországi fősodró tudományt. Így kellett egy véletlen rávezessen 1908-ban – megkésve – az erdélyi földgáz nemzetgazdasági jelentőségére, és végül hasznosítására. De a tudománytörténet sem vett tudomást Nyulas Ferenc és társai jelentéséről, és annak horderejéről, a 21. századig. Ezekkel együtt, Marsigli szerepe az erdélyi földgáz megismeréstörténetében sem került eléggé a tudománytörténet fénykörébe. A vázolt felfedezések, és felejtéstörténet megírásával, ezt igyekszik kiegészíteni a jelen tanulmány.

KULCSSZAVAK: Marsigli, Erdélyi-medence, földgáz, kutatástörténet, felejtéstörténet

Bevezető

Az erdélyi-medence fiatal harmadidőszaki üledékes képződményeiben (középső–késő-miocén) az ásványi nyersanyagok közül gazdaságilag legfontosabb két elem a földgáz és a kősó. Míg a kősó ismeret- és bányászattörténetének kezdete belevész az emberi társadalmak ókori, sőt annál régebbi homályába, a mára annyira fontossá vált energiahordozó, a földgáz megismerés- és felhasználástörténete már jóval rövidebb történelmi múltra korlátozódik. Az Erdélyi-medence földgáztartalékai megismeréstörténetének egy szerencsétlen jellemzője pedig az, hogy azokat többször is felfedezték, s amikor a 20. század energiagondjai már vesziesen körvonalazódtak, mégis a teljes ismeretlenségnek tűnő háttérből véletlenszerűen robbant be a felismerés, hogy e medencében világszinten is jelentős energiahordozó szénhidrogéntartalék rejlik.

Az említett felismerésre, meglepetésszerűen, akkor döbbsent rá a hazai tudományos és gazdasági elit, amikor a szintén fontossá vált műtrágyagyártás egyik alapanyaga, a kálisók után kezdtek kutatni az Erdélyi-medencében, egy akkor valósnak vélt földtani hipotézis alapján. Mármost hogy, a németországi sótelepekhez hasonlóan, azok felső részében itt is kell lennie a kálisóknak egy dúsulási zónája. (Ez azért volt illuzórikus, mivel akkor még nem volt világos, hogy keletkezési körülményeiben teljesen másak a két régió sótelepei. Míg Németország területén egy lefűződő sekélytengerben lerakódott permkori konyhasó-formáció van, addig a Kárpát-térség keleti felében egy viszonylag korlátozott, de az óceánok normális sótartalmú vizének – sekélyebb mélységű küszöbökön át – szabadon áramló és folyamatos utánpótlási lehetőségével egy száraz, forró éghajlat alatti mélyvízi medencében besűrűsödő – nagyobb fajsúlyú, azaz nehezebb – víz mélységben való túltelítődéséből kicsapódó sóképződménnyel állunk szemben.)

A kálisókutatás Erdélyre kigondolt módszertana lassúnak, nehézkesnek bizonyulván, az akkor nagy szaktekintélynek örvendő id. Lóczy Lajos geológus tanácsára az Erdélyi-mezőség középső zónájában, Nagy- és Kissármás határában kezdtek meg immár fúrásokkal kinyomozni a feltételezett kálisótelepeket. Az első, sikertelen próbálkozás után, a kissármási 2. számú, több száz méter

mélyre tervezett fúrásban, már 1908 novemberében, alig 27 m mélységben megjelentek a földgáznyomok. 1909. április 9-én már a munkálatokat szinte teljesen lehetetlené tette a hatalmas erővel, másodpercenként több mint 2,5 m³ hozammal feltörő, majdnem vegytiszta metán, mégis, a válsághelyzetre Budapesten összeült stáb még véletlenül sem vette fontolóra, hogy egyvalamit kerestek, de másvalamit találtak, hanem a kálisó követését erőltették továbbra is [Papp 1910, 305., 323.]. Pedig akkor már megszólaltak józan hangok [Papp 1910, 325–326.], melyek felismerték, hogy egy rendkívüli nemzetgazdasági értékre bukkantak. De még el kellett jönnie néhány látványos gázkitörésnek, mire az irányítók figyelme végül a földgázra terelődött. A felkészületlenségből fakadón, amíg négy év alatt kiépített csőrendszerrel elvezették a gázt Marosújvárra, az ott működő szódagyár üzemeltetéséhez, közel 1½ milliárd m³ (a mai Magyarország nagyjából éves kitermelésével egyenlő mennyiségű) földgáz repült a levegőbe.

Nos, lényegében úgy a magyarországi, mind a romániai tudománytörténeti irodalom a 20/21. századfordulón, de még a 21. században is, ezt az 1908-as történetet tartja az erdélyi földgáz felfedezésének időpontjaként [Csíky 1987; Csath 1997; 2020; Chișăliță 2020]. Ezzel ellentétben, korábbi, majd a közelmúltban átdolgozott írásomban [Wanék 2021b.] azt igyekeztem bebizonyítani, hogy az Erdélyi-medence földgázkincsét nemcsak hogy a 17. század óta ismerték és kutatták a tudósok (Valentin Frank von Frankenstein, Georg Vette, Luigi Fernando Marsigli), de a világon elsőként éppen ezt a földgázt, hazai szakemberek (Nyulás Ferenc, Gergelyfi András, Mészáros György) javasolták ipari és háztartásbeli hasznosításra, csak hogy felismerésük és javaslataik a hazai tudományos elit és az utóbbi tudománytörténeti irodalom figyelmét teljesen elkerülték.

Az Erdély-medence földgázfelőfordulásainak ismerete Marsigli előtt

Az Erdélyi-medence felszíni földgázkiáramlásainak helyeit (elsősorban az iszapvulkánokat, de egyes fortyogóit is) a vidék egyszerű lakosai már koráb-

ban ismerhették, de a tudományos világ csak azt követően figyelt fel rá, hogy 1672 tél végén a báznai pásztorok a legeltető területük szélesítése céljából, a falu feletti völgyben egy nádist felégettek, minek következtében egy szomszédos forrás „meggyulladt”. Ennek híre eljutott a környék városaiba, honnan az értelmiségiek eljártak az akkor megmagyarázhatatlan jelenség megcsodálására. Tudomásunk szerint az első, aki ezt papírra is vetette, az a nagyszombati Johann Irthell volt, akinek naplóját – és az erre vonatkozó részletet – csak két évszázad múlva tette közzé Edward Albert Bielz [1862, 55.].

Ellátogatott azonban az erdélyi szászország választott vezetője (a szász gróf, egyben Apafi Mihálynak, Erdély fejedelmének hivatalos tanácsadója), Valentin Frank von Frankenstein is.

Ekkor már majdnem kerek tíz éve I. Apafi Mihály (1632–1690) kormányozta az Erdélyi Fejedelemséget (1661–1690), az utolsó, aki még egy ideig – ügyes politikával – valóban irányítani tudta a „kisebbik magyar hazát”. A széleskörű műveltséggel bíró, a természettudományok iránt is érdeklődő református fejedelem karteziánus tanárok neveltje volt [Várkonyi 1989, 319.]. Ez a tény nagyon fontos témánk szempontjából, hiszen a René Descartes által a század negyedik évtizedében kidolgozott, a racionalizmusra alapozó filozófiai megközelítés ekkor forradalmasította a természet tanulmányozását. Erdélybe e tanokat Apáczai Csere János hozta be elsőnek, bár éppen a földtannal kapcsolatos fogalmaiban (nyilván, felhasznált irodalma révén) eléggé konzervatívnak, tekintélytisztelőnek, azaz skolasztikusnak bizonyul [Wanek 1. 2021a, 47–49.].

Valentin Frank von Frankenstein (1643–1687) is széles látókörű, német egyetemeken képzett, a természettudományok, de különösen a fizika iránt nyitott értelmiségi volt [Gündisch 1970] (maga is írt *Breviculus Pyrotechnicus, memoriae artificium in ea re commendatus* címen ilyen jellegű könyvet [Seivert 1785, 105.]). Nem egy tudományos írásában szólt róla, hanem egy versében énekelte meg a báznai „égő forrásokat” is, melyet egy ma már fel nem lelhető kötetben⁵ közölt, szerencsére a számunkra fontos vers egy részét Johann Seivert [1785, 100–101.] művében idézte. Ebből két szakaszt – Kenéz Ferenc költő fordításában – kiemelek, mivel a megfigyelésen túl, már a kísérletezés csíráit⁶ is hordozza:

5 Frankenstein, Valentin Frank von – Miles, Mathias 1677: *Hundert sinnreiche Grabschriften*, St. Jüngling Druck., Hermannstadt.

6 A kísérletezés, a Newton-i fizikával együtt, már a felvilágosodás kezdetét jelentik a természettudományokban (ami világszinten is csak kicsit későbbre, a 17. század végére tehető, Kelet-

„Egy nádszálat lángra gyújtva, oda gyorsan tüzet hoztam,
S milyen gyorsan csak lehetett, nyomban víz fölé tartottam.
S így láttam én, hogy az erő ott van most is, bizony benne,
S bizonyára ott marad még hosszú-hosszú százévekre.

Három araszra csapott föl a láng, föl a levegőbe,
Három ujjnyira buzgásától, ujjam biza sajgott tőle,
Ám ha pusztán is lefogod, kialszik az nemsokára,
És a víz ott körülötte jéghideg marad utána.”

[Kenéz Ferenc, fide Wanek 2021b, 53.]

Egy másik, szigorúan racionális (karteziánus) szemléletű, szintén a kísérletezés felé hajló tudományos leírása az erdélyi „égő vizeknek” Georg Wettének tulajdonítható, akinek leveleit a közreadó Henricus Volgnad [1676]⁷ kommentálta. Wette (vagy Vette, 1645–1704) egy porosz származású patikus volt, akit 1672-ben hívott meg a nagyszebeni város tanácsa, itt szolgálván haláláig. Tehát, még kellő helyismeret hiányában, alig egy évvel Erdélybe érkezését követően járt egy „égő víz” helyszínén, melyet nem nevezett meg, de élek a gyanúval, hogy nem Bázánán, hanem Magyarsároson, a Zúgó nevű helyen⁸ járt. Annyit ugyan elmondott, hogy Nagyszebentől 4 mérföldre (ez kb. 30 km) található az égő forrás. Ez az adat viszont nagyon pontatlan, mert csak légvonalban számítva, már Bázna is, a megadott távolság felével messzebb van (úton e táv 70 km körüli, és alig 30 km-rel több Magyarsárosig). Hogy Magyarsároson járt volna, arra az általa jellemzett víz minősége utal, mely „ihatatlan”, „zavaros”, és „soha nem ömlik ki, mindig megmarad medrében”. Ez nem a báznai gyógyvízforrásokra, hanem inkább a magyarsárosi Zúgóra jellemző. Akárhol is járt volna, észrevételeit kora tudományos igényességével, körültekintően, kiváló megfigyelőképességgel és logikusan írta meg idősebb barátjának, Henricus Volgnadnak (1634–1682). Ami a leírt jelenség körülményeit illeti, a szerző néhány észrevételét idézem: „A fortyogó víz zavaros, fekete, a felszín fölé 1 spithama [~23 cm] magasra szökik,

Európában meg csak a 18. századra [Kosáry 1996, 27–28., 176., 749.]. Így, főleg Erdélyben, mely a világtól való elzártságában mindig megkésve moccan, ez a megközelítés mindenképp korszakos jelentőségű a hazai természettudományokban.

⁷ A tanulmányt teljes egészében újraközölte, román fordítással együtt Emil Pop [1943, 85–91.].

⁸ Sajnos, e helynevet már (a megindult gázkutatás, majd termelés következményeként) egészen más értelemben, és (több) más pontra vonatkoztatják a helyi lakosok. De a felszíni gázömlés ma is ugyanott működik, a falutól É-ra, a Kis-Küküllő felé tartó völgy jobb oldalán haladó földút alatt. A növényzet teljes hiánya a térségében (e miatt látható műhold-felvételen is), esős időben meg a pocsolyák bugyborékolása révén könnyen azonosítható a hely.

mintha főne a medencében, ennek ellenére mindig hideg, és ami mindenképp csodálatra méltó, soha nem ömlik ki, mindig megmarad medrében. [...]. Annak ellenére, hogy ez a víz ég, mégis hideg marad, kellemetlen ízű, a savakhoz hasonlatosan, de a lángok nem árasztanak semmilyen illatot. Forrásából elszállítva sehol sem gyullad meg, mi több, minden tüzet elolt. [...] A forrás fenekéről kivett anyag egyáltalán nem gyúlékony, amint a forrás körüli föld sem az. [...] Ezt a vizet ember soha nem issza, még a balga sem, mivel állandó fortyogása révén egy fekete iszaptól annyira zavaros, hogy amikor meg akartam kóstolni, enyhe hányingert éreztem.” A jelenség okáról óvatosan nyilatkozott: „... egyesek a földalatti kénes kilégzéseket okolják, mások a földolajt vagy naftát” [Vollgnad 1676, 216–217.; Pop 1943, 85., 88–89.; Wanek 2021b, 54.].

Barátja megjegyzései sem kevésbé észszerűek: „A jelentés világos érvei alapján úgy vélem, nyilvánvaló, hogy földalatti kipárolgások a leírt égési jelenség okai, és hogy ez okból az a víz valójában nem is ég, és nem kell forrásnak nevezni. Úgy gondolom, nem tévedek, ha azt hiszem, hogy a földből kiáramló párák mélyítették ki azt a gödröt, melyben a szomszédos mocsarak vize gyűlt meg, inkább egy kis tavacsát képezzék, mint forrást. De azért, hogy a víz egy adott magasságig felszökik, valóban forrásnak tűnik, de nem az, valószínűbb, hogy csak az exhalációk dobják, fröcskölik fel; másképp elkerülhetetlenül egy patakon keresztül kellene elfolyjon, vagy a saját medencéje kellene elnyelje, ...” [Vollgnad 1676, 218.; Pop 1943, 85., 88–89.; Wanek 2021b, 54.]. A gázok természetéről Henrich Vollgnad sem tudott egyértelműen nyilatkozni, de hajlott a nafta (mai értelemben szénhidrogén) természetét kizárni: „Mert ha ott valami nafta vagy bitumen volna, valószínű, valami olajszerű úszna a víz felszínén [... de ez ...] a nehéz szaga alapján is kitűnne, főleg amikor ég ...” [Vollgnad 1688, 218.; Pop 1943, 87., 94.; Wanek 2021b, 55.]. Érvei logikusak, csak azon buknak el, amit az akkori tudomány nem ismert, mármint, hogy a légnemű, egyenes láncú szénhidrogének egyáltalán léteznek, és hogy azok szagtalanok.

A következő, aki hasonló megközelítéssel és eredménnyel jeleskedett az Erdélyi-medencének akkor csodálatosnak tartott jelenségéről (mert megmagyarázhatatlan volt), az már tanulmányunk főszereplője volt.

Luigi Fernando Marsigli kutatásai az erdélyi „égő vizekkel” kapcsolatban

Dolgozatomnak nem célja kitérni Luigi Fernando Marsigli (1658–1730) életére, pályájára, de még a Kárpát-medence területén végzett egyéb földrajzi, természettudományi megfigyeléseire, azok eredményeire sem, mivel csak az elmúlt negyed század magyar irodalmában azt sokan feldolgozták [Gróf 1992–2000; Csíky 1997; Jászay 1997; Deák 2004; Kisari Balla 2005; Bene 2006; Török 2006; Nagy 2006; 2017 stb.], azaz, csak a címben megfogalmazottakra összpontosítok.

Néhány dolgot azonban előljáróban illik hangsúlyozni: mindenek előtt széleskörű érdeklődését, azaz sokoldalúságát és gyűjtőszenvédélyét. Mindezt Vékony László [1982, 485.] így fogalmazta meg „Ahova a sorsa vetette, ott összegyűjtött mindent, ami csak a keze ügyébe került és amit meg tudott szerezni: ásványokat, feliratos köveket, okleveleket, könyveket, kéziratokat, növényeket és állatokat. / Polihisztor volt, korának univerzális tudósa. Volt térképész, csillagász, ichtyológus, régész, geológus, tengerkutató, etnográfus, festő és filológus.” Ebben a megfogalmazásban csak a „geológus” kifejezés használata zavaró kissé, két okból is. Egyrészt, mert a geológia nem volt akkor még önálló tudomány (csak egy rész tudománya: az ásványtan), de még a szóban forgó kifejezés sem létezett. Az viszont igaz, hogy Marsiglinak jelentős, korát megelőző, földtani vonatkozású észrevételei voltak [Gaál 1930: 596–597.].

Azonban érdeklődése és gyűjtőszenvédélye két tényező hiányában nem lehetett volna ennyire gyümölcsöző (bár mindkettő szervezőképességének volt köszönhető). Egyik az, hogy a kutatandó területekről megfelelő személyeket szervezett be, megbízható információk begyűjtéséhez [Deák 2004, 36–41.]. Természetesen 300 év távlatából már nehéz lenne azonosítani és összeállítani segédkező információt szolgáltatóinak listáját. Meggyőződésem, hogy távolról sem lett volna lehetősége rátalálni a báznai „égő vizekre” vaktában tekeregve Erdélyben.⁹ Az meg kizárható, hogy irodalmi ismeretek alapján került el a helyszínre, egyrészt azért, mert semmilyen hivatkozás erre nem utal. (Egyéb-

⁹ Előfordulhat, hogy épp Valentin Frank von Frankensteinnek köszönhetően tudott e természeti jelenségről [Bene 2006, 348.], bár ennek van egy ellentmondást hordozó eleme, amint a következőkben kiderül.

ként is, inkább hitt a maga megfigyeléseinek, mint az irodalmi adatoknak [Gaál 1930, 594.] Másrészt, bizonyító erővel hat az a tény, hogy a báznai földgáz figyelmet felkeltő 1672-es meggyulladásának történetét is leírta – a helybéli-ek beszámolója alapján –, mármint a pásztorok nádégetésének „meséjét”, de annak időzítése részéről: 1686 [Marsili 1726, 49.], nyilvánvalóan téves évszám, hiszen akkor már rég napvilágot látott mindkét fennebb bemutatott mű. A másik tényező, hogy munkájában volt lehetősége beosztottjainak segítségére támaszkodni („Titkárai és megbízottai segítségével óriási mennyiségű anyagot halmozott fel, [...]” [Vékony 1982, 487.]).

A báznai „égő tüzeokról” főműve, a *Danubius Pannonico–Mysicus* III. kötetében [Marsili 1726, III. 48–49.] számolt be, de már az I. kötetben is megemlítette azokat [Marsili 1726, I. 93.]. Ám hogy mikor járt a helyszínen, azt művében nem említette, abból csak az derül ki, hogy kemény télvíz idején. Marsigli több ízben is járt Erdélyben 1687 és 1701 között. Először I. Lipót császár 1687-es sikeres törökellenes hadjáratát követően, az év őszén, Federico Veterani tábornok oldalán, majd néhányszor katonai vagy diplomáciai megbízatásokkal, végül az osztrákok és a törökök között előkészített és megkötött békék kapcsán, 1699–1701 között, mint a határokat kijelölő bizottság teljhatalmú császári biztosa [Gianola 1931, 165.; Nagy 2006, 307–308.]. Antonio Neviani [1933, 6–7.]¹⁰ tisztázta, hogy báznai látogatása az 1690. év elején, legkésőbb február vége előtt eshetett meg.

Lássuk, mit tudhatunk meg, illetve a múltban mit tudhattak meg Marsigli beszámolója révén olvasói.

Először is azt, hogy az általa csodálatosnak tartott „égő víz” jelensége Medgyes vidékén, a két Küküllő között, Bázna¹¹ határában észlelhető, másfél

¹⁰ Ezt az alkalmat ragadom meg, hogy megköszönjem Dr. Papp Gábor főmuzeológusnak, hogy figyelmemet felhívta erre az irodalmi forrásra, illetve segítségét a cikk fordításában.

¹¹ Bázna nevével egy kis gond van, mert a szövegben a szerző Bastra néven jegyezte. Azonban ebben sem következetes, mert a térképvázlatán „basa” [így, kis betűvel] néven tüntette fel, míg az ásványi nyersanyag térképén egyáltalán nem szerepel, csak Medgyes (azt is következtetlenül írta: a szövegben: „Megyes”-, a térképvázlatán: „Megies”-, míg az ásványi nyersanyagterképén: „Medies”-ként). Az említett térképen Vámosgálfalva (az ő [el]írásában „Galfata” mellé szúrta be az alább még tárgyalandó (téglaalapra írt) szövegét. Ez a „Galfata” név meg sajnos, több magyarországi szakember fantáziáját megalapozatlan következtetések megfogalmazására ösztönözte, lásd: Gyulai Zoltán [1982, 6.] és Ősz Árpád – Srágli Lajos [2007, 2.]

Nem lenne szándékomban, hogy helyreigazítsam Marsigli idézett művének helynévelírásait, de a témám szempontjából érintetteket mégis kénytelen vagyok helyesbíteni. Ugyanis a 14. táblán közölt helyrajzi vázlatán szereplő helynevek nagyon torzak, amelletts viszonylagos betájoltságuk is pontatlan. Az nyilvánvaló, hogy az ott szereplő két „Coucoull” vízfolyás a két Küküllő. Az már nehezebben megfejtendő, hogy a Bázna és Medgyes közé berajzolt két helység mi

órai járásra az említett várostól. Elmondta, hogy a falun átfolyó patak mocsaras völgyében található az „égő vízű” források. A környező dombok és völgyek talaja termékeny. A dombok szőlőkkel, a völgyek kukoricással borítottak. Valós az az állítása, hogy az ottani föld gipszben gazdag.¹² Az talán már a mesék világába tartozik, hogy az említett körülmény miatt testesek az itteni borok, és elősegítik a lakosok gyakori megbetegedését köszvényben.

Leírta, hogy a „csodálatos vizet” a szászok „Salzuasser”-nek (németül Salzwasser), a románok „Appa ardens”-nek nevezik (ebben az alakban nehezen hihető végződésű, a román nyelv logikája szerint „Apa ce arde”, amint Maria Emilia Amaldi [1930, 45.] is idézi egy Marsigli olasz nyelvű kéziratából: „Acqua che arde”).

Szerinte az „égő víz” két medencéből (a helyrajzán hármát tüntet fel: A, B, C) buzog fel, s vizük 400 láb (kb. 125 m) távolságra ömlik a patakba, mely egy szikla alatt ered (talán az lenne a később Szikla-forrás néven emlegetett harmadik gyógyvízforrás). Ez a mai topográfiában már nem azonosítható, a völgyet az ember teljesen átrendezte. Aztán jellemezte a forrásgödörök – ma már számunkra teljesen irreleváns – méreteit. A nagyobb medencének metszetrajzát közölte is (14. tábla). A nagyobbik gödörből, két pontból (ő nyílásnak értelmezte) áramlott fel a víz a felszínre merőlegesen (nyilván a gázbuborékok feltörését látta).

Kíváncsi volt a szagára, de nyilván metánt szívott tüdőre, így olyan fulladásos köhögés fogta el, hogy szagát nem tudta megállapítani (amit nem is tudott volna, mert e gáz – mint már szó volt róla – szagtalan). A források (a későbbi Ferdinánd- és Merkel-gyógyforrás) vizét tisztának, azaz ihatónak, kesernyésnek és hidegnek találta, de megjegyezte, hogy folyása a patakkaival való találkozásig nem fagy be, még a látogatásakor fennállt kemény hidegben sem.¹³

is akarna lenni. A „posualua” még valahogy csak értelmezhető egy Pócsfalva alakkal, ami a mai Pócsstelkével lenne azonos, helyrajzilag valóban a Medgyes–Bázna vonaltól K-re fekszik, de nem kicsivel, hanem jóval távolabbra, s köztük van még Balázstelke. Jóval problémásabb „Kuelz” azonosítása, mely hangzása után gyaníthatóan Velc falu akarna lenni, de az Bázna É-i szomszédja. De hát, térképészetileg sem ez az egyetlen pontatlansága e helyszínrajznak. (A Duna szakaszairól felmért térképei sokkal pontosabbak.)

12 Ez a szarmata-kori rétegek sajátossága, majd egész Erdélyben. Személyesen, én is találtam Bázna-fürdőn repedéseket kitöltő, akár táblákban kiemelhető kristályos gipszet, vagy fennőtt, cm-es gipszkristályokat.

13 A télen-nyáron egyenletes hőmérséklete ezeknek a vizeknek, azok mélyebb (nem talajvíz) eredetével magyarázható. Másrészt, az adatai jól igazolni látszanak a korábbi felvetésemet, mármint hogy Georg Vette nem itt, hanem a magyarsárosi Zúgónál járt.

A következő kísérletei viszont már elődeihez képest újak voltak. Előbb elpárolgatta a vizet, hogy ellenőrizze, nem az oldott sókban rejlik-e az égés titka – az akkori flogisztonelmélettel összevetve is dicséretes ötlet, csak a mai ember számára nyilvánvaló, hogy negatív lehetett csak az eredménye. Aztán a vízbe kénsavat töltve, nem észlelt semmi látható változást, de kálium-karbonátot (azaz hamuzsirt) adva hozzá, enyhe csapadékképződést észlelt.

Aztán az égés természetét vizsgálta: mérte a lángok magasságát (ez sem új), az égés időtartamát – ezek a mai tudásunk szerint nem vitték előbbre a megismerést. De az, hogy a feláramlás helyének mesterséges kiszélesítésével a láng ereje gyengült, az égés természetének ismeretében, már valamit megtudhatott volna a gázfeláramlás mélységi eredetére nézve. Nem az ő hiányossága. A tudomány nem tartott ott. Azt viszont az elődei szintén megtapasztalták, hogy a forrástól elszállított víz nem ég (a metán nem oldódik vízben), meg hogy a forrás felett lobogó láng nem melegíti annak vizét. De hát – amint már volt szó róla –, sem a gáz fogalma nem volt még ismert, sem a tűz valós természete.¹⁴

Tervbe vett kísérleteire nem került később sor, így nem feltételezhető, hogy ha Marsiglinak a Bolognai Akadémia Levéltárában¹⁵ esetleg egyéb kéziratái elő is kerülnének még a témával kapcsolatban [Wanek 2021b, 56.], lényegesen többet tudhatnánk meg a szerző kísérleteiről, vagy eredményeiről. Ezt látszik igazolni az a néhány hasonló tartalmú szövegrészlet, amit Maria Emilia Amaldi [1930, 48., 49.] és Antonio Neviani [1933, 3–4.] közöltek, összevetve Marsigli nyomtatásban megjelent szövegével.

Egyvalamire azonban érdemes felfigyelni, jelesen arra, hogy az „égő vizeket” a Duna-medence ásványi nyersanyagainak előfordulását tükröző térképére (*Mappa Mineralographica Fodinas ...*), teljesen egyedi módon, felvezette. Talán azok hasznosíthatósága merült fel benne.

14 Naív felvetés ezt Marsigli hibájának látni, és azt feltételezni, ha – maga által megfogalmazott terve szerint – vissza is térhetett volna a helyszínre, hogy ezt a „hibát” kiküszöbölhette volna, mint azt Antonio Neviani [1933, 5.] állította.

15 Hatalmas kéziratanyagában [Vékony 1982, 509.], melynek legnagyobb részét az általa alapított Bolognai Akadémia tulajdonában őriznek, már eddig számos, az egykori Magyarországra, illetve a mai Erdélyre vonatkozó adata azonosítva van [Veress 1906; Amaldi 1933].

Marsigliak az „égő tüzekről” közölt adatai a 18. század irodalmában

Az nem kétséges, hogy Marsigli adatai a báznai gázömlésekről széles körben – úgy külföldön, mint Erdélyben –, már a megjelenés évszázadában ismertté váltak. Ám, aki elsőnek írt összefoglaló munkában a báznai „égő vízről”, Paul Ludlof Berckenmeyern [(1708) 1720, 906.], az egyértelműen a Henricus Volgnad közölte [1676], Georg Vette beszámolójára épített, nem is lehetett másképp, hiszen Marsigli idézett műve később jelent meg. Még Erhard Rudolf Rothnak [1749, 293.] már 1726 után megjelent könyve (a mű 1714-es és 1723-as kiadásában ezek az adatok még nem szerepelnek) esetében is ezt kell mondanunk, bár egyik említett szerző sem hivatkozott forrására, de szövegük – még ez utóbbinak is – nagyon árulkodók a forrásra való tekintettel.

Az első, aki világosan Marsigli idézett munkájára hivatkozott mint információs forrására, a báznai „égő forrásokkal” kapcsolatban, az hazai szerző volt: Fridvaldszky János [1767, 196–197.]. Fridvaldszky János (1730–1787), aki már korábban érdeklődött az ásványtan iránt, idézett műve megjelenésekor a Kolozsvári Jezsuita Akadémia tanára volt, így kutatásai háttérében állt a rend több mint 8 000 kötetes könyvtára. Lehet, itt, de talán valószínűbb, hogy gyulafehérvári tartózkodásakor (1763–1764, még középiskolai tanárként), a híres Batthyaneum könyvtárban találkozott Marsigli művével. Az ebből a szempontból főművének számító, *Minerologia Magni Principatus Transilvaniae...* című műve megírása előtti négy évben nagy buzgalommal bejárta Erdély ásványtanilag fontos helyeit [Csetri–Fridvaldszky 2003, 40–54.], így lehet, nem csak az irodalomból ismerte a báznai forrásokat, hanem maga is járt ott. Rövid, de önálló fogalmazású elemzése nem bizonyítja, de megengedi e feltevést.

Benkó Józsefnek (1740–1814) a Bécsben kiadott *Transsilvania Generalis* című alapműve folytatásaként megírt *Transsilvania Specialis* 1778-ban lezárt és nyomdába küldött kézírata akkor nem jelent meg, de fennmaradt, s annak magyar változatát először 1999-ben – Szabó György fordításában – adta ki Kolozsvárt a Kriterion kiadó (én egy újabb kiadását idézem). Ha századában nem is vált közkinccsé, tudománytörténeti tévedés lenne nem megemlíteni, hogy e mű-

vében pontos hivatkozással idézte Marsigli adatait Bázna (nála: Bazzen) falu leírásánál [Benkő 2014, 742.].

1773-ban indult el a szervezett ásványvízkutatás Erdélyben, ettől kezdve a báznai gyógyvizek felé forduló érdeklődés túlsúlya is ez irányú volt, bár a megjelent tanulmányok szinte kivétel nélkül említették a gyúlékony gáz jelenlétét is [Wanek 2021b, 58–59.], de egy kivétellel a század végéig senki nem hivatkozott Marsigli monográfiájára. Ez a kivétel a helyi szász evangélikus pap, Andreas Caspari (?–1799), aki a *Siebenbürgische Quartalschrift* (a szászok korai tudományos folyóirata) II. évfolyamában közölte alapos leírását a báznai gyógyvizeknek, és egyben a gázfeláramlásról is tudósított. E műnek az I. Natur álnéven közölt előszava már első soraiban kiemelte Marsigli érdemeit a gáz tanulmányozásában [Caspari 1791, 207.].

Érdekes, hogy a pozsonyi Karl Gottlieb Windisch (1725–1793), aki megírta Erdély egyik korai földrajzkönyvét, e művében, bár közölte (Valentin Frank von Frankenstein alapján) a báznai „égő vizek” furcsaságát, ismerve (mert hivatkozott rá!) Marsigli Duna-monográfiáját, a jelenség bemutatásakor arról nem szólt [Windisch 1790, 144., 200.].

Egy tragikusan elfelejtett, nagy horderejű kutatási jelentés rövid története

1807-ben egy Mészáros György (?1761–?1811) nevű sófelügyelő felterjesztésére bécsi felettesei az Erdélyi Nagyfejedelemség kormányzóságához fordultak, azzal az utasítással, hogy a beadványban szereplő, Magyarsáros határában lévő furcsa „égő víz” tünetényét vizsgálják ki. A kinevezett kutatócsoport tagjai: Nyulas Ferenc (1758–1808) a Fejedelemség főorvosa, Gergelyffi András (1760–?1822) akkori udvarhelyszéki főorvos és Mészáros György 1808 nyarán egy egyhónapos terepi tanulmányozás eredményeiről kimerítő latin nyelvű jelentést nyújtottak be, amit a bécsi udvar Joseph Franz Jacquinak (1766–1839) továbbított kiértékelésre.

Mit tartalmazott ez a jelentés? Amellett, hogy a kor színvonalán túlmutató eszköztárral és módszerekkel mindent megvizsgáltak (a vizet, a gázt, a kőze-

teket, de még a vidék rétegeinek szerkezetét is, sőt esetleges mágneses rendellenességet is kutattak), eredményeiket rendszerezetten bemutatták, a végén világra szóló elsőbbséggel¹⁶ javaslatot tettek a feláramló gáz ipari és háztartásbeli hasznosítására. (Témánk szempontjából egyvalami még kiderül: nem ismerték Marsigli, vagy elődei idevágó irodalmát.) [Wanek 2021b, 60–67.].

Egyetlen – az akkori vegyelemzési módszerből¹⁷ és bocsánatos ismerethiányból¹⁸ fakadó – hibájukat, mármint, hogy a gázt hidrogénnek határozták meg, Josef Franz Jacquin helyből kijavította, azaz pontosított, hogy az metán. Azonnal írt Nyulas Ferencnek, hogy folytassa kutatásait, mert az eredményeket rendkívülinek tartotta. Csakhogy, a levél későn érkezett meg Kolozsvárra, közben a címzett meghalt, utódja meg nem tartva fontosnak, azt és a következő többbit elsüllyesztette.

Josef Franz Jacquin, a szerzők neve alatt, de saját, vagy Ludwig Wilhelm Gilbert német természettudós és folyóiratszerkesztő jegyzeteivel közreadta. Háromszor is [Nyulas–Gergelyffi–Mészáros 1810; 1811; *** 1813]! A sors kegyetlen fintoraként, ennek a jelentésnek a tudata és ismerete a 21. századig (!) nem jutott el a magyar tudományhoz, sem később a tudománytörténethez!¹⁹ Emiatt kellett pont 100 év múlva újra felfedezni az erdélyi földgázt [Wanek 2021b, 67–101.].

16 Amerikában, New York Államban, Fredonia városban, a hasonlóan feltörő gázt csak 13 évvel később (1821) fogták be (William Aaron Hart kezdeményezésére – őt tartják a földgáz felhasználása atyjának), és vezették el, rövid távon, közvilágításra, majd 1825-ben készült el az első – igen kis mélységű – fúrás a földgáz termelésére, végül 1854-ben alakult meg az első szolgáltató (Fredonia Gas Light Company), amelyik az utcai gázvilágításon túl már (az első) gázorákkal a háztartásokba is bevezette a földgázt [Lash–Lash 2014].

17 Akkor, néhány próbálkozás után, a feltételezett elemeket határozták meg. Nem jártak messze, mert a metán négy hidrogén- és egy szénatomból áll. A szenet azért nem keresték, mert nem tudták a szagtalan gáznemű szénhidrogénekről.

18 Az 1776-ban Alessandro Volta által felfedezett és leírt mocsárgáznak a kémiai összetételét (mármint csak annyit, hogy az szénhidrogén) 1788-ban közölte Claude Louis Berthollet, a helyes összetételét (CH₄) pedig csak 1871-ben tisztázta Henry Enfield Roscoe és Carl Schorlemmer [Möller 2022, 437.].

19 Ezt – azon kívül, hogy a magyar szakirodalom soha pontosan nem idézte (!) – egy jeles kutató tudománytörténeti munkából kiragadott szöveggel fényesen igazolni lehet: „A vizsgálatról szóló eredeti jelentést nem ismerjük, [...]. A gázvizsgálat körülményeit Katona Mihály «föld-leírás»-ából ismerjük.” [Szókefalvi-Nagy 1971, 363.] Ezt az adatot vette át, többször ismételve, esetleg olyan adatokkal kiegészítve, amit szintén nem ellenőrizett, Csíky Gábor, több dolgozatában is [Csíky 1959–1987].

Marsigli báznai adataira való hivatkozások a hosszú 19. században

Josef Franz Jacquin további kérdéseire végül a frissen kinevezett erdélyi protomedikus Pataki Sámuel III (1765–1824) 1814-ben kezébe vette a báznai források ügyét, de vérbeli ásványvízkutatóként, a források gyógyhatása felé vitte a további vizsgálódásokat, úgy, hogy 1814 novemberében egy nagyfejedelemségi kormányzósági rendelet fürdőhely kiépítését sürgette ott, de pénzhiányban ez csak 1842-ben indult el, így 1848 előtt nemzetközi hírű fürdőintézet épült ki Báznán [Wanek 2021b, 68.]. Ám Pataki Sámuel az, aki a magyarhoni („két magyar haza”) szakirodalomban (latinul) elsőnek nevezte szénhidrogénnek („Gas hydrogenii carbonati”) az itt feltörő gázt [Pataki 1820, 63.]. Információinak forrásait azonban nem közölte. A Báznán feltörő gáz milyensége ennek ellenére az irodalomban még sokáig zavaros maradt, de ez nem jelen írásom témája. Fényes példa erre, hogy gróf Haller Ignác (1794–1870), Küküllő vármegye főispánja, a Kolozsvárt kiadott furcsa (az olvasók által írt) lap, a *Nemzeti Társalkodó* hasábjain közölt cikkében egyenesen tagadta, hogy Báznán és Magyarsáros (nála „kis Sáros”) mellett szénhidrogén áramolna a felszínre, „mert semmi szaga nincsen” [Haller 1839]. Hab a tortán, hogy ezt az információt építette be Kővári László (1819–1907) történész munkájába, mégpedig azzal a megjegyzéssel, hogy „Felette még csak Haller Ignác közlé észrevételeit” [Kővári 1853, 215.].

Ahogy Nyulas Ferenc és társai ide vágó munkássága majdnem a teljes feledésbe merült, úgy Georg Wette, vagy Valentin Frank von Frankenstein, és Ferdinando Marsigli művei is. Csak nagyon kevesen, inkább szászok és németek voltak, akik többé-kevésbé ismerték és emlegették eredményeiket. De a hasznosításra tett javaslat nem került szóba.

A magyar irodalomban viszonylag korán jelentkezett egy szerző, Katona Mihály (1764–1822), aki ismerte Nyulasék jelentését, de nyilvánvalóan nem a szaksajtóban közölt változatokat (ahol már tisztázott volt, hogy a feltörő gáz: metán), hanem az eredeti latin jelentést, hiszen a gázt egyértelműen hidrogénnek („viz szer levegő”) mondotta. Pedig szövegéből az is kiderül, hogy volt tu-

domása a gáznemű szénhidrogénekről („szénszeres gyúló levegő”)²⁰ [Katona 1824, 150.]. (Az egyáltalán nem biztos, hogy Pataki Sámuelnek fennebb említett, 2 évvel halála előtt megjelent könyve, Katona Mihály kezébe került volna. Sőt, a fentiek alapján, akár bizonyíték is lehet arra, hogy nem.)

Az erdélyi gyógyvizekről szólva, Kovács Sebestyén Endre (1810–1878) orvos tett arról tanúságot, hogy járt a kezében mind Marsigli monográfiája, mind Nyulas Ferenc és társai jelentésének egy kiadott változata. Marsigliről ezt írta: „... a régebbi időkben körülbelül csak annyit tudunk: hogy a 17-dik század utolsó felében olasz Gróf Marsigli vizsgálta az Égökuti vagy Zúgói vizeket Erdélyben.” [Kovács 1841, 45.].

Peter Joseph Stenner (1814–1870) nagydisznódi patikus a nagy kivétel. Minden elődje által írt tanulmányt Báznáról ismert, többüket érzékelhetően alaposan el is olvasta (igaz, a gáz Nyulas Ferenc által javasolt felhasználhatóságának lehetősége elsikkadt előtte [Wanek 2021b, 69–70.]). A később is sokat idézett, Bázna-fürdőről írt monográfiájában [Stenner 1846, 16.] azonban ő is, csak megemlítette, hogy Marsigli a Duna-medencéről írt monográfiájának III. kötetében írt a báznai égő tüneményről. Bizony a későbbiekben, ha még néhányan meg is említették tiszteletből a korai kutatók közt Marsigli nevét, kimondva, vagy kimondatlanul, de érzékelhetően Joseph Stenner említett monográfiája alapján tették azt, mint Hangay Oktáv [1893, 131.], Laán Albert

20 Mivel már a 15-ös lábjegyzetben is hivatkoztam könyvének a báznai gázömlésekkel kapcsolatos részére, és még fogok a 17. lábjegyzetben, a világos helyzetismeret szempontjából fontosnak tartom e részlet közzétételét: „Illyen levegő [»Vizszer Levegő« = hidrogén] fejtődik ki sok helyeken a föld színén is, mint p. o. az úgy nevezett Zúgóból, vagy égő Kutból Erdély Országban Kükölli Vármegyében, Kis Sárás nevű falu határában, egy Keletről a Falut körül vevő domb oldalán. Ez egy kerek forma Hely, 1 1/2 öl az átmérője, és több 6-12 hüvelyknyi szélességű, és mélységű gödrei vagynak, mellyek közzül némelylek szárazok, kivált Nyáron, némelylek vízzel teli vagynak; amazokban valami süvöltés, ezekben valami susogás hallatik. Ha ezen gödrökbe, égő szalmát vetnek, azonnal meg gyúlnak, és nagy lángal égnek füst és szag nélkül még csak el nem oltják. Azon Tudósok, a kik’ 1808-ban 12-ik Juniushban a Felsőségétől ennek megvizsgálására ki küldettek, m. u. a’ Zúgó egész Kerületet 5 ölnyi mélységre ki-ásatták, találtak valami kösziklás fenékre, a’ melly tellyes vólt számtalan likakkal, és üregekkel [valójában az forrásmészó], a’ mellyekből foly ki ezen égő szesz nagy erővel. A’ tett próbák, melly szerint bizonyos tsövekbe vétetvén, azoknak felső végein a’ gyertyától meg gyúlt, és az után folyvást égett, eléggé mutatják, hogy ez, tulajdonképpen való Aër inflammabilis, vagy viz szer levegő [!]. A’ Kis Sárósi lakosok egy szájjal állítják, hogy a’ mint az Attyaiktól is hallották, ember emlékezetétől fogva a’ Zúgó mindég illy állapotban vólt; ha a’ pásztorok meg gyújtották; több Hetekig égett; hogy valaha magában meg gyúlt vólta, arra nem emlékeznek. Az említett Tudósok vélekedése szerint, a’ föld gyomrában Chemiai munkák által, viz bontódik széllyel, ’s úgy származik ezen temérdek szesz, a’ melly könnyűsége szerint, minden lehető úton, a’ föld felső színe felé nyomódik.”

[1898], Friedrich von Sachsenheim [1904, 7.], Sachsenheim Frigyes – Eisenmenger Rudolf [1911, 5.].

Török József (1813–1894) orvos gyógyvíz-monográfiájában szerepeltette ugyan Marsiglit az irodalmában, de a leírásoknál nem hivatkozott rá (így a felsőbajomi [=báznai] források és gázömlések esetében sem) [Török 1848, 95–96., 188.].

Az erdélyi földgáz ismeretének fatális félreecsúsása a 19. század 7. évtizedétől kezdve

Azt láthattuk az előbbi fejezetben, hogy a korábbi irodalom ismerete a 19. század első felében mennyire hézagos volt. Arról nem is beszélve, hogy Marsiglit csak elvétve emlegették, de a Nyulas Ferenc és társai jelentésének három szakfolyóiratban is megjelent, tévedésétől kijavított változatai közül egyet találunk helyesen idézve, és ismertetve, egyetlen dolgozatban, a Joseph Stennerében (az meg elsősorban fürdőügyi, nem földtani vonatkozású, melyben a metángáz, mint hamupipőke húzódik meg a háttérben. Itt kezdődik a baj! Ugyanis, miután megszerveződött az Osztrák Császári és Királyi Birodalmi Földtani Intézet (1849), elkezdődött a rendszeres földtani térképezés is Erdélyben. Az idegen földről jövők nem mindig ismerték kellő szinten a vázolt, feledékenységtől sújtott honi földtani irodalmi forrásokat sem, inkább az Erdélyt járt külföldi utazók (Baltasar Hacquet, Karl Lill von Lilienbach, Ami Boué, François Suplice Beudant, Paul Partsch stb.) földtani útleírásaira támaszkodtak. Ezekben azonban nyomát sem találjuk a vázolt kutatástörténetnek és irodalomnak.

Alig másfél évtized után, két neves osztrák geológus, Franz Hauer (1822–1899) és Guido Stache (1833–1821) arra vállalkozott, hogy az addigi kutatások, illetve a korábbi irodalom alapján megírják Erdély földtani magánrajzát. A kötet 1863-ban meg is jelent, *Geologie Siebenbürgens* cím alatt, nem kevesebb, mint 637 oldalon. A mű rendkívül alaposnak és körültekintőnek mondható, és igen jelentős mérföldkő lett az erdélyi földtani kutatás történetében [Wanek 2021c]. Ezt követően már nagyon ritkán és nagyon kevesen tekintettek vissza a korábbi

irodalomra, mint forrásra. Arra pedig még majdnem egy fél századot kellett várni, hogy e területen is meginduljon a tudománytörténeti kutatás. A szomorú az, hogy témánkat (metángáz) illetően nagyon kevés információ, és hézagos irodalmi hivatkozás mentődött át a monográfiába. Ennek egyik oka az, hogy Európába, de főleg annak keleti részébe még nem terjedt át az Amerikában 1859-ben kitört kóolajláz, és a máig tartó harc a szénhidrogénekért, így a szerzőknek nem tűnt fontosnak az a pár ismert gázforrás. Pedig Baltasar Hacquet [1794] óta egyre ismertebbé vált a kutatók számára a só, az iszapvulkánok (gázömlések) és a folyékony szénhidrogének genetikai együttese [Wanek 2021b, 64.]. Az ismétléseket leszámítva, a könyvben felsorolt 331 irodalmi forrás közül alig három menekült át a fennebb vázolt tudománytörténeti folyamatból, azok is torzultan. Marsigli munkája kimaradt, de kiesett Henricus Volgnad és Georg Wette cikke is (Valentin Frank von Frankenstein verséről nem is beszélve). Egyedül Nyulas és társai 1811-ben megjelent jelentése került be, de az Jacquin neve alatt (az irodalmi felsorolásban a 316. számmal). Valahogy fennakadt a rostán Andreas Caspari Bázna-leírása [1791] (a szerző nevének feltüntetése nélkül!) (313. számmal). A másodlagos, összegző irodalomból Fridvaldszky János [1767] (9. számmal) és Johann Cranz [1777] (84. számmal). Ezen kívül, Bázna és Magyarsárosra még két, fennebb nem említett (mivel sok közülük sem Marsigli, sem Nyulas és társai munkáihoz nem volt) irodalmi forrást vettek be a báznai és magyarsárosi gázömlésekre vonatkozóan (314. és 317. számmal). Az idézett irodalmat azonban, a kor viszonylatában, magas színvonalon ismertették és illesztették egy – saját megfigyeléseikkel egyesített – összképbe [Hauer-Stache 1853, 4., 11., 25., 592–596.].

Az osztrák földtani térképészet a kiegyezésig még folytatódott, de ennek az időszaknak az irodalmából, témánk szempontja szerint, egyedül František Pošepný (1836–1895) alapos tanulmánya érdemel különös figyelmet. Már azért is, mert igen körültekintő írásának a gázömlésekre vonatkozó részében (is) lehetőségei szerint visszalapozott a régi irodalomba. Igaz, látóhatára nem ért el Marsigli művéig, de Nyulas és társai 1811-es cikkét alaposan ismertette. Igaz, szerzőként ő is Jacquin nevét nevezte meg. [Pošepny 1871, 140–144.].

A témánkkal kapcsolatos, a 19. század második felében kialakult látászavar a múlt irányába azért is erősödött, mert amikor elért vidékeinkre is a pet-

róleumláz szele, Eduard Albert Bielz (1827–1898) igen nagy szaktekintélynek örvendő – bár autodidakta – nagyszzebeni szász természettudós írt egy cikket [Bielz 1865], melynek címe magyarul: *Miért nincsenek kőolajforrások az Erdélyi-medence belsejében? Kísérlet e földtani kérdés megválaszolására*. Kérdése megválaszolására két érvet hozott fel: egyrészt, ha volt is, azt a fiatal harmadidőszaki vulkánosság elpárologtatta, másrészt, a romániai, külső-kárpáti kőolajterületekhez képest, az Erdélyi-medence sokkal magasabb fekvésű, lekopottabb. Nos, logikusnak tűnő érveit a kiegyezés után megalakult magyar intézményes földtani kutatás (Magyar Királyi Földtani Intézet 1869) vezetősége is teljes egészében magáévá tette, és széles körben kikerülte az Erdélyi-medence területét, amikor az 1870-es években elkezdődött a célzatos szénhidrogénkutatás. Attól is eltekintettek, hogy a világon mindenütt a folyékony szénhidrogének jelenlétét gázömlések is jelzik a felszínen. Fényesen tükrözi ezt a hozzáállást az (is), hogy amikor – mondhatni, az erdélyi földgáz harmadszori felfedezésének előestéjén – Posewitz Tivadar (1851–1917) geológus 1906-ban kiadta 230 oldalon összefoglalva a Magyarországon folyt addigi (eredménytelen!) szénhidrogénkutatások összesítését, abban az Erdélyi-medencét illetően Eduard Bielz idézett téziséből indult ki [Posewitz 1906, 373–374.], de már korábban, amikor rátért a földtani egységek szerinti jellemzésre, így fogalmazott: „A következőkben csakis a petroleum előfordulásokkal foglalkozunk, valamint az aszfalt-előjövetelekkel, melyeknek praktikus jelentőségük van; míg a földgázokat és az ozokerit-előfordulást csak az illető helyeken röviden felemlítjük” [uo., 228–229.].

Voltak azonban számosan hazai és külföldi kutatók, akik hittek az erdélyi-medencebeli földgáztartalékok gazdasági jelentőségében, néhányan a korábbi, erősítő eredmények közt Marsigli kutatásait is felemlítették, így, a már említett Hangay Oktáv [1893, 131.], de hangjuk nem érte el a döntéshozók fülét, így kellett a véletlen ahhoz, hogy az erdélyi földgáz végül közkinccs legyen [Wanek 2021b, 82–101.].

Marsigli leírása Bázna „égő vizeiről” a 20. század tudománytörténeti irodalmában

Az első magyar tudománytörténeti mű, mely a magyar nyelvterületen Marsiglivel foglalkozik, az Beliczay Jónás (1847–1890), inkább csak amatőrkedő történész tollából származik [Beliczay 1881]. De ő még nem tért ki a báznai gázos források kutatására. Veress Endre (1868–1953) neves történész jelezte elsőnek a bolognai levéltárban megbújó kéziratát Marsiglinek a báznai gázos sósvizekre vonatkozóan [Veress 1906, 33.]. Maria Emilia Amaldi [1930, 48–49.], Marsigli Erdélyre vonatkozó adataival foglalkozó doktori dolgozatában, valószínűleg ugyanebből a kéziratból közölt két részletet is (a többi lényeges részt saját szavaival rövidítve). Úgy tartván, hogy ez lenne Marsigli eredeti olasz szövege, melyre a mások által latinra fordított, megjelentetett szöveg épül, rövidebb részleteket (minden jel szerint, ugyanabból a kéziratból), immáron kommentálva közölt Antonio Neviani [1933]. Marsigli a címben jelzett „tévedésének” kiigazítása kései utánlövés, abból fakadón, hogy ez a magának nagy tiszteletet kiváltó római – a cikk megírásakor már rég nyugdíjas – középiskolai tanár (Antonio Neviani, 1857–1946) mondhatni, témán kívül volt, hiszen az Erdélyre vonatkozó irodalommal nem volt tisztában, de a három évvel azelőtt, előbb idézett, honában megjelent művet sem ismerte. Arról nem is szólva, hogy nem tudott az akkor már több mint két évtizede nemhogy harmadszor is felfedezett, de már széles körben hasznosított erdélyi földgázzról, ami pedig akkor világ-szenzáció volt.

A Kárpát-medencében Gaál István (1877–1956) sokoldalú őslénytanász és zoológus foglalkozott elsőnek behatóan Marsigli Kárpát-medencei természet-tudományos hagyatékával. Írásomban azonban csak a kitűzött témával kapcsolatos eredményeire vagyok kénytelen reflektálni. Nemcsak hogy jelezte a Bázna határában Marsigli által leírt „égő vizeket” és közölte a helyrajzát, de felhívta a figyelmet arra is, hogy ásványi nyersanyagterképére is felvezette a jelenséget. Gaál Istvánt nem tévesztve meg a Galfata helynév. Rá jellemző egyenességgel fogalmazta meg írásomnak is egyik alapmotívumát: „Ezt az [...] adatot egyfelől azért is meg kell becsülnünk, mert egyike a legrégebbeknek, másfelől pedig

azért, mert az erdélyi földgázás területek újabb kutatói ezeket a történelmi adatokat teljesen háttérbe szorították” [Gaál 1930, 598–599.].

A román irodalomban Emil Pop (1897–1974) kiváló botanikus, pollenkutató és tudománytörténész is behatóan foglalkozott Marsigli Kárpát-medencebeli természettudományos eredményeivel. Ő volt az, aki elsőnek felhívta a figyelmet arra, hogy Marsigli már az első kötetben is említette az erdélyi „égő vizeket”. Röviden összefoglalta a Marsigli leírását a báznai forrásokról, hivatkozva a korábbi irodalomra ([Volgnad–Vette 1676]) is [Pop 1942, 15., 17.].

Aki a magyar földtörténetben a legtöbbet írt az erdélyi földgáz felfedezéstörténetéről, az az erdélyi gyökerekkel rendelkező Csíky Gábor (1915–2001) kőolajgeológus és tudománytörténész volt, ki több mint tíz dolgozatot szánt ennek a témának. Sajnos, alapállása az volt (haláláig), hogy az erdélyi földgáz érdemben a Kissármás 2. fúróllyukkal fedezték fel, ami előtte történt, szakmai szempontból értéktelen, mindössze tudománytörténeti érdekesség. Ezt olyannyira komolyan vette, hogy első cikkeiben korábbi adatokra nem is hivatkozott, mindössze azt ismételve, hogy „A földgáz természetes gázömlések alakjában az Erdélyi-medencében már ember-emlékezet óta ismeretes. Többnyire sós vízzel együtt jelentkezett, de helyenként szárazon is nagyobb mennyiségben és ezeket a helyeket a nép találóan »zugó«-nak nevezte. Dacára annak, hogy ezek a természetes gázkutak, források közismertek voltak Erdélyben, mégis a nagy gáztelepek felfedezése a véletlennek köszönhető.” [Csíky 1959, 623.; 1960, 382.] Csak több mint tíz évvel később említette először Valentin Frank von Frankenstein és Luigi Marsigli nevét, de műveik nem szerepelnek az irodalmában, s információja forrását sem adta meg [Csíky 1874, 115.] (a megadott irodalma erre nem vezethette rá), de utóbb sem közölt többet [Csíky 1980, 15.]. Végül öt évvel későbbi, rövid, irodalmi utalások nélküli cikkében már mondott – azonosíthatatlan – címet is [Csíky 1985, 282.].²¹ A következő években nagyjából

21 Néhány szövegrész: „Az »égő vizek« jelenségét először J. Georg Vette, nagyszebeni gyógyszerész írta le »De aquis ardentibus Transylvaniae (Bécs 1675)« címen...” majd: „L. F. Marsigli olasz természettudós, tábornok, aki 1695-ben Erdélyt is bejárta, híres művében – »Danubius Pannonico Mysicus (1726)« – ismerteti a báznai »fontis ignei«-t, az égő gázos gyógyforrásokat. 1807-ben Mészáros György, marosújvári sóbányafelügyelő hívta fel a bécsi udvar figyelmét a báznai és magyarsárosi »gázkutatóhelyekre«. Bécs utasítására a kolozsvári gubernium Nyulas Ferenc főorvost bízta meg a gázos források megvizsgálására. [...] Mindezt Katona Mihály geográfus »Közönséges Természeti Földleírás (Pest, 1824)« c. művében ismerteti.” Az 1808-as részt nyilvánvalóan Szőkefalvi-Nagy [1971] tanulmányára alapozva írta. Ezzel kapcsolatban lásd a 16. lábjegyzetet. (Szőkefalvi-Nagy hiányos ismereteinek furcsaságára lásd: Wanek [2021b, 64.])

ez a szöveg ismétlődött, kisebb változásokkal, bővítésekkel (például Marsigli helyrajzának közlésével) [Csíky 1987a, 47.; 1988, 60–61.]. Jellemző, hogy amikor éppen az irodalmi források bemutatására szentelt egy dolgozatot, abban a már említett irodalmi hivatkozások pontatlansága mellett világossá tette, hogy ezek a források azért kódosak, mert nem jártak a kezében²² [Csíky 1987b, 190.], következetesen másodkézből informálódott.

Csíky Gábor külön is foglalkozott három, majdnem teljesen azonos szövegű cikkben Marsigli Magyarországi földtani megfigyeléseivel, mindháromban a báznai kutatásaira vonatkozó részt szó szerint megismételve, ezt írta: „Ezenkívül már részlettérképet és szelvényt is közöl [...] az erdélyi báznai égő földgázforrásokról, »Iconographia fontis ignei« felirattal” [Csíky 1983, 90.; 1987, 240.]. Bizony, ez kevesebb, mint amit Gaál István [1930] 50 évvel korábban megírt.

Még rosszabb a helyzet a mai román tudománytörténetben, ahol Dumitru Chișăliță [2009, 13.] kortárs kőolajkutató és tudománytörténész, a romániai szénhidrogének kutatástörténetét bemutató igen vaskos kötetében, miután nagyon röviden és sok bosszantó hibával írt a 17. századi kutatásokról (Marsigit is említve), az 1808-as jelentésről ennyit írt: „1808-ban egy osztrák [sic!] bizottság a báznai és magyarsárosi »égő gödrök«-et megkutatja, anélkül, hogy azok

22 Miután ismertette tudása szerint a Nyulas Ferenc vezette kutatásokat, így folytatta: „Ez volt az erdélyi földgáz első tudományosnak mondható [sic!] vizsgálata, melynek körülményeit Katona Mihály geográfus »Közönséges Természeti Földleírás (Pest 1924)« című művéből ismerjük.” Majd a közvetlen folytatásban az alábbi ellentmondásos mondattal folytatja: „N. J. Jacquin selmeci akadémiai tanár is foglalkozott éppen az előbbiekkal kapcsolatban, a magyarsárosi gázos forrásokkal, »Der Zugö bei Klein-Sáros in Siebenbürgen und dessen ewiges Feuer, nach dem Berichte einer zur Untersuchung dieser Natur-Erscheinung niedergesetzten kaiserlichen Commission 1808« (Gilbert, Annalen der Physik, 37 Band, Jahrgang 1811, Leipzig) című munkájában.” Ha csak a folyóirat tartalomjegyzékére nézünk, látható, hogy Jacquin mindössze egy egyoldalas bevezetővel szerepel, s a 2. oldaltól már az, hogy: „Protokoll über die auf Allerhöchste Anordnung angestellte Untersuchung dieses feurigen Phänomens, von dem Protomedicus Nyulas, dem Physicus Gergelifi und dem Salzeinnehmer Mezaros verfaßt zu Felö Bajom in Mai und Junius 1808.” Majd következnek az alfejezetek oldalszámjai. Tehát már a tartalomjegyzékben is tiszta a kép, de ha aztán fellapozzuk a cikket, az egyoldalas bevezető végén aláírás gyanánt ott szerepel „v. Jacquin” neve, míg a cikk végén, a 32. oldalon, nagy betűkkel szedve: „Franz Nyulas, Protomedicus. / Andreas Gergelifi, Physicus des Udwarhelyer Stuhls; beide Provinzial/Comissäre. / Georg Mezaros, Salzeinnehmer und Cameral-Comissär.” – szintén szerzőkként. Egyébként, a 32 oldalas jelentést Ludwig Wilhelm Gilbert (1769–1824) német fizikusnak, a lap főszerkesztőjének számos lábjegyzete kíséri. Ezek sokkal terjedelmesebbek és jelentősebbek, mint Jacquin néhány soros előszava. Az már Csíky más tévedése, hogy nem az akkor 84 éves Nikolaus Joseph von Jacquin (1727–1817) volt az előző aláírója, aki valóban Selmechányán (is) volt professzor (1763–1769 között), de 1797-ben a Bécsi Egyetemről vonult nyugdíjba, átadva végképp a helyét, az ott már 1793 óta mellette tanárkodó fiának, Joseph Franz von Jacquinnek (1766–1839) [Dolezal, Helmut 1974: Jacquin, Joseph Franz Freiherr von, in: *Neue Deutsche Biographie*, X. 257 [online-változat]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117050199.html#ndbcontent>] – letöltve: 2022 április 28..

tudományos magyarázatát megadták volna” (a nyelvtani egyeztetési hibák a fordítás szöveghűségéből). Ennyi.

Abból a tévhitből, hogy a Kissármás 1. fúróluk előtt nem közölte senki megalapozottan, hogy iparilag hasznosítható nyersanyag az, amit Marsigli is leírt, a 21. századig nem tudott a magyar tudománytörténet kivetkőzni. Marsigli, mai szemmel, nem tűnik fontosnak a történetben, mert bár a majdnem 20 évvel korábban elvégzett kísérletekhez újakat is hozzátett, „az égő vizek” jelenségének magyarázatát ő sem tudta még megadni. Nem tudhatta, a kor tudományos ismereti határai miatt. Mikor majdnem 120 évvel később újra görcső alá vették, Nyulas Ferenc, Gergelyffi András és Mészáros György már más alapokon vizsgálhatták; egy nem mellékes tévedésüket Franz Joseph Jacquin helyrehozva közölte a világgal három más-más jellegű – de a témához kapcsolódó (egy honismereti, egy fizikai és egy orvosi) – szaklapban, világra szóló jelentőségű javaslatukkal: a felfedezett metángáz alkalmas ipari és háztartásbeli hasznosításra. Ez viszont korát megelőző felismerés volt. De a hír nem ért el az erdélyi, majd magyarországi tudományos és gazdasági elit füléig. Emiatt, óriási nemzetgazdasági előnyvesztés után, a szerencse kellett, hogy az erdélyi földgázt újbóli felfedezzék.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Amaldi 1930.** Maria Emilia Amaldi: *La Transilvania attraverso i documenti del Conte Luigi Ferdinando Marsili*. [Le pubblicazioni dell' Istituto per l'Europa Orientale, Roma, serie II. Politica–Storia–Economia, XX.] Roma, 1930.
- Beliczay 1881.** Beliczay Jónás 1881: Marsigli élete és munkássága, *Értekezések a Történelmi Tudományos Osztály köréből*, IX/9. 3–96, Budapest.
- Bene 2006.** Bene Sándor: Acta pacis – béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsigli terve a karlócai béke iratainak kiadására. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119 (2006) 2. sz. 329–372.
- Benkő 2014.** Benkő József: Transsilvania specialis, avagy az Erdélyi Nagyjedelemség részletes ismertetése. In Benkő József: *Erdély*. Székely Nemzeti Múzeum – Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót, 2014 (1778)¹. 373–759.
- Berckenmeyern, 1720.** Paul Ludolph Berckenmeyern: *Vermehrter Curieuser Antiquarius, oder Allerhand auserlesene Geographische und Historische Merkwürdigkeiten*. Bey Benjamin Schillers seel. Witwe und Johann Christoph Kießner, Hamburg, 1720. (Számos kiadást – bővítve – megért.)
- Bielz, 1862.** Edward Albert Bielz: Beitrag zur Geschichte merkwürdiger Naturbegebenheiten in Siebenbürgen. Sonderabdruck aus den *Verhandlungen und Mittheilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften*. XIII/4. Closius'schen Erbin. Buchdruck, Hermannstadt, 1862.
- Bielz, 1865.** Edward Albert Bielz: Warum im inneren Becken Siebenbürgens keine Erdölquellen vorkommen? Versuch der Beantwortung dieser geologischen Frage. *Verhandlungen und Mittheilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt* 16. (1865) n°12. 216–219, Hermannstadt, 1865.
- Caspari 1791.** Andreas Caspari: Etwas über das Schwefelbad bei Baassen (umweit Mediasch) oder das sogenannte brennende Wasser. *Siebenbürgische Quartalschrift* (1791) n° 2. 207–214, Hermannstadt.
- Chisăliță, 2009.** Dumitru Chisăliță: *O istorie a gazelor naturale din România*. Editura AGIR [Asociația Generală a Inginerilor din România], București, 2009.
- Crantz, 1777.** Johann Crantz: *Gesundbrunnen der Oesterreichischen Monarchie*. Joseph Gerold, Wien. 1777.

- Csath 1997.** Csath Béla: Szénhidrogénbányászat. In Faller Gusztáv – Kunn Béla – Zsámboki László (szerk.): *A magyar bányászat évezredes története*. I. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest, 1997. 349–357.
- Csath 2020.** Csath Béla: Id. Lóczy Lajos szénhidrogén-kutatói tevékenységének áttekintése. *Földtani közlöny* 150. (2020) 3. sz. 473–478. DOI: 10.23928/foldt.kozl.2020.150.1.3
- Csetri – Frivaldszky 2003.** Csetri Elek – Frivaldszky János: *A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló (1730–1784)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség–Központi Bányászati Múzeum, Sopron, [Szeged], 2003.
- Csíky 1959.** Csíky Gábor: Az ötven esztendőös erdélyi földgáz. *Bányászati lapok* 92. (1959) 9. sz. 623–627.
- Csíky 1960.** Csíky Gábor: Az 50. esztendőös erdélyi földgáz. *Földrajzi közlemények* 8(84). (1960) 4. sz. 382–384.
- Csíky 1974.** Csíky Gábor: Az erdélyi kőolaj és földgázkutatások története, in: Fejezetek a magyar kőolajkutatás történetéből. *A Magyar Olajipari Múzeum közleményei*. 8. (1974) 101–134.
- Csíky 1980.** Csíky, Gábor: History of Petroleum and Natural Gas Exploration in Hungary from the Beginning till 1920. *Földtani közlöny* 110. (1980) 1. sz. 15–18.
- Csíky 1983.** Csíky Gábor: Luigi Fernando Marsigli, a magyar föld felfedezője (Emlékezés halálának 250. évfordulóján). *Földtani tudománytörténeti Évkönyv*, 9. 1980–1981 (1983), 85–96.
- Csíky 1985.** Csíky Gábor: Az erdélyi földgáz felfedezése. *Földrajzi közlemények* 33 (109). (1985) 3. sz. 282–283.
- Csíky 1987.** Csíky Gábor: Luigi Fernando Marsigli, an Italian discover of Hungary. *Annals of the History of Hungarian Geology*, Special Issue, 1. (1987) 237–240.
- Csíky 1987a.** Csíky Gábor: A magyar kőolaj és földgázkutatások története kezdettől 1918-ig. *Földtani kutatás* 30. (1987) 1–2. sz. 45–51.
- Csíky 1987b.** Csíky Gábor: A kőolajra és földgázra vonatkozó magyar történeti források. *Bányászati és Kohászati Lapok. Kőolaj és Földgáz* 20(120). (1987) 6. sz. 189–191.

- Csíky 1988.** Csíky Gábor: Az Erdélyi-medence földgázának felfedezése. *Földtan-tudománytörténeti Évkönyv* 11. (1983–1984 [1988]) 59–73.
- Csíky 1997.** Csíky Gábor: Luigi Ferdinando Marsigli. In Csíky Gábor: *A földtudományok honi történetéből, különös tekintettel az erdélyi tudományosságra.* Magyar Tudománytörténeti Intézet – Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, Piliscsaba–Budapest, 1997. 15–18.
- Deák 2004.** Deák Antal András: *A Duna fölfedezése.* Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest, 2004.
- Fridváldszky, 1767.** Joannes Fridvaldszky: *Minero-logia Magni Principatus Transilvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides & aquae conscripta.* Typis Academici Societatis Jesu, Claudiopoli, 1767.
- Gaál 1930.** Gaál István: Marsigli kutatásai hazánkban, Gróf Marsigli Alajos halálának kétszázados évfordulója alkalmából. *Természettudományi Közlöny* 62. (1930) 919.sz. 593–603.
- Gianola 1931.** Gianola Albert: Marsigli Alajos Ferdinánd és Erdély. *Erdélyi Múzeum* 36., új folyam 2. (1931) 4–6.sz. 156–169. [Gauder Andor fordítása]
- Gróf 1992–2000.** Gróf László: Marsigli gróf élete. *Cartographica Hungarica*, 2–7. (1992–2000) 19–23., 25–29., 46–50., 12–17., 18–24., 31–36.
- Gündisch, 1970.** Konrad G. Gündisch: Valentin Frank von Frankenstein, reprezentant al istoriografieii savante din secolul al XVII-lea în Transilvania. *Athenaeum* (Cluj) 1. (1970) 102–110.
- Gyulay 1982.** Gyulay Zoltán: Vázlatok a magyarországi szénhidrogének történetéből, *Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből* 1. (1982) 5–12.
- Hacquet, 1794.** [Balthasar] Hacquet: *Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1791. 92. und 93. durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen*, III. Im Verlag des Raspischen Buchhandlung, Nürnberg, 1794.
- Haller 1839.** Haller Ignác: Meggyújtható levegő. *Nemzeti Társalkodó*, 1839/9 (február 28.), 72.
- Hangay 1893.** Hangay Oktáv: Lángoló talajon a Küküllő mentén. *Erdély, turisztai, fürdőügyi és néprajzi folyóirat* 2. (1893) 5.sz. 129–133.
- Hauer–Stache 1863.** Franz Hauer – Guido Stache: *Geologie Siebenbürgens. Nach der Aufnahmen der k. k. geologischen Reichsanstalt und literarischen Hilfsmitteln.*

- Verein für Siebenbürgische Landeskunde–Wilhelm Braumüller k. k. Hofbuchhändler, Wien, 1863.
- Jászay 1999.** Jászay Magda: Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. *Történelmi szemle* 41. (1999) 1–2. sz. 31–52.
- Kisari Balla 2005.** Kisari Balla György: *Marsigli tábornok térképei / Le mappe del generale Marsigli*. Kanizsai Nyomda Kft., Budapest, 2005.
- Kosáry 1996.** Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Harmadik, kiegészített kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1996.
- Kovács 1841.** Kovács Sebestyén Endre: A vegytan szükségességéről, hatásáról általánosan, s különösen honunkra alkalmazva. *Magyar orvosok és természetvizsgálók Pesten tartott első nagy gyűlésének munkálatai*. Pest, 1841. 28–47.
- Kővári 1853.** Kővári László: *Erdély földe ritkaságai*. Tilsch János, Kolozsvártt, 1853.
- Laán 1898.** Laán Albert: Bázna (Felső-Bajom) fürdő rövid ismertetése. – Vonatkozással történelmi fejlődésére. *A Mi Fürdőink*, I/1–2. Az Erdély (VII.) fürdőügyi melléklete. Kolozsvár, 1898. 11–12.
- Lash–Lash 2014.** Gary G. Lash – Eileen P. Lash : Early History of the Natural Gas Industry, Fredonia, New York, *AAPG Annual Convention and Exhibition, Houston, Texas, April 6-9, 2014*, világhálón: https://www.searchanddiscovery.com/documents/2014/70168lash/ndx_lash.pdf – letöltve: 2022. május 25.
- Marsili 1726.** Marsili, Aloysius Ferdinandus 1726: *Danubius Pannonico–Mysicus, Observationibus Geographicis, Astronomicis, Hydrographicis, Physicis per-lustratus, III. De mineralibus circa Danubium e fossilis, necon aquâ abrafis, & in eum deductis*. Haga–Amsterdam, 1726.
- Möller 2022.** Detlev Möller: *Atmospheric Chemistry: A Critical Voyage Through the History*. De Gruyter, Berlin, 2022.
- Nagy 2006.** Nagy Levente: Rebellis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról. *Hadtörténeti közlemények* 119. (2006) 2.sz. 303–328.
- Nagy 2017.** Nagy Levente: A kegyes hívő, a mártír, és a tudós katona. Önreprezentációs technikák Bethlen Miklós és Luigi Ferdinando Marsigli önéletírásában. In Fajt Anita – Szilágyi Emőke Rita – Tóth Zsombor (szerk.): *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élettörténetének kora újkori kontextusai*. Reci-

- ti, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja – Kódex Könyvgyártó Kft., Budapest, 2017. 175–189.
- Neviani 1933.** Antonio Neviani: Un errore di L. F. Marsigli su l' "Aqua ardens" di Basno. *Rivista di Storia delle Scienze mediche e naturali* 24. (1933) n°15. 2–7.
- Nyulas – Gergelifi – Mészáros 1810.** Franz Nyulas – Andreas Gergelifi – Georg Mészáros: Der Zugo bey Klein-Saros in Siebenbürgen. *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* 3/1/6–7–8. (1810) 59–63., 75–77., 82–86., Wien. (Scholz, Benjamin fordításában)
- Nyulas–Gergelifi–Mészáros 1811.** Franz Nyulas – Andreas Gergelifi – Georg Meszaros [Jacquin, Nicolaus Joseph közzét.]: Der Zugo bei Klein-Saros in Siebenbürgen. *Annalen der Physik* (Leipzig) 37. (1811) n° 1. 1–33.
- Ősz–Srágli–Tóth 2007.** Id. Ősz Árpád – Srágli Lajos – Tóth János: 70 éves a magyar kőolaj- és földgázbányászat. *Bányászati és Kohászati Lapok, Kőolaj és Földgáz* 140. (2007) 3.sz. 1–14.
- Papp 1910.** Papp Károly: A kissármási gázkút Kolozs megyében. *Földtani Közöny* 40. (1910) 5–6. sz. 305–336.
- Pataki 1820.** Samuel Pataki: *Descriptio Physico-chemica aquarum mineralium Magni Principatus Transylvaniae*. Typis et sumptibus Joannis Thomae Trattner, Pestini, 1820.
- Pop 1942.** Emil Pop: Marsigli. In Emil Pop: *Naturaliști italieni din veacul al XVI-II-lea, cercetători ai ținuturilor românești*. Editura Fundațiunii Oliviero Varzi, Timișoara, 1942. 13–21.
- Pop 1943.** Emil Pop: Vechi note naturaliste despre România. *Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Științifice*, Ser. III. 18. (1943) n°5. 75–96.
- Pošepny 1871.** Franz Pošepny: Studien aus dem Salinengebiet Siebenbürgens. Zweite Abtheilung. *Jahrbuch der Kaiserlich-Königlichen Geologischen Reichsanstalt* 21. (1871) 123–188.
- Posewitz 1906.** Posewitz Tivadar: Petroleum és aszfalt Magyarországon. *A Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve* 15. (1906) 4. sz. 214–444.
- Sachsenheim 1904.** Friedrich Sachsenheim: *Das Heilbad Baaszen*. Jos. Drotleff, Hermannstadt, 1904. [különlenyomat a *Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt* 9315., 9316., 9318. számaiból].

- Sachsenheim – Eisenmenger 1911.** Sachsenheim Frigyes – Eisenmenger Rudolf: *Bázna fürdő képes ismertetője*. Drotleff, Nagyszeben, 1911.
- Seivert 1785.** Johann Seivert: *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*. Weber und Korabinskische Verlag, Preßburg, 1785.
- Stenner, 1846.** Peter Joseph Stenner: *Die Heilquellen von Baszen*. Johann Göth, Kronstadt, 1846.
- Szőkefalvi-Nagy 1971.** Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Egy méltatlanul elfelejtett erdélyi orvos-vegyész: Gergelyffi András. *Acta Academiae Paedagogica Agriensis Nova series*, 9. (1971) 361–362.
- Török 1848.** Török József: *A két magyar haza első rangú Gyógyvizeti és fürdő-intézetei. Természet- vagy -'s gyógytani sajtáságaikban elő terjesztve. A' Magyar Irodalomterjesztő Társulat, Pesten, 1848.*
- Török 2006.** Zsolt Török: Luigi Ferdinando Marsigli (1658-1730) and early thematic mapping in the history of cartography. In Zentai László – Györffy János – Török Zsolt (szerk.): *Térkép–Tudomány. Tanulmányok Klinghammer István professzor 65. születésnapja tiszteletére. Térképtudomány Tanulmányok*, 13. ELTE, Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest, 2006. 419–428.
- Várkonyi 1988.** R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei. In Makkai László – Szász Zoltán (szerk.): *Erdély Története. Második kötet 1606-tól 1830-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 784–971.
- Vékony 1984.** Vékony László: Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében. *Hungarológiai Közlemények* 14(53.) (1984) 4. sz. 485–536.
- Veress 1906.** Veress Endre: *A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai*. Különlenyomat a *Magyar Könyvszemle* 1906 évi folyamából, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., Budapest, 1906.
- Volgnad 1676.** Vollgnad, D. Henricus [Vette, Georgius, 1673, 1674]: *De Aquis ardentibus. Miscellanea curiosa medico-physica Academiae Naturae Curiosum sive Ephemeridum medico-physicarum germanicarum*, IV–V. 1673–1674., Obs. CLXXI. (1676), 229–232.
- Wanek 2021a.** Wanek Ferenc: Apáczai Csere János munkásságának földtani vonatkozásai. In Wanek Ferenc: *Fordulópontok és meghatározó személyiségek Erdély altalajkincseinek megismeréstörténetében 1920 előtt*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2021. 35–49.

- Wanek 2021b.** Wanek Ferenc 2021b: Az erdélyi földgáz felfedezésének igaz története. In Wanek Ferenc: *Fordulópontok és meghatározó személyiségek Erdély altalajkincseinek megismeréstörténetében 1920 előtt*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2021. 51–101.
- Wanek 2021c.** Wanek Ferenc: Franz Hauer és Guido Stache földtani térképészeti munkássága Erdélyben. In Wanek Ferenc: *Fordulópontok és meghatározó személyiségek Erdély altalajkincseinek megismeréstörténetében 1920 előtt*. Scientia Kiadó, Kolozsvár, 2021. 153–157.
- Windisch, 1790.** Karl Gottlieb Windisch: Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen. In: *Geographie des Königreichs Ungarn*, III. Anton Löwe, Preßburg, 1790.
- *** **1813:** Aemtliche Untersuchungen und Aeusserungen über zwey merkwürdige Naturerscheinungen. *Medizinische Jahrbücher des kaiserl. königl. Österreichischen Staates* 2. (1813) n°1. 51–65.

Marsigli's place in the research history of the natural gas fields of the Transylvanian Basin

ABSTRACT: The surface signs of gas deposits in the Transylvanian Basin, the gas seeps, were first discovered by science in the 1970s (first at the thermal springs of Bázna), through the reports of Valentin Frank von Frankenstein, a Transylvanian Saxon politician with an interest in physics, and Georg Vette, a pharmacist of Prussian origin from Nagyszeben. The Italian-born scientist, military engineer and officer (at the time in the service of the Austrian Empire) Luigi Fernando Marsigli, while staying in Transylvania in February 1690, visited the then famous 'burning springs' of Bázna. Unaware of the communications of his predecessors, he tried to unravel the mystery of the 'burning water' there by means of experiments (some of which had already been carried out by his predecessors). As the concept of gas was not yet established in science at the time, nor was the *oxidation nature of combustion* known (the phlogiston theory), he also failed. More than a century later, at the request of the governorate, three people, two of the most eminent Transylvanian chemical physicists (physicians) of the time (Ferenc Nyulas and András Gergelyffi); the third (György Mészáros) a salt inspector from Marosújvár who had drawn attention to the phenomenon, wrote a report based on a month's investigation. Their report, which was of the highest scientific standard of the time, also contained a very far-reaching, pioneering proposal: the use of gas in industry and households. Their research report was submitted for revision to Franz Joseph Jacquin, Professor of Botany and Chemistry at the University of Vienna, who clarified the methane nature of gas. Supplemented with his

findings, he published the submitted report in three journals. In the meantime, he wrote a letter to Ferenc Nyulas – who had died in the meantime – encouraging him to continue his experiments. The letter was lost. At Jacquin's persistent interest, and finally at the suggestion of the Transylvanian governorate, Bázna became an international spa, but gas was forgotten in Transylvania. The report containing the proposals, printed thrice, completely escaped the mainstream science of 19th century Transylvania and Hungary. It was thus only a coincidence that in 1908, belatedly, the importance of natural gas in Transylvania for the national economy and its eventual use was revealed. Nor did the history of science take any notice of the significance of the report of Ferenc Nyulas and his colleagues, and its implications, until the 21st century. Consequently, the role of Marsigli in the history of knowledge of the Transylvanian natural gas was not sufficiently highlighted in the history of science. This paper aims to fill this gap by outlining the discoveries and the history of oblivion.

KEYWORDS: Marsigli, Transylvanian Basin, natural gas, research history, oblivion story

Marsigli és kortársai

A Magyarországtudató Intézet 2022. áprilisában rendezte meg a Marsigli és kortársai című konferenciát, amely a barokk kor hazai tudományosságába engedett betekintést a polihisztor Luigi Ferdinando Marsigli személyét állítva a középpontba.

Ennek a konferenciának a kötetét veheti most kezébe az olvasó. A hazánkba katonaként vetődő olasz gróf olyan korban élt, amikor még egyetlen műkedvelő kutató a legmagasabb szinten alkothatott olyan távoli tudományágakban, mint a térképészet, régészet, geológia és történet-tudomány. E kötet célja, hogy hozzá méltó módon sokrétegű és izgalmas anyagban mutassa be a 18. századi Magyarország tudományosságát; a szerzők között a humán-tudományok mellett a természettudományok képviselői is helyet kaptak. Több tanulmány foglalkozik Marsigli Dunáról szóló hatkötetes nagy munkájának keletkezéstörténetével, más írások a gróf régészeti, madártani, mikológiai és geológiai kutatásait mutatják be. Emellett a szerzők törekednek képet adni arról a kulturális és tudományos közegről, amelyben Marsigli kutatásai zajlottak: a koraújkor megannyi vésztől gyötört Magyarországaról.